

KRONIKA

74 ♦ 2026

2

ZVEZA ZGODOVINSKIH
DRUŠTEV SLOVENIJE

<https://zzds.si>

Odgovorni urednik / *Managing editor* ♦ dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica / *Technical editor* ♦ mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor / *Editorial board* ♦ dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Matjaž Grahornik (Maribor), dr. Stane Granda (Ljubljana), dr. Katarina Keber (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana), dr. Harald Krahwinkler (Celovec), Irena Lačen Benedičič (Jesenice), dr. Tomaž Lazar (Ljubljana), dr. Hrvoje Petrić (Zagreb), dr. Vlasta Stavbar (Maribor), dr. Imre Szilágy (Budimpešta), dr. Nadja Terčon (Piran) in dr. Barbara Žabota (Ljubljana)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© 2026, avtorji / *Authors*

Revija Kronika je takoj po izidu prosto dostopna pod pogoji licence CC BY-SA 4.0.

To ne velja za (slikovno) gradivo, označeno z znakom © in imenom lastnika avtorskih pravic.

Redakcija te številke je bila zaključena 22. junija 2026.

Prevodi povzetkov / *Translations of Summaries* ♦ Manca Gašperšič - angleščina (English)

Lektoriranje / *Language Editor* ♦ Rok Janežič

Uredništvo / *Address of the editorial board* ♦ Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / *Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU*, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

Spletni naslov / *Website* ♦ <https://kronika-zzds.si/kronika>

Letna naročnina / *Annual subscription* ♦ za posameznike / *Individuals* 25,00 €, za študente in upokojene / *Students and Pensioners* 18,00 €, za ustanove / *Institutions* 30,00 €

Cena te številke v prosti prodaji / *Single issue* ♦ 12 €

Izdajatelj / *Publisher* ♦ Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana

Sofinancirajo / *Financially supported by* ♦ Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije / *Slovenian Research and Innovation Agency*; ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa / *ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute*

Oblikovanje / *Design* ♦ Matej Nemec

Prelom / *Typesetting* ♦ Medit d.o.o.

Tisk / *Printed by* ♦ Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada / *Print run* ♦ 270 izvodov / *copies*

Revija Kronika je vključena v podatkovne baze / *Kronika is indexed in Scopus; Historical Abstracts, ABC-CLIO; MLA International Bibliography; PubMed; ERIH Plus; Bibliography of the History of Art.*

Na naslovni strani / *Front cover* ♦ Razglednica, ki jo je izdala goriška ženska podružnica Družbe sv. Cirila in Metoda / *A postcard published by the Gorizia Women's Branch of the Society of Sts. Cyril and Methodius* (Zbirka razglednic Slovenskega šolskega muzeja / *The Postcard Collection of the Slovenian School Museum*, inv. št. / inv. Nr. ZR-823).

Na zadnji strani / *Back cover* ♦ Biljana na razglednici iz leta 1904 / *Biljana on a postcard from 1904* (dLib).

RAZPRAVE

Tina Berden, Mojca Jančar	Rimska obrečna postaja v Verneku pri Litiji ♦	197
Vojko Pavlin	Mirenski Grad – gradišče ali/in grad? ♦	209
Jurij Šilc	Zgodovinske sledi koroških točajev z Ostrovice na ozemlju današnje Slovenije ♦	221
Boris Golec	Mestne pravice Loža med normo in prakso ♦	255
Tanja Gomiršek	Postelje in posteljna oprema v zapuščinskih inventarjih plemiške družine Strassoldo ♦	285
Darja Mihelič	Slovensko ljudsko slovstvo – zgodovinarjev vir za preučevanje gradov ♦	297
Robert Devetak	Javno delovanje goriške ženske podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda na področju kulture ♦	321
Andrejka Ščukovt	Naselbinska dediščina v Goriških brdih na primeru vrednotenja naselij Biljana in Fojana ♦	335
Monika Močnik	Fototeka Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije v luči razvoja muzeja: od njenih začetkov do današnjih dni ♦	349

OCENE IN POROČILA

Irena Benyovsky Latin: Socijalna topografija srednjovekovnega Dubrovnika. Transformacija predgrada u središte grada u mletačkom razdoblju (1205. – 1358.) (<i>Darja Mihelič</i>) ♦	365
Metoda Kemperl: Zoisova palača v Ljubljani (<i>Monika Osvald</i>) ♦	366
Blaž Otrin: Lorenz in Roza Krach – pionirja ateljejske fotografije na Slovenskem (<i>Branko Šuštar</i>) ♦	370
Alenka Kraigher: Zgodovina cepljenja. Mejniki v programu cepljenja v Sloveniji (<i>Urška Bratož</i>) ♦	372
Naši temelji in okviri: Slovenci in Slovenija v zgodovini (ur. Boris Golec, Blaž Otrin, Ana Lavrič) (<i>Željko Oset</i>) ♦	373
Poročilo z 8. konference C2DH AI through history, History through AI (<i>Urban Makorič</i>) ♦	377

TINA BERDEN, MOJCA JANČAR^{*}

Rimska obrečna postaja v Verneku pri Litiji

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja rezultate zaščitnih arheoloških raziskav, izvedenih leta 2024 v Verneku pri Litiji, tik ob levem bregu Save. Najdeni so bili verjetno naplavljeni odlomki bronastodobne keramike, ki jih lahko uvrstimo v horizont Oloris–Podsmreka. Potrjen je bil obstoj manjše rimske naselbine, ki je živela vsaj od sredine 1. do sredine 2. stoletja n. št. Sklepamo, da gre za eno izmed obrečnih postaj na območju savske soteske, namenjenih oskrbi čolnarjev in menjavi tovarne živine.

KLJUČNE BESEDE

arheologija, naselbina, bronasta doba, rimska doba, Sava

ABSTRACT

RIVERSIDE ROMAN STATION AT VERNEK NEAR LITIJA

This paper presents the results of archaeological rescue excavations carried out in 2024 on the left bank of the Sava River at Vernek near Litija. Alluvial fragments of Bronze Age pottery were recovered, attributable to the Oloris–Podsmreka horizon. The presence was confirmed of a small Roman settlement, occupied from at least the mid-first to the mid-second century AD. During the Roman period, the site likely functioned as a riverside station along the Sava Gorge that provisioned boatmen and served as a staging post for replacing pack animals.

KEYWORDS

archaeology, settlement, Bronze Age, Roman period, Sava River

^{*} dr. Tina Berden, ZRC SAZU, Inštitut za arheologijo, Ljubljana, tina.berden@zrc-sazu.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6538-738X>

Mojca Jančar, Terarhis, d. o. o., Ljubljana, mojcajanear@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1747-2851>

Slika 1: Vernek pri Litiji. Lokacija najdišča.

UVOD

Vernek pri Litiji¹ leži v Zasavju, na ozki ravnici, stisnjeni med levi breg Save in strma pobočja Posavskega hribovja, tik ob današnji glavni cesti Ljubljana–Litija (sl. 1–3).

Na podlagi lege najdišča ter najdb kamnitih spomenikov² (sl. 2: 1–3) in rimskih novcev³ so domnevali, da na tem mestu leži eno od rimskih obrečnih pristanišč oziroma brodarskih ali čolnarskih postaj ob savski poti⁴ oziroma da sta tu stala Adsalutin in Neptunov tempelj⁵ ali sveti gaj oziroma sveto mesto.⁶

TERENSKI IZVID

Med 28. septembrom in 19. oktobrom 2024 so v okviru izgradnje komunalne infrastrukture južno od jedra vasi Vernek, tj. na delu zemljišč s parc. št. 159/1, 159/3 in 160/4 k. o. 1835 Hotič (sl. 2,3), potekale predhodne arheološke raziskave ob gradnji, ki jih je izvedlo podjetje Primož Stergar, s. p., vodila pa Mojca Jančar in Primož Stergar.⁷

Okrog 295 m dolg, 0,5 m širok in 0,9–2 m globok izkop je sledil načrtovani trasi jarka za kablovod (sl. 2–4). Izkopavanja so potekala strojno z bagrom, izpovedni preseki in tlorisi so bili ročno očiščeni, dokumentirane so bile vse vidne plasti in najdbe.

Stratigrafija je enostavna.

GEOLOŠKA PODLAGA

Arheološka sterilna podlaga so sipki peščenoprodni nanosi reke Save.

FAZA I

Nad arheološko sterilnimi plastmi so bile dokumentirane meljasto-ilovnato-peščene plasti s kamni in prodniki. Vsebovale so odlomke lonca z jezičastim držajem na največjem obodu. Posoda je okrašena z apliciranim okrasom gladkih reber in bradavic, značilnim za keramično posodje srednje in prehoda v pozno bronasto dobo (horizont Oloris-Podsmreka)⁸ (t. 1: 1).

Zaradi odsotnosti struktur in premešanosti plasti sklepamo, da gre za premeščene plasti, ki jih je sem nanese Sava. Ostri robovi na keramičnih odlomkih kažejo na razmeroma kratak, verjetno enkratni transport materiala (poplave?).⁹ Keramika bi lahko izvirala z nasprotnega brega Save, z okrog 500 metrov oddaljenih Kresnic, kjer so bili na travnikih in njivah z ledinskim imenom Prod najdeni odlomki bronastodobne keramike¹⁰ (sl. 2).

1 EID I-22879 (EID: enotna identifikacija dediščine v Registru kulturne dediščine Slovenije).

2 Šašel Kos, *Emona*, št. 262, 263, 265.

3 Hitzinger, *Alterthümliche Funde*, str. 93.

4 Glej npr. Petruzzi, *Die Gegend von Wernegg*, str. 2; Dimitz, *Geschichte Krains*, str. 78, op. 6; *Krajevni leksikon dravske banovine*, str. 314; Dirjec, *Rimska najdba*, str. 370.

5 Župančič, *Pregled uspehov dr. Šmida*.

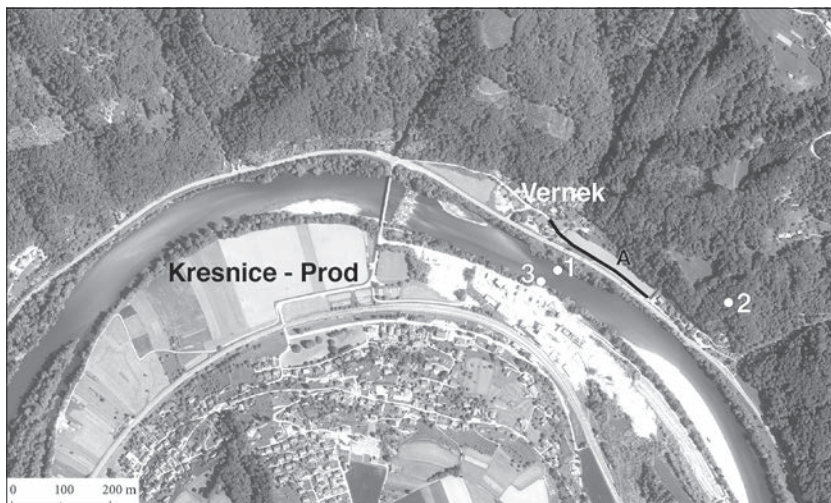
6 Šašel Kos, *Savus and Adsaluta*, str. III.

7 Jančar in Stergar, *Poročilo o arheološki raziskavi*.

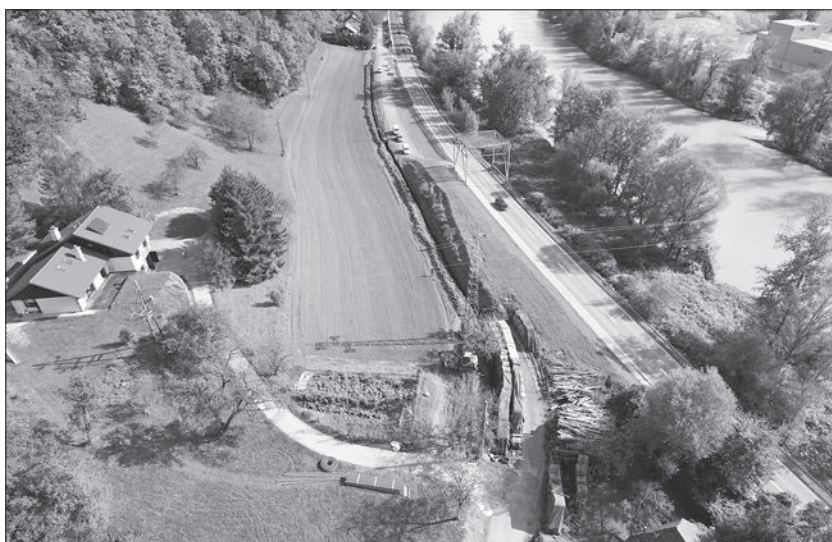
8 Dular, Dolnji Lakoš, str. 155, 159, sl. 11: O8, O10; Murgelj, *Podsmreka pri Višnji Gori*, str. 37, sl. 33: O7, O18; Murgelj, *The pottery*, str. 71–72, sl. O7, O18; absolutna datacija horizonta Črešnar in Teržan, *Absolutno datiranje*, str. 681–689.

9 A. Gaspari (Dolina spodnje Save, str. 117) izpostavlja precejšnjo transportno moč toka Save. Posledično so lahko sekundarna najdišča lažjih najdb precej oddaljena od njihovih primarnih najdišč.

10 EID I-30532.

Slika 2: Vernek pri Litiji z bližnjo okolico. A: območje raziskav leta 2024. Naključne najdbe kamnitih spomenikov: 1 – oltar Savusu (Šašel Kos, Emona, št. 262; približno locirano), 2 – posvetilo Geniju (Šašel Kos, Emona, št. 263; približno locirano, najdeno v sekundarni legi v ruševinah gradu Vernek), 3 – oltar z uničenim napisom (Šašel Kos, Emona, št. 265; približno locirano) (podlaga: Atlas okolja).

Slika 3: Vernek pri Litiji, raziskave 2024. Pogled proti jugovzhodu na del območja raziskav (foto: J. Hauptman).

FAZA 2

Nad plastmi iz faze 1 so bili zgolj v zahodnem profilu dokumentirani ostanki ok. 2 m široke strukture, zgrajene iz kamnitih lomljencev, velikih ok. 20 x 40 cm. Ohranjena je bila do ok. 0,5 m višine (sl. 4: SE 22). Interpretiramo jo kot ostanek zidu stavbe. Hodne površine se niso ohranile. V čas njene rabe bi lahko sodili ostanki kurjša v bližini in meljasto-ilovnata plast s kamni, ki je vsebovala odlomke tipološko nedoločljive rimske namizne navadne keramike in gradbene materiala (tegule).

Nad omenjenimi plastmi so ležale meljasto-ilovnate plasti z večjimi kamni (do 30 cm) in opekami (do 15 cm), ki jih interpretiramo kot ruševinske plasti (sl. 4: SE 33–35,38). Vsebovale so odlomke dvojnopaličastega ročaja amfore tipa Dressel 2–4/5¹¹ (t. 1: 2). Namizna navadna keramika je zastopana z odlomki krožnikov z ravnim dnom¹²

(t. 1: 3–12), pladnja ali podstavka¹³ (t. 1: 13), dveh globokih polkroglastih skled, ki posnemata galsko sigilatno posodje tipa Dragendorff 37 oziroma 40¹⁴ (t. 1: 14, 2: 1), dveh skled ali loncev z izvihanim ustjem s kaneluro na vrhu¹⁵ (t. 2: 2–3), kroglaste vaze z nizkim cilindričnim profiliranim vratom¹⁶ (t. 2: 4), eno- ali dvoročajnega lonca s klekasto razširjenim zaobljenim robom ustja s kaneluro¹⁷ (t. 2: 5), večjega lonca z ravnim dnom in delno ohranjenim grafitom (t. 2: 6) ter kroglastih dolijev

23–29,32,33; Vidrih Perko, *Keramično gradivo*, str. 91–92; Krajšek in Stergar, *Keramika*, str. 252, sl. 6: K1, K1/4, K4.

13 Glej npr. Brukner, *Rimska keramika*, str. 87, t. 68: 46–53; Ožanič Roguljič, *Tipologija rimske keramike*, str. 54.

14 Plesničar Gec, *Keramika emonskih nekropol*, str. 54, t. 7: 13–15; Vidrih Perko, *Keramično gradivo*, str. 91; Krajšek in Stergar, *Keramika*, str. 253, sl. 7: S 1.

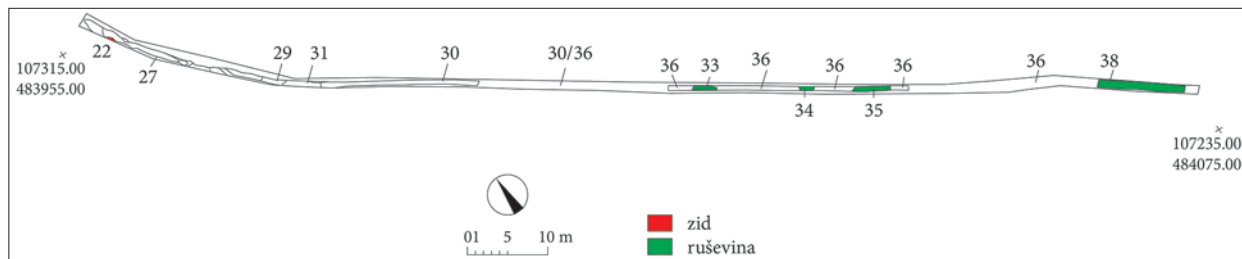
15 Vidrih Perko, *Keramično gradivo*, K 438.

16 Plesničar Gec, *Keramika emonskih nekropol*, str. 44, t. 5: 13,14,17; Istenič et al., *Local production of pottery*, str. 88, sl. 3: 10.

17 Plesničar Gec, *Keramika emonskih nekropol*, str. 32–33, t. 3: 29,30,33; Vičič, *Rimska villa rustica*, t. 2: 24; Istenič, Plesničar Gec, *A pottery kiln at Emona*, sl. 6: 3; Istenič et al., *Local production of pottery*, sl. 2: 5, 3: 8.

11 Vidrih Perko, *Amfore v Sloveniji*, str. 427; D'Alessandro, *Anfore adriatiche a Roma*, str. 34–36.

12 Plesničar Gec, *Keramika emonskih nekropol*, str. 54–55, t. 7:

Slika 4: Vernek pri Litiji, raziskave 2024. Tloris izkopnega polja z označenimi rimskimi strukturami in ruševinskimi plastmi.

s horizontalno razširjenim profiliranim ustjem¹⁸ (t. 2: 7–9). Uvoženo kuhinjsko posodje zastopa slabo ohranjen pekač iz srednjeitalske kuhinjske keramike.¹⁹ Domnevno lokalno kuhinjsko posodje zastopajo kroglasti lonci, ki imajo lahko preprosto izvihano ustje²⁰ (t. 2: 10, 3: 1–3), na zgornjem robu stanjšano in na spodnjem robu rahlo izpodrezano ustje (t. 3: 4) ali razširjeno in na spodnjem robu izpodrezano ustje (t. 3: 5), nadalje velik lonec z izvihanim, odrezanim in zgoraj stanjšanim ustjem²¹ (t. 3: 6), lonci s stožčastim vratom, ki imajo lahko posneto²² (t. 3: 7) ali na koncu rahlo razširjeno ustje (t. 3: 8), skodela ali trinožnik z ostenjem v obliki črke S²³ (t. 3: 9) ter pokrova s preprostimi, nepreoblikovanimi (t. 3: 10) ali kroglasto odebeljenimi spodnjimi robom (t. 3: 11). Plasti so vsebovale še ostanke rimskega gradbenega materiala (opeke, tegule, imbreksi, omet in lep).

Drobne najdbe iz ruševinskih plasti (t. 1: 3–12, 2: 4–5, 7–9, 3: 9) kažejo na razmeroma ozek časovni horizont, tj. vsaj na drugo polovico 1. in prvo polovico 2. stoletja n. št.

FAZA 3

Nad ruševinskimi plastmi faze 2 se je odložila serija meljasto-ilovnato-peščenih plasti s kamni in prodniki, ki jih je sem nanese Sava ali so bile erodirane z bližnjih, višje ležečih območij (sl. 2, 3). Vsebovale so premešane rimske in novodobne najdbe, ki deloma verjetno izvirajo iz zgornjih delov ruševinskih plasti rimske naselbine iz faze 2, delno bi lahko bile naplavljenе z območja Proda severno od Kresnic, kjer se na njivah in travnikih pojavljajo odlomki rimske keramike in gradbenega materiala²⁴ (sl. 2).

Stratigrafski zapis zaključujejo ostanki novodobne hiše brodarja, nekdanje ceste, sodobna nasutja in ruša.

RAZPRAVA

Z raziskavami je bil potrjen obstoj manjše rimske naselbine, ki je najverjetneje spadala v emonski ager in Deseto italško regijo.²⁵

Natančen obseg naselbine ni jasen. Ostanke zidu rimske stavbe (sl. 4: SE 22) so bili dokumentirani na skrajnem severnem delu izkopnega polja, tik ob danes pozidanem območju vasi Vernek, kjer pretekle raziskave sicer močno uničenih plasti niso dale pozitivnih rezultatov.²⁶ V smeri proti jugu mu sledi serija ruševinskih plasti (sl. 4: SE 33–35, 38), za katere se zdi, da se nadaljujejo še izven meja izkopnega polja. Površinske najdbe rimske keramike na njivah vzhodno od sonde (sl. 2, 3) kažejo, da se je naselbina širila tudi v to smer, glede na lokacijo zidu (sl. 4: SE 22) pa tudi proti zahodu, tj. proti strugi Save.

Drobne najdbe iz ruševinskih plasti, naključna najdba Trajanovega novca²⁷ in kamniti spomeniki²⁸ kažejo, da je naselbina živela vsaj v drugi polovici 1. in prvi polovici 2. stoletja n. št.

Imena na kamnitih spomenikih, najdenih v neposredni bližini izkopnega polja (sl. 2: 1–3), govorijo o prisotnosti Italikov, verjetno prevoznikov blaga in trgovcev, ki so se tu priporočali lokalnemu vodnemu božanstvu Savusu²⁹ in neznanemu geniju.³⁰

18 Plesničar Gec, *Keramika emonskih nekropol*, str. 45, t. 5: 20–23; Vičič, *Rimska villa rustica*, str. 292–293, t. 1: 1–2; Krajšek in Stergar, *Keramika*, str. 255, t. 7: 110–113.

19 Riccato, *Aquileia: fondi Cossar*, str. 119–138.

20 Krajšek in Stergar, *Keramika*, str. 258, t. 9: 128, 130, 133.

21 Krajšek in Stergar, *Keramika*, t. 8: 125, 9: 126.

22 Vidrih Perko, *Keramično gradivo*, str. 94.

23 Ulbert, *Ad Pirum (Hrušica)*, t. 45: 14–16, 18; Vidrih Perko, *Keramično gradivo*, str. 93–94.

24 EID I-30532.

25 O poteku vzhodne meje emonskega agra Šašel Kos, *The Roman Inscriptions*, str. 287; Horvat in Sagadin, *Emonsko podeželje*, str. 204, sl. 1, 2; Šašel Kos, *Emona*, str. 207–210. Contra Hoffiller in Saria, *Antike Inschriften aus Jugoslawien*, str. 11, ki območje savske soteske med Litijo in Zidanim Mostom pripisujeta agru Celeje in provinci Norik.

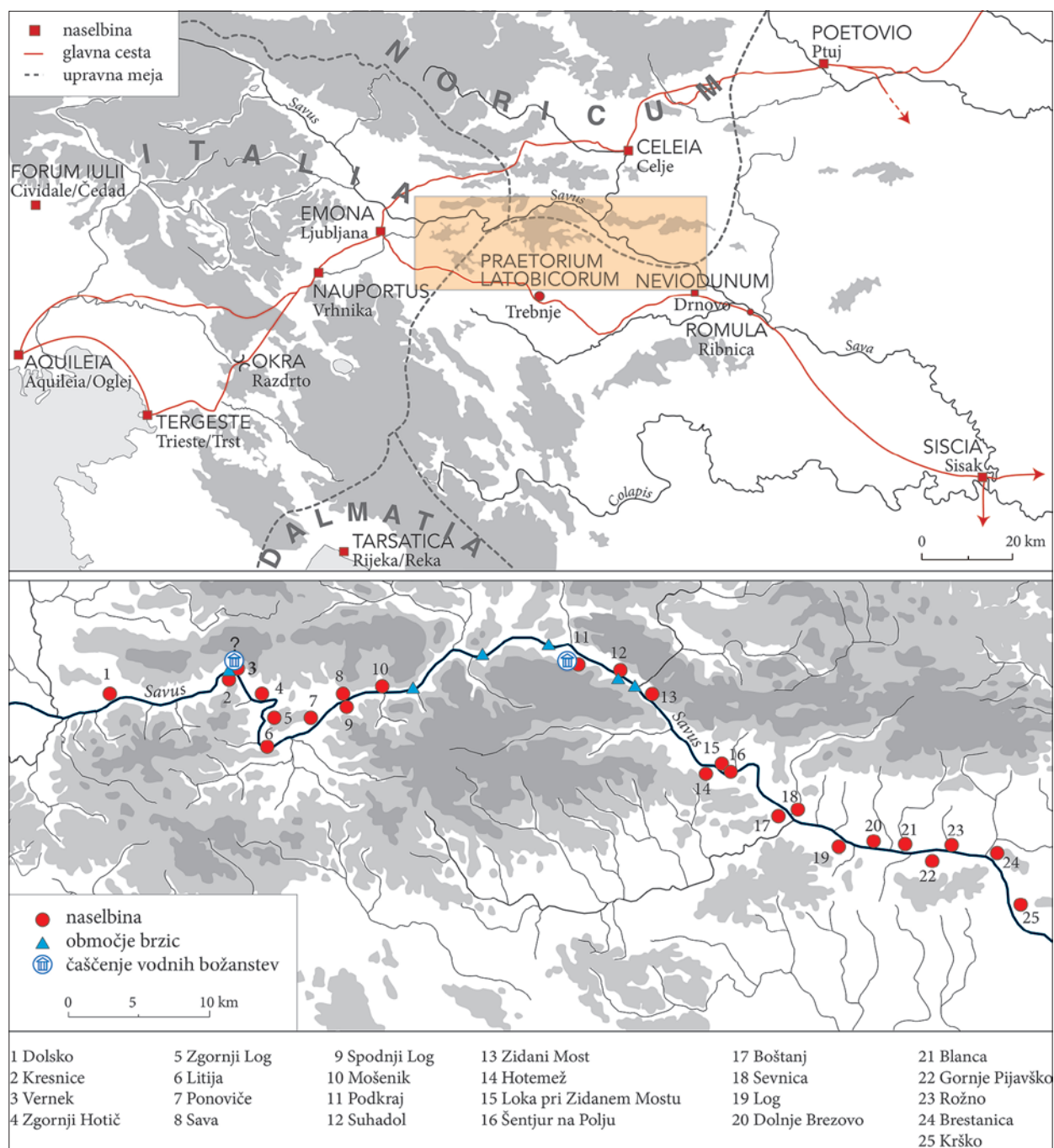
26 Jerina et al., *Poročilo o izvedenih arheoloških raziskavah*.

27 Hitzinger, *Alterthümliche Funde*, str. 93.

28 Šašel Kos, *Emona*, št. 262, 263, 265.

29 Šašel Kos, *Emona*, št. 262: *Savo Aug(usto) / sac(rum) / P(ublius) Rufrius / Verus / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*.

30 Šašel Kos, *Emona*, št. 263: *[---?] Genio / [---?] Ma[rt]iani NT[---] / [v]oto sus(cepto) / [E]ucarpus v[il]licus ---? / [---?] Ap[uleianu]s ---? / -----*.

Slika 5: Rimske naselbine v soteski reke Save med Emono in Neviodunom (viri podatkov: RNKD; Rutar, Ravnik, Raziskave antičnih ostankov, sl. 1).

Sklepamo, da je na območju Verneka v rimski dobi stala obrečna postaja s svetim mestom, kapelico ali manjšim svetiščem, kjer so prevozniki in trgovci opravljali obrede v čast vodnim božanstvom, da bi si zagotovili varno plovbo.³¹

³¹ Enako ali podobno Petruzzi, Die Gegend von Wernegg, str. 2; Dimitz, *Geschichte Krains*, str. 78, op. 6; *Krajevni leksikon dravske banovine*, str. 314; Šašel Kos, *Savus and Ad-salluta*, str. III; Dirjec, *Rimska najdba*, str. 370.

PROMET PO SAVI MED LJUBLJANSKO KOTLINO IN KRŠKIM POLJEM V RIMSKI DOBI

Sava je bila vsaj od mezolitika oziroma neolitika glavna prometna os na tem hribovitem in slabo prehodnem območju. Tvorila je enega od odsekov stare, t. i. argonavtske poti, ki je povezovala severno Italijo z Balkanom.³² Antični pisni vi-

³² Šašel Kos, *Nauportus: antični literarni in epigrafski viri; Šašel Kos, A few remarks; Dular, Sava v bronasti in železni dobi; Črešnar, Beli slap*, str. 337–339.

ri navajajo, da je bilo treba trgovsko blago na poti iz severne Italije na vozovih najprej prepeljati čez enega od predalpsko-dinarskih prehodov (Okra, kasneje Hrušica). V Navportu so ga nato preložili na ladje, s katerimi je pot nadaljevala po Ljubljani, mimo Emone ter naprej po Savi in Donavi, vse do Črnega morja.³³

Plovba po savski soteski dolvodno je verjetno potekala s kratkimi in ozkimi čolni z zvišanim premcem in krmo³⁴ ter drugimi plovili z manjšim ugrezom, kot so deblaki in splavi. Plovba gorvodno je zahtevala odrivanje plovil z dolgimi lesenimi drogovi oziroma vleko s pomočjo živine in/ali ljudi po obrečnih stezah. Zaradi slapov, pragov, čeri in brzic (sl. 5) so tovor verjetno morali večkrat prelagati iz čolnov na vozove in obratno.³⁵ Vzdolž reke je morala obstajati stalna mreža obrečnih postajališč, namenjenih oskrbi čolnarjev in menjavi vlečne živine. Na območju med Ljubljansko kotlino in Krškim poljem, oziroma med Emono in Neviodunom, si rimska najdišča na bregovih Save praviloma sledijo na razdalji približno 2–4,5 km.³⁶ Morda lahko v njih vidimo sistematično organizirana obrečna postajališča. Odsotna ali maloštevilna so zgolj na območju brzic med Dolskim in Kresnicami, med Renkami in Belim slapom ter Suhadolom in Zidanim Mostom³⁷ (sl. 5).

Napisi na kamnitih spomenikih z območja savske soteske³⁸ kažejo, da so tovorjenje po Savi verjetno opravljali predvsem italški trgovci in njihovi osvobodenci (*navicularii*,³⁹ *gubernatores*⁴⁰) ter njihovo (staroselsko?) osebje. Morda so bili združeni v kolegije (*collegia*⁴¹) in so se za varno plovbo priporočali lokalnim predrimskim božanstvom, povezanim z vodami in rečnim transportom, kot sta bila Savus in Adsalluta.⁴²

33 Strabo 4,6,10, 5,1,8 in 7,5,2; prevod in komentar Šašel Kos, Nauportus: antični literarni in epigrafski viri; Šašel Kos, Savus and Adsalluta; Šašel Kos, Reka kot božanstvo; Šašel Kos, Donava in Sava pri Strabonu.

34 Gaspari, Dolina spodnje Save, sl. 10.

35 Šašel Kos, Savus and Adsalluta, str. 110–111; Gaspari, Dolina spodnje Save; Šašel Kos, Reka kot božanstvo, str. 48–49; Črešnar, Beli slap, str. 339–345.

36 Reka Sava spreminja strugo, zato so bile morda v rimski dobi te razdalje bolj enakomerne.

37 Morda gre zgolj za odraz stanja raziskanosti.

38 Visočnik, *The Roman inscriptions*, št. 243–251, 255, 264, 267, 275, 277, 282, 287, 289, 299, 300, 302, 305, 311, 321, 324, 330, 332, 337, 341, 342, 344, 347, 348; Šašel Kos, *Emona*, št. 259, 262, 263, 265.

39 Šašel Kos, *Emona*, št. 74.

40 Visočnik, *The Roman inscriptions*, št. 246.

41 Šašel Kos, *Emona*, št. 74.

42 Šašel Kos, Savus and Adsalluta; Šašel Kos, Reka kot božanstvo; Knezović, *The worship of Savus*, str. 188–193; Šašel Kos, Donava in Sava pri Strabonu, str. 18–19; Šašel Kos, A sacred river landscape.

POVZETEK

Članek predstavlja rezultate zaščitnih arheoloških raziskav najdišča Vernek pri Litiji, ki so potekale med 28. septembrom in 19. oktobrom 2024.

Nad arheološko sterilnimi plastmi so bile dokumentirane domnevno naplavljenе plasti. Vsebovale so odlomke prazgodovinske keramike, ki smo jo na podlagi značilnega okrasa uvrstili v horizont Oloris-Podsmreka, tj. v čas, ki na območju jugovzhodnih Alp zajema obdobje srednje in prehoda v pozno bronasto dobo.

Nad njimi so bili odkriti ostanki slabo ohranjenega, približno 2 m širokega kamnitega zidu, kurišča in ruševinskih plasti. Plasti so vsebovale odlomke rimske keramike in gradbenega materiala, ki jih datiramo v drugo polovico 1. in prvo polovico 2. stoletja n. št. Verjetno gre za del manjše rimske naselbine, ene od obrečnih postaj v savski soteski med Emono in Neviodunom, ki je služila oskrbi čolnarjev in menjavi vlečne živine. Naselbina je verjetno vključevala tudi sveto mesto, kapelico ali manjše svetišče, kjer so prevozniki opravljali obrede v čast vodnim božanstvom, da bi si zagotovili varno plovbo.

Nad rimskodobnimi plastmi so bili dokumentirani še ostanki naplavljenih in/ali erodiranih plasti, ki so vsebovale premešane rimske in novodobne najdbe, ter ostanki recentnih struktur in plasti.

KATALOG NAJDB

Gradivo je razvrščeno po fazah, znotraj posamezne faze pa po vrstah keramike: najprej amfore, sledi namizna navadna keramika in na koncu groba kuhinjska keramika. Zaradi premešanosti plasti, prisotnosti novodobnih najdb in posledično omejene izpovednosti gradiva iz faze 3 tega nismo vključili v katalog. Kataloški opisi so sestavljeni tako: zaporedna številka predmeta v katalogu, opis predmeta, SE in položaj risbe predmeta na tablah.

Najdbe so začasno shranjene v prostorih podjetja Terarhis, d. o. o., in bodo predane v trajno hrambo v Pokrajinski muzej Celje.

FAZA 1

1. Lonec, groba kuhinjska keramika. Pet odlomkov ostenja z jezičastim držajem, apliciran okras gladkih reber in bradavice. SE 27 (t. 1: 1).

FAZA 2

2. Amfora, tip Dressel 2–4/5. Odlomek ročaja. SE 34 (t. 1: 2).

3. Krožnik, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 35 (t. 1: 3).
4. Krožnik, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 35 (t. 1: 4).
5. Krožnik, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 33 (t. 1: 5).
6. Krožnik, namizna navadna keramika. Trije odlomki ustja z ostenjem in dnom. SE 33 (t. 1: 6).
7. Krožnik, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 35 (t. 1: 7).
8. Krožnik, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 35 (t. 1: 8).
9. Krožnik, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 35 (t. 1: 9).
10. Krožnik, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem in prehodom v dno. SE 35 (t. 1: 10).
11. Krožnik, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 35 (t. 1: 11).
12. Krožnik, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 35 (t. 1: 12).
13. Pladenj ali podstavek, namizna navadna keramika. Dva odlomka ustja z ostenjem in dnom. SE 33 (t. 1: 13).
14. Skleda, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem, vodoravni žlebovi na zunanosti. SE 38 (t. 1: 14).
15. Skleda, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem, vodoravna žleba na zunanosti. SE 35 (t. 2: 1).
16. Skleda ali lonec, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 33 (t. 2: 2).
17. Skleda ali lonec, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 33 (t. 2: 3).
18. Vaza, namizna navadna keramika. Odlomek ustja. SE 35 (t. 2: 4).
19. Lonec, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 34 (t. 2: 5).
20. Lonec, namizna navadna keramika. Odlomek dna z ostenjem, grafit na dnu. SE 34 (t. 2: 6).
21. Dolij, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 33 (t. 2: 7).
22. Dolij, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 33 (t. 2: 8).
23. Dolij, namizna navadna keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 38 (t. 2: 9).
24. Lonec, groba kuhinjska keramika. Trije odlomki ustja z ostenjem, vodoravno metličenje na zunanosti. SE 33 (t. 2: 10).
25. Lonec, groba kuhinjska keramika. Odlomek ustja z ostenjem, vodoravno metličenje na zunanosti. SE 33 (t. 3: 1).
26. Lonec, groba kuhinjska keramika. Odlomek ustja z ostenjem, vodoravno metličenje na zunanosti. SE 34 (t. 3: 2).
27. Lonec, groba kuhinjska keramika. Dva odlomka ustja z ostenjem. SE 38 (t. 3: 3).
28. Lonec, groba kuhinjska keramika. Dva odlomka ustja z ostenjem, metličenje na zunanosti. SE 33 (t. 3: 4).
29. Lonec, groba kuhinjska keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 38 (t. 3: 5).
30. Lonec, groba kuhinjska keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 33 (t. 3: 6).
31. Lonec, groba kuhinjska keramika. Odlomek ustja z ostenjem. SE 35 (t. 3: 7).
32. Lonec, groba kuhinjska keramika. Dva odlomka ustja z ostenjem. SE 34 (t. 3: 8).
33. Skodela ali trinožnik, groba kuhinjska keramika. Odlomek ustja z ostenjem, vodoravno metličenje na zunanosti. SE 35 (t. 3: 9).
34. Pokrov, groba kuhinjska keramika. Odlomek spodnjega roba z ostenjem. SE 34 (t. 3: 10).
35. Pokrov, namizna navadna keramika. Odlomek spodnjega roba z ostenjem. SE 33 (t. 3: 11).

FINANCIRANJE

Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa Arheološke raziskave (2022–2027) (P6-0064), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

ZAHVALA

Za pripravo slikovnega gradiva se zahvaljujeva Primožu Stergarju in Mateji Belak, najdbe je zrisala Nataša Grum. Hvala tudi Jani Horvat in Zvezdani Modrijan, ki sta z nasveti in pripombami prispevali k izboljšanju vsebine prispevka.

IZJAVA O DOSTOPNOSTI PODATKOV

Podatki, na katerih temelji ta članek, so na voljo v članku oziroma dosegljivi prek citirane bibliografije.

VIRI IN LITERATURA

LITERATURA

- Brukner, Olga: *Rimska keramika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije (Roman ceramic ware in the Yugoslav part of the Province of Lower Panonnia)*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaščito spomenika kulture SAP Vojvodine; Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije, 1981 (*Dissertationes et monographiae* 24. *Archaeologia Iugoslavica*).
- Črešnar, Matija in Teržan, Biba: Absolutno datiranje bronaste dobe na Slovenskem (*Absolute dating of the Bronze Age in Slovenia*). *Absolutno datiranje bronaste in železne dobe na Slovenskem (Absolute dating of Bronze and Iron Ages in Slovenia)* (ur. Biba Teržan in Matija Črešnar). Ljubljana: Znanstvena

- založba Filozofske fakultete, Narodni muzej Slovenije, 2014, str. 661–702 (Katalogi in monografije 40).
- Črešnar, Matija: Beli slap in drugi pomniki plovbe po Savi med Litijo in Zidanim Mostom (Beli slap and other monuments of the navigation on the Sava between Litija and Zidani most). *Potopljena preteklost: arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji. Zbornik ob 128-letnici Dežmanovih raziskav Ljubljane na Vrhniki (1884–2012)* (ur. Andrej Gaspari in Miran Erič). Radovljica: Didakta, 2012, str. 337–346.
- D'Alessandro, Lucilla: *Anfore adriatiche a Roma. I dati del Nuovo Mercato Testaccio*. Pessac: Ausonius éditions, 2025 (PrimaLun@ 24). DOI: <https://doi.org/10.46608/primarluna24.9782356134424>
- Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813*. Laibach: I. v. Kleinmayr & F. Bamberg, 1874.
- Dirjec, Božena: Rimska najdba iz Kresnic. *Kronika* 59, 2011, št. 3 (Iz zgodovine Litije in okolice), str. 369–370.
- Dular, Janez: Dolnji Lakoš in mlajša bronasta doba med Muro in Savo (Dolnji Lakoš und die Jungbronzezeit zwischen der Mur und der Save). *Bronastodobno naselje Oloris pri Dolnjem Lakošu (Bronzezeitliche Siedlung Oloris bei Dolnji Lakoš)* (ur. Janez Dular et al.). Ljubljana: Založba ZRC, 2002, str. 141–220. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612544980>
- Dular, Janez: Sava v bronasti in železni dobi. *Ukročena lepotica. Sava in njene zgodbe* (ur. Jože Peterne). Sevnica: Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009, str. 36–41.
- Gaspari, Andrej: Dolina spodnje Save od prazgodovine do druge svetovne vojne v luči arheoloških najdb iz rečne struge in obrežja. *Ukročena lepotica. Sava in njene zgodbe* (ur. Jože Peterne). Sevnica: Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009, str. 117–134.
- Hitzinger, Peter: Alterthümliche Funde. *Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain* 9, 1854, str. 93–95.
- Hoffiller, Viktor in Saria, Balduin: *Antike Inschriften aus Jugoslawien, Heft I: Noricum und Pannonia Superior*. Beograd: F. Pelikan; Zagreb: St. Kugli (Zagreb: Narodne novine), 1938.
- Horvat, Jana in Sagadin, Milan: Emonsko podeželje (Emona's countryside). *Emona MM: urbanizacija prostora – nastanek mesta (urbanisation of space – beginning of a town)* (ur. Boris Vičič in Bernarda Županek). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije: Mestni muzej, Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2017, str. 201–223.
- Istenič, Janka in Daszkiewicz, Malgorzata in Schneider, Gerwulf: Local production of pottery and clay lamps at Emona (Italia, Regio X). *RCRF Acta*, 38, 2003, str. 83–91.
- Istenič, Janka in Plesničar Gec, Ljudmila: A pottery kiln at Emona. *RCRF Acta*, 37, 2001, str. 141–146.
- Jančar, Mojca in Stergar, Primož: *Poročilo o arheološki raziskavi ob gradnji na zemljiščih 159/1, 159/3 in 160/4 k.o. 1835 Hotič v okviru projekta »NNO TP Vernek – izvod Vernek«*. Ljubljana, 2024.
- Jerina, Tomaž in Bizjak, Nejc in Črep, Saša: *Poročilo o izvedenih arheoloških raziskavah ob gradnji na območju dograditve TK kabelske kanalizacije v naseljih v občini Litija – 2. faza*. Ljubljana, 2010.
- Knezović, Ivan: The worship of Savus and Nemesis in Andautonia (Čaščenja Savusa in Nemeze v Andautoniji). *Arheološki vestnik* 61, 2010, str. 187–202. <https://ojs.zrc-sazu.si/av/article/view/8064>
- Krajevni leksikon dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev dravske banovine. Ljubljana: Uprava Krajevnega leksikona dravske banovine, 1937.
- Krajšek, Jure in Stergar, Primož: Keramika z rimskega svetiščnega območja v Podkrajju pri Hrastniku (The pottery material from the Roman sanctuary area at Podkraj near Hrastnik). *Arheološki vestnik* 59, 2008, str. 245–277.
- Murgelj, Ida: *Podsmreka pri Višnji Gori*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2013 (Arheologija na avtocestah Slovenije 42).
- Murgelj, Ida: The pottery from the Bronze Age settlement at Podsmreka in the Dolenjska region (Keramika iz bronastodobne naselbine v Podsmreki na Dolenjskem). *Arheološki vestnik* 73, 2022, str. 49–97. DOI: <https://doi.org/10.3986/AV.73.03>
- Ožanić Roguljić, Ivana: *Tipologija rimske keramike iz Vinkovca (Typology of Roman pottery from Vinkovci)*. Zagreb: Institut za arheologiju, 2016 (Monografije Instituta za arheologiju 10).
- Petrucci, Peter: Die Gegend von Wernegg zur Römerzeit. *Mittheilungen des Historischen Vereins für Krain* 21, 1866, str. 1–5.
- Plesničar Gec, Ljudmila: *Keramika emonskih nekropol (The pottery of Emona necropolises)*. Ljubljana: Mestni muzej, 1977 (Dissertationes et monographiae. Savez arheoloških društev Jugoslavije 20).
- Riccato, Anna: *Aquileia: fondi Cossar. 3. 2. La ceramica da cucina: produzioni italiane e orientali*. Roma: Quasar; Aquileia: Fondazione Aquileia, 2020 (Scavi di Aquileia 2).
- Rutar, Gašper in Ravnik, Mateja: Raziskave antičnih ostankov na najdišču Groblje (Log pri Sevnici) (Archaeological research on the Roman site of Groblje (Log near Sevnica)). *Scripta in honorem Bojan Djurić* (ur. Branka Migotti et al.). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2012, str. 215–229 (Monografije CPA 1).
- Šasel Kos, Marjeta: A few remarks concerning the archaeologia of Nauportus and Emona: the Argo-

- nauts (Argonavti: mitična preteklost Navporta in Emone). *Mediterranean myths from classical antiquity to the eighteenth century* (Mediterranski miti od antike do 18. stoletja) (ur. Metoda Kokole et al.). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 13–20. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612541781>
- Šašel Kos, Marjeta: A sacred river landscape with a sanctuary the worship of rivers in the South-Eastern Alpine area. *Celtic religions in the Roman period: personal, local, and global* (ur. Ralph Haeussler in Anthony King). Aberystwyth: Celtic Studies Publications, 2017, str. 441–459 (Celtic Studies Publications 20).
- Šašel Kos, Marjeta: Donava in Sava pri Strabonu in rimskih napisih (The Danube and the Sava in Strabo's Geography and the Roman inscriptions). *Keria: studia Latina et Graeca* 12, 2010, št. 2–3, str. 9–25. DOI: <https://doi.org/10.4312/keria.12.2-3.9-25>
- Šašel Kos, Marjeta: *Emona*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2024 (Situla: razprave Narodnega muzeja Slovenije 47. Inscriptiones Latinae Sloveniae 3).
- Šašel Kos, Marjeta: Nauportus: antični literarni in epigrafski viri (ancient literary and epigraphical sources). *Nauportus (Vrhnikia)* (ur. Jana Horvat). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1990, str. 17–33, 143–159 (Dela. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede 33. Znanstvenoraziskovalni center SAZU. Inštitut za arheologijo 16).
- Šašel Kos, Marjeta: Reka kot božanstvo. Sava v antiški. *Ukročena lepotica. Sava in njene zgodbe* (ur. Jože Peterkel). Sevnica: Javni zavod za kulturo, šport, turizem in mladinske dejavnosti, 2009, str. 42–50.
- Šašel Kos, Marjeta: Savus and Adsalluta (Savus in Adsalluta). *Arheološki vestnik* 45, 1994, str. 99–122 (posodobljena verzija: Šašel Kos, Marjeta: Savus and Adsalluta. *Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic* (ur. Marjeta Šašel Kos). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1999, str. 93–119) (Situla: razprave Narodnega muzeja Slovenije 38)).
- Šašel Kos, Marjeta: *The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia / Lapidarij Narodnega muzeja Slovenije*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1997 (Situla: razprave Narodnega muzeja Slovenije 35).
- Ulbert, Thilo: *Ad Pirum (Hrušica). Spätrömische Passbefestigung in den Julischen Alpen. Der deutsche Beitrag zu den slowenisch-deutschen Grabungen 1971–1973*. München: C. H. Beck, 1981 (Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 31).
- Vičič, Boris: Rimska villa rustica iz Dolnjega Brezovega pri Sevnici (Römische Villa rustica aus Dolnje Brezovo bei Sevnica). *Arheološki vestnik* 34, 1983, str. 288–297.
- Vidrih Perko, Verena: Amfore v Sloveniji, *Annales: anali za istrske in mediteranske študije. Series historia et sociologia* 10 (22), 2000, št. 2, str. 421–456. <https://zdlp.si/wp-content/uploads/2000/12/Annales-22-00-PDF-A.pdf>
- Vidrih Perko, Verena: Keramično gradivo. *Ilovica pri Vranskem* (ur. Irena Lazar). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2006, str. 86–247 (Arheologija na avtocestah Slovenije 1).
- Visočnik, Julijana: *The Roman inscriptions from Celeia and its ager*. Celje; Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2017.
- Župančič, Jože: Pregled uspehov dr. Šmida na Vačah. *Jutro*, letnik XV, št. 249 (28. 10. 1934), str. 5.

SPLETNI VIRI

Atlas okolja, Agencija RS za okolje:

https://gis.arso.gov.si/atlasokolja/profile.aspx?id=Atlas_Okolja_AXL@Arso (dostop: 23. 12. 2025)

RNKD: Register nepremične kulturne dediščine, Ministrstvo za kulturo RS:

<https://geohub.gov.si/ghapp/giskd/> (dostop: 23. 12. 2025).

SUMMARY

Riverside Roman Station at Vernek near Litija

The article presents the results of archaeological rescue investigations at Vernek near Litija that were conducted between 28 September and 19 October 2024.

Above the archaeologically sterile layers, presumably alluvial deposits were documented, containing fragments of prehistoric pottery. Based on their characteristic decoration, these were attributed to the Oloris–Podsmreka horizon, corresponding to the Middle and transition to the Late Bronze Age in the southeastern Alpine area.

Overlying these layers, remains of a poorly preserved stone wall approximately 2 m wide, a hearth, and associated rubble were uncovered. They contained fragments of Roman pottery and building materials, which can be dated to the second half of the first century and the first half of the second century AD. The evidence likely represents the remains of a small Roman settlement, one of the riverside stations in the Sava Gorge between Emona and Neviodunum that served as a provisioning point for boatmen and a staging post for replacing pack animals.

Above the Roman layers, additional alluvial and/or colluvial deposits were documented, containing a mixture of Roman and modern small finds, along with the remains of more recent structures and deposits.

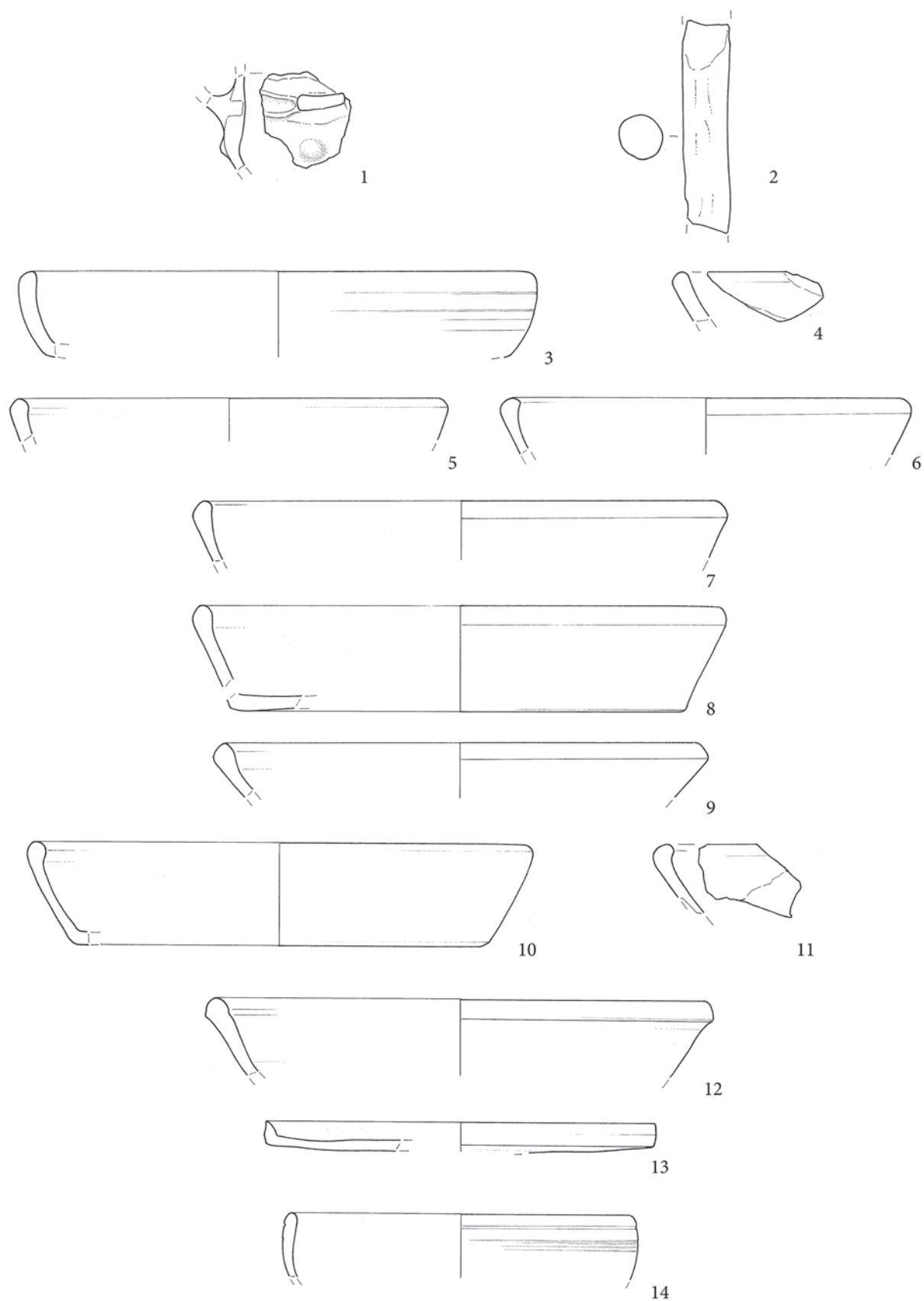

Tabla 1: Vernek pri Litiji. Keramika. M = 1:3.

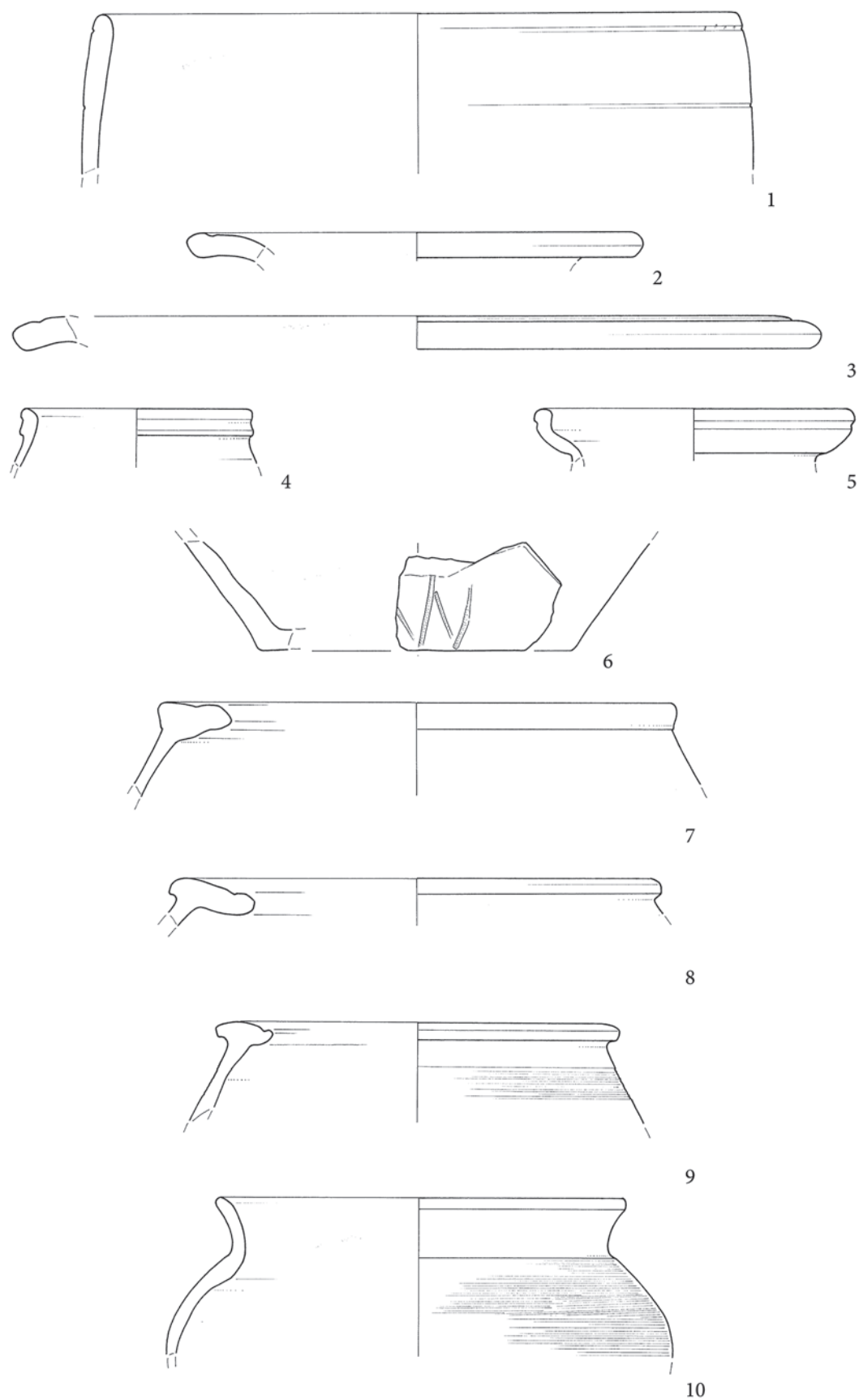

Tabla 2: Vernek pri Litiji. Keramika. M = 1:3.

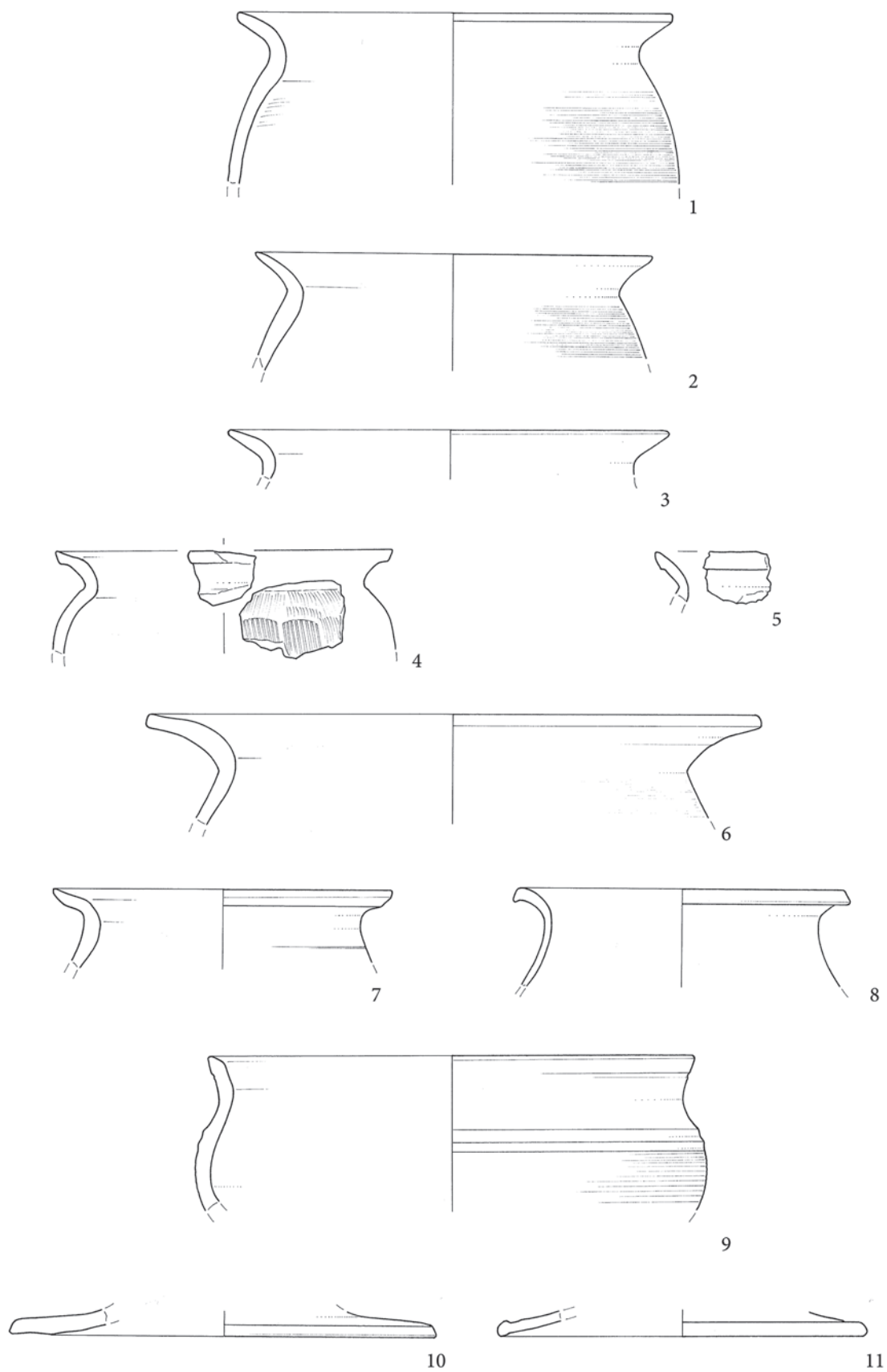

Tabla 3: Vernek pri Litiji. Keramika. M = 1:3.

VOJKO PAVLIN*

Mirenski Grad – gradišče ali/in grad?

IZVLEČEK

Mirenski Grad, strateško pomembna vzpetina nad Mirnom ob reki Vipavi, bi lahko prejel ime po tamkajšnjem gradišču ali/in gradu. V poznem srednjem in zgodnjem novem veku ime Grad še ni v ospredju. Vzpetina se omenja v povezavi s cerkvijo sv. Marije. Kaže, da toponim ni bil povezan s sedežem fevdne narave, pač pa najverjetneje z obzidanim prostorom iz (pozno)antičnega oziroma še prazgodovinskega obdobja.

KLJUČNE BESEDE

Miren, Mirenski Grad, gradišče, cerkev sv. Marije, Japnišče, toponomastika

ABSTRACT

MIRENSKI GRAD – A HILLFORT AND/OR CASTLE?

Mirenski Grad ("Miren Castle"), a strategic hill overlooking the settlement of Miren on the Vipava River, may have obtained its name after a local hillfort and/or castle. During the Late Middle Ages and the early modern period, the term "castle" was not yet in the foreground. The hill was mentioned in connection to St Mary's Church. Rather than a feudal seat, the toponym may have referred to a walled area from the (late) Roman or even prehistoric period.

KEYWORDS

Miren, Mirenski Grad, hillfort, St Mary's Church, Japnišče, toponymy

* dr., Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Koper, vojko.pavlin@zrs-kp.si, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0781-5216>

UVOD

Podkraško območje Mirna z markantno lego ob reki Vipavi nekaj kilometrov pred njenim izlivom v reko Sočo izkazuje strateški pomen, ki je začrtal specifičnost zgodovinskega razvoja tega prostora. Najvidnejši realno-simbolni pokazatelj tega je 120 metrov visoka vzpetina nad Mirnom, ki že s svojim imenom izdaja pomen kraja. Ta ni ma le odličnega pregleda nad spodnjo Vipavsko dolino, ampak nekoliko tudi nad bližnjo potjo čez Kras, ki se vije proti Štivanu oziroma Devinu in naprej proti Trstu. Danes so na Mirenskem Gradu razsežna cerkev Žalostne Matere Božje, ob njej samostan (misijonska hiša) lazaristov, ki so na Grad prišli leta 1913, ter mlajša samostan sester usmiljenk in dom duhovnih vaj. Sakralni naboj vzpetine, ki z Marijino cerkvijo seže globoko v preteklost, pa ne razkriva, zakaj in kdaj je ta dobila takšno ime – Grad.

PRAZGODOVINSKO GRADIŠČE

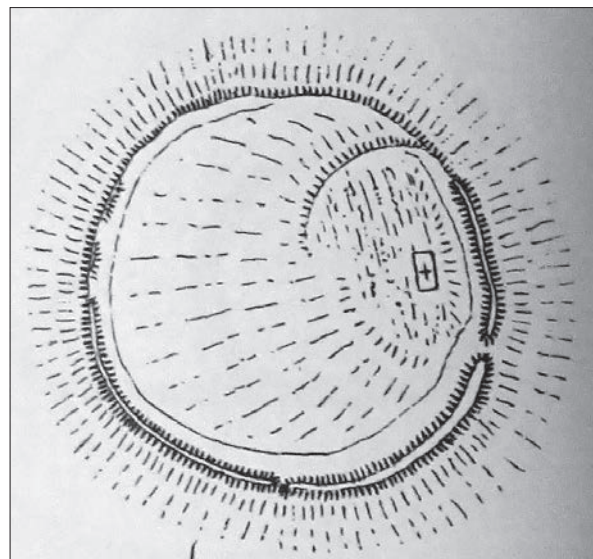
Ime je vsekakor lahko nastalo na osnovi poimenovanja ostankov prazgodovinskega (ali/in poznoantičnega) gradišča na vzpetini, čeravno bi bil verjetno trdnější dokaz za obstoj tovrstne naselbine termin gradišče,¹ kakor velja na vzhodu za bližnjo vzpetino nad Prvačino,² ki pa je vendar za razliko od Mirenskega Grada (imensko) preraslo v srednjeveško in novoveško vas.³ Podobno drži za Gradišče ob Soči (Gradisca d'Isonzo), ki je od Mirna približno enako oddaljeno, le da na zahodno stran.

Starosta (tržaške) arheologije Carlo Marchesetti je v svojem temeljnem delu o gradiščih na Krasu iz leta 1903 zarisal meje prazgodovinske naselbine na celotnem prostoru vzpetine. Pri tem je izpostavil, da se je za gradiščem zabrisala skoraj vsakršna sled, dokazi za prazgodovinsko naselbino pa so poleg majhnih ostankov obzidja še črepinje, črna prst in krožna ravnica z obsegom 500 metrov.⁴ Na staro poselitev Grada bi lahko kazale tudi poznejše sporadične najdbe keramike, tako iz predrimskega kot antičnega časa.⁵ Marchesettijev oris gradišča je razviden iz lidarskega

posnetka, ki izkazuje slabo ohranjene ostanke zidovja na severni strani ter posledice posegov in obstreljevanj v prvi svetovni vojni.⁶

Kljub tem dognanjem preseneča tako izrazit izbris sledov obzidja. Primerljiva vzpetina na drugi strani doline, Sv. Katarina v Kromberku (nad Solkanom oziroma Novo Gorico), kljub silovitemu bombardiranju v prvi svetovni vojni še vedno jasno izpričuje obris zidovja in ostanke (poznoantičnih) zgradb.⁷ Določena nova vprašanja se porajajo ob podrobnejših pregledih lidarskih posnetkov. Po mnenju arheologa Boštjana Laharnarja bi sledove obzidja lahko izdajala dva grebena; manjši je na jugu, izrazit pa tisti na vzhodu vzpetine s polkrožno rahlo dvignjeno grebenasto strukturo, na katero se je lahko v nadaljevanju proti severozahodu naslonil kolovoz. Pred njim je tekla verjetno izravnava (terasa), ki jo je Marchesetti videl kot sled obzidja.⁸

Morda prazgodovinska naselbina ni bila večjega obsega in se je v glavnem omejevala na vrh vzpetine, ki je bil ob mnogih pozidavah močno spremenjen. Več bi povedala morebitna izkopavanja na terenu, če bi bila mogoča. Omenjeni greben bi utegnil biti vreden arheoloških posegov, na kar namiguje tudi pogled na katastrsko mapo,

Skica gradišča na Mirenskem Gradu (Marchesetti, *I castellieri*, Tabla V, št. 5).

1 Snoj, *Etimološki slovar*, str. 148–150; Marchesetti, *Prazgodovinska gradišča*, passim.

2 Kos, *Gradišče in Gradec*, str. 123. Doslej sicer ni arheoloških dokazov za obstoj tamkajšnjega gradišča (Bratina, *Nova arheološka odkritja*, str. 169).

3 Pri tem velja poudariti ugotovitve Milka Kosa, da so se kraji s tem imenom večinoma naslonili na stara gradišča ter nastajali v njihovi neposredni bližini in ne na istem prostoru (Kos, *Gradišče in Gradec*, str. 119–120).

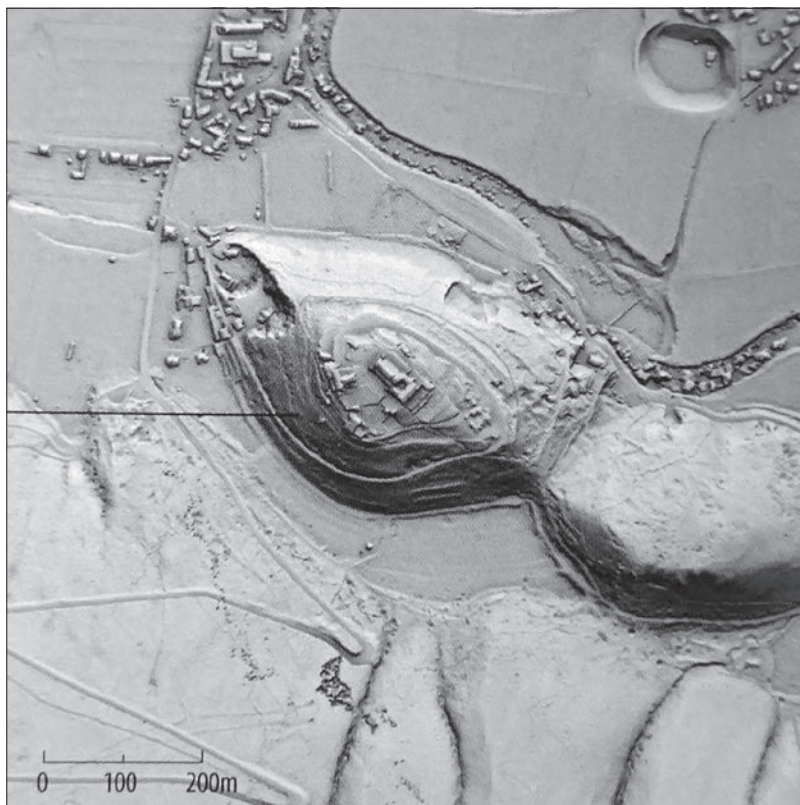
4 Marchesetti, *I castellieri preistorici*, str. 53–54; Marchesetti, *Prazgodovinska gradišča*, str. 62.

5 Pergar, *Miren*, str. 141.

6 Hobič, *LiDAR podatki*, str. 207.

7 Svoljšak, *Sv. Katarina*; Svoljšak, *L'insediamento*.

8 Dopis Boštjana Laharnarja avtorju 29. 11. 2019. Po mnenju Petra Žaklja, dolgoletnega lazarista na Mirenskem Gradu, ki dobro pozna teren, bi bil lahko tudi ta greben z izravnavo rezultat naravnih dejavnikov ter morebitnih manjših poljedelskih del in izdelave jarkov v prvi svetovni vojni (dopis Petra Žaklja avtorju 10. 12. 2019). Obema, kot tudi arheologu Dragu Svoljšaku, se lepo zahvaljujem za mnenja.

Lidar posnetek z vrisanim obsegom gradišča na Mirenskem Gradu (Hobič, LiDAR, str. 207).

ki z značilno parcelacijo prav tu (in samo tu) razkriva možnost poteka obzidja.⁹

O prisotnosti starejše naselbine na Mirenskem Gradu je bil prepričan tudi novoveški kronist, goriški jezuit Martin Bavčer, ki je v 17. stoletju ostanke obzidja v baročni maniri povezal z antičnim mestom Segesta, kakor je storil tudi pri omembi omenjenega gradišča Sv. Katarina, kjer naj bi stalo noriško mesto Noreja, medtem ko je Šempeter pri Gorici s Hribom sv. Marka povezal z mestom Torg.¹⁰

OB STARI RIMSKI CESTI

V antičnem času je pomen območja Mirna gotovo povečevala bližina rimske ceste, ki je iz Akvileje vodila proti Emoni in naprej v Panonijo. V nasprotno smer so v poznoantičnem obdobju hrumele vojske in se selila ljudstva v bogato Italijo. Najdbe v bližini današnjega mirenskega pokopališča pričajo o poteku rimske ceste in rimski naselbini ob njej.¹¹ Ohranil se je fragment miljni-

ka, ki ga datirajo v leto 314, s kasnejšim napisom cesarja Licinija.¹² Gre pa poudariti, da je cesta vodila po desnem bregu reke Vipave, medtem ko večji del Mirna z Mirenskim Gradom leži na levem bregu reke pod kraškim robom, kar je še izraziteje veljalo v starejši zgodovini.¹³

Ključna vstopna točka v Italijo je bil bližnji most čez reko Sočo z mansijem (*Pons Sontii*) pri Majnicah oziroma Sovodnjah. Njegov strateški pomen se je povečal v pozni antiki, ko je obrambni sistem *claustra Alpium Iuliarum* izgubljal svojo obrambno vlogo. Izpostavljena omemba mostu iz tega obdobja sega v leto 489; tam je namreč 28. avgusta potekala znamenita bitka med vdirajočimi Vzhodnimi Goti pod vodstvom kralja Teoderika in rimskim kraljem Odoakrom, ki se je z vojsko utrdil ob mostu. Preden je Teoderiku uspelo presenečenje s hitrim in uspešnim napadom, naj bi po nekaterih poročilih v bližini postavil tabor, kjer so si pred spopadom odpočili.¹⁴

Goti so po zavojevanju Italije s svojo državo za šest desetletij zaznamovali tudi prostor ob Soči in Vipavi. Številčno so bili v primerjavi z romanskim prebivalstvom v izraziti manjšini,¹⁵ a prav Miren je eden redkih krajev s pričevanjem o njihovi prisotnosti. Odkriti del grobišča (devet

⁹ ASG, Catasto secc. XIX-XX – Mappe, Merna, fasc. I: Mappa della Comune di Merna nel Litorale, Circolo di Gorizia, Distretto di Ranziano 1822, rielaborata 1839 e successivi, foglio I-II, n. 2183.

¹⁰ Baucer, *Zgodovina Norika in Furlanije*, str. 26, 58. Bavčer omenja tudi orožje in star denar, ki so ga našli v Mirnu. O problematičnosti Bavčerjevega dela gl. *Pater Martin Bavčer*, passim.

¹¹ Žbona Trkman, *Miren*, str. 243–244; Kruh, *Miren – Dele*, str. 336–338.

¹² Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 76, 84.

¹³ Gl. spodaj op. 28.

¹⁴ Bratož, *Soča*, str. 40–44; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 373–374.

¹⁵ Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 377–381.

Mirenski Grad z označeno lokacijo grobišča in domnevnim potekom rimske ceste (Tratnik in Karo, Miren, str. 7; foto A. Podbršček).

skeletnih grobov, pretežno s pridatki) na levem bregu reke Vipave, v jugovzhodnem delu Mirna, imenovanem Japnišče, izdaja obstoj vidnejšega naselja v bližini.¹⁶ Danes je prostor zaščiten kot enota kulturne dediščine (Miren – Arheološko območje Japnišče).

Obstaja precejšnja možnost, da je znano tudi njihovo plemensko ime – Lukristani. Tako namerč kralj Teoderik imenuje prebivalce nad Sočo (onkraj Soče), to je verjetno (spodnje) Vipavske doline, ko jih opominja, naj ne izkoriščajo zemljišč, potrebnih za konje, ki služijo poštnim postajam ob cesti. Manj je možnosti, da bi se ime nanašalo na staroselce, pač pa na gotško pleme ali morda tudi na kako drugo plemensko skupino, ki je z Goti prodirala v Italijo.¹⁷

Teoderik je imel bitko pri soškem mostu za začetek gotške države in kot mejnik pravnega urejanja zadev. To izhaja iz odloka (med letoma 507 in 511) proti nasilnemu odvzemu posesti romanskih prebivalcev, ob pogoju, da se je to zgodilo po prehodu Gotov čez Sočo.¹⁸ Glede na izrazitost gotških najdb v Mirnu bi smeli pomisliti, da je tam do prisvajanja zemlje¹⁹ morda prišlo že pred tem dejanjem. Njihovo grobišče v Japnišču je okvirno datirano okoli leta 500. Pokojniki so ležali obrnjeni proti vzhodu – in tako tudi proti Mirenskemu Gradu!²⁰

Je morda na vzpetini stalo njihovo naselje ali kaka (fortifikacijska ali sakralna) stavba, ki bi se

morda naslonila na starejše gradišče?²¹ Sicer redka arheološka pričevanja gotških naselbin dokazujejo pogosto izbiro strateško izpostavljenih vzpetin,²² a dokazov o pomembnejši naselbini na Mirenskem Gradu ni.²³ Poleg tega se je že v obdobju langobardskega kraljestva težišče poselitvenega pomena preneslo na severni rob doline, kjer je bil domnevno Siliganum (Solkan) ena od utrdb »langobardskega limesa«, ki se je naslonila na poznoantično Sv. Katarino,²⁴ a gre dodati, da je bila nedaleč od Mirna, blizu Majnic, ena vidnejših langobardskih postojank, Fara (Farra d'Isonzo).²⁵

V ZAVETJU SV. JURJA

Z opustitvijo mostu čez Sočo v zgodnjem srednjem veku in prenosom težišča proti severu z mostom pod Solkanom oziroma pri Gorici se je pomen Mirna po eni strani morda zmanjšal. Hkrati pa kaže izpostaviti mejnost tega območja, ki ga je zaznamovala reka Vipava. Kraljeva posest med Sočo, Vipavo, Ortaono in Gorami, ki je bila predmet darovnice cesarja Otona III. iz leta 1001 s prvo omembo Solkana in Gorice, izdaja stanje že pred tem pravnim aktom.²⁶ To območje, ki je bilo temelj (poznejšega) goriškega gospostva, je torej na jugu zamejeval tok reke Vipave, ki se je izkazal za trdovratno (fevdno) mejo.

Izpostavljena vloga Mirna se v tem času zrcali predvsem v samostojni župniji, edini vzhodno od reke Soče v Spodnjem Posočju, ki ni spadala v nobeno od velikih (pra)župnij (Solkan, Vipava, Komen, Štivan/Devin), prvič navedenih v taksaaciji oglejskega patriarha leta 1247. Za to je delno »kriva« prav reka Vipava, kajti zemljo iz omenjene darovnice je pokrivala solkanska župnija.²⁷ Srednjeveška mirenska župnija pa je (če ne v celoti, pa v glavnem) obsegala prostor na levem bregu Vipave (južno od reke). Mirenski župnik je ob vizitaciji apostolskega vizitatorja, možaškega opata Bartolomeja Porcije, leta 1570 zatrjeval, da je v njegovi župniji onkraj (severno od) reke (le) pet ognjišč.²⁸ Verjetno je šlo za domačije v vasi Rupa s cerkvijo sv. Marka, ki je spadala pod

¹⁶ Tratnik in Karo, *Miren*; Tratnik in Karo, Ostrogoths.

¹⁷ Kos, *Gradivo*, str. 4, št. 4; Bratož, Soča, str. 45; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 408–409.

¹⁸ Bratož, Soča, str. 44–46; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 374–375.

¹⁹ Nekaj ostankov v Japnišču in bližini nakazuje obstoj staroselske naselbine pred preseljevanjem ljudstev (Rutar, *Rimska cesta*, str. 28; Bratina, Miren, str. 124–125; Tratnik in Karo, *Miren*, str. 39).

²⁰ Tratnik in Karo, *Miren*, str. 80.

²¹ Po analogijah je lahko naselbina stala tudi na ravnini blizu grobišča (Tratnik in Karo, Ostrogoths, str. 236).

²² Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 381; Tratnik in Karo, *Miren*, str. 78–80.

²³ Ciglencečki, Poznoantično Posočje; gl. tudi Ciglencečki, *Between Ravenna and Constantinople*.

²⁴ Knific in Svoljšak, Grobovi langobardskih vojščakov; Svoljšak, Sv. Katarina.

²⁵ Prim. Höfler, *Gradivo* (2001), str. 15, op. 9.

²⁶ Štih, *Villa*, passim.

²⁷ Höfler, *Gradivo* (2001), str. 13.

²⁸ BCU, Fondo principale, *Visitatio Porcia*, fol. 385v.

mirensko župnijo. Upoštevati je treba še dejstvo, da se je tu rečna struga skozi čas nekoliko spreminjala.²⁹ Zaradi nanosov reke Soče se je morda nekoliko pomikala v kraško smer in hipotetično ožila mirensko ozemlje oziroma njegov del puščala na svojem desnem bregu. Župnijska cerkev je za razliko od današnje svojčas gotovo stala na levem bregu, mogoče v delu Mirna z imenom Staro mesto ali v njegovi bližini, bržkone vse do 17. stoletja, ko je bila zaradi poplav postavljena nova z istim patrociniem na desnem bregu.³⁰

Majhnost mirenske župnije po Janezu Höfleru je prepričljivo dokazuje staro lastniško cerkev, ki je predhodila oblikovanju župnije na osnovi pomembnejše fevdne posesti verjetno še pred darovnico iz leta 1001.³¹ Tudi patrocini cerkve sv. Jurij prejkone potrjuje nastanek cerkve/župnije v drugi polovici 10. stoletja, hkrati pa predvideva posest posvetnega plemiča, lahko pa je bila kronska posest.³² Ne gre tudi zanemariti primerjave in velike podobnosti z Ločnikom (Lucinico), župnijo na desnem bregu Soče pod Goriškimi brdi, tako glede patrocinija in časa nastanka kot obsega. Pred podelitvijo oglejskemu patriarhu je bil kraj del kronske posesti.³³ Zaokrožena mirenska posest predvideva obstoj plemiškega središča, ki bi ga lahko iskali na Mirenskem Gradu, a je treba upoštevati, da so zgodnesrednjeveški dvori (*curtis*) pogosto stali v ravnini.³⁴ Potemtakem bi bilo treba stari dvor prej iskati v bližini stare cerkve sv. Jurija.

Pomen Mirna bi utegnil biti še večji, če bo držalo, da sta bili mirenska posest in župnija v zgodnjem času večji kot pozneje, ko je na primer okoli leta 1500 Miren veljal za *pauperissima plebs*.³⁵

Kljub tehtnim razmislekom, da bi lahko sosednja župnija Renče višje ob Vipavi, ki je imela dolgo težavo z uveljavljanjem župnijskih pravic, prej spadala pod župnijo Šempeter pri Gorici,³⁶ se zdi bolj verjetno, da so Renče dejansko izšle iz župnije Miren.³⁷ Obstaja celo (sicer vprašljiv in osamljen) namig, da bi lahko pod mirensko župnijo izvirno spadalo celo Gradišče nad Prvačino, sicer del župnije Prvačina.³⁸ Če bi to držalo, bi domnevna grajska stavba v Mirnu ali nad njim obvladovala celotno podkraško območje na levem bregu Vipave do Dornberka, ki je nekdaj spadal pod župnijo Komen in so ga v srednjem veku običajno imeli za del Krasa.³⁹ S tem bi se reka Vipava izkazala kot precej jasna ločnica med župnijama Solkan in Miren.

MED GORICO IN DEVINOM

Tudi če je na Mirenskem Gradu ali pod njim okoli leta 1000 obstajalo izpostavljeno posestno središče, je to moralo v visokem ali poznem srednjem veku propasti ali izgubiti na pomenu. Ni znano, da bi bil tam sedež kakega vidnega plemiča.⁴⁰ Kljub bližini Gorice in moči tamkajšnjih gospodov, grofov Goriških, je ožji predel Mirna spadal pod devinsko gospodstvo, ki je na tem območju prek Krasa segalo najseverneje vse do reke Vipave in z Orehovljami še čez njo.⁴¹ O tem, kako zapleteno je bilo mejno območje ob Vipavi, priča tudi dejstvo, da je bil del območja v bližini Mirna (Vrtoče, prav tako Gabrje z Vrhom sv. Mihaela) pozneje del dežele Kranjske, ker je bila devinska dediščina sčasoma večidel priključena tej deželi in ne Goriški.

29 Prim. Höfler, *Gradivo* (2001), str. 15.

30 Höfler, *Gradivo* (2001), str. 123–124; Höfler, *Historična topografija*, str. 115–116. K tej odločitvi je morda razen ustrežnejšega (dvignjenega) mesta predvidoma botroval nov most čez Vipavo, zgrajen leta 1576, ki je verjetno pripomogel k povečanju števila novih domovanj na desnem bregu reke. Tedaj so zgradili tudi novo cesto po Dolu od Štivana do »kranjske ceste« pri Mirnu (Czoernig, *Görz*, str. 810–811, 825). Sicer je že za časa goriških grofov med Mirnom in Orehovljami stal most, ki so ga vzdrževali devinski podložniki iz Mirna (oziroma Japnišča) in Orehovelj (ASG, ACC, GC, n. 148, cc. 117–119).

31 Höfler, *Gradivo* (2001), str. 15; Höfler, *Gradivo* (2016), str. 9, 76.

32 Höfler, *O prvih cerkvah* (1986), str. 50–51; Höfler, *O prvih cerkvah* (2016), str. 296–297; Höfler, *Lastniške cerkve*, str. 42.

33 Boscarol et al., *L'età antica*, str. 28–29, 59–60; Höfler, *O prvih cerkvah* (2016), str. 161, 163–164, 178. Ob podelitvi furlanske grofije oglejskemu patriarhu leta 1077 je Ločnik edini kraj, ki je omenjen posebej.

34 Höfler, *Lastniške cerkve*, str. 14–15.

35 ACAU, A parte imperii, Arcidiaconato di Gorizia, 25 Merna – Goriški glavar Andrej Liechtenstein v pismu patriarhovemu vikarju v Videm (leta 1503) v zvezi s prezentacijo Jakoba Pechla za novega župnika namesto umr-

lega Valentina Pominicka pravi, da šteje Miren vsega 21 hiš.

36 Höfler, *O prvih cerkvah* (2016), str. 175 – Spor je v drugi polovici 15. stoletja zanetil imetnik fevda Renče Štefan Hofer, ministerial grofov Goriških, ki si je na temelju svoje posesti prizadeval Renče z njihovim kaplanom cerkveno osamosvojiti.

37 Kos, *Zgodovinske drobtine*, str. 109; Baraga, *Župnija Miren*, str. 29–30. Hofer naj bi si kaplanijo v Renčah, ki spada pod župnijo Miren, prisvojil in kaplanu namenil štiridesetino, ki pripada mirenskemu župniku (*Archivio Coronini-Cronberg. Gorizia Comitale*, str. 369–370, št. 2263 (leto 1488); ASG, ACC, GC, n. 148, cc. 120–124; ACAU, A parte imperii, Arcidiaconato di Gorizia, 25 Merna, 14. 6. 1508: *sub plebe de Merino*).

38 Gl. spodaj op. 73. V opreki s to možnostjo je velika stabilnost župnijskih meja (Höfler, *Historična topografija*, str. 5).

39 Kosi, *Spopad za prehode*, str. 14, 16.

40 Plemiški naslov »de Monte Grado«, ki si ga je po Mirenskem Gradu nadela viteška družina Tosi – brata Gavdencij in Evgen Tosi iz Sovodenj sta bila dobrotnika cerkve na Gradu (Pust, *Mirenski Grad*, str. 5; prim. Devetak, Tosi, str. 850) –, in pripadajoči grb izvirata iz druge polovice 19. stoletja, med letoma 1867 in 1875 (AT ÖStA/AVA Adel HAA AR 1001.1).

41 Kos, *Urbarji*, str. 50.

Še bolj se je ta specifična mejnost odražala v dejstvu, da je bilo Japnišče, del Mirna pod Mirenskim Gradom, vsaj v poznem srednjem veku majhna enklava goriških grofov in je torej spadalo pod gospodstvo Gorica.⁴² V Japnišču so goriški grofje posedovali šest ali sedem hub (z mlinom na Vipavi).⁴³ Japenci so bili povezani v samostojno sosesko z lastnim županom. Prebivalcem ožjega dela Mirna, ki je bližje Gorici, pa je načeloval drug župan, ki je županoval tudi v Vrtočah, večidel v Orehovljah in celo v Gabrjah, torej v vseh krajih ob reki Vipavi pod Krasom, ki so spadali pod Devin.⁴⁴

Japenci so, tako kot drugi goriški podložniki, morali oddajati predpisane dajatve v Gorico in hoditi na tlako, na primer vzdrževati goriški grad, za razliko od ostalih Mirencev – v Mirnu so Devinski posedovali približno enako število kmetij, (šest)⁴⁵ –, ki so morali po tovrstnih opravkih daleč, v Štivan⁴⁶ oziroma Devin. Devinski oblastniki so v času pojezde na pavlovo (29. junija) prijezdili v Miren, najbrž v britof župnijske cerkve sv. Jurija. V posestnem pogledu so bile v soseski Japnišče tudi izjeme – nekateri so bili z dajatvami podrejeni Devinu, a tudi ti so bili v sodnih zadevah pod sodni goriškemu sodniku.⁴⁷ Sodišče pa je pod njegovim vodstvom po potrebi zasedalo v času shoda (proščenja) na veliki šmaren prav na Mirenskem Gradu pri Marijini cerkvi, ko so sosedje iz Japnišča imeli vsakoletno srečanje z goriškimi oblastniki. Prostor okoli Marijine cerkve na Gradu je bil torej, tako kot samo Japnišče, v domeni goriškega gospodstva.⁴⁸

Iz povedanega odseva poseben pomen hriba nad Mirnom, kjer bi lahko stala grajska stavba. Vendar pa je treba izpostaviti, da so bile japonske hube podrejene neposredno goriškemu grofu in ne kakemu vazalu Goriških. Japnišče se, kolikor je doslej znano, prvič omenja prav v povezavi z goriško posestjo v zvezi s predložitvijo računov goriškega gospodstva leta 1398.⁴⁹ Res pa ne gre povsem zaobiti možnosti, da so Goriški to posest

pridobili naknadno in prek kakega svojega ministeriala, kar je bila v času njihovega političnega vzpona verjetno dokaj redna praksa.⁵⁰ Ni nemoogoče, da je vsaj del te posesti prešel na grofe prek goriškega plemiča Hansa Juda, ki je sredi 14. stoletja, a kot vazal Devinskih (ki pa so v moški liniji izumrli leta 1399), posedoval (vsaj) dve hubi ob reki Vipavi, in to v Japnišču (*Opczach*).⁵¹ Jud bi lahko hipotetično posedoval morebitni plemiški dvor (toda v nobenem primeru ne pravi grad) za pripadajočo posest. A plemič z morda šaljivim vzdevkom Jud (ni bil judovskega porekla) se po znanih virih ne imenuje po Mirnu ali kaki drugi topografski oznaki kraja v bližini, pač pa po Gorici, kjer je očitno tudi bival.⁵²

MARIJINA CERKEV NA MIRENSKEM GRADU

To, kar je bilo v ospredju identifikacije hriba nad Mirnom, ni bil grad ali kakršna koli grajska stavba, temveč Marijina cerkev, ki je med podružnicami župnijske cerkve izstopala, čeprav ne tako zelo, kot se morda zdi z današnjega gledišča. O kakem servitskem samostanu ni nobenega sledu,⁵³ tudi puščavniki (eremiti) se tedaj še ne omenjajo.⁵⁴ Leta 1570 je tam delovala cerkvena bratovščina, cerkev pa so krasili kar trije oltarji.⁵⁵ Vse to priča o navezanosti mirenskih župljanov nanjo, pri čemer je to gotovo najbolj veljalo za prebivalce Japnišča.

Najstarejša znana omemba, ki sega v sredino 14. stoletja, govori o Marijini cerkvi (pri naši Gospe) pod Krasom.⁵⁶ Ni sicer povsem neizpodbitno, da gre za cerkev na Gradu, saj bi lahko bila s podkraško cerkvijo mišljena tudi kaka druga, sploh ker se v tem viru navajajo kraji in ne sakral-

42 Kos, *Urbarji*, str. 161 – Soseska je leta 1523 imenovana *Japinitz oder Merina*.

43 AST, ATT, b. 210.2.3–1 (Goriški urbar [1426]), fol. 67v; Pavlin, *Goriško gospodstvo*, str. 122–123; Kos, *Urbarji*, str. 167.

44 Kos, *Urbarji*, str. 208–209 – V Rup, ki je cerkvenoupravno spadala pod Miren, v fevdalnem pogledu pa pod Gorico, so si župana delili z vaščani Peči in Štandreža, pri čemer so te vasi spadale pod tri različne župnije (Miren, Šempeter pri Gorici in Solkan/Gorica).

45 Kos, *Urbarji*, str. 208.

46 Za devinsko gospodstvo je bilo sicer značilno, da so imeli veliko šagro na god Janeza Krstnika v Štivanu, kamor so morali priti podložniki z raznih koncev gospodstva.

47 Kos, *Urbarji*, str. 208–209.

48 Kos, *Urbarji*, str. 161.

49 Kos, *Urbarji*, str. 123 (*Yepnicz*); *HTP*, str. 167.

50 Prim. Štih, *Goriški grofje*, passim; Štih, *Vloga ministerialov*, str. 151–152.

51 Kos, *O imanjima*, str. 18. Po Hansu Judu so bile hube podeljene v fevd domnevno štajerski rodbini Lobniczer, najbrž potem, ko je v moški liniji Judova družina izumrla, kakor je razvidno iz Hansove oporoke iz julija 1373 (ASG, ACC, GC, n. 144, cc. 399–400). Kos je urbar poznal po dveh prepisih; original, ki so ga pozneje odkrili, ne vsebuje dodatka o posestvih v bližini Gorice in je bil torej k reškemu urbarju dodan naknadno (Klen, *Rječki urbar*, str. 151 (op. 1), 154).

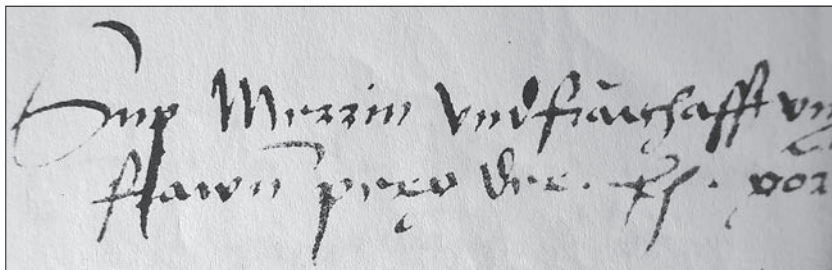
52 Hans Jud je večkrat omenjen kot prebivalec Gorice (Kos, *K zgodovini*, str. 16–17). Leta 1370 je imel v fevdu od Rihemberških dvor za frančiškanskim samostanom.

53 Domneva o nekdanjem servitskem samostanu bi lahko bila povezana z značilnim redovnim patrociniem Žalostne Matere Božje, ki pa je na Gradu novejšega izvora.

54 Baraga, *Župnija Miren*, str. 313.

55 BCU, Fondo principale, *Visitatio Porcia*, fol. 388v.

56 AT ÖStA, HHStA, HS W 594, Registraturbuch der Grafen von Görz, fol. 58v; Kos, *Urbarji*, str. 43. Gre za seznam posesti Ulrika, Lipovega sina, ki je tam imel v lasti dve hubi, pred njim pa neki Pranperger.

Omemba britofa Marijine cerkve
na Mirenskem Gradu
(SI AS I, šk. 83, I-48, G-XIII, 02).

ne stavbe.⁵⁷ Če se, kar je precej verjetno, omemba nanaša na Mirenski Grad, se v tem že zrcali izpostavljenost kraja z morebitnim romarskim značajem. Prva znana povsem nesporna omemba mirenske Marijine cerkve je sicer iz leta 1488.⁵⁸

V seznamu sodnih pravic goriškega gospostva okoli leta 1520 je govor o britofu Marijine cerkve na hribu,⁵⁹ kjer je bilo, kot omenjeno, letno proščenje na veliki šmaren. To pa ne pomeni, da je bilo okoli cerkve pokopališče – o tem ne vedo nič povedati poznejše cerkvene vizitacije; pokopališče je bilo namreč pri župnijski cerkvi sv. Jurija, kjer so očitno pokopavali tudi Japence in tiste iz Vrtoč, ter v Rupi pri cerkvi sv. Marka.⁶⁰ Beseda britof lahko pomeni svoboden prostor (*Freithof*), ki je bil običajno obdan z zidovjem ali/in stavbami, z določeno posebno sodno pristojnostjo.⁶¹

Morda je gradenski britof služil za zatekanje ljudi (in živali) v času turških vpadov. Kastelolog Igor Sapač predvideva, da bi lahko domnevni starejši srednjeveški dvor na tem mestu utrdili in obzidali za potrebe protiturškega tabora, kar bi lahko vodilo do imena Grad,⁶² vendar pa pogrešamo ime tabor, kar bi to domnevo podkrepilo. Mogoče je ta kompleks določeno vlogo igral tudi v beneško-habsburških vojnah v začetku 16. stoletja ali stoletje pozneje, ko so v zaledju Gradišča ob Soči postavili več obrambnih fortifikacij.⁶³

Vsekakor je romarski značaj Marijine cerkve pridobival pomen v baročnem času. To se vidi na primer iz jezuitske kronike, ki od začetka 18. stoletja izpostavlja tudi procesije na Mirenski Grad,⁶⁴ kjer je izpričana eremitska postojanka. Postavitev svetih stopnic s Kalvarijo leta 1757 je to

Miren z okolico v drugi polovici 18. stoletja (Slovenija na vojaškem zemljevidu, sekција 186).

⁵⁷ Ni pa izključeno, da je s to oznako mišljeno Japnišče.

⁵⁸ Kos, *Zgodovinske drobtine*, str. 109; HTP, str. 291.

⁵⁹ SI AS I, šk. 83, I/48, G-XIII, 02 – *Item vermerkht dy doerfer in der grafschafft Goercz*, p. 7.

⁶⁰ BCU, Fondo principale, *Visitatio Porcia*, fol. 388v.

⁶¹ Vilfan, *Vprašanje »opasila«*, str. 257–258.

⁶² Sapač, *Grajske stavbe*, str. 58.

⁶³ Simoniti, (Notranje)avstrijsko-beneška vojna, str. 124–125.

⁶⁴ Gl. spodaj op. 81.

še izrazito pospešila.⁶⁵ Vojaški zemljevid iz druge polovice 18. stoletja imenuje hrib po njih: (*B(erg) Calvari*).⁶⁶

TOPONOMASTIČNE SLEDI

Ob odsotnosti oziroma skoposti dokazov za obstoj grajske stavbe ni presenetljivo, da se je med mnemi o nastanku toponima Grad porodila misel o poznem izvoru, pri čemer naj bi ime ne izšlo iz gradu ali/in gradišča, ampak iz poimenovanja svetih stopnic (*gradus*).

Sveda je toponim starejšega izvora in je predvidoma povezan s takšno ali drugačno fortifikacijsko podobo. Prva znana omemba Mirenskega Grada (*in Gradisch*) naj bi segala v leto 1392 v povezavi z Marijino cerkvijo na območju gradišča.⁶⁷ S tem bi bila tudi imensko dokazana prazgodovinska naselbina, ki naj bi hribu dala ime, kar pa bi bila edina tovrstna znana imenska označba za Mirenski Grad. Sicer ne bi bila nemogoča raba obeh imen. Če se primerjalno zopet ozremo h gradišču Sv. Katarina, lahko ugotovimo, da je tam še vedno v rabi toponim Za gradom, v pozabo pa sta utonili označbi Na gradišču (*Na gradiszhi*)⁶⁸ in Pri gradišču (*Pergradiszi*)⁶⁹ za (obdelovalno) površino znotraj ali ob obzidanem območju nekdanje naselbine.

Kljub temu je treba upoštevati možnost, da se omemba Gradišča ne nanaša na Mirenski Grad. Iz vira je mogoče razbrati, da gre za ime naselbine (vasi),⁷⁰ ki bi jo težko našli na hribu nad Mirnom. Zato gre morda za Gradišče nad Prvačino z Marijino cerkvijo, toliko bolj, ker zapis povsem ustreza in je identičen z najstarejšo znano omembo kraja iz okoli leta 1370, prav tako pa tudi s poznejšimi poimenovanji te vasi.⁷¹ Glede na naravo vira, ki govori o mirenskem župniku Antonu, povezanim s to cerkvijo⁷² – zato je tudi takoj prišlo do povezave toponima z Mirenskim Gradom –, se vsaj v razmislek poraja vprašanje, ali bi lahko v (naj)starejšem obdobju tudi Gradišče, ki pač tako

kot Miren stoji na levem bregu reke Vipave, spadalo pod mirensko in ne prvaško župnijo.⁷³

Pri Mirenskem Gradu pa v poznem srednjem veku pogrešamo ne le ime gradišče, ampak tudi grad. Kraj večinoma identificirajo po Marijini cerkvi z dopolnilom, da stoji na hribu (nad Mirnom). Prva znana tovrstna omemba mirenske Marijine cerkve je iz leta 1488 (*auf dem perg ob der Merin ze vnser Frawn*).⁷⁴ Podobno velja za omenjeni vir iz okoli leta 1520 (*Sup Merin vnd freithaff vnser Frawn perg der hauptmanschaft Goertz*).⁷⁵ Tu velja zopet potegniti vzporednico z Gradiščem nad Prvačino, kjer je britof okoli Marijine cerkve (*Prebatsch vnd vnsser Frawn fridthoff zu Gradisch*) prav tako spadal pod goriško glavarstvo.⁷⁶ Marijina cerkev je bila torej tam imensko povezana z gradiščem, Mirenski Grad pa le z »goro« oziroma hribom.

Omenjena vizitacija Bartolomeja Porcije v letu 1570 termina grad ne pozna in cerkev znova postavi le na hrib (*visitatio ecclesiae in summo monticulo positae sub titulo sanctae Mariae*).⁷⁷ Še Martin Bavčer v govoru ob sprejemu cesarja Leopolda I. v Gorici leta 1660 ter leta 1663 v delu o zgodovini Norika in Furlanije omenja le grič nad Mirnom (*in monticulo Mernensi*).⁷⁸ Potemtakem bi bilo bolj na mestu ime »Mirenski hrib« kot Grad. Toda kaže, da se je prav v tistem času »hrib počasi prelevil v grad«. Popis cerkva (1650) izrecno navaja cerkev Matere Božje *zu Gradt*.⁷⁹ Prvi, ki je po dosedanjem vedenju v pisnih virih uporabil izraz »grad« (*Sta Maria in Grat*), je bil vizitator in skorajšnji oglejski patriarh Francesco Barbaro, ki je leta 1593 opravil pastoralni obisk mirenske župnije.⁸⁰

Lahko sklenemo, da se je v 17. in sploh v 18. stoletju, ko se sem pa tja vrine pristavek »Mirenski«, toponim Grad trdno zasedel. Kronika jezuitskega kolegija v Gorici to potrjuje od uvedbe romanj, ko so se vzpenjali *ad beat(issim)am Virginem Gra-*

65 Attems, *Atti*, I, str. 549; Baraga, *Župnija Miren*, str. 60, 62.

66 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, sekcija 186.

67 Höfler, *Gradivo* (2001), str. 124.

68 SI PANG, Mikrofilmi, 17, Urbar cerkve sv. Katarine pri Kromberku z začetnim vpisom l. 1781, fol. 3.

69 ASG, Catasto teresiano, b. 6, f. 29 – *Cromberg*. V katastru je mogoče poleg *Zagradam* najti tudi toponim *Potgradam*.

70 Opozoriti velja na razliko pri predlogih – v/na/pri –, pri čemer »v Gradišču« prej kaže na naseljen prostor, medtem ko »na/pri Gradišču« bolj na (vsaj večidel nenaseljeno) območje nekdanjega gradišča. Vir govori o miznem naslovu za mladega klerika Bernarda iz Planine; podobni viri o miznih naslovih navajajo cerkve v posameznih vaseh (gl. Otorepec, *Gradivo*, str. 261–270).

71 *HTP*, str. 126.

72 Objava vira v Baraga, *Župnija Miren*, str. 29, op. 40.

73 Manjši namig o nekdanjih mirenskih pravicah bi lahko zaslužili iz izjav župnika v Prvačini in ključarja v Gradišču nad Prvačino leta 1570 (BCU, Fondo principale, *Visitatio Porcia*, fol. 394v). Župnik je trdil, da po starih zapisih sodeč v Gradišču ni dolžan imeti maš ob sobotah, ključar pa je dodal, da se pri službi Božji izmenjujeta prvaški župnik in kaplan iz Renč, kajti štiridesetina (»dajatev župniku«) iz te vasi se deli na polovico!

74 Kos, *Zgodovinske drobtine*, str. 109; *HTP*, str. 291.

75 SI AS I, šk. 83, I/48, G–XIII, 02 – *Item vermerkht dy doerfer in der grafschafft Goercz*, p. 7.

76 Prav tam, p. 6.

77 BCU, Fondo principale, *Visitatio Porcia*, fol. 388v.

78 Baucer, *Zgodovina Norika in Furlanije*, str. 58; *Pater Martin Bavčer – Gaudentius Hilarius Romanus: Leopoldo Romanorum Imperatori Semper Augusto*, str. 10.

79 Höfler, *Gradivo* (2001), str. 124.

80 ACAU, A parte imperii, Arcidiaconato di Gorizia, 717 – Lucinico ... Raiffenberg, 3. 6. 1593; Calligaris Duca, *La visita*, str. 46.

Toponim Pod gradom ob vznožju Mirenskega Gradu na mapi franciscejskega katastra (Baraga, Miren, str. 99).

densum ali *ad Mernensis Deiparae colliculum*.⁸¹ Šempetrski notar Valentin Dragogna v svoji kroniki pravi, kako je 24. oktobra 1718 močan veter ruval drevesa in poškodoval zgradbe na Mirenskem Gradu (*monte della madona santissima di Grat sopra Merna*).⁸² Attemsove vizitacije druge polovice 18. stoletja prvenstvo Grada samo še potrjujejo.⁸³

Itinerarij toponima Grad se tako zdi povsem jasen in kaže na njegovo (postopno) uveljavitev od druge polovice 16. stoletja dalje, kar bi utegnilo pričati o tem, da gori (pred tem) ni obstajala omembe vredna struktura, ki bi s svojo mogočnostjo vsilila svoje ime. Vendar pa je glede na opisan imenski časovni itinerarij tudi vprašljivo, ali je ime sledilo utrjevalnim posegom v času turških vpadov ali habsburško-beneških vojn, kar bi razrešilo to topografsko vprašanje.

Podrobnejša topografska mikroanaliza pa bi znala to razmišljanje obrniti na glavo. Terezijanski kataster za Miren pozna kar tri imena, povezana z Gradom: *Nagrad*, *Sagrad* in *Podgrad*.⁸⁴ Ta bi lahko res sledila opisanemu uveljavljanju imena Grad, a prav lahko bi upoštevala staro tradicijo in

kazala na nesporno markacijsko točko na vrhu hriba. Ledinska imena so pač dostikrat trdovratnejša in povednejša kot splošna poimenovanja kraja, kaj lahko pa bi bila v opreki z zgornjo ugotovitvijo o pozni jasni uveljavitvi imena Grad.

K temu zaključku napeljuje slabše poznani vir, na katerega opominja *Historična topografija Primorske*.⁸⁵ Toponim Podgrad (*Podgred*) iz okrog leta 1400 je treba zelo verjetno povezati z imenom iz terezijanskega katastra. Nastopa namreč še z dvema bližnjima krajema ob reki Vipavi, Orehovljami in Japniščem, kot devinska posest.⁸⁶ Pozneje se je za ta ali bližnji prostor ob severnem pobočju Mirenskega Grada uveljavilo (tudi) ime Pri Štanti, pač na osnovi uživalca tamkajšnje kmetije.⁸⁷

Potemtakem utegne biti ime starejšega izvora in je moralo biti skozi čas dobro poznano domačim prebivalcem. Hkrati pa ni nujno odmevalo tudi v širšem prostoru, sploh ker ostanki gradu oziroma gradišča verjetno niso bili večjih razsežnosti. Odprto ostaja vprašanje, koliko so k uveljavitvi imena prispevali kaki dodatni gradbeni posegi v 15. ali 16. stoletju.

SKLEP

Toponim Grad je kljub navidezni odsotnosti v poznem srednjem in zgodnjem novem veku v osnovi zelo verjetno starega izvora. Ni videti, da bi bil povezan s sedežem fevdne narave, vsaj ne v obdobju grofov Goriških in gospodov iz Devina. Morda je to bil v zgodnjem obdobju srednjega

⁸¹ *Historia Collegii Goritensis*, str. 466, 472, 496, 647, 682, 724, 787, 976, 986, 1082. Tudi: *ad Deiparam Gradensem*, *ad Mernensis montis Deiparae tempellum*, *ad beatam Virginem*, *de Grad dictam*; *in aede divae/beatae Virginis Gradensis/de Grado*.

⁸² *Notabilia*, str. 301.

⁸³ Attems, *Atti*, 1, str. 138, 548–550, 570; Attems, *Atti*, 4, str. 163, 232, 529–532 (leta 1750: *in ecclesia Beatae Virginis Mariae collis Gradensis*, *in colle Gradensi*; 1758: *ecclesia Beatae Virginis Mariae in Grad/in Monte Grado/de Grado/de Monte Grado*; 1764/65: *ad scalam sanctam Beatae Mariae Virginis ex Gradu/ Beata Virgo de Grado*; 1772: *in Grad*).

⁸⁴ ASG, Catasto teresiano, b. 13, f. 60 – Merna.

⁸⁵ *HTP*, str. 375.

⁸⁶ Kos, *O imanijima*, str. 5, 18.

⁸⁷ Kos, *Urbarji*, str. 161; Pavlin, *Goriško gospodarstvo*, str. 122.

veka, ko za Miren predvidevamo obstoj lastniške cerkve in s tem sklenjene posesti, ki je vodila do župnije še pred letom 1000, a je glede na pogostost gradnje zgodnjih plemiških dvorov v ravnini tudi ta domneva pod velikim vprašajem.⁸⁸

Ni izključeno in je najverjetneje, da se ime naša na še starejše obdobje in predvidoma kaže na obzidan prostor iz poznoantičnega oziroma še prazgodovinskega časa. Podobnih primerov, ki razkrivajo (bližnja) stara gradišča, je več: Tonovcov grad pri Kobaridu, Grad pri Levpi, Volčji Grad, Ivanji Grad ...

FINANCIRANJE

Prispevek je nastal v okviru Interreg Italia–Slovenija projekta KAŠTellieri.

IZJAVA O DOSTOPNOSTI PODATKOV

Podatki, na katerih temelji ta članek, so na voljo v članku oziroma doseglivi prek citirane bibliografije.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ACAU – Archivio della Curia Arcivescovile Udinese
Chiese a parte Imperii

ASG – Archivio di Stato di Gorizia
ACC, GC – Archivio Coronini Cronberg, Gorizia
Comitale
Catasto teresiano
Catasto secc. XIX–XX – Mape
(<https://archiviodistatogorizia.cultura.gov.it/merna/>)

AST – Archivio di Stato di Trieste
ATT – Archivio Della Torre e Tasso, Archivio antico

AT ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv, Wien
AVA – Allgemeines Verwaltungsarchiv
Adel HAA AR – Adelsarchiv, Hofadelsakten, Allgemeinereihe
HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv
HS W 594 – Registraturbuch der Grafen von Görz

BCU – Biblioteca Civica »V. Joppi«, Udine
Fondo Principale, *Visitatio Porcia* – ms. 1039, *Bartolomeo da Porcia, Visitatio apostolica facta (...) in Civitate et Dioecesi Aquileiensi in statu serenissimi Arciducis Caroli Austriaci (1570)* (fotokopije originala: Istituto di storia sociale e religiosa di Gorizia)

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS I – Vicedomski urad za Kranjsko

SI PANG – Pokrajinski arhiv v Novi Gorici
Mikrofilmi

OBJAVLJENI VIRI

Archivio Coronini-Cronberg. Gorizia Comitale (ur. Erica Capitano in Lucia Pillon). Gorizia: Fondazione Palazzo Coronini Cronberg, Edizioni della Laguna, 2001.

Attems, Carlo M. d': *Atti delle visite pastorali negli arcidiaconati di Gorizia, Tolmino e Duino dell'arcidiocesi di Gorizia – Visitacijski zapisniki goriškega, tolminskega in devinskega arhidiakonata goriške nadškofije – Die Berichte der Pastoralvisitationen in den Archidiakonen Görz, Tolmin und Duino der Erzdiözese Görz 1750–1759* (ur. Franc Kralj in Luigi Tavano). Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa, 1994 (*Atti delle visite pastorali – Visitacijski zapisniki – Die Berichte der Pastoralvisitationen 1752–1774*, 1).

Attems, Carlo M. d': *Atti delle visite pastorali negli arcidiaconati di Gorizia, Tolmino e Duino dell'arcidiocesi di Gorizia – Visitacijski zapisniki goriškega, tolminskega in devinskega arhidiakonata goriške nadškofije – Die Berichte der Pastoralvisitationen in den Archidiakonen Görz, Tolmin und Duino der Erzdiözese Görz 1762–1773* (ur. Franc Kralj in Luigi Tavano). Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa, 2000 (*Atti delle visite pastorali – Visitacijski zapisniki – Die Berichte der Pastoralvisitationen 1752–1774*, 4).

Calligaris Duca, Daniela: *La visita di Francesco Barbaro alla Contea di Gorizia e al Capitanato di Gradisca del 1593*. Tesi di laurea in Storia del Cristianesimo. Trieste: Università Trieste, Facoltà di lettere e filosofia, anno accademico 1969–70.

Historia Collegii Goritensis. Gli Annali del collegio dei gesuiti di Gorizia (1615–1772) (ur. Claudio Ferlan in Marco Plesnicar). Trento: Fondazione Bruno Kessler, 2020 (*Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento. Fonti*, 14).

HTP – Bizjak, Matjaž in Šilc, Jurij in Seručnik, Miha in Makuc, Neva: *Historična topografija Primorske (do leta 1500). Na podlagi gradiva Milka Kosa*. Slovenska historična topografija, 2. Ljubljana: ZRC SAZU, 2022 (elektronska knjiga). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610506126>

Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, 1. Ljubljana: Leonova družba, 1902.

Kos, Milko: *Urbarji Slovenskega primorja*, 2. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1954 (*Srednjeveški urbarji za Slovenijo*, 3. Viri za zgodovino Slovencev, 3).

Notabilia quaedam. I diari dei notai Valentino e Matteo Dragogna (ur. Lucia Pillon in Cristiano Meneghel).

⁸⁸ Höfler, *O prvih cerkvah* (2016), str. 167; Höfler, *Lastniške cerkve*, str. 14–15.

- Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa, 2019 (Fonti e studi di storia sociale e religiosa, 17).
- Otorepec, Božo: *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1995 (Viri za zgodovino Slovencev, 14).
- Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804)*. Karte, 3 (ur. Vincenc Rajšp in Drago Trpin). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Arhiv Republike Slovenije, 1997.
- ## LITERATURA
- Baraga, France (s sodelovanjem in pomočjo župnika Cirila Ceja): *Župnija Miren skozi stoletja*. Miren: Župnija Miren, 2009.
- Baucer, Martin: *Zgodovina Norika in Furlanije*. Prvič prevedena, ilustrirana bibliofilska izdaja rokopisa *Historia rerum Noricarum et Forojuliensium* (prev. Valentin Z. Jelinčič). Sveta Gora nad Gorico, 1663 – Ljubljana: Slovensko bibliofilsko društvo, 1991 (Knjižnica Slovenskega bibliofilskega društva, 1).
- Boscarol, Francesca in Degrassi, Donata in Ferrari, Liliana: L'età antica e medievale. *Storia di Lucinico* (ur. Liliana Ferrari, Donata Degrassi in Paolo Iancis). Lucinico/Gorizia: Cassa Rurale ed Artigiana di Lucinico Farra e Capriva, Istituto di storia sociale e religiosa, 2011, str. 17–62.
- Bratina, Patricija: Miren. *Varstvo spomenikov*. Poročila, 45, 2009, str. 124–125.
- Bratina, Patricija: Nova arheološka odkritja v Vipavski dolini. *Goriški letnik* 33–34, 2009/10, št. 1, str. 155–180.
- Bratož, Rajko: *Med Italijo in Ilirikom*. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2014 (Zbirka Zgodovinskega časopisa, 46).
- Bratož, Rajko: Soča in prehodi čez reko v antiki. *Goriški letnik* 27, 2000, str. 27–50.
- Ciglencečki, Slavko: *Between Ravenna and Constantinople. Rethinking Late Antique settlement patterns*. Ljubljana: Založba ZRC, 2023. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610507369>
- Ciglencečki, Slavko: Poznoantično Posočje in problem langobardske obrambe Italije. *Goriški letnik* 27, 2000, str. 51–66.
- Czoernig, Carl (Freiherr von): *Görz. Oesterreich's Nizza, nebst einer Darstellung des Landes Görz und Gradisca. Das Land Görz und Gradisca (mit Einschluss von Aquileja)*. Wien: Wilhelm Braumüller, 1873.
- Devetak, Emil: Tosi Gaudenzio (Gaudentius). *Primorski slovenski biografski leksikon*, 20. snopič (ur. Martin Jevnikar). Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1994, str. 850.
- Hobič, Jošt: LiDAR podatki in prazgodovinska gradišča. Marchesetti, Carlo: *Prazgodovinska gradišča Trsta in Julijske krajine* (prev. Radovan Cunja in Leander Cunja). Gorjansko: Krasen Kras, 2020.
- Pater Martin Bavčer. Ob štiristoletnici rojstva* (ur. Branko Marušič in Peter Štih). Nova Gorica: Goriški muzej, in *Julijske krajine* (prev. Radovan Cunja in Leander Cunja). Gorjansko: Krasen Kras, 2020, str. 192–225.
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem: Primorska*. Ljubljana: Viharnik, 2016² (elektronska knjiga).
- Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem. Primorska: Oglejski patriarhat/Goriška nadškofija, Tržaška škofija*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2001.
- Höfler, Janez: *Historična topografija predjožefinskih župnij na Slovenskem: Primorska (Oglejski patriarhat, Tržaška škofija)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2022 (Razprave, 41).
- Höfler, Janez: *Lastniške cerkve v Sloveniji. Raziskana, registrirana in potencialna zgodnjeredneveška grobišča*. Ljubljana: Viharnik, 2019.
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in pražupnijah na Slovenskem. Prolegomena k historični topografiji predjožefinskih župnij*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1986.
- Höfler, Janez: *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem. K razvoju cerkvene teritorialne organizacije slovenskih dežel v srednjem veku*. Ljubljana: Viharnik, 2016² (elektronska knjiga).
- Klen, Danilo: Riječki urbar (1390–1405). *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 20, 1976, str. 151–163.
- Knific, Timotej in Svoljšak, Drago: Grobovi langobardskih vojščakov iz Solkana (Nove Gorice). *Arheološki vestnik* 35, 1984, str. 277–292.
- Kos, Franc: K zgodovini Gorice v srednjem veku. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 1, 1919–1920, str. 4–20.
- Kos, Franc: Zgodovinske drobtine iz Goriške. *Čas* 14, 1920, št. 1–3, str. 107–114.
- Kos, Milko: Gradišče in Gradec v slovenskem srednjem veku. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 22, 1941, št. 3–4, str. 116–124.
- Kos, Milko: Jedan urbar iz vremena oko 1400. O imanijima Devinskih i Walseeovaca na Kvarneru. *Vjesnik historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu* 3, 1956, str. 344–364.
- Kosi, Miha: *Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »Dežele Kras«*. Vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2018 (Thesaurus memoriae. Opuscula, 6).
- Kruh, Ana: Miren – Dele. *Goriški letnik* 42, 2018, str. 336–340.
- Marchesetti, Carlo: *I castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia*. Trieste: Museo Civico di Storia Naturale, 1903.
- Marchesetti, Carlo: *Prazgodovinska gradišča Trsta in Julijske krajine* (prev. Radovan Cunja in Leander Cunja). Gorjansko: Krasen Kras, 2020.
- Pater Martin Bavčer. Ob štiristoletnici rojstva* (ur. Branko Marušič in Peter Štih). Nova Gorica: Goriški muzej;

- Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 1995.
- Pavlin, Vojko: *Goriško gospostvo ob prehodu pod Habsburžane na osnovi urbarja iz leta 1507*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2006.
- Pergar, Mitja: Miren. *Varstvo spomenikov*. Poročila 43, 2007, str. 141.
- Pust, Anton (s sodelovanjem Pavla Budina, Marka Vuka in Marijana Breclja): *Mirenski Grad pri Goriči*. Miren: Misijonska družba – lazaristi Mirenski Grad, 1991² (Sakralni spomeniki Primorske, 100 b).
- Rutar, Simon: Rimska cesta »Aquileia–Siscia«. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 9, 1899, št. 1, str. 27–35.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v zahodni Sloveniji, 2. Srednja in Spodnja Vipavska dolina*. Ljubljana: Viharnik, 2009 (Grajske stavbe, 21).
- Simoniti, Vasko: (Notranje)avstrijsko-beneška vojna 1615–1617/18. *Goriški letnik* 27, 2000, str. 109–130.
- Snoj, Marko: *Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen*. Ljubljana: Modrijan, Založba ZRC, 2009.
- Svoljšak, Drago: L'insediamento fortificato d'altura di Sv. Katarina sopra Nova Gorica. Un castelliere di tipo isontino. *Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003* (ur. Gino Bandelli in Emanuela Montagnari Kokelj). Trieste: Editreg, 2005, str. 657–665 (Fonti e studi per la Storia della Venezia Giulia, 9).
- Svoljšak, Drago: Sv. Katarina nad Novo Gorico. Arheološka podoba. *Goriški letnik* 17, 1990, str. 33–55.
- Štih, Peter: »Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza«. *Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412)*. Nova Gorica: Goriški muzej, 1999.
- Štih, Peter: *Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994, str. 146–158.
- Štih, Peter: Vloga ministerialov pri izoblikovanju in upravljanju dominija goriških grofov. *Srednjeveške goriške študije. Prispevki za zgodovino Gorice, Goriške in goriških grofov*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2002, str. 146–158.
- Tratnik, Vesna in Karo, Špela: *Miren. Grobišče iz obdobja preseljevanja ljudstev*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2017 (Monografije CPA, 3).
- Tratnik, Vesna in Karo, Špela: Ostrogoths in Slovenia? Case study of a Late Antique cemetery in Miren, western Slovenia. *Vzhodni Goti v Sloveniji? Raziskave grobišča iz obdobja pozne antike v Mirnu, zahodna Slovenija*. *Arheološki vestnik* 74, 2023, str. 201–240. DOI: <https://doi.org/10.3986/AV.74.06>
- Vilfan, Sergij: Vprašanje »opasila«. *Slovenski etnograf* 9, 1956, str. 253–260.
- Žbona Trkman, Beatrice: Miren. *Varstvo spomenikov* 23, 1981, str. 243–244.

USTNI VIRI

- Boštjan Laharnar, dopis 29. 11. 2019.
Peter Žakelj, dopis 10. 12. 2019.

SUMMARY

Mirenski Grad – A Hillfort and/or Castle?

Mirenski Grad ("Miren Castle"), a strategic hill overlooking the settlement of Miren on the Vipava River, may have obtained its name after a local hillfort. Although Carlo Marchesetti drew the boundaries of a prehistoric settlement across the entire stretch of the hill, nearly every trace of the fort has now been lost. Situated on the main Roman road not far from the bridge over the Soča River (It. *Isonzo*) near the village of Majnice, Miren is one of the few places testifying to a Gothic presence. Whereas the burial site below Miren Castle located in the part of the settlement known as Japnišče points to the existence of a visible nearby settlement, there is no evidence of any noteworthy inhabitation of the hill itself.

The same may be said for the Early Middle Ages, during which Miren presumably held a proprietary church and hence a continuous property that led to the foundation of a parish even prior to 1000. However, the frequency with which early noble courts were built on the plain makes the presumed presence of a castle on the hill highly unlikely.

It is also unlikely that the toponym alluded to a feudal seat over the subsequent centuries, when Miren became an area in which the estates owned by the Counts of Gorizia overlapped with those in the possession of the Lords of Duino. Thus, while the seigniorship of Duino extended to the Vipava River, Miren Castle and Japnišče were in the domain of the Lords of Gorizia.

The hill itself, however, was usually identified with St Mary's Church, a subsidiary church of St George's Parish Church in Miren. The fortified church of St Mary, which was under the jurisdiction of the Gorizia seigniorship, may have been added further walled structures during the Turkish incursions or the Habsburg–Venetian wars.

The first alleged mention of Mirenski Grad (*in Gradišch*) from 1392 more likely refers to the village of Gradišče nad Prvačino. Moreover, the term "castle" was not used in reference to Mirenski Grad during the Late Middle Ages and part of the sixteenth century. It finally established itself in the seventeenth and especially the eighteenth century, with the addition of the attribute "Miren".

The apparent early absence of the place name was perhaps compensated for by the persistent use of micro-toponyms (*Nagrad*, *Sagrad*, and *Podgrad*), probably alluding to the remains of a prehistoric, perhaps also a late Roman settlement, as was also characteristic of similar toponymic traces from several other archaeologically significant centres.

JURIJ ŠILC*

Zgodovinske sledi koroških točajev z Ostrovice na ozemlju današnje Slovenije

IZVLEČEK

Spanheimski potomci z Ostrovice na avstrijskem Koroškem so imeli ta slikoviti grad v dednem fevdu od srede 12. do zadnje četrtine 15. stoletja. Kot dedni točaji se prvič omenjajo v začetku 13. stoletja, ko je koroški vojvoda Bernhard pred odhodom s kraljem Otonom IV. na cesarsko kronanje v Rim vzpostavil dvorne urade v svoji rezidenci v Šentvidu ob Glini. Ostroviški so pustili opazno sled tudi v slovenski zgodovini, kar potrjuje več kot 270 z njimi povezanih virov, ki sodijo v t. i. slovenski korpus. Večinoma gre za originalne listine, delno notarske zapise, v manjši meri pa za poznejše prepise danes neohranjenih originalov. Razprava se osredotoča na njihovo povezanost z ozemljem današnje Slovenije. S podelitvami in nakupi so v 14. stoletju pridobili pomembno posest na Vipavskem in osrednjem Kranjskem, v lasti pa so imeli tudi po njihovem nazivu točaj (nem. Schenk) imenovan stolp Šenkov turn v Šinkovem Turnu pri Vodica. Nekateri od njih so zakonce našli med kranjskim plemstvom, konec 14. in v prvi polovici 15. stoletja so bili tudi štajerski in kranjski deželni glavarji.

KLJUČNE BESEDE

Ostrovia, plemstvo, točaj, srednji vek, rodoslovje, deželni glavar, Slovenija

ABSTRACT

HISTORICAL TRACES OF THE CARINTHIAN CUP-BEARERS FROM OSTERWITZ IN THE TERRITORY OF MODERN SLOVENIA

The Spanheim descendants from Osterwitz in Austrian Carinthia held this picturesque castle as a hereditary fief from the middle of the twelfth century until the last quarter of the fifteenth century. They were first mentioned as hereditary cup-bearers at the beginning of the thirteenth century, when Duke Bernhard of Carinthia created court offices in his residence in Sankt Veit an der Glain before leaving for the imperial coronation in Rome with King Otto IV. The Lords of Osterwitz also left a noticeable trace in Slovenian history, which is confirmed by more than 270 sources related to them, which belong to the so-called Slovenian corpus. Most of these are original documents, some are notarial records, and a small part subsequent copies of originals that have not been preserved to date. The discussion focuses on their connection with the territory of modern Slovenia. They acquired important properties in Vipava and central Carniola through grants and purchases in the fourteenth century, and also owned the Šenkov turn tower (Ger. *Schenkenthurn*) in Šinkov Turn near Vodice, named after their position of hereditary cup-bearers (Ger. *Schenk*). A few found their spouses among the Carniolan nobility; at the end of the fourteenth century and in the first half of the fifteenth century, they were also the provincial governors of Styria and Carniola.

KEY WORDS

Osterwitz, nobility, cup-bearer, Middle Ages, genealogy, provincial governor, Slovenia

* dr. v p., Inštitut »Jožef Štefan«, Ljubljana, jurij.silc@siol.net

UVOD

Ostrovica (Hochosterwitz)¹ na avstrijskem Koroškem se prvič omenja leta 860 v darovnici kralja Ludvika Nemškega, ko je salzburškemu nadškofu Adalwinu podelil obsežno posest, med drugim dvor Ostrovica (*curtis ad Astaruuizam*).² V času boja za investituro, med letoma 1076 in 1084, je salzburški nadškof Gebhard to posest podelil v fevd Spanheimom, ki so bili z nadškofom odločno na strani cerkvene reformistične stranke. Na Ostrovici je tako zagospodaril Zeizolf I., vnuk grofa Sigfrida Spanheimskega,³ ki se je začel imenovati po Ostrovici.

V 12. stoletju so se Ostroviški osvobodili salzburškega fevda, Ostrovica pa je postala njihov alod. Grad Ostrovica se prvič izrecno omenja 5. avgusta 1263, ko je koroški vojvoda Ulrik III. Spanheimski špitalu na Semmeringu podaril svojo posest in podložnike v Töscheldorfu ter v zameno vzel nazaj posest pod gradom Ostrovica (*castro Osterwiz*), ki jo je nekoč dal špitalu. Med pričami so bili Nikolaj z Lemberga pri Novi Cerkvi, Leopold s Svibna, Viljem iz Mekinj in Henrik s Helfenberka.⁴

Leta 1362 so bili Ostroviški svoj matični grad in vso alodialno posest prisiljeni predati Habsburžanom in so tako postali njihovi vazali. Plemičem koroške spanheimske veje, imenovane po gradu Ostrovica, lahko v virih sledimo med letoma 1106 in 1483. Od leta 1209 so bili dedni točaji koroških vojvod. Predvsem od prve polovice 14. stoletja so igrali pomembno vlogo na ozemlju današnje Slovenije, zlasti na Kranjskem in Vipavskem, bili pa so tudi deželni glavarji na Štajerskem in Kranjskem.

ZAČETKI RODBINE

Prvi dokumentirani Ostroviški je bil Zeizolf I., ki se je v listini, izdani ok. leta 1106, imenoval po

gradu Ostrovica (*de Osterwiza*).⁵ V svoji oporoki, ki je nastala med letoma 1123 in 1130, je bil označen kot *senioris Engelberti fratris filius*, tj. sin starejšega brata grofa Engelberta I. Spanheimskega.⁶ Za tega neimenovanega Engelbertovega brata iz več razlogov domnevamo, da mu je bilo ime Sigfrid, saj bi sicer v generaciji Sigfridovih in Rikardinih otrok manjkalo očetovo ime.⁷ Ime, ki ga je nosil njegov pri koroških spanheimskih sorodnikih živeči sin Zeizolf, pa ga, verjetno prek matere, povezuje s t. i. rodом Zeizolf-Wolfram, ki je imel posesti okrog Wormsa in Speyerja ob Renu in ki je imel tudi drugače izpričane sorodstvene povezave s Spanheimskimi.⁸ Sigfrida ostali koroški Spanheimski⁹ očitno niso imeli za sebi enakorodnega – bodisi ker je bil nezakonski, bodisi ker je izviral iz stanovsko neenakorodnega zakona. Zato so v samostanu Šentpavel v Labotski dolini, kjer se je v tamkajšnjem tradicijskem kodeksu ohranil prepis njegove oporoke, prejkone tudi zamolčali ime njegovega očeta in njegove žene.¹⁰ V oporoki je Zeizolf I. Ostroviški samostanu zapustil posest svoje neimenovane žene¹¹ v Savinjski dolini: dvor in cerkev sv. Mihaela na Vranskem ter zraven ležeči neimenovani gospostvi (verjetno Stopnik in Podgrad v Praprečah pri Vranskem), tri hube v Ločici pri Vranskem in pol hube v »Sliphes« (nekje na območju Ločice pri Vranskem in Motnika) ter z njo povezane pravice na tem območju, razen Motnika in njegovih novin, pašnikov ter pravice do lova in ribolova. V oporoki se med pričami v virih prvič omenja Gebhard, začetnik svobodnih gospodov Žovneških, ki pa se je takrat še imenoval po Savinjski dolini. V drugi polovici seznama prič je naveden tudi *Ceizolf nepos Ceizolfi*, torej

- 1 Ime Osterwitz izhaja iz slovanskega imena Ostrovica, kar pomeni »ostra gora«. Isti pomen je tudi osnova za Kremsen, ime grebena jugovzhodno od gradu, ki izhaja iz indogermanskega »krem« in poznejšega keltskega »kremigia«, kar pomeni »oster« (Wiessner, *Schenken*, str. 12).
- 2 ÖStA, HHStA, AUR, št. 16 (20. XI. 860) – prep. HHStA, HS, W 194/1, št. 39 (13.–14. st.) – obj. MGH DK I, št. 102; SUB 2, št. 21; PIÖG 7/1, št. 10; PIÖG 8/1, št. 7b – reg. GZS 2, št. 172; Wiessner, *Schenken*, št. 1. Za lokalizacijo toponimov gl. Posch, Zur Lokalisierung, str. 248–249.
- 3 Sigfrid Spanheimski se je okoli leta 1023 odselil s svojega renskega domačega gradu Sponheim v dolini Ellerbach, se poročil z grofico Rikardo iz Labotske doline ter postal prvi Spanheim na Koroškem (gl. Štih, Rodbina, str. 55–56).
- 4 Ins. StLA, AUR, št. 936 (31. I. 1270) – prep. StLA, AUR, št. 817b (19. st.) – obj. MDC 4, št. 2820; UBSt 4, št. III; UBKr 2, št. 323 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 29.

- 5 List priložen tradicijskemu kodeksu samostana Šentpavel v Labotski dolini z začetka 13. stoletja (StiAStPL, Hs, Cod. 2 – obj. MDC 3, št. 527; FRA II 39, str. 23, op. 5 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 10).
- 6 Prep. StiAStPL, Hs, Cod. 2, cap. XI, f. 5^v–6^r (13. st.) – obj. AGHSK II, št. 98, str. 326 (1115–1120); FRA II/39, str. 15–18 (1130–1140); MDC 3, št. 572 – reg. AÖG 5, št. 194 (1117–1120); MHVSt 10, str. 115 (s. d.); UBSt I, št. 138 (ok. 1130); UBKr I, št. 77 (ok. 1135); GZS 4, št. 77 (1123–1146); Wiessner, *Schenken*, št. 12; CKL I, št. 1; Ravnikar, *V primežu*, str. 27 (ok. 1130).
- 7 Gl. JbLNÖ 43, str. 156; OBG 36, str. 13; Dopsch, Die Gründer kamen, str. 53.
- 8 Gl. JbLNÖ 43, str. 157 sl.
- 9 O izvoru in začetkih Spanheimov na Koroškem gl. Štih, Rodbina. O spanheimskem izvoru Ostroviških gl. Mathern, Die Herren, str. 41; Wiessner, *Schenken*, str. 14–16.
- 10 Gl. JbLNÖ 43, str. 155 sl.; Dopsch, Die Gründer kamen, str. 53.
- 11 Zdi se, da gre za posest, ki so jo Spanheimi pridobili ob razpadu velike posesti savinjskih mejnih grofov. To morda nakazuje, da moramo izvor neimenovane žene Zeizolfa I. Ostroviškega iskati v Heminem rodu (gl. Ravnikar, *V primežu*, str. 35, op. 25).

Zeizolf II. [Ostroviški], nečak ali vnuk, kar je v tistem času pomenil *nepos*, Zeizolfa I. Glede na to, da pri oporoki ni navedenih otrok Zeizolfa I., je bil Zeizolf II. verjetno njegov nečak ter bi lahko bil sin Gotpolda I. Ostroviškega¹² in Dimute ali, kar je manj verjetno, sin Gotpoldovega brata Otona I. Ostroviškega.¹³

Gotpold I. Ostroviški in njegova žena Dimuta sta leta 1136 dala postaviti cerkev sv. Egidija v Tigrčah (Tigring), jo dotirala s svojimi posestvi in z vsemi pritliklinami podelila kapitlju pri sv. Mariji na Krki na Koroškem. Med številnimi pričami so omenjeni tudi Varmout iz Kranjske ter ostroviški ministeriali Bernard Albus, Markvard, Hartlib ter njegova brata Bernard in Ditmar.¹⁴ Leta 1136 je krški škof Roman I. naznanil, da sta Dimuta in njen mož Gotpold I. postavila omenjeno cerkev in ga prosila, da jo posveti. Med posvetitvijo je Dimuta cerkvi dotirala osem hub, nadškof pa je cerkvi podelil krstne in pogrebne pravice, ji določil meje in desetine ter pridružil podružnice. Tudi tu je med pričami omenjen Varmout iz Kranjske.¹⁵

Ko sta junija 1142 grof Bernhard Spanheimski in njegova žena Kunigunda svoji ustanovi, opatiji v Vetrinju, podarila številna sosednja posestva, so bili med pričami tudi Gotpold Bekštanjski (Finkenstein), njegov brat Verner in Herman I. Ostroviški.¹⁶ Identiteto bratov Gotpolda in Vernerja pojasni poznejša daritev samostanu Vetrinj med letoma 1143 in 1163. Takrat, v času svoje bolezni, je

Gotpold Bekštanjski po svojem bratu Hermanu I. Ostroviškemu samostanu podelil tri hube in podložnike v St. Stephanu na Krappfeldu. Med pričami so bili že omenjeni Herman I., njegov brat Hildebrand in njun nečak Herman II., verjetno Gotpoldov sin.¹⁷ Na dejstvo, da je bil Gotpold I. Ostroviški oče Gotpolda Bekštanjskega, pa namiguje listina iz leta 1163. Takrat je koroški vojvoda Herman II. Spanheimski krškemu škofu Romanu I. naznanil, da je prevzel odvetništvo nad krško škofijo, ki je bilo nekoč podeljeno njegovemu starejšemu bratu Henriku V., ter se ob tem zavezal, da jo bo varoval in zastopal pred cesarjem. Obenem je svoje ministeriale in podložnike pooblastil za prodajo in podaritev dednega premoženja kapitlju. Med številnimi pričami so bili Gotpold I. Ostroviški, Herman I. in Gotpold Bekštanjski (toraj Gotpold II. Ostroviški).¹⁸

Iz navedenega sledi, da je imel Gotpold I. Ostroviški verjetno pet sinov: Zeizolfa II., Gotpolda II., Vernerja I., Hermana I. in Hildebranda, ki jim je v virih mogoče slediti do šestdesetih let 12. stoletja. Sinova Gotpold II. in Verner I. sta se imenovala po gradu Bekštanj ob Baškem jezeru (Faaker See), kjer so imeli Ostroviški precej veliko posest. Zeizolfa II. zasledimo leta 1147, ko se je grof Bernhard Spanheimski odpravljaj na križarsko vojno, v kateri je bil ubit. Takrat je plemeniti vitez Majnhard Schabab iz Kokre, ministerial grofa Bertolda III. Andeškega (tu imenovanega po Kamniku), vetrinjskemu samostanu podaril štiri hube v Predddvoru ter zamenjal šest hub in ravnico s tremi polji pri Predddvoru za štiri hube na Koroškem. Ena od njih je bila blizu Kraiga ob potoku Vimica (Wimitz) in jo je odstopil Zeizolf II. [Ostroviški], ministerial grofa Bernharda.¹⁹

Zeizolf II. se zadnjič omenja 6. marca 1167, ko je pričal pri podelitvi posesti samostanu v Admontu s strani salzburškega nadškofa Konrada II. Takrat je bil med pričami tudi Friderik II. Ptujski.²⁰ Omeniti velja, da sta bila Zeizolfova domnevna brata Herman I. in Gotpold II. jeseni 1154 med pričami

12 Prva omemba Gotpolda I. Ostroviškega (*Goteboldus de Ozteuize*) je iz leta 1121, ko je salzburški nadškof Konrad I. ustanovil špital v Brežah in mu dotiral tudi Gotpoldov posest v kraju Pisweg pri Krki (Gurk) na Koroškem (StiAAdm, Urk, sub dato – obj. TAN 3/3, kol. 692, št. 15; AÖG 5, št. 222 (po 16. VII. 1131); UBStI, št. 118 (1128); MDC 3, št. 564 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 11).

13 Oton I. Ostroviški se omenja le 2. decembra 1134 skupaj z bratom Gotpoldom I. med številnimi pričami, ko je salzburški nadškof Konrad I. potrdil, da sta brata Engel-skalk in Rahvin z Otmanj (Ottmanach) na južnem pobočju Štalenske gore (Magdalensberg) krškemu škofu Romanu I. in kapitlju podarila cerkev, ki sta jo tam zgradila, nato jo je krški škof posvetil, salzburški nadškof pa je kapitlju podelil upravljanje in vodenje cerkve. Pričali so tudi ostroviški ministeriali Burkart, Markvard, Hartlib in Bernard. Listina je falsifikat iz ok. leta 1216 (KLA, KLA 418, sig. B-C 1289 St – prep. (1560) KLA, KLA 118, A-2/25-1 St, f. 5 – obj. MDC 1, št. 74; SUB 2, št. 161 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 14).

14 Prep. (12. st.) ÖNB, Hs, Cod. 1832, f. 1 – obj. MDC 1, št. 89 – reg. GZS 4, št. 134; Wiessner, *Schenken*, št. 17.

15 KLA, KLA 418, št. B-C 1287 St (12. VI. 1136) – obj. AGHSK 11, št. 113, str. 382; MDC 1, št. 90; SUB 2, št. 172 – reg. AÖG 5, št. 233 (6. XII. 1136); GZS 4, št. 135; Wiessner, *Schenken*, št. 18.

16 Prep. KLA, KLA 118, A-2/1 St, f. 13 (14.–15. st.) – obj. Fournier, *Abt Johann*, str. 153; MDC 3, št. 749 – reg. GZS 4, št. 177; Wiessner, *Schenken*, št. 22.

17 Prep. KLA, KLA 118, A-2/1 St, f. 15 (14.–15. st.) – obj. MDC 3, št. 763 – reg. GZS 4, št. 190; Wiessner, *Schenken*, št. 23. Gre za edino omembo Hildebranda Ostroviškega in za zadnjo omembo Vernerja I. Bekštanjskega oziroma Ostroviškega.

18 Listina je falsifikat, ki je nastal med letoma 1209 in 1212 (KLA, KLA 418, št. B-C 1260 St (13. V. 1163) – obj. MDC 1, št. 233 – reg. GZS 4, št. 456; Wiessner, *Schenken*, št. 27). Gre za zadnji omembi bratov Hermana I. Ostroviškega in Gotpolda II. Bekštanjskega oziroma Ostroviškega.

19 Ins. KLA, KLA 418, št. B-A 1510 St (1191–1197) – obj. MHVK 2, št. 9; UBKr 1, št. 113, MDC 3, št. 1377/1 – reg. AÖG 8, št. 347; GZS 4, št. 235; Wiessner, *Schenken*, št. 24.

20 Prep. StiBAadm, Hs, Cod. 475, f. 66–66', št. 75 (1231–1259) – obj. TAN 3/3, kol. 777, št. 38; UBSt 1, št. 501; MDC 3, št. 1103; SUB 2, št. 384.

pri nakupu posesti Tirna nad naseljem Sava v Zasavju, ki jo je od koroškega vojvode Henrika V. Spanheimskega kupil krški škof Roman I. Takrat so bili med pričami tudi Bertold s Šaleka, Rudolf in Adalbert iz Ljubljane ter Valter iz Krškega.²¹

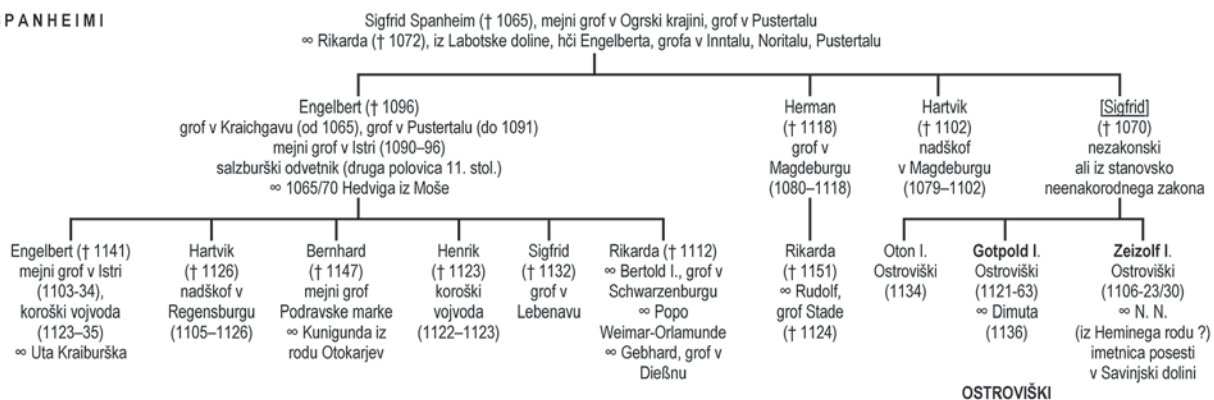
Proti koncu 12. stoletja število omemb Ostroviških v dokumentih postopoma narašča. V času vojvode Hermana V. (med letoma 1162 in 1181) je samostan Šentpavel v Labotski dolini Ortolfu I. Ostroviškemu odstopil pet hub v Drasendorfu ob Dolgem jezeru (Längsee), od njega pa je dobil pet hub v Lipju (Lind) pri Grabštajnu (Grafenstein).²² Med letoma 1167 in 1181 je žena Ditmarja iz Eichhama na Bavarskem samostanu sv. Petra v Salzburgu podelila posestvo v Kirchbergu pri Kotarčah (Gutting) na Koroškem. Takrat se med številnimi pričami omenjajo brata Rajner I. in Baldvin Ostroviška ter Markvard iz Ljubljane.²³ Ko sta decembra 1181 Neža, vdova vojvode Hermana II. in njun sin Ulrik II. samostanu Šentpavel v Labotski dolini podarila številna posestva, so pričali tudi ostroviški ministeriali, in sicer: Rudolf, Bertold, Verner II., Rajner I., Baldvin, Ulrik I. in Herman II.²⁴ Med letoma 1193 in 1220, ko sta Ortlib s Hornberga in njegov brat Majnhard v skladu z očetovo oporoko samostanu Šentpavel podarila hubo v Ričji vasi (Reisdorf) pod gradom Reinegg, so bili med pričami tudi Herant, Rajner I., Ortolf I. in Verner II. Ostroviški.²⁵ Za nekatere

nove člane rodbine ni mogoče zanesljivo določiti njihovega sorodstvenega razmerja.

Verner II. je bil sin Vernerja I., brata Rajnerja I. in Baldvin pa sta bila sinova Hermana I. Za ostale lahko sorodstvene povezave le domnevamo. Hermann Wiessner²⁶ je Vernerju I. pripisal še sina Ortolfa I., Hermanu I. sina Haranta ter Gotpoldu II. sinove Bertolda, Rudolfa, Hermana II. in Ulrika I., čeprav bi slednja dva veljalo pripisati Hermanu II. V urbarju krškega stolnega kapitlja iz let 1285–1306 je prepis seznama fevdov, ki jih je leta 1200 podelila krška proštija.²⁷ Takrat je Herman III. Ostroviški prejel dve hubi in desetine pri Šentvidu ob Glini, kar je imel že prej neupravičeno v lasti njegov stric (*patruus*) Baldvin. To pomeni, da je bil Herman III. sin Baldvinovega brata, najverjetneje Hermana II. V urbarju je med imetniki fevdov stolnega kapitlja naveden tudi Dragen Ostroviški, morda sin Vernerja I. Ko so leta 1203 od papeža delegirani razsodniki Herman, menih v Miljah (Millstatt), Henrik, naddiakon v Marki, in Gebhard, župnik v Šentvidu ob Glini, v sporu med proštom in kapitljem v Krki na eni strani ter župnikom Henrikom v Tinjah (Tinach) na drugi glede kapele sv. Štefana v Grabštajnu odločili v korist prvega, je bil med številnimi pričami tudi Henrik I. Ostroviški, verjetno sin Rajnerja I.²⁸ Herman I. se v družbi goriških ministerialov Konrada s Fojane, Rajnbolta s Cerovega in Henrika

Rodovnik I

SPANHEIMI

- 21 Ins. StLA, AUR, št. 142c (1155) – obj. MDC I, št. 187/I; Razvoj 7(2), str. 19–22 – reg. AÖG 8, št. 345; ALGHK 2/3a, št. 59; GZS 4, št. 326; GZL II, št. 1; Wiessner, *Schenken*, št. 25.
- 22 Prep. StAStPL, Hs, Cod. 2, cap. LXX, f. 18 (13. st.) – obj. FRA II 39, str. 54; MDC 3, št. 1034 – reg. GZS 4, št. 455; Wiessner, *Schenken*, št. 26.
- 23 StAStPS, Hs, A I, f. 117, št. 433 – obj. MDC 3, št. 1099; SUB I, št. 390b – reg. AÖG Nb 6, št. 433; GZS 4, št. 493; Wiessner, *Schenken*, št. 28.
- 24 Prep. StAStPL, Hs, Cod. 2, cap. XLVIII, f. 15' (13. st.) – obj. FRA II 39, str. 43–44; MDC 3, št. 1282 – reg. GZS 4, št. 647; Wiessner, *Schenken*, št. 31.
- 25 Prep. StAStPL, Hs, Cod. 2, cap. XCI, f. 21–22 (13. st.) – obj.

- FRA II 39, str. 66; MDC 3, št. 1424 – reg. GZS 4, št. 853; Wiessner, *Schenken*, št. 34.
- 26 Wiessner, *Schenken*, priloga Stammbaum der Schenken von Osterwitz (Ein Versuch).
- 27 Prep. KLA, KLA 118, A-4/1-1 St, f. 48', 49 (začetek 14. st.) – obj. MDC 2, št. 540; ÖU 3/3/1, str. 114, 120 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 35.
- 28 KLA, KLA 418, št. B-C 1201.1 St (24. II. 1203) in B-C 1201.2 St (24. II. 1203) – obj. MDC I, št. 394 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 36.

z Dornberga omenja tudi leta 1206, ko je grof Engelbert III. Goriški krški škofiji podelil svoja dedna posestva na Koroškem, ki mu jih je nato škof Valter podelil v fevd.²⁹

DEDNI TOČAJI KOROŠKIH VOJVOD

Večji koroški zemljiški gospodje, kot na primer krški škof in goriški grof, so že v 12. stoletju na svojem dvoru podeljevali dvorne uradniške funkcije maršal, komornik, stolnik in točaj.³⁰ Predvsem pri zadnjih treh je šlo v veliki meri le še za častne (dedne) funkcije. Ko je v začetku 13. stoletja Št. Vid ob Glini postal rezidenca koroških vojvod, je tudi vojvoda Bernhard II., najpomembnejši vladar iz rodbine Spanheimov, vzpostavil dvorne urade. Plemiče s Karlsberga je imenoval za maršale, plemiče s Kraiga za stolnike, Ostroviški pa so postali točaji. Ureditev rezidence je bila povezana s cesarskim kronanjem Otona IV. v Rimu 4. oktobra 1209, saj je bil vojvoda s svojimi na novo povzdignjenimi dvornimi dostojanstveniki v njegovem spremstvu. Še pred odhodom v Rim je v začetku avgusta Bernhard II. samostanu Šentpavel v Labotski dolini v blagor svoje duše in duš svojih staršev, ki so tam pokopani, podelil posestvo Brezovo, ki je ležalo blizu Rake na Dolenjskem, s pogojem, naj to posestvo za večne čase ostane samostanu, če bi umrl na odpravi v Rim ali bi po vrnitvi umrl brez dedičev. Poleg tega so bili šentpavelski menihi osvobojeni plačevanja davščin od te posesti, razen kraljevega krvnega denarja. Med pričami so bili Leopold Vojniški, Henrik I. Ostroviški in točaj (*pincerna*) Herman III. Ostroviški.³¹ Sprva je bila funkcija točaja podeljena le najstarejšemu članu rodbine Ostroviških, že v 13. stoletju pa so se vsi moški člani rodbine postopoma začeli naslavljal kot točaji. Najstarejši član rodbine je bil vrhovni (dedni) točaj, ostali moški člani pa zgolj (dedni) točaji.

Med letoma 1214 in 1220 je vojvoda Bernhard II. freisinški škofiji od očetove dediščine podelil trideset hub, in sicer dvanajst v Dolenji vasi pri

Raki, deset v Ravnem in osem na Raki. Hube je podaril za blagor svoje duše in duš svojega očeta in brata ter kot povračilo škode, ki jo je naredil na svojem odvetništvu v Škofji Loki, zaradi katere ga je freisinški škof Oton II. Berški že nadlegoval. Ko je vojvoda te hube podaril freisinški škofiji, jih je od škofa dobil takoj nazaj v fevd s pogojem, da jih sme prejeti kot fevd tudi njegova žena, po njegovi smrti pa jih po fevdalnem dednem pravu dobijo njegovi dediči. Takrat se točaj Herman III. Ostroviški omenja med številnimi kranjskimi plemiči, ki so pričali pri tej podelitvi: Engelbero Turjaški, brata Markvard in Friderik Falkenberška, Gerloh Jeterbenški, Oton Puštalski, Herman in njegov sin Hortold Polhograjska, Gerloh Kamniški, Magens Mengeški, Gervik Škofjeloški, Veriand in Rapoton Smledniška, Engelskalk in njegov sin Herman iz Stražišča ter Henrik iz Nakla.³² Herman III. Ostroviški je kot točaj (*Schenk*) omenjen tudi med udeleženci izmišljenega viteškega turnirja v Brežah leta 1224.³³ Poleti 1232, ko se je krški škof Ulrik I. Ortenburški pogodil s Hartvikom in njegovima sinovoma Engelhartom in Engelramom, ki so se polastili njegovega gradu Straßburg, je bil Herman III. med pričami v družbi spodnještajerskih plemičev Konrada z Lemberga, Gotpolda s Pilštajna in Eberharda s Prežina.³⁴

Leta 1236 se kot točaj omenja Rajner II. Ostroviški, verjetno bratranec Hermana III., ki je pričal ob podelitvi ministerialke Eme, vnukinje Liebharda s Karlsberga, samostanu benediktink v Gößu³⁵ in podelitvi novin ob potoku Bela (Vellach) pri Rebrcah (Rechberg) cerkvi sv. Marije v

29 KLA, KLA 418, št. B-C 1412 St (1206) – obj. MDC 1, št. 412 – reg. AÖG 14, št. 625; GZS 5, št. 99; PIÖG 4/1, št. 330; Wiessner, *Schenken*, št. 38.

30 Na dvoru je bila prvotna naloga maršala (*marescallus*, *Marschall*) skrb za konje, sicer pa je bil (vojaški) poveljnik ministerialov ter najvišji uradnik v vojnih zadevah. Komornik (*camerarius*, *Kämmerer*) je bil pristojen za zakladnico. Stolnik (*dapifer*, *Truchsess*) je bil dvorni upravitelj, ki je skrbel za preskrbo z živili in kuhinjo. Točaj (*pincerna*, *Mundschenck*) je oskrboval dvor s pijačo (predvsem z vinom), poleg tega pa je bil zadolžen za vinograde in vinske kleti. O razvoju dvornih služb gl. Bele, Notarji, str. 258 in tam navedeno starejšo literaturo.

31 ÖStA, HHStA, AUR, št. 393 (9. VIII. 1209) – obj. UBKr 2, št. 17; MDC 4, št. 1632 – reg. AÖG 32, št. 684; FRA II 39, št. 37; GZS 5, št. 152; Wiessner, *Schenken*, št. 42.

32 Prep. AEM, Cod. 60 (18. st.) – obj. HF 1/2, št. 1368 (s. d.); AGHSK 9, str. 230–231 (s. d.); FRA II 31, št. 127 (ok. 1215); UBKr 2, št. 29 (ok. 1215); MDC 4, št. 1693 – reg. AÖG 22, št. 772 (pred 1220); GZS 5, št. 232.

33 Ulrik Liechtensteinski v pesnitvi *Frauendienst* zelo podoživeto, v slikovitem slogu viteškega lirika, pripoveduje, kako naj bi avstrijski vojvoda Leopold VI. Babenberški med 26. aprilom in 8. majem 1224 organiziral srečanje med koroškim vojvodo Bernardom II. Spanheimskim in istrskim mejnim grofom Henrikom IV. Andeškim v Brežah na Koroškem. Tu naj bi se v vedri atmosferi viteškega turnirja kneza dokončno pomirila med seboj (prep. BSB, Hs, Cgm 44 (ok. 1300) – obj. GBT 17). Med udeleženci turnirja se omenjajo tudi točaj Herman III. Ostroviški (prep. BSB, Hs, Cgm 44, f. 21' (ok. 1300) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 50), Engelbero Turjaški, Oton Kunšperški in Konrad Žovneški (prep. BSB, Hs, Cgm 44, f. 15', 17 (ok. 1300) – reg. MDC 4, št. 1871; GZS 5, št. 398). Ta srednjeveški roman, ki vsebuje 1850 osemvrstičnih strof, je današnjemu bralcu dostopen v modernem nemškem prevodu (*Frauendienst*).

34 KLA, KLA 418, št. B-C 1158 St (1232) – obj. MDC 1, št. 536 (poleti 1232) – reg. AÖG 22, št. 790 (ok. 1222); AÖG 32, št. 912 (1232); MHVSt 10, str. 143 (s. d.); Meiller, *Regesta*, št. 386 (III. 1232); GZS 5, št. 571; CKL, št. 22 (poleti 1232).

35 StLA, AUR, št. 521 (1236) – obj. DSDS 1, str. 56, št. 31; UBSt 2, št. 450; MDC 4, št. 2116 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 55.

Vetrinju in hospicu v tamkajšnjem samostanu.³⁶ Rajner II. je pričal tudi maja 1249, ko je vojvoda Bernhard II. obnovil ustanovitev cistercijskega samostana Kostanjevica, ker je bila prva ustanovna listina iz leta 1234 izstavljena delno nepremišljeno in ker je vojvoda medtem zamenjal svoj pečat. Ustanavljal ga je pri svojem trgu Kostanjevica, v dolini, ki se imenuje Toplica, pri kapeli sv. Lovrenca, imenoval pa se je samostan Marijinega studenca; ustanavljal ga je v dušni blagor sebe, svoje žene Jute, svojih sinov Ulrika III., Bernarda in Filipa ter hčere Marjete, vseh dedičev in prednikov. Samostanu je obljubil 200 mark pfenigov dohodkov, za kar je zastavil dohodke svojega ljubljanskega urada ter ponovno naštel vso posest na Kranjskem in Koroškem, ki jo je poklonil samostanu ob ustanovitvi. Na koncu je samostanu podelil tudi kapelo v trgu Kostanjevica z nalogom, da s pomočjo svetnega duhovnika poskrbi za dušno oskrbo tamkajšnjega ljudstva. Med pričami so bili plemeniti turjaški deček – zadnji predstavnik starega rodu Turjaških –, Friderik Falkenberški, Gerloh Jeterbenški, Ulrik, Henrik in Konrad Kostanjeviški, Ulrik in Gotfrid s Prežeka, Majnhard s Preitenaua, Bertold Krški, Veriand z Rake, Volzlin iz Mokronoga, Friderik s Kravjeka, Herbard in Majnhalm Turjaška, Tomaž, župnik v Podbočju, Oton, župnik v Gorenjem Mokronogu, Bertold, župnik v Šentjerneju, ter bratje Engelbert, Oton in Ofon Kostanjeviški.³⁷

Med letoma 1243 in 1253 v družbi kranjskega ter spodnještajerskega plemstva in duhovščine zasledimo tudi točaja Ortolfa II. Ostroviškega. Ko je leta 1243 vojvoda Bernhard II. samostan Stična oprostil vseh carinskih dajatev v Ljubljani, so bili med pričami poleg Ortolfa II. tudi kostanjeviški opat Gotfrid, šempeterski župnik Henrik, Friderik Falkenberški in Friderik s Kravjeka.³⁸ S kostanjeviškim opatom Gotfridom je bil v začetku leta 1247 med pričami v Šentvidu ob Glini. Takrat je vojvoda Bernard II. naznanil, da sta se Vulfing z Althausa in njegov sin Ulrik zaradi pritožbe vetrinjskih menihov odpovedala odvetništvu nad

hubama v Breitensteinu pri Wimitzi ter v znamenje odstopa od vetrinjskega opata dobila eno marko pfenigov.³⁹ Marca istega leta je bil Ortolf II. skupaj z mariborskim župnikom Konradom in Hartnidom Ptujskim med pričami v Brežah, ko je Vulfing s Stubenberga v prisotnosti vojvode izvoljenemu salzburškemu nadškofu Filipu Spanheimskemu prisegel, da se zaradi prestanega ujetništva nad njim ne bo maščeval in da mu bo vrnil gradove, odvzete salzburški Cerkvi.⁴⁰ V letih 1253 in 1254 je bil Ortolf II. v družbi notarja koroškega vojvode Konrada s Hrušice. Februarja 1253 je pričal v dveh listinah, ki sta se nanašali na vetrinjski samostan, ko je Ulrik III. Spanheimski, gospod Kranjske, odločil v sporu glede hub, ki jih je njegov oče, vojvoda Bernhard II., poklonil vetrinjskemu samostanu⁴¹ in ko je vojvoda vetrinjskemu samostanu podelil petnajst pfenigov odvetništva od petindvajsetih hub na avstrijskem Koroškem,⁴² leta 1254 pa v dveh listinah, ki se nanašata na samostan v Šentpavlu v Labotski dolini: marca, ko je vojvoda Bernhard II. s soglasjem sina Ulrika III. obnovil darovnico svojega brata Ulrika II., s katero je ta samostanu v Šentpavlu v Labotski dolini poklonil dvajset hub, in sicer osem v Notranjih Goricah in dvanaest v Šujici,⁴³ ter septembra, ko je vojvoda samostanu poklonil hubo v kraju St. Georgen, vzhodno od Straßburga.⁴⁴ Že pred tem je bil aprila 1253 Ortolf II. skupaj z Otonom Dravograjskim porok pri poravnavi med Roženskimi (Ras) in izvoljenim salzburškim nadškofom Filipom Spanheimskim. Bratje Rudolf, Kolon in Reimbert Roženski so nadškofu poklonili grad Wasserleonburg in ga prejeli v fevd. Dve leti od naslednjega mihaelovega (29. septembra 1253) dalje so mu tudi služili z desetimi oklepniki na konjih ter tridesetimi vojaki zunaj dežele proti Bavarcem in proti Furlanom onstran lienške zapore, znotraj dežele pa do Dürenberga, reke Mure, lienške zapore, Kanalske

³⁶ KLA, KLA 418, št. B-A 66 St (1236) – obj. AÖG 22, št. 938; MDC 4, št. 2117 – reg. GZS 5, št. 661; Wiessner, *Schenken*, št. 56.

³⁷ SI AS 1063, št. 7 (8. V. 1249) – obj. MEA, col. 722–725; AS 4/7, str. 235–240; MHVK 2, št. 15; Cappelletti, *Le chiese*, str. 298–301; MHVK 15, str. 19–20; UBKr 2, št. 162; Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 525–527; GZS 6, št. 86 – reg. Bianchi, *Indice*, št. 170 (1248); AÖG 32, št. 1114; MDC 4, št. 2411; REDS 1, št. 63; Wiessner, *Schenken*, št. 61; Pop. KS/1, št. 7.

³⁸ Prep. ASV, CF, fasc. 2, str. 342 (18. st.) – obj. Carinthia I 159, str. 115; Bernhard, *Documenta*, št. S29 – reg. WSMGB 2/3, str. 84; UBKr 2, št. 125; MDC 4, št. 2252; GZS 5, št. 826; GUS, št. 31; Mlinarič, *Stiška opatija*, str. 99.

³⁹ KLA, KLA 418, št. B-A 77 St (8. I. 1247) – obj. MDC 4, št. 2343a; GZS 6, št. 27 – reg. AÖG 32, št. 1084 in KLA, KLA 418, št. B-A 78 St – obj. MDC 4, št. 2343; GZS 6, št. 26 – reg. AÖG 32, št. 1085.

⁴⁰ ÖStA, HHStA, AUR, št. 742 (3. III. 1247) – obj. UBSt 3, št. 10; MDC 4, št. 2352; GZM 1, št. 74; GZS 6, št. 31 – reg. REDS 1, št. 15; Wiessner, *Schenken*, št. 59.

⁴¹ KLA, KLA 418, št. B-A 88 St (4. II. 1253) – obj. MDC 4, št. 2533; GZS 6, št. 192 – reg. AÖG 32, št. 1181.

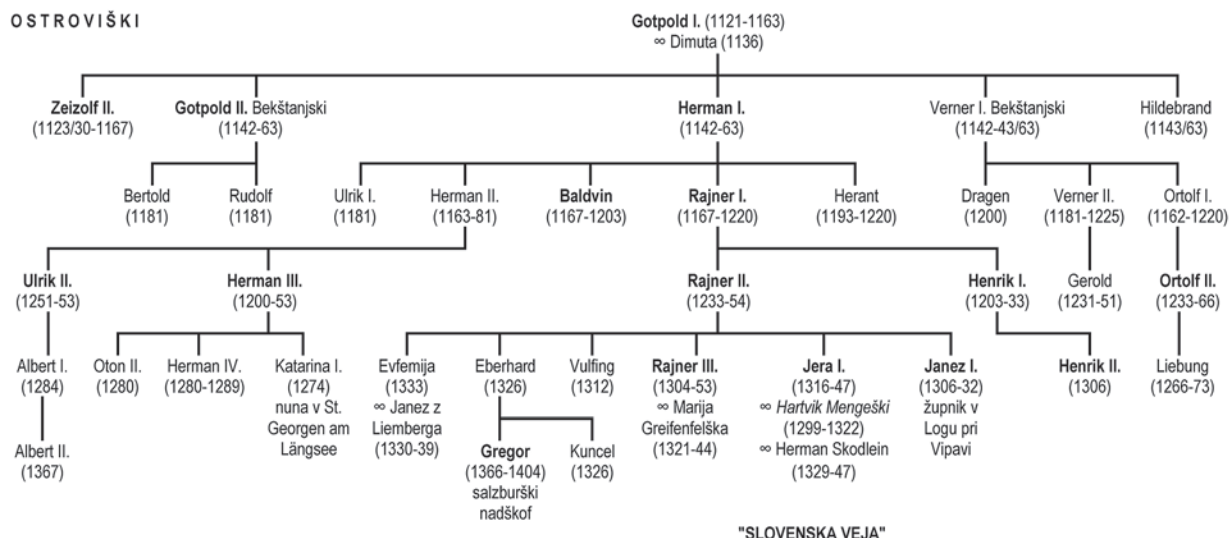
⁴² KLA, KLA 418, št. B-A 87 St (17. II. 1253) – obj. MDC 4, št. 2534; GZS 6, št. 193 – reg. AÖG 32, št. 1182.

⁴³ ÖStA, HHStA, AUR, št. 867 (2. III. 1254) – obj. FRA II 1, št. 31; UBKr 2, št. 204; MDC 4, št. 2563; GZL 10, št. 18; GZS 6, št. 227 – reg. FRA II 1, št. 31; Tangl 1864, str. 334; AÖG 32, št. 1179; FRA II 39, št. 85.

⁴⁴ ÖStA, HHStA, AUR, št. 871 (21. IX. 1254) – obj. MDC 4, št. 2575; GZS 6, št. 245 – reg. AÖG 32, št. 1205; FRA II 39, št. 87.

Rodovnik 2

OSTROVIŠKI

doline in siceršnjih deželnih meja ter še naprej do gozda Hrušice.⁴⁵ Ko je koroški vojvoda in gospod Kranjske Ulrik III. januarja 1256 na pogrebu svojega očeta, vojvode Bernarda II., samostanom Stična,⁴⁶ Kostanjevica⁴⁷ in Vetrinjah⁴⁸ podelil pravico do lastnega sodstva nad podložniki, razen v smrtnih obsodbah, ter prosto mitnino in tržnino za potrebe samostana in njegovih grangij, je pri vseh podelitvah pričal tudi Ortolf II.

Leta 1253 naziv točaja zasledimo tudi pri Ulriku II. Ostroviškemu, ko je aprila 1253 vojvoda razsojal v sporu med vetrinjskim samostanom in bratoma, točajema Ulrikom II. in Hermanom III. Ostroviškima, glede odvetništva na treh samostanskih hubah pri Šentvidu ob Glini, dveh v Glandorfu in eni v Aichu. Med pričami je bil takrat tudi že omenjeni notar koroškega vojvode Konrad s Hrušice.⁴⁹

Leta 1280 se kot točaj že omenja Herman IV., sin Hermana III. Ostroviškega, ki se je takrat v zameno za škodo, ki jo je povzročil njegov brat Oton II., v korist krške cerkve odrekel odvetščini od dveh hub v Glandorfu. Listino je pečatil grof Majnhard II. Goriško-Tirolski, zastavni imetnik

Koroške.⁵⁰ Leta 1284 je Albert I., sin Ulrika II. Ostroviškega, bratrancu Hermanu IV. prodal vse lastniške deleže očetovega gradu Ostrovice. Listino je pečatil tudi koroški deželni glavar Kolon Vuzeniški.⁵¹ Točaj Herman IV. se kot pečatnik listine zadnjič omenja v začetku decembra 1289, ko je Konrad s Kraiga krškemu kapitulju prodal hubo v Jeinizi blizu Feldkirchna na Koroškem.⁵²

V letih 1292 in 1293 je potekal spor med koroškim vojvodo Majnhardom II. Goriško-Tirolskim in avstrijsko-štajerskim vojvodo Albrehtom I. Habsburškim na eni strani ter grofom Ulrikom II. Vovbrškim in salzburskim nadškofom Konradom IV. na drugi. Takrat so bili Ostroviški na strani koroškega vojvode, njim bližnji Schrankbaumski z gradu Mannsberg⁵³ pa so bili služabniki grofa Ulrika II. Vovbrškega.⁵⁴ Med Ostroviškimi in Schrankbaumskimi je prihajalo tudi do fajd, kar potrjujejo mlajše listine. V začetku marca 1312 je Konrad Schrankbaumski točaju Rajner-

45 AES, Urk., št. 2327 (22. IV. 1253) – obj. MGSLK 10, št. 2; MDC 4, št. 2541; GZS 6, št. 206 (1253-04-23) – reg. AÖG 32, št. 1187; REDS I, št. 173; UBKr 2, št. 201.

46 Prep. HHStA, HS, R 8/2, str. 405 (18. st.) – obj. MHVK 4, str. 48 (nemški prevod); UBKr 2, št. 220; TKL I, št. 5 – reg. AÖG 32, št. 1231; FRA II 39, št. 94; MDC 4, št. 2617; GUS, št. 41a.

47 Ins. SI AS 730, fasc 179 (7. II. 1288) – obj. ZIMK, CKSL, št. 35.

48 KLA, KLA 418, št. B-A 98 St (10. I. 1256) – obj. UBKr 2, št. 219; MDC 4, št. 2618 – reg. AÖG 32, št. 1232.

49 KLA, KLA 418, št. B-A 91 St (1. IV. 1253) – obj. MDC 4, št. 2539; GZS 6, št. 199 – reg. AÖG 32, št. 1185; Wiessner, *Schenken*, št. 65.

50 KLA, KLA 418, št. B-C 1064 St (1280) – obj. MDC 5, št. 420 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 72.

51 ÖStA, HHStA, AUR, št. 18749 (1284) – obj. MDC 5, št. 574 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 75.

52 KLA, KLA 418, št. B-C 1017 St (4. XII. 1289) – obj. MDC 6, št. 142 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 76.

53 Grad Mannsberg so imeli od leta 1190 v lasti gospodje Schrankbaumski, fevdniki grofov Ortenburških. Grad in gospodstvo je leta 1301 Konrad Schrankbaumski predal koroškima vojvodoma Otonu II. in Henrik VI. Goriško-Tirolskima ter ga takoj dobil nazaj v fevd (ÖStA, HHStA, AUR, št. 3079 (18. II. 1301)). Šest let pozneje so mu zaradi nezvestobe grad in posest Mannsberg vzeli, vendar so ju vrnili njegovemu sinu (ÖStA, HHStA, AUR, št. 3652 (11. XI. 1307)).

54 Grof Ulrik II. Vovbrški je v začetku leta 1293 Frideriku Schrankbaumskemu za njegovo zvesto služenje podelil deset mark dohodka od posestev v Djekšah (Diex) (ÖStA, HHStA, AUR, št. 2483 (22. I. 1293) – obj. MDC 6, št. 246).

ju III. Ostroviškemu izročil vse svoje listine in listine svojih porokov v zvezi s svojima nekdanjima ubitima ujetnikoma, Rajnerjevim bratom Vulfin-
gom in sinom Hermana Skodleina, ter obljubil, da bo razglasil za neveljavne tudi vse še obstoječe tozadevne listine.⁵⁵ Nekaj dni pozneje pa je Konrad Schrankbaumski Rajnerju III. za šest mark srebra prodal svoj gozd Dobrava blizu Ostrovice na Štalenski gori (Magdalensberg). Kupnina je ostala Rajnerju III. kot odškodnina za škodo, ki jo je Konradova posadka povzročila Ostroviškim pri kraju »Goztolik bei der Linden«. Pričal je tudi Janez I. Ostroviški, verjetno Rajnerjev brat.⁵⁶ Rajner III. je sredi junija 1313 potrdil, da se je pomiril s salzburškim nadškofom Vajkardom Polheimskim in se z njim dogovoril o povrnitvi vse škode, ki je nastala zaradi sporov na Koroškem. Sporazum je vključeval tudi vse terjatve, ki jih je do tega dne imel Rajner do salzburške nadškofije: prejel je 32 mark tehtanega srebra v gotovini in osem mark tehtanega srebra, ki jih je bil dolžan Judom v Brežah. To je prva omemba povezave Ostroviških z Judi, ki je imela pozneje zanje v finančnem pogledu pogubne posledice.⁵⁷

Leta 1295 je po smrti Majnharda II. Goriško-Tirolskega postal koroški vojvoda njegov sin Henrik VI. Goriško-Tirolski.⁵⁸ Kot njegova točaja sta se takrat omenjala Henrik II.⁵⁹ in Rajner III. Ostroviška.

DELOVANJE RAJNERJA III. NA KRANJSKEM IN VIPAVSKEM

Rajner III. je bil v prvi polovici 14. stoletja najdejavnejši član rodbine. Imel je brate Vulfinga, Eberharda in domnevno Janeza I. ter sestro Jero I. in Evfemijo.

Kot smo že omenili, je bil Vulfing žrtev fajde s Schrankbaumskimi z Ostrovici bližnjega gradu Mannsberg, Eberhard pa je bil morda oče salzburškega nadškofa Gregorja Ostroviškega.⁶⁰ Zelo verjetno je bil brat Rajnerja III. tudi Janez I., župnik pri cerkvi Matere Božje v Logu pri Vipavi.⁶¹ Jera I., sestra Rajnerja III., pa je bila poročena s Hartvikom Mengeškim.

V pisnih virih Rajnerja III. prvič zasledimo januarja 1304 v Velesovem kot pričo, ko sta Ditmar I. Greifenfelški in njegov sin Henrik šenčurskemu župniku Ulriku za 8 mark oglejskih pfenigov prodala hubo v Šenčurju pri Kranju in določila, da morajo podložniki s te hube služiti za večno luč v šenčurski cerkvi.⁶² Dva meseca pozneje je Rajner III. ponovno pričal, tokrat v Ljubljani, ko sta brata Ditmar II. in Ulrik Greifenfelška grofu Frideriku Ortenburškemu prodala osem hub v vasi Suha pri Predosljah.⁶³ Junija 1318 je v Škofji Loki pečatil poravnavo med Jaklom iz Vipave in freisinškim škofom Konradom III.,⁶⁴ oktobra 1322 pa je v Ljubljani pričal nečakinji Katarini Mengeški, ko ji je njen mož, ljubljanski meščan Franc Porger, podaril jutrnjo, in sicer osem hub v Tenetišah, dve v Stobu, sedem hub in mlin v Homcu ter po eno hubo v Kozarjah, Razorih in Črnučah.⁶⁵ De-

55 ÖStA, HHStA, AUR, št. 4091 (I. III. 1312) – reg. MDC 8, št. 92; Wiessner, *Schenken*, št. 77.

56 KLA, KLA 418, št. B-A 5206 St (13. III. 1312).

57 ÖStA, HHStA, AUR, št. 4224 (13. VI. 1313) – reg. REDS 2, št. 1126; MDC 8, št. 162; Wiessner, *Schenken*, št. 78; RGJÖM I, št. 192.

58 Po smrti koroškega vojvode Majnharda II. Goriško-Tirolskega leta 1295 je postal koroški vojvoda Henrik VI. Goriško-Tirolski. Med letoma 1307 in 1310 je bil tudi češki kralj, mejni grof Moravske in naslovni kralj Poljske (gl. Huber, Heinrich VI., str. 527–529).

59 Točaj Henrik II., verjetno sin Henrika I. Ostroviškega, se omenja le konec februarja 1306, ko je v Landshutu pečatil listino vojvode Henrika VI. Tirolsko-Goriškega, s katero je vojvoda določil doto svoje žene Ane, sestre poljskega in češkega kralja Venčeslava III., zadnjega iz dinastije Přemyslidov. Listino sta pečatila tudi Ulrik III. Žovneški in Oton Jeterbenški (ÖStA, HHStA, AUR, št. 3517 (28. II. 1306) – obj. Stayerer, *Commentarii*, str. 589–591; RBM 2, št. 2083 – reg. GGERT 3, str. 623; MDC 7, št. 328, CKL I, št. 73; ZIMK, CKSL, št. 733).

60 Gregor Ostroviški je bil od leta 1367 kanonik, nato pa od leta 1387 prošt v Salzburgu. Za salzburškega nadškofa je bil izvoljen 10. aprila 1396, le pet dni po smrti svojega predhodnika Pilgrima II. Puchheima. Papež Bonifacij IX. je izvolitev sprva preklical, vendar ga je 5. junija 1396 le imenoval za nadškofa. Posvečen je bil 1. oktobra 1396. Bil je tudi upravitelj inkorporirane cesarske prelature Berchtesgaden. Umrl je 9. maja 1403. Razpolagal je z vinsko desetino od vinograda na Mestnem vrhu v Mariboru, dva dela te desetine je leta 1399 podelil Rudolfu Wallseejskemu in Jakobu Trappu (AGTC, Urk, sub dato (21. X. 1399) – reg. ABT 2, št. 780; ZHVSt 82, št. 31).

61 Pri romarski cerkvi Matere Božje v Logu pri Vipavi je bila zaobljubljena kaplanija, ki je bila ustanova svakov Rajnerja III. Ostroviškega, Viljema s Pišec in Konrada Ungnada, plemičev na Zgornjem gradu v Vipavi. Maja 1332 so omenjeni plemiči oglejskega patriarha Pagana obvestili o investituri duhovnika Janeza I. Ostroviškega za kaplana pri tej cerkvi (ASU, ANA, fasc. 5118, zv. 10, f. 67'–68 (19. V. 1332) – obj. FSCF SM 25, str. 320–321, št. 127 – reg. VZS 14, št. 654).

62 Med pričami sta bila tudi savinjski naddiakon Witigo in Hajdenrajh z Visokega pri Kranju (SI AS 1063, št. 5954 (22. I. 1304) – reg. LMS 1872–1873, str. 21; LMS 1874, št. 21; AH 2, št. 78; MDC 7, št. 209; ZIMK, CKSL, št. 671).

63 Med pričami so bili tudi savinjski naddiakon Witigo, Majnhard iz Gorij in Friderik iz Kompolja pri Krašnji (ÖStA, HHStA, AUR, št. 3369 (22. III. 1304) – obj. GZL II, št. 32; ZIMK, CKSL, št. 678 – reg. AH 2, št. 86 in ÖStA, HHStA, AUR, št. 3370 – obj. ZIMK, CKSL, št. 680 – reg. MHVSt 5, št. 17 (10. III. 1304); AH 2, št. 85 (21. III. 1304); MDC 7, št. 224).

64 BayHStA, HFU, št. 212 (19. VI. 1318) – obj. FRA II 35, št. 530 – reg. ZIMK, CKSL, št. 1056.

65 SI AS 1063, št. 6095 (27. X. 1322) – obj. GZL I, št. 22 – reg.

cembra 1325⁶⁶ in avgusta 1329⁶⁷ je bil razsodnik pri poravnavi med Turjaškimi in Ortenburžani glede salzburških in strmeških fevdov, februarja 1334 je v tem sporu nastopal kot priča.⁶⁸ Ko je bil sredi junija 1343 tri desetletja trajajoč spor končan, je ponovno nastopal kot razsodnik.⁶⁹ Razsodnik je bil tudi leta 1330 v sporu med grofom Majnhardom I. Ortenburškim in Petrom z Liemberga glede gradu Kravjek nad naseljem Leščevje pri Muljavi,⁷⁰ leta 1331 v sporu med vetrinjskim opatom Janezom in Rajnprehtom s Hallegga glede posesti na Koroškem in v Možjanci pri Preddvoru⁷¹ ter leta 1337 v sporu med Henrikom, opatom v Šentpavlu v Labotski dolini, in Ruedlom z Rabenštajna (Rabenstein) glede posesti na Štajerskem.⁷²

Leta 1331 je prišlo do spora med Rajnerjem III., njegovima svakoma Viljemom s Pišec in Konradom Ungnadom ter Jernejem iz Vipave, ki je bil v službi oglejskega vojaškega poveljnika v postojnski gastaldiji Karlevariusa della Torre. Do poravnave je prišlo julija v Slavini v hiši Henrika, sina Struzarija iz Vipave. Takrat se je Viljem odpovedal svojemu deležu terjatve in ga prepustil Jerneju. Če pa bi oglejski patriarh v tej zadevi v bodoče razsodil v prid ostalih dveh sorodnikov, Ostroviškega in Ungnada, naj tudi Pišečki ne bi

bil prikrajšan.⁷³ Leta 1344 je bil Rajner III. v Benetkah navzoč tudi pri sklenitvi miru med grofom Albertom III. Goriškim in Benečani v sporu zaradi posesti v Istri.⁷⁴ V začetku julija 1335 sta Rajner III. kot fevdnik Zgornjega gradu v Vipavi in grof Herman Ortenburški kot posestnik Loža sodelovala v furlanskem parlamentu v Vidmu pri razpravi o aktualnih vojnih razmerah.⁷⁵

Rajnerja III. srečamo tudi kot poroka pri nekatereh poslih, povezanih s slovenskim ozemljem. Tako je bil maja 1331 ob Savi pod Šmarno goro, morda na brodu pri Tacnu, porok svaku Janezu z Liemberga,⁷⁶ ki je zastavljeno gospostvo Goričane kupil od Bernarda iz Strassolda v Furlaniji.⁷⁷ Leta 1337 je bil porok Henrik Mengeškemu za posojilo pri goriških Judih, za kar je Rajner jamčil z dvorom pri Potoku pri Mengšu, zdaj delu Šinkovega Turna.⁷⁸ Kot porok Ortenburžanov se pojavlja že leta 1325 v družbi Ulrika Škofjeloškega in nakeljskega župnika Bernarda iz Škofje Loke⁷⁹ ter pozneje leta 1345 skupaj z grofom Friderikom I. Celjskim.⁸⁰

V prvi polovici 14. stoletja je bil Rajner III. udeležen pri številnih nepremičninskih poslih na Kranjskem, in sicer je v večini primerov nakupoval posest. Henrik iz Podkrnosa (Gurnitz) mu je leta 1314 prodal lastni rovt ob Kokri, ki ga je obdeloval Janez Maynog in zanj dajal letno 45 pfenigov. Pričali so tudi Henrik s Predoselj, Hajderik z Visokega in Nikolaj s Smlednika.⁸¹ Ditmar I. Greifenfelški je leta 1316 s svojimi zeti, Rajnerjem III., Ofom Kostanjeviškim in Konradom Ungnadom, sklenil pogodbo, s katero je njim in njihovim ženam, svojim hčeram, odstopil Zgornji grad v Vipavi, fevd oglejskega patriarha, z izjemo lastnih ljudi in podložnikov na hubah v Planini in Vrhpolju, ki sta bila jutrnja njegove žene. Nadalje se je zavezal odkupiti vse zastavljene posesti, predati listine oglejskega patriarha in se odpovedati

Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 46–47; ZIMK, CKSL, št. 1196.

66 ÖStA, HHStA, AUR, št. 5404 (17. XII. 1325) – obj. ZIMK, CKSL, št. 1268 – reg. MDC 8, št. 824 in KLA, GAFA, št. B-32 St – obj. MMVK 18, št. 40; TKL 1, št. 44; ZIMK, CKSL, št. 1267 – reg. Wißgrill, *Schauplatz*, str. 233–234; AÖG 36, str. 117 (18. XII. 1325).

67 ÖStA, HHStA, AUR, št. 5745 (10. VIII. 1329) – reg. MDC 9, št. 260; Wiessner, *Schenken*, št. 105; ZIMK, CKSL, št. 1388 in KLA, KLA 871, št. B-36 St – obj. MMVK 18, št. 45; TKL 1, št. 48; ZIMK, CKSL, št. 1389 – reg. AÖG 36, str. 113–114, 121 (10. VIII. 1320); Dimitz, *Geschichte Krains*, str. 213; GR 20, str. 59–60.

68 ÖStA, HHStA, AUR, št. 6281 (20. II. 1334) – obj. JbHGAW 2, št. 153 – reg. MDC 9, št. 642; Wiessner, *Schenken*, št. 123; ZIMK, CKSL, št. 1585.

69 ÖStA, HHStA, AUR, št. 7461 (18. VI. 1343) in KLA, KLA 871, št. B-53 St (18. VI. 1343) – obj. MMVK 18, št. 70; TKL 1, št. 69 – reg. Wißgrill, *Schauplatz*, str. 235–236; MHVK 16, št. 22. Dokončni mirovni sporazum med Turjaškimi in grofi Ortenburškimi je uredil sporne zadeve glede posesti pri Igu, Falkenbergu, Grosupljem, Ložu in Ortneku ter glede mitnic v Ložu in na Rašici (gl. Kosi, *Gospodje Turjaški*, str. 139).

70 ÖStA, HHStA, AUR, št. 5813a (6. III. 1330) – reg. MHVSt 5, št. 62; AVGT 6, št. 72; AÖG 36, str. 122–123; ZIMK, CKSL, št. 1430 in ÖStA, HHStA, AUR, št. 5813 – obj. JbHGAW 2, št. 130; ZIMK, CKSL, št. 1431 – reg. MHVSt 5, št. 61; AVGT 6, št. 71; AÖG 36, str. 123; MDC 9, št. 328; Wiessner, *Schenken*, št. 108. Ortenburžan je nato sredi leta 1330 omenjenemu Petru podelil Kravjek v fevd (ÖStA, HHStA, AUR, št. 5866 (17. VI. 1330)).

71 KLA, KLA 418, št. B-C 249 St (2. II. 1331) – reg. MDC 9, št. 418; Wiessner, *Schenken*, št. 113; ZIMK, CKSL, št. 1474.

72 StiAStPL, Urk, št. 241 (6. IV. 1237) – obj. FRA II 39, št. 219.

73 ASU, ANA, fasc. 5119, zv. 1, vložen list (24. VII. 1331) – obj. FSCF SM 26, str. 1537–1538, št. VI – reg. ST 102, št. 143; VZS 14, št. 635.

74 Prep. ASV, LC, IV/2, f. 357 (16. st.) – obj. CDI 3, št. 704 – reg. LCRV II, knj. 4, št. 141.

75 Reg. PF 1/2, št. 131; Kosi, *Spopad*, str. 66.

76 Janez Lienberški je bil poročen z Evfemijo, sestro točaja Rajnerja III. Ostroviškega.

77 ÖStA, HHStA, AUR, št. 5966 (1. V. 1331) – reg. MHVK 20A, št. 86; Novak 1928, str. 37; MDC 9, št. 445; Wiessner, *Schenken*, št. 116; ZIMK, CKSL, št. 1486.

78 ÖStA, HHStA, AUR, št. 6648 (21. IV. 1337) – reg. AVGT 9, št. 767; Wiessner, *Schenken*, št. 130; RGJÖM 1, št. 413.

79 ASU, ANA, fasc. 677, sub dato (18. X. 1325) – reg. VZS 14, št. 500.

80 ÖStA, HHStA, AUR, št. 7745 (25. VII. 1345) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 158 in ÖStA, HHStA, AUR, št. 7744 – reg. MDC 10, št. 225; Wiessner, *Schenken*, št. 159; RGJÖM 2, št. 542.

81 ÖStA, AVA, FA Harrach Urk, št. 1314-2-17 (17. II. 1314).

vsem drugim oglejskim fevdom. Poleg tega je zetim izročil grad Novi grad pri Preddvoru z zavezo, da vdovi po njem zajamčijo triletno izplačilo v višini 150 mark pfenigov. Priče so bili Verner Škofjeloški, Nikolaj Črnelski, Oton Sichersteinski (grad na južni strani slemena Gorjancev na Hrvaškem), Friderik Jeterbenški, Hertel Polhograjski in deželni pisar Nikolaj; pečatila sta jo tudi Markvard Polhograjski in Grajf Čreteški.⁸² Leto pozneje je grof Valter Strmški (Sternberg) Rajnerju III. podelil vas Ligojna nad Ljubljano, ki mu jo je vrnil njegov svak Ditmar I. Greifenfelški.⁸³

Leta 1320 je oglejski patriarh Pagano Rajnerju III., Ofu Kostanjeviškemu in Konradu Ungnadu podelil fevde, ki jih je prej imel Ditmar I. Greifenfelški, in sicer Zgornji grad v Vipavi in Vipavo, zaselek Log v Budanjah pri Vipavi, Nanos, Žiri, Sanabor pri Vipavi, Hrušico, Vrhpolje, Zemono, Dolgo Poljano pri Ajdovščini, Šturje pri Ajdovščini, Žapuže pri Ajdovščini, Grivče pri Ajdovščini, Žirje na Krasu, Predjamo, Dolenjo vas (del naselja Planina), Slap, Slavinje, Kal pri Pivki, »Prezik«, »Preuualitz«, Lože pri Vipavi, Erzelj, Branik, Podnanos, »Hard« nad Razdrtim, »Brebitz«, Goče pri Vipavi, Gradišče pri Vipavi, Tevče pri Planini, mlin na reki Vipavi, »Patzouitz«, Ustje pri Ajdovščini in Brje pri Braniku.⁸⁴ Leta 1321 je grof Henrik III. Goriški Rajnerju III. za 96 mark zastavil desetino v zaselku Hrastje (imenovanem tudi Stegovci) v Šmarjah pri Štanjelu na Krasu in tamkajšnjih sedem hub. Pričal je tudi Frančišek z Vogerskega.⁸⁵ Hartvik Mengeški je s soglasjem žene Jere I. Ostroviške leta 1322 Rajnerju III. za devet mark oglejskih pfenigov prodal hubo in travnik v Kosezah pri Vodichah. Priče so bili Franc, Porgerjev sin iz Ljubljane, Friderik Zajcer, Ditmar Kuchenheimer, Kunc Landschade in Ulrik Esser, služabnik točaja Rajnerja III.⁸⁶ Koroški vojvoda Henrik VI. Goriško-Tirolski je leta 1329 Rajnerju III. podelil gozdno pravico na sedmih hubah v Veliki in Mali Ligojni, ki so dajale letno dva mernika ovsa, sedem kokoši, sedem povesm lanu in sedem pfe-

nigov.⁸⁷ Naslednje leto pa sta mu Viljem s Pišec in žena Elizabeta za posojenih šestnajst mark oglejskih pfenigov, vračljivih do jurjevega (24. aprila), zastavila tri hube v Mostah ob Pšati. Priče so bili Konrad Ungnad, vipavski sodnik Bertold, Herman Mengeški, Filip, gradiščan v Kostanjevici, Henrik, sin Rahvina iz Vipave, Friderik Küssenpfennig in Jurij Stürtzer.⁸⁸

Marca 1331 sta Viljem s Pišec in žena Elizabeta Rajnerja III. določila za poroka za posojenih 48 mark oglejskih pfenigov do naslednje svečnice (2. februarja 1332) od Judov Geršoma in Hačima iz Beljaka ter mu zastavila mlin pri Vipavi, posest v Gradišču pri Vipavi in del snopne desetine v Gočah. Če zastavljeno posest do roka odkupita, ostane njuna, sicer pa na jurjevo naslednjega leta (24. aprila 1333) preide v last Rajnerja III. Pričala sta tudi kostanjeviški gradiščan Filip in Herman Mengeški.⁸⁹ Mesec dni pozneje je koroški vojvoda Henrik VI. Goriško-Tirolski Rajnerju III. podelil v fevd dvanajst hub, kupljenih od Bertolda z Glinke, in sicer sedem na Jami pri Zgornji Šiški, tri v Podlipoglavu pri Sedinji vasi in dve v Vižmarjah, ki sta bili nekoč last Jakoba Porgerja iz Ljubljane.⁹⁰ Avgusta pa sta Rudolf iz Mozirja in žena Marjeta Rajnerju III. in ženi Mariji za petnajst mark oglejskih pfenigov prodala hubi na Dobenu in v Loki pri Mengšu. Poroki prodaje so bili Nikolaj Črnelski, Bertold Kolovski in kamniški gradiščan Gerloh, priče pa Herman Mengeški, Nikolaj in Vinher Limberška, Gregor Rahe, Tomaž Zendel, Volf s Pšate in Hartnid s Češenika.⁹¹

Verner Jabeljski in sinova Friderik ter Askvin so leta 1333 Rajnerju III. za dvanajst mark oglejskih pfenigov prodali hubo v Loki pri Mengšu. Pečatila sta Verner Jabeljski in Hertel Mengeški.⁹² Naslednje leto pa mu je koroški vojvoda Henrik VI. Goriško-Tirolski za dolžnih 140 mark oglejskih pfenigov nakazal dohodke od šestih hub v

82 ÖStA, HHStA, AUR, št. 4523 (18. VIII. 1316) – obj. ZIMK, CKSL, št. 996 – reg. MDC 8, št. 332; Wiessner, *Schenken*, št. 83 (16. VIII. 1316); Šilc, *Stolp točajeve*, str. 12; Kosi, *Spopad*, str. 34.

83 ÖStA, HHStA, AUR, št. 4559 (13. II. 1317) – reg. MDC 8, št. 347; Wiessner, *Schenken*, št. 84; Šilc, *Stolp točajeve*, str. 12; ZIMK, CKSL, št. 1005.

84 Reg. ASU, PA, busta I, f. 156–156' (30. V. 1320); BCU, FP, Ms. 899/19, št. 1517; Bianchi, *Documenti*, št. 219; MHVK II, št. 12; AF 4, str. 104; Bianchi, *Indice*, št. 1517; Kosi, *Spopad*, str. 34, op. 105.

85 ÖStA, HHStA, AUR, št. 4971 (4. IV. 1321) – reg. MDC 8, št. 574; Wiessner, *Schenken*, št. 85.

86 SAH, Urk, sub dato (21. XI. 1322) – reg. MDC 8, št. 640; Šilc, *Stolp točajeve*, str. 12; ZIMK, CKSL, št. 1198.

87 ÖStA, HHStA, AUR, št. 5751 (14. IX. 1329) – prep. (14. st.) HHStA, HS, R 52, f. 68 – reg. MHVSt 5, št. 60; AVGT 7, št. 85; MDC 9, št. 272; Wiessner, *Schenken*, št. 106; Šilc, *Stolp točajeve*, str. 12; ZIMK, CKSL, št. 1392.

88 SAH, Urk, sub dato (25. I. 1330) – reg. MDC 9, št. 313; Wiessner, *Schenken*, št. 107; Šilc, *Stolp točajeve*, str. 12–13; ZIMK, CKSL, št. 1423.

89 ÖStA, HHStA, AUR, št. 5945 (14. III. 1331) – reg. AVGT 9, št. 733 (14. II. 1331); MDC 9, št. 426; Wiessner, *Schenken*, št. 114; RGJÖM I, št. 332; ZIMK, CKSL, št. 1477.

90 ÖStA, HHStA, AUR, št. 5957 (14. IV. 1331) – obj. GZL 2, št. 13; ZIMK, CKSL, št. 1483 – reg. MHVSt 5, št. 67; AVGT 7, št. 87; MDC 9, št. 438; Wiessner, *Schenken*, št. 115; Šilc, *Stolp točajeve*, str. 13.

91 ÖStA, HHStA, AUR, št. 6000 (6. VIII. 1331) – reg. MDC 9, št. 456; Wiessner, *Schenken*, št. 117; Šilc, *Stolp točajeve*, str. 16–18; ZIMK, CKSL, št. 1500.

92 ÖStA, HHStA, AUR, št. 6232 (8. IX. 1333) – reg. MHVK 20A, št. 88; MDC 9, št. 614; Wiessner, *Schenken*, št. 122; Šilc, *Stolp točajeve*, str. 18; ZIMK, CKSL, št. 1575.

Žazarju, ki jih je imel prej v fevdu Herman Polhograjski, pa tudi pristave pri Mengšu in desetino od dvanajstih hub v Mali in Veliki Ligojni.⁹³

Okoli leta 1335 je avstrijski vojvoda Oton IV. Rajnerju III. zastavil sodišče na Krnskem polju (Gurntzfelt) v zameno za sodišče Kranj, vojaško službo na Češkem in Ogrskem ter enega konjenika.⁹⁴ Leta 1335 so vipavski župnik Amelrik, Pankrac, župnik pri sv. Martinu v Hrenovicah pri Razdrtem, Rahvin in njegov brat Henrik, sinova Rahvina iz Vipave, Rajnerju III. za 36 mark oglejskih pfenigov zastavili pol snopne desetine v Razdrtem in Pivki z možnostjo ponovnega odkupa. Pečatil je tudi Rueger s Spodnjega gradu v Vipavi.⁹⁵

Julija 1337 je ljubljanski meščan Perho Rajnerju III. za deset mark starih oglejskih pfenigov prodal hubo z vsem pripadajočim in travnik na Selu pri Vodica. Priče so bili Hertel Polhograjski, Konrad in Merkel Iška, Albert Šempetrčan, deželni pisar Albert, pisar Peter in ljubljanski meščan Merkel Lang.⁹⁶ Nekaj dni pozneje je oglejski patriarh Bertrand Rajnerju III. podelil v fevd desetino v okolici Vipave, potem ko jo je vrnil Rudolf s Soffumberga pri Čedadu. Pričali so tudi vipavski župnik Amelrik, Viljem s Pišec in Vulfing Šteberški.⁹⁷ Decembra pa je vodiški župnik Gregor Rajnerju III. v korist svoje cerkve odstopil hubi v Kosezah, za kar mu je Rajner III. dal hubo v Vodica s pogojem, da se vsakoletno, v ponedeljek po sv. Nikolaju, s tremi duhovniki obhaja aniverzarij v cerkvi Matere Božje na Selu pri Vodica v Šinkovem Turnu.⁹⁸

Leta 1340 je oglejski patriarh Bertrand Rajnerju III. in njegovemu sinu Janezu II. zaradi njunih zaslug za oglejsko cerkev izročil v fevd del Zgornjega gradu v Vipavi, ki so ga prej imeli v fevdu sinovi Ofona Kostanjeviškega, pa so ga izgubili, ker so prelomili zvestobo, obljubljeno oglejske-

mu patriarhu. Janez II. Ostroviški je prisegel zvestobo s poroštvom svojega očeta in Friderika Žovneškega.⁹⁹

Henrik Mengeški je leta 1342 Rajnerju III. in njegovi ženi Mariji zastavil posestvo v Malem Mengšu in dvor »Sunrieker« pri Mengšu za dvajset mark oglejskih pfenigov do naslednjega pusta (25. februarja 1343).¹⁰⁰ Aprila 1343 sta grofa Oton VI. in Friderik II. Ortenburška Rajnerju III. štiri posestva v Strahinju in pet v Prebačevem zastavila za 90 mark oglejskih pfenigov s pravico odkupa.¹⁰¹ Dober mesec dni pozneje pa mu je avstrijski vojvoda Albreht II. dovolil, da sme od Nikolaja z Bleda odkupiti iz zastave desetino v Poljanah pri Škofji Loki, zastavljeno z Višnjo Goro, za 370 mark oglejskih pfenigov.¹⁰²

Leta 1344 sta Friderik s Karlsberga in žena Dimuta Rajnerju III. in ženi Mariji za 250 mark oglejskih pfenigov prodala posesti v Višnjem Grmu, pod Temenico, v Sobračah, na Obli Gorici in na (Dolnjem ali Gornjem) Vrhu s pripadajočo gorščino od štirih vinogradov na Vrhu pri Sobračah.¹⁰³

Leta 1349 je Ortolf Čreteški potrdil, da mu je Rajner III. zastavil posest v Višnjem Grmu za 150 mark oglejskih pfenigov, ki mu jih je dolžan kot doto Ortolfove žene Jere II. Ostroviške, hčere točaja Hermana V.¹⁰⁴ Leta 1352 je Gajzelbreht Mengeški Rajnerju III. za eno marko oglejskih pfenigov zastavil štiri njive ob Pšati pod grajskim hribom v Mengšu, ki jih je kupil od svojega bratranca Henrika Mengeškega.¹⁰⁵

Rajner III. se je ob poroki z Marijo (Maco), hčerko Ditmarja I. Greifenfelškega,¹⁰⁶ dokopal do

93 ÖStA, HHStA, AUR, št. 6380 (6. XI. 1334) – reg. MHVSt 5, št. 71; AVGT 7, št. 88; MDC 9, št. 695; Wiessner, *Schenken*, št. 127; Šilc, *Stolp točajev*, str. 18; ZIMK, CKSL, št. 1604.

94 O tem je ohranjen le prepis, ki pravi, da je okrog 24. aprila 1357 avstrijski vojvoda Albert II. Habsburški naznanil, da je njegov dvorni mojster Volfhart Hanauški za 205 mark pfenigov to sodišče odkupil iz zastave od sinov umrlega Rajnerja III. (prep. HHStA, HS, B 6, str. 115 (14. st.) – reg. MDC 10, št. 477).

95 ÖStA, HHStA, AUR, št. 6471 (14. VII. 1335) – reg. MHVK 20A, št. 93; Wiessner, *Schenken*, št. 128.

96 ÖStA, HHStA, AUR, št. 6672 (18. VII. 1337) – obj. GZL 2, št. 14 – reg. AVGT 9, št. 770; GZL 1, št. 45; Wiessner, *Schenken*, št. 131; Šilc, *Stolp točajev*, str. 18; ZIMK, CKSL, št. 1676.

97 BGSD, Ms, cod. 256, f. 80 (22. VII. 1337) – obj. AT 14, št. 139 – reg. IMDK 4, str. 20.

98 ÖStA, HHStA, AUR, št. 6724 (6. XII. 1337) – obj. Šilc, *Stolp točajev*, str. 26–27, op. 12 – reg. AVGT 9, št. 772; Wiessner, *Schenken*, št. 134.

99 ÖStA, HHStA, AUR, št. 7097 (28. V. 1340) – reg. AÖG Nb 8, št. 113 (28. V. 1342); LMS 1874, št. 49 (28. V. 1342); Bianchi, *Indice*, št. 3070 (28. V. 1342); IMDK 1, str. 33 (28. V. 1342); Kosi, *Spopad*, str. 34, op. 105.

100 ÖStA, HHStA, AUR, št. 7374 (24. X. 1342) – reg. AVGT 7, št. 98; Wiessner, *Schenken*, št. 144; Šilc, *Stolp točajev*, str. 16.

101 ÖStA, HHStA, AUR, št. 7434 (24. IV. 1343) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 147; ZIMK, CKSL, št. 1863.

102 ÖStA, HHStA, AUR, št. 7452 (29. V. 1343) – reg. MHVSt 5, št. 85; AVGT 7, št. 102; Wiessner, *Schenken*, št. 148; ZIMK, CKSL, št. 1869.

103 ÖStA, HHStA, AUR, št. 7544 (15. II. 1344) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 149 (13. II. 1344).

104 ÖStA, HHStA, AUR, št. 8284 (9. VI. 1349) – reg. ZIMK, CKSL, št. 2037.

105 ÖStA, HHStA, AUR, št. 8708 (13. VII. 1352) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 175; Šilc, *Stolp točajev*, str. 18.

106 Greifenfelški so bili ministeriali grofov Bogenskih, ki so imeli posest tudi okrog Preddvora in v Vipavi. Na Kranjskem in Vipavskem je bil dejaven Ditmar I. Greifenfelški, ki se omenja 16. decembra 1275, ko se je po razsodbi svojega viteza Rahvina iz Vipave in prošta Henrika z Otoka pri Vrbskem jezeru, zastopnika freisinškega škofa Konrada II., pomiril s škofom z obojestransko odškodnino za povzročeno škodo (BayHStA, HFU, št. 122 – obj. FRA II 31, št. 309; MDC 5, št. 192).

dela Zgornjega gradu v Vipavi in Novega gradu nad Preddvorom.¹⁰⁷ Novi grad je imel v lasti verjetno le krajši čas, Zgornji grad v Vipavi pa so Ostroviški obdržali do leta 1342, ko so ga skupaj z vso posestjo, sodstvom, odvetništvom, pravicami in fevdi prodali Habsburžanom,¹⁰⁸ o čemer so obvestili tudi patriarha Bertranda.¹⁰⁹

Do posesti med Vodiciami in Mengšom, predvsem okoli Šinkovega Turna, pa je Rajner III. prejkone prišel s pomočjo svoje sestre Jere I., žene Hartvika Mengeškega. Prvo posest blizu Šinkovega Turna je od njiju kupil leta 1322.¹¹⁰ V lasti je imel tudi obrambni stolp¹¹¹ v Šinkovem Turnu in pripadajočo okoliško posest. Ta posest, in morda tudi sam stolp, je bila vsaj od začetka 14. stoletja v lasti Mengeških. Ti so bili prvotno ministeriali grofov Andeških in po letu 1250 Spanheimskih ter so imeli sedež na starem mengeškem gradu na hribu Gobavica. Izvirali so iz Krškega ob Savi.¹¹² Blizu stolpa Šenkov turn, v zaselku Potok, se leta 1337 omenja tudi ostroviški dvor.¹¹³ Na morebiten obstoj stolpa v Šinkovem Turnu, ta se prvič izrecno omenja leta 1337,¹¹⁴ morda kaže listina iz leta 1314.¹¹⁵ Takrat sta brata Nikolaj in Gestlajn Črnelska svoj del ribolovne pravice na Ljubljani za 22 mark oglejskih pfenigov prodala sorodniku Nikolaju Kamniškemu. Kot priče so navedeni Viljem in Oton Gallenberška, Otokar in Volfgren s Turna, Sajfrid in Nikolaj Limberška ter Jakel Kamniški. Pečatili so brata Črnelska in Verner Škofjeložki. Morda sta bila Otokar in Volfgren s Turna plemiča, ki sta takrat prebivala v stolpu v Šinko-

vem Turnu. Omeniti velja še listino iz leta 1316.¹¹⁶ Kot zadnji med pričami je v njej naveden Ortel s Sela. Najverjetneje gre za Ortla Mengeškega, ki je bil leta 1309 skupaj z Nikolajem Črnelskim omenjen kot glavar v Kamniku.¹¹⁷ Ortel je bil bojevite narave, saj se omenja, da je okrog sv. Mihaela 1314 skupaj z Otonom, sinom Sajfrida Mekinjskega, Gestlajnom Črnelskim in Askvinom, sinom Diepolda Kolovškega, oropal posest freisinških škofov v Prašah.¹¹⁸

Leta 1341 je Rajner III. od Gregorja Kamniškega kupil Zgornji (Stari) grad v Kamniku, ki mu ga je avstrijski vojvoda Albreht II. podelil v fevd.¹¹⁹ Leta 1345 je Gajzelbreht Mengeški svojemu sorodniku Rajnerju III. za čas po svoji smrti prepustil svoj in pokojnega brata Hermana del starega mengeškega gradu z vsemi podložniki, kar je potrdil tudi avstrijski vojvoda Albreht II. kot fevdni gospod.¹²⁰

Rajnerja III. zasledimo še pri nekaterih dogodkih, povezanih z njegovim delovanjem južno od Karavank. Leta 1332 je v imenu patriarha Bertranda skupaj s Franciškom Malamoscom vipavskemu župniku Amelriku izročil plačilo v znesku dvajset mark soldov.¹²¹ Leta 1337 ga je upravitelj kranjskega deželnega glavarja Majnhalm Zellenberger pozval k nekemu dogovoru z Nikolajem I. Gallenberškim.¹²² Tega leta je na njegovo priporočilo patriarh arhidiakonom Koroške, Kranjske in Marke ter Savinje naročil, naj Hartelmu s Hollenburga (Humberka) v svojih arhidiakonatih podelijo prosti beneficij brez dušne oskrbe in mu ga dajo v posest,¹²³ leta 1340 pa jim

¹⁰⁷ Gl. op. 82.

¹⁰⁸ Rajner III. je v soglasju s sinovi Hermanom V., Janezom II., Ditmarjem in Nikolajem avstrijskemu vojvodi Albertu II. Habsburškemu ter njegovima nečakoma Frideriku in Leopoldu prodal svoj del Zgornjega gradu v Vipavi z vsem pripadajočim, in sicer za 1000 mark pfenigov, obračunano po štiri florene za marko (ÖStA, HHStA, AUR, št. 7299 (18. III. 1342) – reg. MHVSt 5, št. 82; AVGT 7, št. 97; MDC 10, št. 154; Wiessner, *Schenken*, št. 142; Kosi, *Spopad*, str. 34, op. 105).

¹⁰⁹ ÖStA, HHStA, AUR, št. 7300 (18. III. 1342) – reg. AVGT 7, št. 97; Wiessner, *Schenken*, št. 143; Kosi, *Spopad*, str. 34, op. 105.

¹¹⁰ Gl. op. 86.

¹¹¹ Stolp je z imenom Šenkov turn (*Schenken turen*) prvič pisno omenjen leta 1353, ko je Konrad Gall za 31 mark oglejskih pfenigov grofu Frideriku I. Celjskemu prodal štiri hube, eno v Loki pri Mengšu, dve na Selu pri Vodicih in eno v Polju pri Vodicih pri Šinkovem turnu (SI AS 1063, št. 4137 (14. VII. 1353)). Več o Šinkovem turnu v Šilc, *Stolp točajeve*.

¹¹² Več o Mengeških v Otorepec, *Iz preteklosti*, str. 21–53; Kos, *Vitez in grad*, str. 188–189. Več o srednjeveški zgodovini Mengša gl. Stražar, *Mengeš in Trzin*, str. 55–120.

¹¹³ ÖStA, HHStA, AUR, št. 6648 (21. IV. 1337) – reg. AVGT 9, št. 767; Wiessner, *Schenken*, št. 130; RGJÖM I, št. 413.

¹¹⁴ Gl. op. 98.

¹¹⁵ SI AS 1063, št. 6082 (10. VIII. 1314) – obj. GZL 7, št. 15.

¹¹⁶ SI AS 1063, št. 6085 (4. VII. 1316) – obj. ZIMK, CKSL, št. 995; Šilc, *Stolp točajeve*, str. 30, op. 39.

¹¹⁷ Bratje Herman, Erazem in Nikolaj iz Kamnika so se takrat odpovedali lastništvu nad hubo v Javorju pri Gozdu in nad dvema desetinama, prvi v Mali ali Veliki Lašni in drugi v Brezju pri Dobu blizu cerkve sv. Kancijana. Omenjeno posest je od Herborda Kamniškega, očeta omenjenih bratov, kupil Alhard, vodja špitala v Kamniku. Listino je sopečatil tudi Ortel Mengeški, glavar v Kamniku (NSAL, NSAL 101, št. 65 (21. XII. 1309) – reg. IMDK 6, str. 131).

¹¹⁸ AEM, AA004, H250b, f. 48' (ok. 29. IX. 1314) – obj. FRA II 36, str. 125 – reg. Otorepec, *Iz preteklosti*, str. 25.

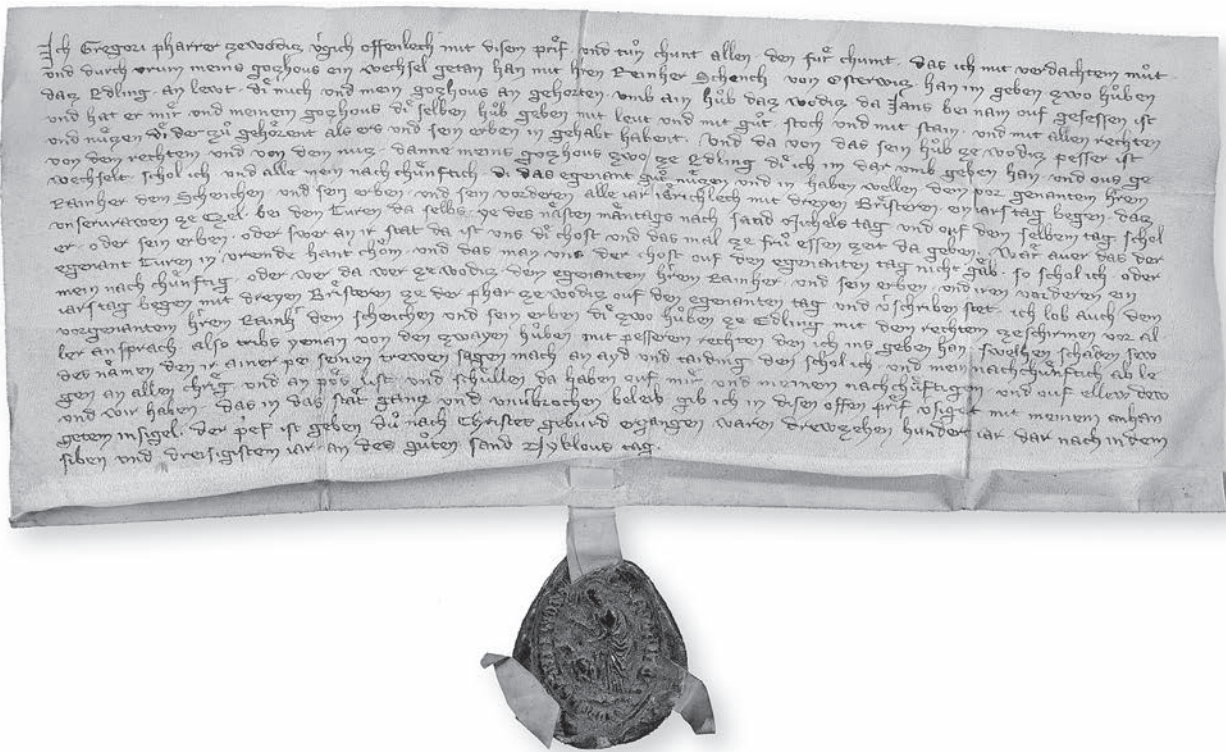
¹¹⁹ ÖStA, HHStA, AUR, št. 7249 (4. X. 1341) – obj. ZIMK, CKSL, št. 1818 – reg. MHVSt 5, št. 80; AVGT 7, št. 96; MDC 10, št. 141; Wiessner, *Schenken*, št. 141. Prodajalec je bil morda Gregor Raecher, nečak Gerloha Stuppla (gl. Otorepec, *Prebivalstvo Kamnika*, str. 77).

¹²⁰ ÖStA, HHStA, AUR, št. 7697 (15. III. 1345) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 153 (12. III. 1345); Šilc, *Stolp točajeve*, str. 18.

¹²¹ ASU, ANA, fasc. 5119, zv. I, f. 35 (18. V. 1332) – obj. FSCF SM 26, str. 211–212, št. 138 – reg. VZS 14, št. 653.

¹²² Reg. SI AS 730, fasc. 153, št. 258, str. 528; GLA, str. 271.

¹²³ ASU, ANA, fasc. 5120, zv. 4, f. 33' (23. VII. 1337) – obj. FSCF SM 26, str. 428–429, št. 314 – reg. BKStGQ 9, str. 101; VZS 14, št. 799.

Ob menjavi posesti med vodiškim župnikom Gregorjem in Rajnerjem III. se je župnik obvezal, da se bo za pokojne z Ostrovice vsakoletno na ponedeljek po sv. Miklavžu s tremi duhovniki obhajal aniverzarij v cerkvi Matere Božje na Selu pri stolpu (Šenkovem turnu) (ÖStA, HHStA, AUR, št. 6724 (6. XII. 1337)).

je naročil, naj mu podelijo prosti beneficij z dušno oskrbo in mu ga dajo v posest.¹²⁴ S Hermanom Mengeškim sta leta 1341 pečatila listino, ko sta Friderik Zajčer in njegova žena Engelrada Libhartu s Sela in njegovi ženi Dimuti, svoji hčeri, izročila dvor v Loki pri Mengšu.¹²⁵ Leta 1346 je Eberhard z Vrbovca proštu Henriku in kapitlju v Krki na Koroškem potrdil dolg v znesku 120 mark oglejskih pfenigov iz zapuščine Kola Dietrichsteina.¹²⁶ Naslednje leto se je Eberhard s proštom dogovoril o Dietrichsteinovi dediščini in kapitlju poravnal omenjeni dolg. Obe listini je pečatil tudi Rajner III.¹²⁷ S Henrikom III. Planinskim sta leta 1348 pečatila listino, s katero so se Jera, vdova Konrada Ungnada, Peter z Liemberga in njegova žena Ana, Henrik Gralant in Konrad z Gradenegga ter njegova žena Evfemija za 600 mark oglejskih pfenigov v korist Vulfinga Ungnada odpovedali dediščini po pokojnem Konradu Ungnadu, in sicer gradu Waltenstein s pripadajočo posestjo in desetini ob Zilji.¹²⁸ Leta 1352 je dal soglasje Janezu Kostanjeviškemu, ki je grofu Frideriku I. Celjske-

mu prodal svojo posest ob reki Krki, devet hub v Brezjah pri Senušah in šestnajst hub ter dva dvorca v Jelšah.¹²⁹

Rajner III. je poskrbel tudi za dušni blagor svojih prednikov in potomcev. Tako je na miklavževo leta 1337 ob menjavi posesti z vodiškim župnikom Gregorjem z njim sklenil naslednji dogovor: ker je bila Rajnerjeva huba v Vodicaх boljša glede pravic in donosov kot dve župnijski v Kosezah, se je župnik zavezal, da bodo on in vsi njegovi nasledniki vsako leto na ponedeljek po sv. Nikolaju s tremi duhovniki zanj, njegove prednike in dediče obhajali aniverzarij v cerkvi sv. Marije pri stolpu na Selu pri Vodicaх – zdaj Matere Božje v Šinkovem Turnu. Vsakokrat bo moral Rajner ali njegovi dediči preskrbeti plačilo in zajtrk. Če bo omenjeni stolp prišel v tuje roke in bo plačilo izostalo, se bo aniverzarij obhajal s tremi duhovniki v župnijski cerkvi v Vodicaх.¹³⁰ Junija 1345 sta Rajner in žena Marija ustanovila dnevno mašo pri oltarju sv. Ahaca v samostanu avguštincev emeritov v Ljubljani, ki se je s šestnajstimi duhovniki obhajala v ponedeljek po sv. Jakobu (25. julij). Avguštinem sta podarila pet hub na Jami

124 BCU, FP, 1472/1, f. 60 (29. II. 1340) – obj. FSCF SM 26, str. 691–692, št. 564 – reg. VZS 14, št. 880.

125 SI AS 1063, št. 6185 (10. VIII. 1341) – obj. ZIMK, CKSL, št. 1813.

126 ADG, AGDK, Urk, št. 71-1-1 (25. XI. 1346).

127 ADG, AGDK, Urk, št. o. Sign. 7 (II. III. 1347).

128 SAS, Urk, sub dato (21. XII. 1348) – obj. UBLE 7, št. 87.

129 SI AS 1063, št. 4123 (25. V. 1352) – obj. ZIMK, CKSL, št. 2134 – reg. Krones, *Die Freien*, št. 167; MÖStA 38, št. 143.

130 Gl. op. 98. Slika listine in slovenski prevod Šilc, *Stolp točajev*, str. 6–9.

pri Zgornji Šiški, vrednih 50 mark oglejskih pfenigov.¹³¹ Leta 1351 je kapitlju v Krki na Koroškem podaril deset mark srebra, da bodo vsako leto po njegovi smrti obhajali obletno mašo.¹³² Skrbel je tudi za cerkvene ustanove na Koroškem. Tako sta konec leta 1340 z ženo samostanu benediktink v Šentjuriju ob Dolgem jezeru (St. Georgen am Längsee) podarila tri hube v Stegendorfu nedaleč od Krnskega gradu za aniverzarij, ki naj se praznuje vsak ponedeljek po sv. Galu (16. oktober) z osmimi duhovniki.¹³³ Rajner III. pa je julija 1344 podaril tudi štirinajst mark srebra za cerkev sv. Marije Magdalene in sv. Helene na Štalenski gori, da bi tam lahko vzdrževali duhovnika in vsak ponedeljek po sv. Mihaelu (29. september) praznovali proščenje s petimi duhovniki. Zase je obdržal odvetništvo nad župnijo in za župnika prezentiral Janeza iz Otmanj (Ottmanach).¹³⁴

Kot rečeno, je bil točaj Rajner III. Ostroviški, ki se je za stalno naselil južno od Karavank, poročen z Marijo Greifenfelško, s katero je imel pet sinov: Ditmarja, Konrada, Janeza II., Hermana V. in Nikolaja ter hčere Dimuto I., Nežo in verjetno tudi Katarino II., opatinjo v samostanu benediktink v Šentjuriju ob Dolgem jezeru na Koroškem. Dimuta I. je bila poročena s Friderikom s Karlsberga,¹³⁵ Neža pa z Rajnprehtom z Galnegga.¹³⁶ Ditmar se zadnjič omenja leta 1348, ko ga je sorodnik Gajzelbreht Mengeški postavil za poroka pri Judih za izposojenih 8 mark oglejskih pfenigov, za kar je Ditmar jamčil s svojo hubo v Loki pri Mengšu.¹³⁷ Konrad se omenja le leta 1351.¹³⁸

Od sinov Rajnerja III. so v drugi polovici 14. stoletja ostali živi še Janez II., Herman V. in Nikolaj. Janez II. je leta 1353 svojega brata Hermana V. imenoval za poroka proti Frideriku z Žamerka za izposojenih 200 florenov, vračljivih do naslednjega miklavževega (6. decembra 1353); zaradi karence izstaviteljevega žiga je listino pečatil grof

Friderik I. Celjski.¹³⁹ Vse tri brate, Janeza II., Hermana V. in Nikolaja, zasledimo aprila 1354, ko jim je sorodnik Gajzelbreht Mengeški predal v uporabo posest svoje pokojne sestre Katarine. Posest je ležala v Mengšu, Malem Mengšu, Homcu, Preserjah pri Radomljah, Dobovljah pri Ihanu, Stobu in na Igu. Gajzelbreht je obljubil, da od posestev ne bo nič prodal ali zastavil.¹⁴⁰ Vse tri brate zasledimo še julija istega leta, ko so z grofom Friderikom I. Celjskim za neko grofovo posest zamenjali mlina z jezovoma in vsem pripadajočim na Selu pri Vodichah med Šmarno goro in njihovim stolpom v Šinkovem Turnu.¹⁴¹ Janez II., ki je bil poročen z Ano s Krumbacha,¹⁴² se zadnjič omenja maja 1355, ko se je zavezal, da bo do prihajajočega mihaelovega Judu Isaku vrnil petnajst florenov in dve marki oglejskih pfenigov.¹⁴³ Janezu II. lahko pripišemo sina Janeza IV., ki se omenja na zasedanju provincialnega kapitlja viteškega reda ivanovcev (hospitalcev) februarja 1392 v Ivanovicah na Hani na južnem Moravskem pod vodstvom češkega priorja Marcolda iz Vrutic. Takrat so se zoper Otona Lembucherja, komturja iz Mailberga, pritožili točaj Janez IV. Ostroviški (*Johannes dictus Senk*), komtur iz Fürstenfelda, Mihael Sindram, komtur z Dunaja, Ožbolt, komtur iz Komende, in Nikolaj Hayko, komtur iz Melja pri Mariboru. Janez IV., ki je bil tudi nadkomtur za Avstrijo, je povedal, da so mu ukradli skrinjo s pismi in privilegiji reda, ki jo je imel v komendi na Dunaju. V Fürstenfeldu pa so mu ukradli oblačila, orožje, konje, žito in vino v vrednosti 975 florenov. Zaradi strahu pred Lembucherjevimi privrženci je bil iz Fürstenfelda odsoten od 2. februarja do 5. novembra 1391. Otonov svak Ertolf Kephensteiner mu je odpeljal ovce in rnil služabnike. V Altenmarktu pa je Oton izgnal brata hospitalca in ga nadomestil s posvetnim duhovnikom, ki ga je bil red prisiljen plačati. Ožbolt pa se je pritožil, da sta ga Oton in avstrijski vojvoda Albreht III. 12. marca 1391 izgnala iz Komende, kamor se ni upal vrniti do 1. novembra. Odvzeto imovino je ocenil na 110 florenov. Otonu Lembucherju so odvzeli grad Mailberg in utrjeno mesto Laa ob Thayu ter ga zaprli, ne glede na to, da ga je mojster z Rodosa

131 ÖStA, HHStA, AUR, št. 7732 (24. VI. 1345) – obj. ZIMK, CKSL, št. 1924 (23. VI. 1345) – reg. AVGT 7, št. 110 (24. VI. 1345); GZL I, št. 54; Wiessner, *Schenken*, št. 157 (25. VI. 1345).

132 ÖStA, HHStA, AUR, št. 8621 (22. XI. 1351) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 171.

133 KLA, KLA 118, A-2/28 St, f. 34 (13. XII. 1340, prep. 18. st.) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 138.

134 KLA, KLA 418, št. B-A 4522 St (18. VII. 1344) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 151.

135 Gl. op. 103.

136 ÖStA, HHStA, AUR, št. 9083 (17. VI. 1354) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 185; RGJÖM 2, št. 774.

137 ÖStA, HHStA, AUR, št. 8113 (29. III. 1348) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 163; RGJÖM 2, št. 607. Ditmar se prvič omenja leta 1342 ob prodaji očetovega dela Zgornjega gradu v Vipavi (gl. op. 108).

138 ASU, ANA, fasc. 5119, zv. 3, f. 50' (2. VI. 1351) – obj. FSCF SM 26, str. 1356, št. 1154 – reg. BKStGQ 9, str. 105; PDSPP 12, str. 181; VZS 14, št. 1152.

139 ÖStA, HHStA, AUR, št. 8777 (8. II. 1353) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 181 (16. VIII. 1353).

140 ÖStA, HHStA, AUR, št. 8988 (3. IV. 1354) – reg. AVGT 7, št. 127; Wiessner, *Schenken*, št. 184; ZIMK, CKSL, št. 2209.

141 SI AS 1063, št. 4590 (25. VII. 1354) – obj. ZIMK, CKSL, št. 2220 – reg. Krones, *Die Freien*, št. 182; Wiessner, *Schenken*, št. 186; MÖStA 39, št. 169.

142 ÖStA, HHStA, AUR, št. 8046 (3. XII. 1347) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 161; RGJÖM 2, št. 603.

143 ÖStA, HHStA, AUR, št. 9140 (19. V. 1355) – reg. AVGT 7, št. 131 (18. V. 1355); Wiessner, *Schenken*, št. 188; RGJÖM 2, št. 792.

obdržal pod svojo posebno jurisdikcijo. Listino je ob prisotnosti 34 prič spisal cesarski notar Vaclav, sin Milaczka, iz Rokycanyja v praški škofiji.¹⁴⁴

FINANČNE TEŽAVE IN ZAČETEK ZATONA

Ostareli Rajner III. je bil julija 1350 še med odposlanci grofa Majnharda VI. Goriško-Tirolskega, ki so bili v Videm poslani h glavarju Frančišku Savorgnanu z listino, v kateri grof pojasnjuje, da so njegovi odposlanci povsem seznanjeni z njegovim namenom, in glavarju naroča, naj jim ob njihovih zgolj ustno podanih besedah izkaže primerno zaupanje.¹⁴⁵ Prav v tem času pa so se začeli Ostroviški vse bolj zadolževati. Septembra 1350 si je Rajner III. od Judov Mošaja in Hačima iz Celja izposodil devet mark oglejskih pfenigov, ki jih je obljubil vrniti do prihajajočega božiča.¹⁴⁶ Obljube mu verjetno ni uspelo izpolniti, saj sta se konec januarja 1353 skupaj s sinom Nikolajem pri Judu Abrehu iz Straßburga zadolžila za kar 1200 mark oglejskih pfenigov. Od prihajajočega jurjevega (24. aprila 1353) naj bi dolg odplačevala v obdobju treh let, na vsako mihaelovo (29. septembra) in jurjevo po 200 mark oglejskih pfenigov. Dolžnika sta jamčila s posestvi v Zbiljah, Čirčah in Strahinju ter z desetino v Žireh na Poljanskem.¹⁴⁷ Takrat se Rajner III. zadnjič omenja kot živ. Po njegovi smrti se je rodbina pri Judih vse bolj zadolževala, kar jo je vodilo v ekonomski propad.

Herman V. in Nikolaj, sinova Rajnerja III., sta bila udeležena v številnih finančnih poslih, ki so le še poslabšali njuno ekonomsko stanje. Maja 1353 je Eberhard z Vrbovca Hermana V. imenoval za poroka proti Judu Süßleinu iz Šentvida ob Glini za izposojenih 32 mark oglejskih pfenigov.¹⁴⁸ Avgusta pa je Herman V. grofa Friderika I. Celjskega in Eberharda z Vrbovca imenoval za poroka proti Frideriku z Žamerka za izposojenih 200 florenov, vračljivih do miklavževega (6. decembra 1353).¹⁴⁹ Junija 1355 sta Herman V. in Nikolaj grofa Friderika Ortenburškega, Friderika Aufensteinkega in Otona z Wolfsaua imenovala za poroke proti Judu Iserlajnu iz Maribora, njegovim vnu-

kom Mošaju in Jozui ter njihovim dedičem za izposojenih 1200 florenov, vračljivih do naslednjega vidovega (15. junija 1356).¹⁵⁰ V začetku leta 1356 sta Nikolaj, sin pokojnega Nikolaja iz Ljubljane, in Sigfrid Šempetrčan Hermanu V. in Nikolaju obljubila, da bosta vrnila za 100 mark pfenigov zastavljeno posest: dve hubi na Ljubljanskem barju, eno v Ježcah pri Sobračah, eno v Beričevem in šest v Višnjem Grmu, ko bosta ta dva v dveh letih poravnala svoj dolg.¹⁵¹ Junija 1359 sta Ulrik Rihemberški in njegov bratranec Hugo Hermana V. imenovala za poroka proti Judu Iserlajnu iz Maribora, njegovim vnukom Mošaju in Jožefu ter Joni in Elhoni za izposojenih 980 florenov, vračljivih do prihodnjih binkošti (25. maja 1360).¹⁵² Julija, dve leti po prvem opozorilu, pa je Sajfrid Šempetrčan Hermana V. in Nikolaja opomnil, naj 14 dni pred jurjevim poravnata dolžnih 300 florenov za štiri hube v Čirčah, eno v Srednji vasi pri Šenčurju, eno v kraju »Swinalblach« in eno v Beli pri Predvdvoru, ki sta jih kupila.¹⁵³

Predvsem zaradi bremena dolgov Ostroviški niso dolgo vzdrževali Šenkovega turna v Šinkovem Turnu pri Vodicah in Starega gradu v Mengšu. Februarja 1356, kmalu po smrti Rajnerja III., sta njegova sinova Nikolaj in Herman V. Viljemu Gallenberškemu in njegovi ženi Jeri Slovenjegraški za 485 florenov prodala stolp Šenkov turn, skupaj s pripadajočim dvorom, oštatom, njivami, travniki in gozdom, dve hubi pri Sv. Primožu nad Kamnikom, štiri v Kosezah in dve v Polju pri Vodicah ter desetino na Vesci.¹⁵⁴ Konec marca pa so Nikolaj, Herman V. in njegov sin Jurij I. Egelolfu iz Müllinga za 490 mark oglejskih pfenigov prodali tudi grad Mengeš.¹⁵⁵ Ker očetov dolg še ni bil poplačan, sta se marca 1357 Nikolaj in Herman V. pri Judu Abrehu zadolžila še za novih 2273 florenov.¹⁵⁶ Zaradi zapadlih dolgov pokojnega očeta Rajnerja III. je med njegovima sinovoma in

¹⁴⁴ NAP, MVR, št. 951 (13. II. 1392) – obj. Medievalista 30, str. 18–21.

¹⁴⁵ ASU, ANA, fasc. 685, sub dato (10. VII. 1350) – obj. AT 15, št. 209.

¹⁴⁶ ÖStA, HHStA, AUR, št. 8453 (23. IX. 1350) – reg. FGLS 46, Quellenanhang, sub dato; Wiessner, *Schenken*, št. 157 (28. IX. 1350); RGJÖM 2, št. 665.

¹⁴⁷ ÖStA, HHStA, AUR, št. 8775 (30. I. 1353) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 178; RGJÖM 2, št. 732.

¹⁴⁸ ÖStA, HHStA, AUR, št. 8834 (19. V. 1353) – reg. AVGT 7, št. 122; Wiessner, *Schenken*, št. 179; RGJÖM 2, št. 744.

¹⁴⁹ SI AS 1063, št. 4588 (15. VIII. 1353) – obj. ZIMK, CKSL, št. 2185 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 180; MÖStA 39, št. 162.

¹⁵⁰ ÖStA, HHStA, AUR, št. 9155 (24. VI. 1355) – obj. GZM 4, št. 73 – reg. FGLS 46, Quellenanhang, sub dato; Wiessner, *Schenken*, št. 189; RGJÖM 2, št. 796.

¹⁵¹ ÖStA, HHStA, AUR, št. 9226 (8. I. 1356) – obj. GZL 2, št. 21 – reg. GZL 1, št. 59; ZIMK, CKSL, št. 2246.

¹⁵² ÖStA, HHStA, AUR, št. 9806 (7. VI. 1359) – obj. ZIMK, CKSL, št. 2358 – reg. AVGT 7, št. 141; Wiessner, *Schenken*, št. 201; FGLS 46, Quellenanhang, sub dato; RGJÖM 2, št. 904.

¹⁵³ ÖStA, HHStA, AUR, št. 9834 (25. VII. 1359) – reg. AVGT 7, št. 143; Wiessner, *Schenken*, št. 204.

¹⁵⁴ StLA, GU, št. 42 (19. II. 1356) – obj. MStLA 44/45, št. 42 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 190 (18. II. 1356); Šilc, *Stolp točajev*, str. 23.

¹⁵⁵ ÖStA, HHStA, AUR, št. 9255 (30. III. 1356) – reg. AVGT 7, št. 134; Otorepec, *Iz preteklosti*, str. 28; Wiessner, *Schenken*, št. 191.

¹⁵⁶ ÖStA, HHStA, AUR, št. 9409 (12. III. 1357) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 192 (17. IV. 1356); RGJÖM 2, št. 839.

Judom Abrehom takrat prišlo do spora, ki ga je razrešil dvorni mojster avstrijskih vojvod Volfhart Hanauški. Kot razsodnik je ugotovil, da brata Herman V. in Nikolaj Abrehu dolgujeta 2277 florenov in jih morata do jurjevega (24. aprila) ponovno zavarovati z vsemi že prej imenovanimi poroki. S tem bodo vsa dolžniška pisma, ki jih ima Abreh od njiju, razglašena za izpolnjena, razen listine Friderika iz Lipnice (Leibnitz), glede katere naj se sprti strani poravnata ločeno, ter poroštev, ki so jih Ostroviški prevzeli za druge. Če do omenjenega dne ne zagotovijo porokov, ostanejo Abrehova dolžniška pisma v celoti veljavna; le Friderika Aufensteinskega lahko z Abrehovim soglasjem nadomesti drug porok. V primeru kršitve te arbitražne razsodbe grozi kazen avstrijskega vojvode v višini 1000 florenov.¹⁵⁷ Spomladi 1361 je Herman V. Ulriku Rihemberškemu za 16 mark beneških šilingov prodal vojaka na konju, za kar mu je Ulrik zastavil dve hubi v Golčah, ki sta se sprostili po smrti Abruešleina iz Vipave, z možnostjo povratnega odkupa za isto vsoto vsako leto osem dni pred jurjevim (24. aprilom).¹⁵⁸

Poleg finančnih težav, v katerih sta se znašla brata Herman V. in Nikolaj, se je v tistem času zgodilo nekaj, kar je imelo resne posledice za celotno rodbino. Sredi leta 1359 je Beneška republika pod vodstvom doža Lorenza Celsija poslala odposlanca k cesarju Karlu IV. Luksemburškemu v Prago, da bi Benetke dobile v fevd Treviso. Ker se je bivanje odprave v Pragi zavleklo, je dož ostal na cesarskem dvoru, spremljevalca Marco Corner in Giovanni Gradenigo pa sta se januarja 1360 po najkrajši trgovski poti prek Štajerske in Koroške odpravila domov. Severno od Šentvida ob Glini so ju na poti prijeli ljudje Hermana V. in Nikolaja Ostroviškega ter ju priprli v gradu Ostrovica. Razlog za njuno zajetje je bil stari spor med njunim pokojnim očetom Rajnerjem III. in Celsijem, ko je bil začasni guverner Istre, ki naj bi ga zdaj razrešili. Ta dogodek je trajno omajal ugled celotne rodbine. Benečani so ognjevit protestirali proti tej nezaslišani kršitvi imunitete odposlancev, se obrnili na cesarja Karla IV., vojvodo Rudolfa IV. Habsburškega, salzburškega nadškofa Ortolfia Vivšniškega (Weißeneck), oglejskega patriarha Ludvika della Torre in goriške grofe ter zahtevali takojšnjo izpustitev ujetnikov in kaznovanje Ostroviških.¹⁵⁹ Vojvoda Rudolf IV., ki je bil takrat v

vojni z oglejskim patriarhom, se je znašel v težkem položaju: po eni strani je bil prepričan o nevtralnosti Benetk v boju proti patriarhu, po drugi strani pa ni želel izgubiti naklonjenosti Ostroviških, ki so bili še posebej vplivni na Kranjskem. Zato je Benetkam izmikajoče odgovoril, da ne more posredovati proti Ostroviškim, saj so svobodni ljudje. Po dolgotrajnih pogajanjih je vojvoda Rudolf IV. končno dosegel izpustitev ujetih Benečanov, tako da je Ostroviškim v zameno obljubil odkup dolga v znesku 6000 florenov, ki so ga imeli pri Judih.¹⁶⁰ Tako je vojvoda 29. septembra 1361 ob prihodu v Benetke dožu Lorenzu Celsiju s seboj pripeljal ujeta odposlanca Marca Cornerja in Giovannija Gradeniga. Cena za odpis dolga Ostroviških je bila izguba njihove gospodarske in osebne svobode. Brata Herman V. in Nikolaj ter Hermanov sin Janez III. so junija 1362 vojvodi predali svoj grad Ostrovica z vsem pripadajočim premoženjem in ljudmi ter vse to dobili nazaj v fevd.¹⁶¹ Postali so vojvodovi vazali, kar je že nakazovalo začetek njihovega družbenega zatona.¹⁶²

samostanu Jurkloster potrdil privilegije, ki mu jih je leta 1212 podelil štajerski vojvoda Leopold VI. Babenberški in leta 1329 potrdil protikralj Friderik Lepi (Prep. SI ZAC 6, št. 4, str. 41–48 (1564–1569); StLA, AUR, št. 2736a (19. st.) – reg. DSDS 2, str. 148–150, št. 28; GHH 4, št. 161, str. 593). Aprila istega leta pa je Herman V. obljubil zvestobo goriškemu grofu Majnhardu VI. in njegovemu bratu Henrik V. ter za to prejel dve hubi v Dupljah pri Vipavi (ÖStA, HHStA, AUR, št. 9972 (26. IV. 1360) – reg. MHVSt 5, št. 115; MDC 10, št. 551; Wiessner, *Schenken*, št. 208).

¹⁶⁰ Vojvoda je junija 1362 Ostroviškima obljubil, da bo do naslednjega sv. Mihaela (29. septembra) sprostil njuno posest na Kranjskem (ÖStA, HHStA, AUR, št. 10447 (25. VI. 1362) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 213), avgusta pa je štajerskega deželnega glavarja Leutolda s Statteggom obvestil, da bo Hermanu V. in Nikolaju za izpustitev ujetnikov iz Benetk plačal 6000 florenov ter že obračunane obresti in morebiti tudi obresti od Judov (ÖStA, HHStA, AUR, št. 10466 (9. VIII. 1362) – obj. AÖG 56, št. 7 – reg. RGJÖM 2, št. 1030; Reg. Wiessner, *Schenken*, št. 211 [1362-04-08]). Do dokončnega poplačila je prišlo šele junija 1366, ko sta avstrijska vojvoda Albert III. in Leopold III. štajerskemu deželnemu maršalu Leutoldu s Statteggom zastavila svoj trg Feldbach z vsem pripadajočim premoženjem in pravicami, dokler ne bosta sama ali njuni potomci rešili iz zastave 700 funtov dunajskih pfenigov, ki jih je deželni maršal v imenu vojvode za točaje Ostroviške izročil Judoma Mošeju iz Maribora, Hačimovemu bratu, in Mendleinu iz Gradca. Vojvodi sta bila namreč v skladu z dogovorom njunega pokojnega brata, avstrijskega vojvode Rudolfa IV., in s svojim dogovorom z Judi dolžna za Ostroviške Judoma vrniti 6000 florenov (ÖStA, HHStA, AUR, št. 11243 (25. VI. 1366) – obj. GZM 4, št. 109 – reg. GHH 4, št. 749, str. 646–647; RGJDM 1, št. 78; Wiessner, *Schenken*, št. 219 (izstavitelj Rudolf IV. namesto Leopold III.); FGLS 46, Quellenanhang, sub dato; RH 5/1, št. 127; RGJÖM 3, št. 1163).

¹⁶¹ ÖStA, HHStA, AUR, št. 10444 (24. VI. 1362) – prep. StLA, StA, Hofschatzgewölbebücher 1, str. 40 (1669) – obj. Wiessner, *Schenken*, št. 212 – reg. MDC 10, št. 603.

¹⁶² Wiessner, *Schenken*, str. 23–24; QFIAB 89, str. 178.

¹⁵⁷ ÖStA, HHStA, AUR, št. 9413 (16. III. 1357) – obj. Carinthia I 174, št. 1 – reg. RGJÖM 2, št. 840; Wiessner, *Schenken*, št. 195.

¹⁵⁸ StA, AUR, št. 2777 (24. III. 1361).

¹⁵⁹ Herman je bil v dobrih odnosih tako z vojvodo Rudolfom IV. kot z goriškimi grofi. Tako je bil 24. marca 1360 v Celju med pričami, ko je vojvoda na prošnjo opata Andreja

Ustavimo se zdaj še pri potomcih obeh bratov, Hermana V. in Nikolaja. Starejši, Herman V., je bil prvič poročen z Giburgo s Krumbacha¹⁶³ in drugič s Katarino z Glanegga.¹⁶⁴ Imel je sinova Janeza III. in Jurija I. Prvi je bil poročen z Jero, hčerjo Hartnida Svibenskega in vdovo Henrika Raspa. Posest je imel pretežno na Koroškem, nekaj pa tudi v okolici Vipave, saj je leta 1371 skupaj s stricem Nikolajem za 220 florenov Hugu Devinskemu prodal šest hub v Ložah, dve v Porečah in dve v Dupljah.¹⁶⁵ Janezu III. se je skupaj s stricem Nikolajem leta 1382 uspelo rešiti tudi dolgov pri Judih. Takrat sta Judu Baruhu izročila vse zadolžnice, ki so jih Nikolajevi bratje in oče Rajner III. že odplačali, in bila s tem odvezana vseh dolgov.¹⁶⁶ Malo pred smrtjo,¹⁶⁷ aprila 1385, je Janez III. ženi Jeri za 200 funtov dunajskih pfenigov doživljenjsko zastavil posesti na Koroškem, ki so jih lahko po njeni smrti njegovi dediči odkupili za enak znesek.¹⁶⁸ S pečatoma sta to potrdila tudi stric Nikolaj in brat Jurij I.¹⁶⁹ Slednji je bil prvič poročen z Giburgo, vdovo Prankh,¹⁷⁰ in drugič z Nežo Pol-

heim.¹⁷¹ Tako kot brat Janez III. je tudi Jurij I. Judom poplačal stare ostroviške dolgove. Leta 1387 je namreč Jud Mošej, vnuk Iserlajna iz Maribora, izjavil, da sta mu Jurij I. in njegov stric Nikolaj poplačala dolgove.¹⁷² Juriju I. je uspelo priti tudi do dediščine pokojnega brata Janeza III. Kranjski deželni glavar, grof Herman II. Celjski, je leta 1393 razsodil v sporu med Jurijem I. in nečakinjo Zofijo, hčerjo sestre Jere II., glede njenih dednih pravic po Janezu III. Juriju sta pripadla gradova Ostrovia in Rinek (Reinegg), za kar je moral Zofiji plačati odškodnino v znesku 160 funtov dunajskih pfenigov.¹⁷³ Znale so tudi tri hčere Hermana V. Dimuta II. je bila poročena z Otonom Wolfsauškim.¹⁷⁴ Druga hči Elizabeta je bila poročena z Jurijem I., sinom Viljema Gallenberškega. Zakonca sta živela na Šenkovem turnu, katerega del je Juriju I. prepustil oče Viljem, del pa je leta 1363 odkupil od svojega brata Nikolaja Šika in njegove žene Zelde Hmeljniške.¹⁷⁵ Jurij I. je novembra 1367 ženi Elizabeti za jutrnjo v znesku 180 mark soldov izročil v zastavo pol stolpa Šenkov turn, ki ga je dobil po očetu, dve hubi v Mali oziroma Veliki Lašni, eno v Češnjicah pri Moravčah, eno v Plesu, eno v Gorici v Drtiji, tri v Kalu v Hrastniku pod Limbarsko goro ter eno v Žejah pri Račnem Vrhu, a pod pogojem, da smejo po njegovi smrti dediči to posest odkupiti za navedeno zastavno vsoto. Za njeno doto v znesku 60 mark oglejskih pfenigov pa ji je izročil še drugo polovico Šenkovega turna, ki ga je kupil od brata Nikolaja Šika.¹⁷⁶ Elizabeta pa je nekaj dni zatem naznanila, da v primeru, če

163 Giburga Krumbaška se kot žena Hermana V. omenja leta 1353 (ÖStA, HHStA, AUR, št. 8892 (4. X. 1353) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 182).

164 Katarina Glaneška se kot žena Hermana V. prvič omenja leta 1357 (ÖStA, HHStA, AUR, št. 9509 (14. IX. 1357) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 197) in zadnjič leta 1368 (ÖStA, HHStA, AUR, št. 11652 (19. V. 1368) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 228 (17. V. 1368)).

165 ÖStA, HHStA, AUR, št. 12211 (18. VIII. 1371) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 244.

166 ÖStA, HHStA, AUR, št. 14086 (13. IV. 1382) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 280; FGLS 46, Quellenanhang, sub dato; RGJÖM 3, št. 1706; ZIMK, CKSL, št. 3181.

167 Janez III. je umrl pred marcem 1386, ko je vdova Jera svašku Juriju I. zapustila posestvo v Gradischu pri Klein St. Veitu na Koroškem (ÖStA, HHStA, AUR, št. 15014 (3. III. 1386) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 293). Janez III. je najverjetneje umrl 29. septembra 1385, saj je maja 1386 vdova Jera vetrinjskemu samostanu za aniverzarij ob mihaelovem podarila hubo v Talirju (Am Teller) (KLA, KLA 418, št. B-A 491 St. (25. V. 1386)), julija 1387 pa je ustanovila aniverzarij pri samostanu klaris v Šentvidu ob Glini (Sti-AStPL, Urk, št. 257 (12. VII. 1387)).

168 Jera je februarja 1401 bratrancu Rudolfu III. Svibenskemu zapustila posest in podložnike na Koroškem, kar je bila njena dota iz prvega zakona s Henrikom Raspom (SI AS 1063, št. 6824 (23. II. 1401) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 359 (30. VII. 1400); ZIMK, CKSL, št. 3778; Pop. Rep. XIV/3, št. 6). Februarja 1401 je Rudolf III. potrdil, da ga je njegova pokojna teta Jera postavila za svojega dediča, in Nikolaju Ostroviškemu predal oporoko skupaj z listino, ki jo je imela Jera od svojega moža Janeza III. V zameno je Rudolf III. dobil 70 funtov dunajskih pfenigov (ÖStA, HHStA, AUR, št. 1401 III 16 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 360).

169 ÖStA, HHStA, AUR, št. 14835 (21. IV. 1385) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 290.

170 Giburga se omenja leta 1386, ko sta Erhard Schachner in žena Klara njej in možu Juriju I. za 17 in pol funtov dunajskih pfenigov prodala hubo v Aurwaldu (ÖStA, HHStA, AUR, št. 14987 (8. II. 1386)). Da je bila Giburga prvič poročena z nekim Prankhom, izvemo iz listine,

izdane maja 1389, ko sta brata Hertel in Pilgrim Prankh potrdila, da je njun krušni oče Jurij I. s posestvi na Koroškem, zakupnimi pravicami in vinogradi zavaroval 400 funtov dunajskih pfenigov, ki jih je od njiju in njune matere Giburge prejel v zameno za poroko (ÖStA, HHStA, AUR, št. 15653 (24. V. 1389) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 310).

171 Nežo zasledimo junija 1395, takrat že kot vdovo Jurija I., ko ji njen oče Vajkard dodeli dosmrtno uživanje prihodkov v znesku 400 funtov dunajskih pfenigov; po njeni smrti pa ti pripadejo njegovemu vnuku Hermanu VI. Ostroviškemu (ÖStA, HHStA, AUR, št. 16695 (10. VI. 1395)).

172 ÖStA, HHStA, AUR, št. 15226 (10. VII. 1387) – reg. RGJÖM 4, št. 1872.

173 ÖStA, HHStA, AUR, št. 16392 (3. XI. 1393) – reg. AVGT 7, št. 264; Wiessner, *Schenken*, št. 332; ZIMK, CKSL, št. 3571.

174 Dimuta II., hči Hermana V., se omenja leta 1357, ko sta skupaj z bratom Janezom III. Wolfhartu Hanauškemu potrdila nakup gradu Greifenfels (KLA, KLA 25, št. B-1 (31. X. 1357) – reg. MDC 10, št. 487; Wiessner, *Schenken*, št. 199). Skupaj z možem Otom Wolfsauškim pa se omenja konec leta 1374, ko jima njena brata Janez III. in Nikolaj potrjujeta, da sta jima dolžna 100 funtov dobrih dunajskih pfenigov (ÖStA, HHStA, AUR, št. 12677 (6. XII. 1374) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 256).

175 StLA, GU, št. 52 (12. VII. 1363) – obj. MStLA 44/45, št. 52.

176 StLA, GU, št. 58 (13. XI. 1367) – obj. MStLA 44/45, št. 58.

bi njen mož umrl brez otrok, svojemu svaku Nikolaju Šiku Gallenberškemu prepušča svojo jutrnjo v znesku 180 mark soldov v posesti, ki ji jo je izročil v zastavo njen mož, in sicer v zameno za izplačilo navedene vsote.¹⁷⁷ To se je tudi zgodilo, saj v zakonu ni bilo otrok. Tretja hči Jera II. je bila poročena z Ortolfom Čreteškim in je bila leta 1355 že vdova. Tistega leta sta se Herman V. in njegova hči Jera II., vdova Ortolfa Čreteškega, obvezala, da v primeru, če bi Jerina hči Zofija umrla brez dedičev, dvajset mark pfenigov imenja, s katerimi sta njena bratranca Jakob in Bertold Čreteška poravnala njeno dediščino, preide nazaj omenjenima Čreteškima. V primeru, da bo odkupljena posest na Raki ali huba v Bitnji vasi preplačana več, kot je zanjo plačal Zofijin pokojni oče, jo lahko Zofija po nasvetu navedenih bratrancev obdrži toliko časa, dokler bo v njuni lasti. Ko pa bo prišla v last starega očeta Hermana V., postane navedena obveza brezpredmetna.¹⁷⁸

Tudi Nikolaj je bil, tako kot njegov brat Herman V., dvakrat poročen: prvič z Marjeto s Kranichberga¹⁷⁹ in drugič z Ano Kuchler.¹⁸⁰ Imel je sinova Ulrika III., o katerem bomo več spregovorili v nadaljevanju, in Gašperja,¹⁸¹ ki ga je kot otroka vzgajala Jera II., žena bratranca Janeza III. Leta 1387 mu je namenila za 100 funtov dunajskih pfenigov posesti na Koroškem, ki ji jo je dal svak Oton Wolfsauer, mož sestre Dimute II.¹⁸² Leta 1389 mu je obljubila po svoji smrti zapustiti dvor Oberndorf pri Ostrovici.¹⁸³ Nikolaj je imel tudi dve hčeri, Marjeto in Heleno I. Marjeta se v viru prvič omenja v času svoje poroke. Njen mož Peter z Liemberga ji je septembra 1394 naročil, naj v zameno za domači davek plača 600 funtov dunajskih pfenigov; dalje je potrdil, da je od tasta Nikolaja prejel poročno posest v vrednosti 300

funtov pfenigov in da za celotno vsoto ženi predaja fevde avstrijskega vojvode v Mittertrixnu.¹⁸⁴ Drugič je bila Marjeta poročena z Gašperjem Ladendorфом. Umrta je pred novembrom 1435, ko je njen drugi mož v zameno za denarno odškodnino svojim svakom kot dedičem odstopil njene posesti v vrednosti 600 funtov pfenigov in številne dobrine.¹⁸⁵ Druga Nikolajeva hči Helena I., ki je bila poročena s Friderikom Polheimom, se v virih omenja šele po očetovi smrti, ko sta se 2. septembra 1405 z bratom Ulrikom III. dogovorila o dedovanju.¹⁸⁶

Brata se zadnjič skupaj omenjata leta 1367, ko ju je avstrijski vojvoda Albreht III. imenoval za poroka proti Judu Mošēju iz Celja za izposojenih 1600 florenov. Dokument o poročstvu v vrednosti 40 mark oglejskih pfenigov, ki sta ga Ostroviška dala Mošēju, je vojvoda razveljavil in potrdil, da mu nista ničesar dolžna.¹⁸⁷ Kmalu zatem, verjetno maja 1368, je Herman V. umrl,¹⁸⁸ s čimer je senior rodbine in vrhovni točaj na Koroškem postal njegov brat Nikolaj.¹⁸⁹

TOČAJI OSTROVIŠKI KOT ŠTAJERSKI IN KRANJSKI DEŽELNI GLAVARJI

Nikolaj, zadnji še živeči sin Rajnerja III., se je preselil na Štajersko. Bil je v zelo dobrih odnosih z vojvodo Leopoldom III., ki ga je imenoval na položaj štajerskega deželnega glavarja. To funkcijo je Nikolaj opravljal med letoma 1386 in

¹⁷⁷ StLA, GU, št. 59 (19. XI. 1367) – obj. MStLA 44/45, št. 59.

¹⁷⁸ SI AS 1063, št. 6777 (21. IV. 1355) – obj. ZIMK, CKSL, št. 2229 – reg. AVGT 7, št. 130; Wiessner, *Schenken*, št. 187 (22. IV. 1355); Pop. Rep. XIV/2, št. 9.

¹⁷⁹ Marjeta Kranichberška se kot Nikolajeva žena omenja leta 1370 (ÖStA, HHStA, AUR, št. 11930 (28. I. 1370) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 235).

¹⁸⁰ Ana Kuchler se kot Nikolajeva žena prvič omenja leta 1383 (ÖStA, HHStA, AUR, št. 14549 (18. X. 1383) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 287) in zadnjič leta 1405, takrat že kot vdova (ÖStA, HHStA, AUR, št. 18480 (15. V. 1405) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 370).

¹⁸¹ Gašper se prvič omenja leta 1385, ko mu je bratranec Janez III. zapustil tretjino desetine v kraju St. Johann (ÖStA, HHStA, AUR, št. 14833 (21. IV. 1385)), zadnjič pa ga zasledimo leta 1392, ko salzburškemu nadškofu Pilgrimu izda potrdilo o plačilu odškodnine (ÖStA, HHStA, AUR, št. 16199 (3. XI. 1392)).

¹⁸² ÖStA, HHStA, AUR, št. 15264 (23. X. 1387) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 302; ZIMK, CKSL, št. 3374.

¹⁸³ ÖStA, HHStA, AUR, št. 15699 (28. IX. 1389) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 312; ZIMK, CKSL, št. 3445.

¹⁸⁴ ÖStA, HHStA, AUR, št. 16556 (13. IX. 1394) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 338 (12. IX. 1394).

¹⁸⁵ ÖStA, HHStA, AUR, št. 1435 XI 4 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 424.

¹⁸⁶ ÖStA, HHStA, AUR, št. 18527 (22. IX. 1405) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 372.

¹⁸⁷ ÖStA, HHStA, AUR, št. 11336 (13. II. 1367) – reg. MDC 10, št. 683; Wiessner, *Schenken*, št. 222; FGLS 46, Quellenanhang, sub dato; RH 5/1, št. 181; RGJÖM 3, št. 1187.

¹⁸⁸ Maja 1368 je žena Katarina zagotovila, da bo iz premoženja, ki ji ga je zastavil mož Herman V., njunim otrokom podarila 200 funtov dunajskih pfenigov (ÖStA, HHStA, AUR, št. 11652 (19. V. 1368) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 228 (17. V. 1368)). Istega dne je sin Janez III. sporočil, da je od svojega očeta Hermana V. prejel polovico gradu Rinek (Reinegg) in 100 funtov dunajskih pfenigov od mitnine v Šentvidu ob Glini, v korist svojih sorodnikov pa se je odpovedal gradu Ostrovice (KLA, KLA 418, št. B-A 400 St (17. V. 1368) – reg. MDC 10, št. 700; *Die Schenken*, št. 229). Pri nobeni od obeh listin Herman V. ni bil med pečatniki, obe pa je pečatil njegov brat Nikolaj.

¹⁸⁹ Ko je Nikolaj leta 1370 cerkvi sv. Marije v Hochfeistritz pri Ebersteinu prodal neko zemljišče, se je naslovil kot *obrister schench in Chaernten* (ADG, PA, Urk, št. P 0983 (8. IV. 1370) – reg. MDC 10, št. 720; Wiessner, *Schenken*, št. 236). Med letoma 1371 in 1375 je bil Nikolaj gradiščan na Ostrovici bližnjem gradu Taggenbrun pri Šentvidu ob Glini (ÖStA, HHStA, AUR, št. 12239 (11. XII. 1371); ÖStA, HHStA, AUR, št. 12891 (13. XII. 1375)), leta 1393 pa njegov oskrbnik (ÖStA, HHStA, AUR, št. 16270 (8. III. 1393)).

1387, saj je iz tega obdobja znanih tudi nekaj njegovih aktivnosti.¹⁹⁰ 9. junija 1386 je Judinji Gutel, vdovi Išlajna iz Gradca, poravnal dolg Friderika Slovenjegraškega iz Algersdorfa in njegove žene Katarine v znesku 76 funtov dunajskih pfenigov. Dolžnika sta imela za ta dolg zastavljeno hubo v Ivniku (Eibiswald), ki je bila fevd grofa Huga Montfortskega, ter dvor s pripadajočo gornino v Ebersbachu, kar je bil fevd sekavskega škofa.¹⁹¹ 20. junija sta Friderik in Katarina to posest podarila Nikolaju.¹⁹² 24. junija je Nikolaj potrdil v Gradcu dosežen sporazum o prodaji dvora v Weinzierlu (poznejši grad Šentvid ob Glini) skupaj z njemu pripadajočim vinogradom pri Šentvidu.¹⁹³ Istega dne so Judje Neglajn iz Brucka ob Muri, njegov brat Nissim Šeblajn, zet Baruha iz Gradca, in njegova žena, kakor tudi Judinji Gutel, vdova Išlajna iz Gradca, in Kendlajn, vdova Hobšlajna iz Gradca, to posest za 200 funtov pfenigov prodali opatu Davidu in samostanu v St. Lambrechtu.¹⁹⁴ Decembra se je z Nikolajevim posredovanjem pri opatu Davidu v St. Lambrechtu Sajfrid s Planpacha odpovedal neki službi v uradu Šentvid ob Glini.¹⁹⁵ Januarja 1387 je od grofa Huga Montfortskega kupil dvor pri Ivniku,¹⁹⁶ marca pa je bil razsodnik v sporu med Vajkardom Polheimom in Janezom Lipniškim.¹⁹⁷

Nikolaj s Kranjsko tako rekoč ni imel več stika, je pa tam ohranil še nekaj dednih fevdov. Oktobra 1377 je s soglasjem in voljo dedičev Henriku, mesarju in kamniškemu meščanu, podelil v fevd snopno desetino od dveh hub v Šmarci pod Homcem v mengeški župniji.¹⁹⁸ To desetino je leta 1393 podelil Gotfridu, izdelovalcu mečev in kamniškemu meščanu.¹⁹⁹ Istega dne je Marku,

mesarju in kranjskemu meščanu, ter njegovi ženi Jeri podelil v fevd pol snopne desetine od sedemnajstih hub v Lahovčah, ki jo je imel prej v fevdu Pavel, sin pokojnega kamniškega meščana Janeza.²⁰⁰ Nikolaj je od leta 1400 opravljal službo glavarja v Brežah²⁰¹ in se v virih zadnjič omenja decembra 1402.²⁰²

Nikolajev mlajši sin Ulrik III. je bil prvič poročen z Elizabeto z Ehrenfelsa²⁰³ in drugič z Elizabeto, hčerjo Gotharda s Kraiga.²⁰⁴ Imel je sinova Lenarta²⁰⁵ in Ulrika III.

fevd Nikolajev sin Ulrik III., takrat že drugič v funkciji kranjskega deželnega glavarja (SI AS 1063, št. 6838 – reg. ZIMK, CKSL, št. 4449; Pop. Rep. XIV/3, št. 20).

²⁰⁰ SI AS 1063, št. 6818 (10. V. 1393) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 329; ZIMK, CKSL, št. 3554; Pop. Rep. XIV/2, št. 50. Desetino v Lahovčah je 4. maja 1397 kamniškemu meščanu Nikolaju Štriclerju in njegovi ženi Dimuti podelil v fevd že Nikolajev sin Ulrik III., ki se takrat prvič omenja (ÖStA, HHStA, AUR, št. 17041 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 345; ZIMK, CKSL, št. 3657).

²⁰¹ V tej službi je prvič omenjen julija 1400 (ÖStA, HHStA, AUR, št. 17659 (9. VII. 1400) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 357), pozneje pa še v letih 1401 (ÖStA, HHStA, AUR, št. 17786 (18. IV. 1401) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 361) in 1402 (ÖStA, HHStA, AUR, št. 17903 (13. I. 1402) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 362).

²⁰² Takrat sta z ženo Ano Kuchler za 100 ogrskih dukatov od Augustina s Silberberga kupila posest v okolici Šentvida ob Glini (ÖStA, HHStA, AUR, št. 18063 (13. XII. 1402) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 364). Nikolaj naj bi umrl maja 1404 (Naschenweng, *Die Landeshauptleute*, str. 74).

²⁰³ Elizabeta z Ehrenfelsa se kot žena Ulrika III. omenja leta 1416. Takrat je Janez z Ehrenfelsa pečatil listino svoje sestre Ane, ki je njegovim otrokom podelila neko posest, pri čemer ni bila oškodovana Elizabeta (očitno njuna sestra), žena Ulrika III. (ÖStA, HHStA, AUR, št. 1416 I 6 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 383).

²⁰⁴ Elizabeta s Kraiga se, sicer posredno, kot žena Ulrika III. prvič omenja leta 1420, ko si je njen oče Gothard pri svojem svaku Ulriku III. sposodil 40 zlatih dukatov, za kar mu je zastavil dve posestvi v Launsdorfu s pripadajočimi vinogradi (ÖStA, HHStA, AUR, št. 1420 V 1 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 389). Z imenom pa se Elizabeta omenja leta 1421, ko je njen oče Gothard njej in možu Ulriku III. zastavil neko hubo za dolžnih 120 zlatih dukatov (ÖStA, HHStA, AUR, št. 1421 III 11 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 391). Elizabeta se zadnjič omenja novembra 1429, takrat že kot vdova Ulrika III., ko je skupaj s sinovoma Joštom in Lenartom potrdila dolg krškemu škofu Ernestu Auerju ter Tomanu in Hermanu Auerju v znesku 400 florenov in 150 funtov dunajskih pfenigov. Vsoto so si izposodili za svoje potrebe, kot varščino pa zastavili posest na Koroškem (ÖStA, HHStA, AUR, št. 1429 XI 16 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 407).

²⁰⁵ Lenart se prvič omenja leta 1427, po razglasu papeža Martina V., ko ga je apostolski nuncij, nadškof Janez iz Teb, skupaj z očetom Ulrikom in materjo Elizabeto pozval k sodelovanju pri osvoboditvi kristjanov iz turškega ujetništva (ÖStA, HHStA, AUR, št. 1427 V 22 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 402), in zadnjič leta 1441, ko sta z bratom Ulrikom III. kupila neko posest na Koroškem (ÖStA, HHStA, AUR, št. 1441 V 11 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 431).

¹⁹⁰ Gl. Naschenweng, *Die Landeshauptleute*, str. 73–74.

¹⁹¹ ÖStA, HHStA, AUR, št. 15073 (9. VII. 1386) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 294; RGJÖM 3, št. 1847.

¹⁹² ÖStA, HHStA, AUR, št. 15076 (20. VII. 1386) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 295; RGJÖM 3, št. 1850.

¹⁹³ StAStL, Urk, št. I 473 (24. VII. 1386) – obj. MGWJ 72, str. 166–167 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 296; RGJÖM 3, št. 1851.

¹⁹⁴ StAStL, Urk, št. I 474 (24. VII. 1386) – obj. MGWJ 72, str. 163–166 – reg. Ganser, *Judenrecht*, str. 83; RGJÖM 3, št. 1852.

¹⁹⁵ StAStL, Urk, št. I 477 (7. XII. 1386) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 297.

¹⁹⁶ ÖStA, HHStA, AUR, št. 15156 (7. I. 1387) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 299. Nikolaj je službo štajerskega deželnega glavarja opravljal do 27. marca 1387 (Naschenweng, *Die Landeshauptleute*, str. 73).

¹⁹⁷ StLA, AUR, št. 3591 (19. III. 1387) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 300.

¹⁹⁸ SI AS 1063, št. 6802 (15. X. 1377) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 267; ZIMK, CKSL, št. 3029; Pop. Rep. XIV/2, št. 34.

¹⁹⁹ SI AS 1063, št. 6819 (10. V. 1393) – reg. AVGT 7, št. 260; Wiessner, *Schenken*, št. 328; ZIMK, CKSL, št. 3553; Pop. Rep. XIV/3, št. 1. To desetino je 10. II. 1428 Gotfridovi drugi ženi Katarini, ki je bila takrat že vdova, podelil v

Oče Nikolaj je sina Ulrika III. vpeljeval tudi v svoje poslovanje na Kranjskem. Ta je leta 1398 pečatil listino, s katero je Janez iz Podšentjurja vojvodi Viljemu predal lastništvo nad sedmimi hubami v Češeniku v župniji Dob, dvor v Podšentjurju in hubo v Koprivniku v župniji Dob ter vse prejel ponovno v fevd.²⁰⁶ Pomemben dogodek za Ulrika III. se je zgodil 4. novembra 1400 (ali 1401) v poljskem Bieczu, kjer je bil na strani Celjskih skupaj z Albertom Kozjaškim pri podpisu ženitne pogodbe med Ano Celjsko in Vladislavom II. Jagiełłoncem, poljsko-litovskim kraljem.²⁰⁷

Pravi karierni vzpon pa se je zanj začel v času avstrijskega nadvojvode Ernesta Železnega, ko je postal deželni glavar na Kranjskem. V tej funkciji se prvič omenja med letoma 1414²⁰⁸ in 1421, ko je oblast izvajal s pomočjo deželnih upraviteljev Pavla z Wullroßa (1414), Jurija Guštanjanskega (1414–1417) in Leutolda Julbecka (1417–1421).²⁰⁹

V tem obdobju je nadvojvoda nanj naslovil več ukazov. 8. marca 1414 ga je obvestil, da je potrdil privilegije ljubljanskih krznarjev,²¹⁰ naslednjega dne pa, da je potrdil privilegije samostanoma Velesovo²¹¹ in Mekinje.²¹² 10. marca je potrdil še privilegije samostanu Bistra²¹³ ter mu ukazal, naj razišče in razreši spor med samostanom in Turjaškimi glede neke posesti.²¹⁴ 2. avgusta mu je nadvojvoda naročil, naj deželane, viteze in hlapce na Kranjskem obvesti, da je potrdil deželni privilegij

vojvode Albrehta Avstrijskega iz leta 1338.²¹⁵ 25. junija 1415 sta ga nadvojvodov kancler, krški škof Ernest Auer, in dvorni mojster Friderik iz Fladnitza zaprosila, naj posreduje v sporu med Bernardom Schrotom in Lenartom Iškim, gradiščanom na Novem gradu pri Preddvoru, glede ribolovne pravice in drugih zadev okrog Novega gradu.²¹⁶ 20. junija 1416 mu je nadvojvoda naročil, naj vsem plemičem, ki imajo hiše v Ljubljani, zapove, da jih naselijo, plačujejo mestu davke in popravijo obzidje ob hišah. Če tega ne bodo storili, je meščanom dovoljeno polastiti se teh hiš, jih naseliti ali porušiti in na njihovem mestu zgraditi obzidje.²¹⁷ Istega dne ga je tudi obvestil, da ljubljanskim meščanom dovoljuje postavitev nove mesarske stojnice za prodajalce s podeželja, ki bodo lahko ob tržnih dneh (sreda in sobota) prodajali meso.²¹⁸ Istega dne mu je tudi ukazal, naj poskrbi, da bodo vse cerkvene ustanove, deželno plemstvo in podložniki ljubljanskim meščanom pomagali pri gradnji mestnega obzidja; z izjemo ljubljanskih križnikov, ki bodo za izgradnjo odseka obzidja na svoji zemlji poskrbeli sami.²¹⁹ Nadvojvoda mu je 8. februarja 1417 naročil, naj ščiti brata Valterja in Jurija iz Črnuč ter brodnika Jakoba pri tamkajšnjem brodu.²²⁰ 6. julija 1418 ga je obvestil, da je na prošnjo ljubljanskih meščanov potrdil privilegij vojvode Henrika VI. Goriško-Tirolskega iz leta 1320 ter privilegij vojvod Albrehta III. in Leopolda III. Habsburških iz leta 1370.²²¹ 6. aprila 1419 mu je ukazal, naj do njegovega prihoda ustavi vse postopke na ogradnem sodišču v Ljubljani v zadevi Jurija Turjaškega proti Viljemu Schnizenbaumu in Krumbachu glede gozda nad Igom, ker želi o tem osebno razsoditi.²²² 7. maja 1420 je dobil njegov ukaz, naj na deželnem sodišču zavrne tož-

206 ÖStA, HHStA, AUR, št. 17287 (15. X. 1398) – reg. MHVSt 7, št. 277; ZIMK, CKSL, št. 3700.

207 Gl. Długosz, *Annales*, str. 237; Wdowiszewski, *Genealogia Jagiellónow*, str. 67; Mlinar, *Podoba Celjskih*, str. 291; Lukanc, Ana Celjska, str. 54. Problem datacije poročne pogodbe še vedno ostaja odprt (gl. Lukanc, Ana Celjska, str. 50–55).

208 Ulrik III. se v znanih virih kot kranjski deželni glavar prvič omenja konec februarja 1414, čeprav je imel tedaj za seboj verjetno že nekaj mesecev službovanja. Omenjenega dne je njegov upravitelj Pavel Wuldres (*Paul am Wuldres des edlen herren hern Vleichts Schench von Ostrawitz verbeser in Chrain*) potrdil, da je Ulrik Limberški predložil papirnatno listino glede treh hub v Rudniku pri Moravčah, Rebri pod Limbarsko goro in Zgornjih Kosezah pri Moravčah, podarjenih župnijski cerkvi v Moravčah, in da je ta lista enakovredna originalu (SI AS 1063, št. 417 (26. II. 1414) – obj. ZIMK, CKSL, št. 4954 – reg. JbRSchL 1864, str. 41; Wiessner, *Schenken*, št. 379).

209 Gl. Kotar, *Deželni glavarji*, str. 125, op. 238.

210 Prep. SI AS 1, fasc. I 148 (18. st.) – obj. ZIMK, CKSL, 4056; GZL 10, št. 44.

211 SI AS 1063, št. 5368 (8. III. 1414) – reg. GHH 5, št. 1441; JbRSchL 1864, str. 41; LMS 1872–1873, str. 27; ZIMK, CKSL, št. 4059.

212 SI AS 1063, št. 5158 (9. III. 1414) – obj. ZIMK, CKSL, št. 4060.

213 SI AS 1063, št. 4848 (9. III. 1414) – reg. GHH 5, št. 1442; JbRSchL 1864, str. 41; ZIMK, CKSL, št. 4061.

214 SI AS 1063, št. 4847 (10. III. 1414) – reg. GHH 5, št. 1443; JbRSchL 1864, str. 41.

215 Ins. SI AS 1063, št. 691 (25. XI. 1460) – reg. ZIMK, CKSL, št. 4095.

216 Ins. SI AS 1063, št. 1069 (13. XII. 1508) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 380 (26. VI. 1414).

217 SI ZAL LJU 333, št. 19 (20. VI. 1416) – obj. ALGHK 2/3b, št. 22; MHVK 10, št. 23; JbRSchL 1903/4, št. 14; GZL 3, št. 31; GR 19, št. II; ZIMK, CKSL, št. 4134 – reg. JbRSchL 1864, str. 41.

218 SI ZAL LJU 333, št. 18 (20. VI. 1416) – obj. ALGHK 2/3b, št. 23; MHVK 10, št. 24; JbRSchL 1903/4, št. 15; GZL 3, št. 32; ZIMK, CKSL, št. 4135 – reg. JbRSchL 1864, str. 41.

219 Prep. ZAL, LJU 488, cod. XXV, f. 47–48 (16. st.); HHStA, FAA XXIII, št. 21, 21a (17. st.) – obj. ALGHK 2/3b, št. 24; MHVK 10, št. 25; GZL 3, št. 33; TKL 2, št. 52; ZIMK, CKSL, št. 4136 – reg. MHVK 7, št. 7; JbRSchL 1864, str. 41.

220 SI AS 1063, št. 442 (8. II. 1417) – obj. GZL 10, št. 48; ZIMK, CKSL, št. 4147 – reg. MHVK 3, št. 66b; JbRSchL 1864, str. 41.

221 Prep. ZAL, LJU 488, cod. XXV, f. 47–5 (16. st.) – obj. ALGHK 2/3b, št. 25; MHVK 10, št. 27; GZL 3, št. 35 – reg. JbRSchL 1864, str. 41; ZIMK, CKSL, št. 4177.

222 KLA, KLA 871, št. B-259 St (6. IV. 1419) – obj. TKL 2, št. 64 – reg. MMVK 20, št. 318.

bo Marjete, vdove po Andreju Apfalterju, proti mestu Ljubljana zaradi gmajne in gozda, ki ne sodi pod Jeterbenk, ampak je deželnoknežja last.²²³ Končno mu je 3. avgusta 1421 sporočil, da so že njegovi predniki prepovedali kmečko trgovino na podeželju, zato na prošnjo kamniških meščanov to prepoveduje tudi on, posebno pa še taverne in točilnice, ki niso ob deželnih cestah ali pri župnijskih cerkvah in ki niso še iz starih časov, ker ima zaradi tega škodo na mitninah in carinah, pa tudi mesta in trgi trpijo zaradi tega. Zato mu naroča, naj prepove trgovino na podeželju in v primeru kršitve blago zapleni, omenjene taverne in točilnice pa naj odpravi.²²⁴

V drugi polovici avgusta 1421 je bil Ulrik III. odpoklican kot deželni glavar. Na njegovo mesto je bil za kratek čas imenovan Jurij II. Turjaški, za njim pa med letoma 1422 in 1424 grof Henrik IV. Goriški.²²⁵

V času glavarstva je Ulrik III. opravil tudi nekatere zadeve okrog svoje posesti na Kranjskem. Leta 1417 je gvardijanu Kristjanu in konventu frančiškanskega samostana v Ljubljani podelil desetino v Štepanji vasi, za kar naj zanj in za ženo Elizabeto s Kraiga pri Marijinem oltarju v koru vsako soboto opravljajo peto mašo.²²⁶ Junija 1420 je ljubljanskemu meščanu in pisarju ograjnega sodišča Henrik Stauthaimerju za 70 funtov dunajskih pfenigov prodal desetino pri Šentjakobu ob Savi, fevd oglejskega patriarha.²²⁷ Ko mu je konec avgusta 1422 grof Herman II. Celjski dal svojo hišo na Novem trgu v Ljubljani, se Ulrik III. ni več naslavljal kot kranjski deželni glavar.²²⁸

Po krajšem premoru je Ulrik III. kariero nadaljeval na Štajerskem, kjer je bil v letih 1424 in 1425 deželni glavar. Iz redkih ohranjenih virov, ki se nanašajo na njegovo uradovanje, izvemo, da mu je 26. avgusta 1424 Sigmund Schurff obljubil, da bo odslužil svojo zaporno kazen;²²⁹ 17. julija 1425 pa je bil med rabsodniki, ko so se Janez s Pernega, njegova žena Katarina, hči pokojnega Friderika Čreteškega, in Jurij Žumberški kot varuh otrok pokojnega Jurija Čreteškega poravnali glede nesoglasij, ki so nastala med njimi na eni strani

in Herbardom Turjaškim ter njegovo pokojno mamo Elizabeto na drugi v zvezi s posedovanjem gradu Rekštajn.²³⁰

Po smrti avstrijskega nadvojvode Ernesta Železnega aprila 1424 je njegov brat Friderik IV. Tirolski prevzel skrbništvo nad Ernestovima mladoletnima sinovima Friderikom V. in Albrehtom VI. ter začasno zavladal notranjeavstrijskim deželam. Kaj se je dogajalo s kranjskim deželno-glavarskim uradom v mesecih po nadvojvodovi smrti, zaradi pomanjkanja virov ni znano. Dejstvo je, da je sredi leta 1425²³¹ točaj Ulrik III. Ostroviški ponovno zasedel urad deželnega glavarja na Kranjskem. 1. decembra 1426 je v sporu med vetrinjskim opatom Kristjanom in Friderikom Schrotom glede ribolovne pravice na reki Kokri odločil v korist samostana.²³² 11. januarja 1428 mu je avstrijski vojvoda Friderik IV. ukazal, naj dovoli tovorjenje soli in železa iz Salzburga na Kranjsko.²³³ 9. februarja je na pritožbo kamniškega mestnega sveta in občine vsem župnikom, vikarjem in kaplanom naročil, naj ne podpirajo kmetov pri nedovoljenem trgovanju tako, da jim omogočajo skrivanje vina, železa in drugega blaga po cerkvah. S tem namreč oškodujejo deželnega kneza, saj zmanjšujejo njegove dohodke od cestnin in carin oziroma mostnin.²³⁴ Nekaj dni pozneje mu je Nikolaj II. Gallenberški prisegel, da se bo zaradi v Kamniku storjenega nasilja soočil z njim in avstrijskim vojvodo.²³⁵ Ulrik III. je dal zapreti njegovega sina Sigmunda in Nikolaja Šteberškega, ki je Gallenberškemu pri napadu na mesto Kamnik posodil svoje služabnike. Avgusta 1428 je vojvoda Friderik IV. Ulriku III. ukazal, naj izpusti iz ujetništva Nikolaja Šteberškega, ki je obljubil, da mu bo prisegel zvestobo,²³⁶ kar je oktobra naslednje leto tudi storil.²³⁷ Tudi Sigmund

223 Prep. ZAL, LJU 488, cod. XXV, f. 40-40' (16. st.) – obj. ALGHK 2/3b, št. 31; MHVK 10, št. 28; GZL 3, št. 39; ZIMK, CKSL, št. 4202 – reg. JbRSchL 1864, str. 41.

224 Prep. SI AS 1063, št. 3043, f. 3 (1528) – obj. KZ 4, št. 7 – reg. ARGO 3, str. 69; LMS 1876, št. 55.

225 Gl. Kotar, Deželni glavarji, str. 126–127.

226 ASFP, ZL, sub dato (20. XI. 1417) – obj. GZL 2, št. 70; ZIMK, CKSL, 4164.

227 SI AS 1063, št. 6829 (13. VI. 1420) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 390; ZIMK, CKSL, št. 4203; Pop. Rep. XIV/3, št. 11.

228 ÖStA, HHStA, AUR, št. 1422 VIII 31 – obj. ZIMK, CKSL, št. 4275 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 394 (24. VIII. 1422).

229 KLA, KLA 418, št. B-A 763 St (26. VIII. 1424).

230 HHStA, FAA XXIII, št. 27 (15. VII. 1425) – obj. TKL 2, št. 96. Herbard Turjaški je to rabsodbo potrdil šele deset mesecev pozneje (SI AS 1063, št. 6675 (15. IV. 1426) – reg. ZIMK, CKSL, št. 4399).

231 Ulrik III. se kot kranjski deželni glavar ponovno navaja konec julija 1425, ko mu je Jurij z Gradnegga dal svojo posest v Moosu pri Hardu na Koroškem (ÖStA, HHStA, AUR, št. 1425 VII 29 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 398).

232 Prep. KLA, KLA 118, A-1/1 St, št. 274 (16. st.); KLA, KLA 118, A-1/2 St, št. 365 (16. st.).

233 ÖStA, HHStA, AUR, št. 1428 I 11 – reg. GHH 5, št. 2610; JbRSchL 1864, str. 42.

234 SI ZAL LJU 333, št. 23 (9. II. 1428) – obj. JbRSchL 1903/4, št. 20; GZL 3, št. 45; GR 19, št. 13 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 403; ZIMK, CKSL, št. 4448.

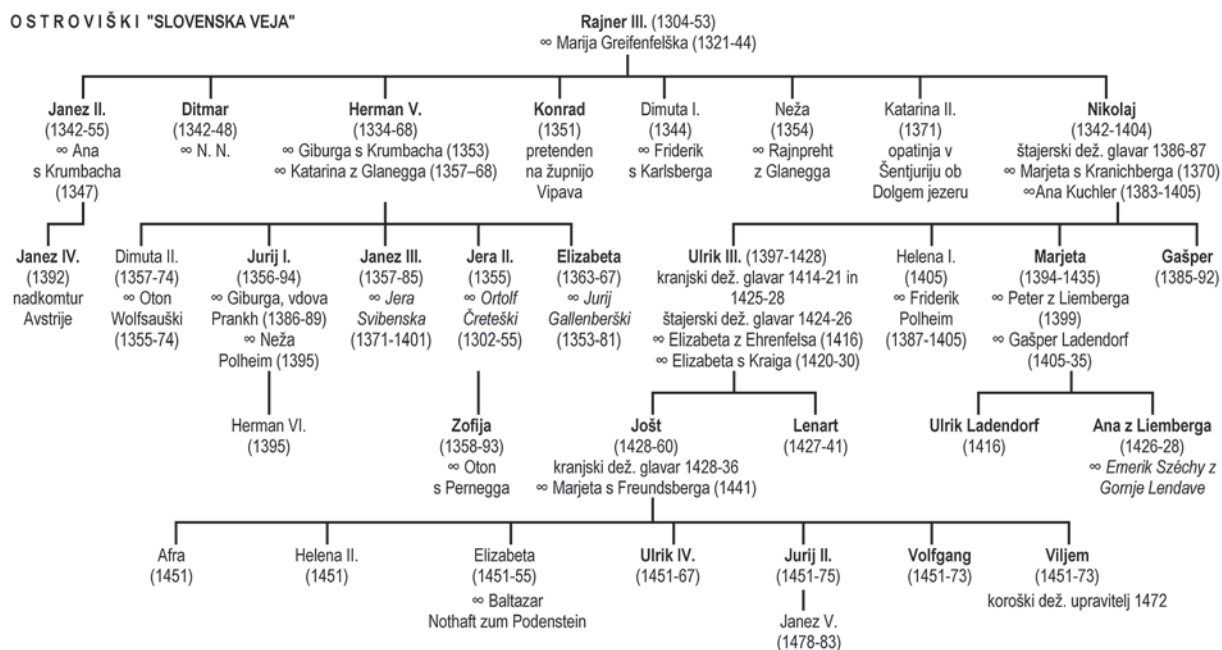
235 ÖStA, HHStA, AUR, št. 1428 II 14 – reg. SI AS 730, fasc. 153, št. 116, str. 498; MÖG 1/1, št. 28; GHH 5, št. 2622; JbRSchL 1864, str. 42; GLA, str. 286.

236 ÖStA, HHStA, AUR, št. 1428 VIII 9 – reg. MÖG 1/1, št. 38; GHH 5, št. 2682; JbRSchL 1864, str. 42.

237 ÖStA, HHStA, AUR, št. 1429 X 24 – reg. MÖG 1/1, št. 55; GHH 5, št. 2808; JbRSchL 1864, str. 42.

Rodovnik 3

OSTROVIŠKI "SLOVENSKA VEJA"

Gallenberški je marca 1431, po prestani zaporni kazni, ki mu jo je zaradi omenjenega napada prisodil Ulrik III., vojvodi obljubil zvestobo.²³⁸

Kot upravitelja deželnega glavarja Ulrika III. se v tem času omenjata Viljem Schnizenbaum leta 1426²³⁹ in Konrad Aspach leta 1428.²⁴⁰

Na čelu kranjskega deželnoglavarskega urada je Ulriku III. sledil sin Jošt.²⁴¹ Morda je imenovanje pri vojvodi Frideriku IV. izposloval oče, vendar za to ni neposrednih dokazov. Vsekakor je bil Ulrik III. v času, ko je Jošt postal deželni glavar na Kranjskem, še živ. To potrjuje listina iz novembra 1428, ko sta Emerik Széchy z Gornje Lendave (Grad na Goričkem) in njegova žena Ana, nečakinja Ulrika III., potrdila Ulrikovo obljubo, da bosta po njegovi smrti sinova Jošt, deželni glavar na Kranjskem (*hauptmann in Krain*), in Lenart sestrični plačala dediščinske terjatve v znesku 1000 florenov in obrestovane z 80 floreni na leto. Če bosta Emerik in Ana umrla brez dedičev, bo denar povrnjen Ostroviškem.²⁴² Marca 1430, ko je Jošt že nekaj časa opravljal funkcijo deželnega glavarja, mu je (njemu in bratu Lenartu) leta 1430 vojvoda Friderik IV. podelil v fevd najprej matični

grad Ostrovia, dediščino pokojnega očeta Ulrika III.,²⁴³ istega dne pa še grad Liebenfels, ki ga je Ana z Liemberga kot očetovo dediščino prodala njenemu očetu oziroma svojemu stricu Ulriku III. Slednji je umrl še pred izvršitvijo in tako grad zapustil svojim sinovoma.²⁴⁴

Joštova prisotnost v Ljubljani je v ohranjenih dokumentih izpričana šele novembra 1432, ko je oglejskemu kleriku Pankracu Jakobu Slovenjegraškemu podelil naslov miznika ali stolnika.²⁴⁵ O njegovih aktivnostih na Kranjskem se ni ohranilo mnogo virov, vendar je mogoče domnevati, da se je v deželi pogosto zadrževal.

O izpolnjevanju deželnoglavarskih nalog so ohranjeni naslednji dokumenti. 1. aprila 1429 je vojvoda Friderik IV. duhovščini na Kranjskem in v Slovenski marki potrdil privilegija svojih bratov, vojvode Viljema in nadvojvode Ernesta Železnega. Kranjskemu deželnemu glavarju, točaju Joštu Ostroviškemu, pa je naročil, naj duhovšči-

²³⁸ ÖStA, HHStA, AUR, št. 1431 III 2 – reg. GHH 5, št. 2937; JbRSchL 1864, str. 42.

²³⁹ ÖStA, HHStA, AUR, št. 1426 I 21 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 399.

²⁴⁰ SI AS 1063, št. 1265 (31. VIII. 1428) – reg. JbRSchL 1864, str. 42.

²⁴¹ O Joštu kot kranjskem deželnem glavarju gl. Kotar, *Deželnoknežja oblast*, str. 122–125.

²⁴² ÖStA, HHStA, AUR, št. 1428 XI 2 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 406.

²⁴³ ÖStA, HHStA, AUR, št. 1430 III 17 – reg. MDC II, št. 101; MHVSt 8, št. 389 (17. III. 1430); GHH 5, št. 2865; Wiessner, *Schenken*, št. 409; JbRSchL 1864, str. 42.

²⁴⁴ ÖStA, HHStA, AUR, št. 1430 III 18 – reg. MHVSt 8, št. 390; GHH 5, št. 2865; Wiessner, *Schenken*, št. 408; JbRSchL 1864, str. 42.

²⁴⁵ ÖStA, HHStA, AUR, št. 1432 XI 19 – reg. Chmel, *Geschichte*, str. 178, op. 3; Wiessner, *Schenken*, št. 416. Pankrac Jakob Slovenjegraški je leta 1434 s privoljenjem bratov Jošta in Lenarta dobil dosmrtno mesto kaplana pri kapeli sv. Nikolaja na gradu Ostrovia (ÖStA, HHStA, AUR, št. 1434 IV 3 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 420). Enak častni naslov je leta 1426 njegov oče Ulrik III. podelil akolitu Štefanu Hüntlu iz bavarskega Ötingena (ÖStA, HHStA, AUR, št. 1426 II 23 – reg. Chmel, *Geschichte*, str. 178, op. 3).

ne v opisanih milostih, svoboščinah, pravicah in navadah ne ovira, temveč naj jo v njih štiti.²⁴⁶ 13. februarja 1433 je vojvoda Friderik V. na pritožbo mest Ljubljane, Kranja in Kamnika prepovedal trgovino na podeželju, ker je škodila mestom. Omenjena mesta so se namreč pritožila, da na deželi okrog cerkva in na drugih neobičajnih mestih potekajo trgovanje, točenje pijače ter prekupčevanje z usnjarskimi izdelki in ostalim, kar ni bilo po starodavnih navadah in običajih. Zato je vojvoda Friderik V. v svojem imenu in imenu svojega strica, avstrijskega vojvode Friderika IV., kranjskemu deželnemu glavarju in točaju Joštu Ostroviškemu, kranjskemu vicedomu Martinu Črnomaljskemu ter vsem bodočim glavarjem in vicedomom ukazal, naj ščitijo pravice mest in skrbijo za to, da ne bodo kršene, oziroma da se ne bodo uvajale novotarije.²⁴⁷ 14. februarja 1433 je bil Jošt razsodnik v sporu med Andrejem Wildenmännerjem, meščanom Velikovca, in Janezom Wiserjem.²⁴⁸ 14. decembra 1433 mu je pisal salzburški nadškof Janez II. v zvezi s sporom glede ribolovne pravice na Savi pri Sevnici, ki ga je imel s Friderikom Čušperškim, saj so o njem razsojali na ljubljanskem ogradnem sodišču, kar kaže na to, da je bil Jošt dobro obveščen o vsakdanjih zadevah v deželi.²⁴⁹ 22. decembra 1433 mu je vojvoda Friderik V. ukazal, naj se skupaj s kranjskim deželnim vicedomom Martinom Črnomaljskim, Prennerjem in Jakobom Lambergom odpravi h grofu Frideriku II. Celjskemu in ga pripravi do tega, da ustavi gradnjo ter poruši, kar je že bilo zgrajenega.²⁵⁰ Posredovanje ni bilo uspešno, saj je grof utrdbo zgradil do konca in je dobila ime Fridrihtajna.

V času Joštovega službovanja je zaradi njegove pogoste odsotnosti velik del obveznosti padel na deželnega upravitelja. Pri tem se je oprl na preverjeni kader, saj je za deželna upravitelja predlagal Korošca Jurija Guštanjskega (1429–1434) in Konrada Aspacha (1435), ki sta v tej vlogi delovala že pri njegovem očetu Ulriku III.²⁵¹

Maja 1435 je moral vojvoda Friderik IV. oblast v notranjeavstrijskih deželah dokončno predati nečaku Frideriku V., zato je Joštu ukazal, naj bo v prihodnje poslušen njegovemu nečaku, mla-

demu vojvodi Frideriku V.²⁵² V ozračju vse bolj napetih odnosov med Habsburžani in Celjskimi je bilo mlademu vojvodi jasno, da bi v primeru pričakovanega izbruha spopadov Jošt zelo težko uspešno branil njegove pravice in interese na Kranjskem, zato ga je v prvih tednih leta 1436 odpoklical in na njegovo mesto imenoval grofa Štefana Modruškega.

Jošt se je nato povsem umaknil na Koroško, a je na Kranjskem, tako kot njegov oče Ulrik III., še opravljal posle, povezane z ostroviško posestjo. Avgusta 1435 je bil, takrat še v funkciji deželnega glavarja, v Ljubljani, kjer je kranjskemu meščanu Janezu Krulicu in njegovi ženi Neži podelil desetino od sedemnajstih hub v Lahovčah, ki jo je vrnil kamniški meščan Jernej Sträller.²⁵³ Februarja 1436 je Mošej Heetschell, Jud iz Dunajskega Novega mesta, potrdil prejem Joštove zadolžnice za 480 funtov pfenigov. Pečatil je tudi ljubljanski meščan Pankrac Messrer.²⁵⁴ Decembra 1440 mu je Jud Baruh iz Ljubljane potrdil prejem 200 funtov dunajskih pfenigov, ki mu jih je odpisal od dolžnih 480 funtov.²⁵⁵ Aprila 1445 je Janezu iz Vogelj in ženi Doroteji podelil v fevd hubo v Repnjah.²⁵⁶ Aprila 1448 mu je Katarina, hči pokojnega loškega kaščarja Ulrika in žena Ahaca Peisserja, prodala hubi v »Pirikch« in v rovih Može v Bitnju. Pečatila sta loški kaščar Adoard »von Ochsen« (de Bobus) in loški sodnik Friderik.²⁵⁷ Avgusta 1456 je Jošt takrat že cesarju Frideriku III. vrnil posest v Dobrovljah pri Polze-li, ki jo je prodal Filipu iz Goričan in njegovi ženi Katarini.²⁵⁸ Julija 1458 je kranjskemu meščanu Janezu Križanu Trudnu in ženi Neži podelil v fevd desetino na desetih hubah v Kokrici in Bašlju v župniji Kranj, ki jima jo je prodal Ožbolt, sin Rubaina, tržan v Dolnji Planini.²⁵⁹ Oktobra istega leta je kranjskemu meščanu Martinu Spendetu podelil v fevd pol snopne desetine na sedemnajstih hubah v Lahovčah.²⁶⁰ Konec oktobra 1460 je

246 NŠAL, NŠAL 101, št. 280 (I. IV. 1429) – reg. List. NŠAL, št. 280.

247 ZAL, LJU 333, št. 25 (13. II. 1433) – obj. JbRSchL 1903/4, št. 22; GZL 3, št. 47; GR 19, št. 14; ZIMK, CKSL, št. 4579 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 417.

248 ÖStA, HHStA, AUR, št. 1433 II 14 – obj. MÖG 1/2, št. 5 – reg. MÖG 1/1, št. 92.

249 ÖStA, HHStA, AUR, št. 1433 XII 14 (dve listini).

250 TLA, Frid, sign. 33/15 (22. XII. 1433) – obj. QVVSt 3, št. 22.

251 Gl. Kotar, Deželni glavarji, str. 128.

252 ÖStA, HHStA, AUR, št. 1435 V 28 – reg. GHH 5, št. 3425; JbRSchL 1864, str. 42.

253 SI AS 1063, št. 6847 (23. VIII. 1435) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 423; Pop. Rep. XIV/3, št. 29.

254 ADG, PA, Urk, št. P 0085 (7. II. 1436) – prep. ADG, PA, Urk, št. P 0118 (12. X. 1483).

255 ÖStA, HHStA, AUR, št. 1440 XII II – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 429.

256 SI AS 1063, št. 6853 (7. IV. 1445) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 435; Pop. Rep. XIV/3, št. 35.

257 ÖStA, HHStA, AUR, št. 1448 IV 21 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 443.

258 ÖStA, HHStA, AUR, št. 1456 VIII 5 – reg. ZIMK, CKSL, št. 5235.

259 ÖStA, HHStA, AUR, št. 1458 VII 7 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 460.

260 SI AS 1063, št. 6865 (I. X. 1458) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 461; Pop. Rep. XIV/3, št. 47.

ljubljski meščan in mesar Osterman kranjskemu vicedomu Juriju Raynerju med drugim prodal desetino od dveh hub v Šmarci pri Kamniku, ki jo je imel v fevdu od točaja Jošta Ostroviškega in je bila dediščina Katarine, vdove kamniškega meščana Nikolaja Gotfrida. Listino sta pečatila ljubljanska meščana Herman Edlinger in Erhard Schurstab.²⁶¹

JOŠTOVI POTOMCI IN KONEC RODBINE

Jošt je bil poročen z Marjeto, hčerjo Ulrika s Friendsberga.²⁶² V zakonu so se jima rodili sinovi Ulrik IV., Viljem II., Jurij II. in Volfgang ter hčere Elizabeta, Afra in Helena.²⁶³

Joštovim sinovom je uspelo ohraniti ugled rodbine. Najstarejšemu sinu Ulriku IV. se je celo uspelo uveljaviti na cesaričinem dvoru.²⁶⁴ Do svoje smrti, kmalu po letu 1467, je upravljal tudi s preostankom ostroviške posesti na Kranjskem. Julija 1461 je skupaj z mladoletnimi brati Viljemom II., Jurijem II. in Volfgangom, katerih varuh je tedaj bil, kranjskemu meščanu Kristanu Trudnu podelil v fevd snopno desetino na desetih hubah v Kokrici in Bašlju v župniji Kranj, ki jima jo je prodal Ožbolt, sin Rubeina, tržan v Dolnji Planini.²⁶⁵ Istega dne je Neži, vdovi kranjskega meščana Janeza Krulica, podelil v fevd pol snopne desetine na sedemnajstih hubah v Lahovčah.²⁶⁶ Avgusta pa je s soglasjem bratov Jurija II. in Volfganga Hipolitu in Sigmundu Newsbertu podelil v fevd tretjino snopne desetine v Gamberku in Slepšku.²⁶⁷ V začetku oktobra je Doroteji, hčeri pokojnega Janeza Spendala, podelil v fevd pol snopne desetine od sedemnajstih hub v Lahovčah.²⁶⁸ Konec meseca pa je s soglasjem bratov Viljema II., Jurija II. in Volfganga Nikolaju iz Vogelj podelil v fevd

hubo v Repnjah.²⁶⁹ Omenjeno desetino v Lahovčah je leta 1467 podelil v fevd kranjskemu meščanu Janezu Slugi.²⁷⁰

Viljem II. Ostroviški se je leta 1459 na strani cesarja Friderika III. boril proti Goriškim, nato pa še proti nadvojvodi Albrehtu VI., a kljub vsemu ugledu, ki so ga Ostroviški uživali, jim ni uspelo zaustaviti ekonomskega propadanja rodbine. Leta 1468 je cesar Viljema II. za čas svoje odsotnosti imenoval v skupino upraviteljev v dednih deželah.²⁷¹ Ko so leta 1471 osmanski Turki vdrlili na Kranjsko – in leto pozneje tudi na Štajersko –, je cesar Friderik III. uvidel nevarnost položaja ter koroškim deželnim stanovom ukazal, naj se zberejo pod vodstvom točaja Viljema II. Ostroviškega ter se skupaj s Štajerci in Kranjci postavijo v bran ter varujejo vhode na Koroško. V tistem času je Viljem II. opravljal tudi funkcijo koroškega deželnega upravitelja.²⁷² Proti koncu septembra 1473 se je glavnina turške vojske pomikala tudi mimo Celovca, preostanek pa mimo Ostrovice proti Šentvidu ob Glini in naprej v dolino Gline,²⁷³ kjer je za seboj puščala opustošenje in požgane vasi. Bežečemu prebivalstvu so nudila zaščito utrjena mesta in gradovi. Številne zajete Korošce so Turki odpeljali s seboj ali pa so jih izpustili proti visoki odkupnini. Osmanski vdori so se nadaljevali. Tako je bil poleti 1475 v boju zajet tudi Jurij II. Ostroviški,²⁷⁴ brat takrat verjetno že pokojnega Viljema II. Odpeljan je bil v ujetništvo. Zanj so Turki zahtevali odkupnino v znesku 4000 florenov, ki pa je kljub prizadevanju njegovega sina Janeza V. niso pravočasno zbrali, tako da je umrl v turškem ujetništvu.²⁷⁵

Cesar Friderik III. je 10. februarja 1478 svojim svetovalcem Juriju Kraigu, Kristofu Ungnadu in Baltazarju Weispriachu naročil, naj grad Ostroviča in druge gradove ter posesti pokojnega Jurija II. Ostroviškega predajo Lenartu Kolnitzerju.²⁷⁶ Že

261 SI AS 1063, št. 680 (31. III. 1460) – obj. GZL 6, št. 14 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 467; ZIMK, CKSL, št. 5329.

262 Marjeta se kot Joštova žena omenja leta 1441 (ÖStA, HHStA, AUR, št. 1441 VI 25 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 433).

263 Otroci Jošta in takrat že pokojne Marjete s Freudenberga se omenjajo leta 1451, ko se je Jošt dogovarjal z Barbaro s Friendsberga, vdovo Ulrika Nußdorferja, glede dediščine in premoženja po Volfgangu Friendsbergerju (ÖStA, HHStA, AUR, št. 1451 III. 26 in ÖStA, HHStA, AUR, št. 1451 IX. 23).

264 ÖStA, HHStA, AUR, št. 1460 X 2 – reg. Chmel, *Regesta* 2, str. 383, št. 3829.

265 SI AS 1063, št. 6868 (12. VII. 1461) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 478 (13. VII. 1461); Pop. Rep. XIV/3, št. 50.

266 SI AS 1063, št. 6867 (12. VII. 1461) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 479 (11. VII. 1461); Pop. Rep. XIV/3, št. 49.

267 ÖStA, HHStA, AUR, št. 1461 VIII 28 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 481.

268 SI AS 1063, št. 6869 (4. X. 1463) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 484.

269 SI AS 1063, št. 6870 (31. X. 1463) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 485.

270 SI AS 1063, št. 6874 (6. X. 1467) – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 494. Gre tudi za zadnjo omembo Ulrika IV. Desetino v Lahovčah je kot nekdanji fevd Ostroviških cesar Friderik III. leta 1481 podelil v fevd kranjskemu meščanu Mihaelu Ptičku (SI AS 1063, št. 831 (14. III. 1481) – obj. ZIMK, CKSL, št. 5721 – reg. MHVK 3, št. 8b; QGStW 1/5, št. 5100; RI 13/29, št. 218).

271 Gl. Kotar, *Deželnoknežja oblast*, str. 125.

272 StAStPL, Urk, št. 617 (2. IX. 1472) – reg. FRA II/39, št. 577.

273 GWLB, Hs, XIII 783, f. 47–48 (25. IX. 1473) – obj. MGH SRG II, str. 41 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 511.

274 GWLB, Hs, XIII 783, f. 52 (24. VIII. 1475) – obj. MGH SRG II, str. 52 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 514.

275 Gl. Valvasor, *Die Ehre*, zv. 4, knj. XV, str. 375; Praparat, *Turški boji*, str. 57.

276 Prep. HHStA, HS, B 53, f. 176 (15. st.) – obj. AÖG Nb 2, št. 413 – reg. MDC II, št. 431; Wiessner, *Schenken*, št. 516.

12. marca pa je cesar Kolnitzerju naročil, naj grad Liebenfels, ki ga je prej imel pokojni Viljem II. Ostroviški²⁷⁷ in je pripadel cesarju, izroči Janezu V. Ostroviškemu,²⁷⁸ sinu pokojnega Jurija II. Točaj Janez V. Ostroviški, zadnji svojega rodu, potomec Spanheimskih, je 30. maja 1478 cesarju vrnil stare dedne – takrat že fevdne – posesti Ostroviških,²⁷⁹ v fevdu mu je ostal le grad Liebenfels. Žal v ohranjenih virih ni ničesar, kar bi osvetlilo usodo zadnjega Ostroviškega. Janez V. se omenja še 21. oktobra 1482, ko je krškemu škofu Lovrencu II. prodal neko posest pri Bachu v župniji St. Urban.²⁸⁰ Umrli je verjetno v prvi polovici leta 1483, saj je 11. junija tega leta cesar Friderik III. Bertoldu Magerju, upravitelju koroškega deželnega glavarja, naročil, naj izpolni pravice in zahteve Juda Mošaja Heetschlla iz Dunajskega Novega mesta do premoženja pokojnega Janeza V.²⁸¹

ZAKLJUČEK

Ostroviški so na ozemlju današnje Slovenije pustili opazne zgodovinske sledi. Že njihov začetnik Zeizolf I., potomec Spanheimov, je imel v začetku 12. stoletja obsežno posest v Savinjski dolini. Osrednjo vlogo pa je v prvi polovici 14. stoletja odigral Rajner III. Ostroviški, dedni točaj koroških vojvod, ki je pridobil obsežno posest na Vipavskem in osrednjem Kranjskem s sedežem v Šinkovem Turnu pri Vodica. Njegova sinova Herman V. in Nikolaj sta zaradi finančnih težav to posest skoraj v celoti odtujila. Njuni potomci so še ostali povezani s Kranjsko. Hermanovi otroci so zakonce našli med kranjskim plemstvom (Gamberk, Čretež in Svibno), Nikolajev sin Ulrik III. in vnuk Jošt pa sta bila kranjska deželna glavarja. Slednji je bil v ozračju vse bolj napetih odnosov med Habsburžani in Celjskimi v začetku

leta 1436 odpoklican s funkcije deželnega glavarja, s tem pa se je tudi pretrgala večstoletna povezava Ostroviških z današnjo Slovenijo. Nanje danes spominja le še grb deželnega glavarja Ulrika III. v grajski kapeli sv. Jurija na ljubljanskem gradu.

IZJAVA O DOSTOPNOSTI PODATKOV

Podatki, na katerih temelji ta članek, so na voljo v članku oziroma dosegljivi prek citirane bibliografije.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ADG – Archiv der Diözese Gurk, Celovec
AGDK – Archiv des Gurker Domkapitels
Urk – DKA Urkundenreihe
PA – Pfarrarchive
Urk – Urkunden Pfarrarchive

AEM – Archiv des Erzbistums München und Freising, München
AA004 – Hochstift Freising

AES – Archiv der Erzdiözese Salzburg
Urk – Urkunden

AGTC – Archiv der Grafen Trapp auf der Churburg, Sluderno/Schluderns
Urk – Urkunden

ASFP – Arhiv Slovenske frančiškanske province sv. Križa, Ljubljana
ZL – Zbirka listin

ASU – Archivio di Stato di Udine
ANA – Archivio notarile antico
PA – Patriarcato di Aquileia

ASV – Archivio di Stato di Venezia
CF – Collezione Fontanini
LC – Libri commemoriali

BayHStA – Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München
HFU – Hochstift Freising Urkunden

BCU – Biblioteca Civica Vincenzo Joppi, Udine
FP – Fondo Principale

BGSD – Biblioteca Guarneriana, San Daniele del Friuli
Ms – Manoscritti

BSB – Bayerische Staatsbibliothek, München
Hs – Handschriften

²⁷⁷ Od tridesetih let 14. stoletja so imeli grad v fevdu Liemberški. Ko je umrl zadnji moški predstavnik rodbine Peter Liemberški, je njegova hči Ana, žena Emerika Széchyja z Gornje Lendave (Grad na Goričkem), leta 1428 grad prodala svojemu stricu, točaju Ulriku III. Ostroviškemu (ÖStA, HHStA, AUR, št. 1428 VI 3 – obj. GZM 6, št. 31 – reg. Wiessner, *Schenken*, št. 404 in ÖStA, HHStA, AUR, št. 1428 VI 6 – reg. MHVSt 8, št. 375; Wiessner, *Schenken*, št. 405). Leta 1430 je avstrijski vojvoda Friderik IV. Liebenfels podelil bratoma Joštu in Lenartu, sinovoma Ulrika III. Ostroviškega (ÖStA, HHStA, AUR, št. 1430 III 17 – reg. MDC II, št. 101; MHVSt 8, št. 389 (17. III. 1430); GHH 5, št. 2865; Wiessner, *Schenken*, št. 409; JbR-SchL 1864, str. 42).

²⁷⁸ Prep. HHStA, HS, B 53, f. 319 (15. st.) – obj. MH 1/2, št. 1049 – reg. MDC II, št. 487; Wiessner, *Schenken*, št. 517.

²⁷⁹ ÖStA, HHStA, AUR, sign. 1478 V 30. – prep. HHStA, HS, B 53, f. 592, 597 (15. st.) – obj. MH 1/2, št. 1105; Wiessner, *Schenken*, št. 518 – reg. MDC II, št. 495.

²⁸⁰ ADG, AGDK, Urk, št. 5-7-22 (21. X. 1482).

²⁸¹ ADG, PA, Urk, št. P0116 (11. VI. 1483).

GWLB – Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek – Niedersächsische Landesbibliothek, Hannover
Hs – Handschriften

KLA – Kärntner Landesarchiv, Celovec
KLA 25 – Urkunden der Goëssischen Herrschaftsarchive
KLA 418 – Allgemeine Urkundenreihe
KLA 871 – Auersperg, Gräflisches Fideikommissarchiv
KLA 118 – Geschichtsvereins-Handschriften

NAP – Národní archiv, Praha
MVR – Maltézští rytíři – české velkopřevorství, Listyni

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
NŠAL 101 – Zbirka listin

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Dunaj
Hs – Handschriften und alte Drucke

ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv, Dunaj
AVA – Allgemeines Verwaltungsarchiv
FA Harrach Urk – Familienarchiv, Harrach, Urkunden
HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv
AUR – Allgemeine Urkundenreihe
HS – Handschriftensammlung

SAH – Schlossarchiv Hochosterwitz
Urk – Urkunden

SAS – Schlossarchiv Steyregg
Urk – Urkunden

SI AS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1 – Vicedomski urad za Kranjsko
AS 730 – Graščina Dol (1477–1875)
AS 1063 – Zbirka listin

SI ZAC – Zgodovinski arhiv Celje
SI ZAC 6 – Zbirka rokopisov

SI ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 333 – Zbirka listin
LJU 488 – Mesto Ljubljana: rokopisne knjige

StiAAdm – Stiftsarchiv Admont
Urk – Urkunden

StiAStL – Stiftsarchiv St. Lambrecht
Urk – Urkunden

StiAStPL – Stiftsarchiv St. Paul im Lavanttal
Hs – Handschriften
Urk – Urkunden

StiAStPS – Archiv der Erzabtei St. Peter, Salzburg
Hs – Handschriften

StiBAdm – Benediktinerstift Admont, Stiftsbibliothek
Hs – Handschriften

StLA – Steiermärkisches Landesarchiv, Gradec
AUR – Allgemeine Urkundenreihe
GU – Sondersammlungen, Gallenberger Urkunden
StA – Staatliche Archive

TLA – Tiroler Landesarchiv, Innsbruck
Frid – Fridericiana

NEOBJAVLJENI VIRI

ZIMK – Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Ljubljana
CKSL – Centralna kartoteka srednjeveških listin 1140–1500 (avtor Božo Otorepec)

OBJAVLJENI VIRI

ABT 2 – Ottenthal, Emil in Redlich, Oswald: *Archiv-Berichte aus Tirol* 2. Wien, Leipzig: Commissions-Verlag von Kubasta & Voigt, 1896 (Mittheilungen der dritten (Archiv-) Section der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale 3).

AF 4 – Manzano, Francesco: *Annali del Friuli, ossia Raccolta delle cose storiche appartenenti a questa regione. Vol. IV. (1311–1341)*. Udine: Tip. Trombetti-Murero Editrice, 1862.

AGHSK 9 – Richter, Franz: Beiträge zur Geschichte Krains. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* 9, 1819, št. 58, str. 230–232.

AGHSK 11 – Eichhorn, Ambros: Seltenheiten der vaterländischen Diplomatie. *Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst* 11, 1820, št. 79, str. 325–326, št. 93, str. 380–382.

AH 2 – Schumi, Franz: Urkunden und Regesten zur Geschichte des 14. Jahrhunderts. *Archiv für Heimatkunde* 2. Ljubljana: Narodna Tiskarna, 1884–1887, str. 242–273.

ALGHK 2/3a – Klun, Vinko Fereri: Regesten für die Geschichte von Krain. Von Carl dem Großen bis Rudolf von Habsburg (799–1286). *Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain* 2/3 (ur. Vinko Fereri Klun). Laibach: Ignaz von Kleinmayr & Fedor Bamberg, 1854, str. 1–44.

ALGHK 2/3b – Richter, Franz: Geschichte der Stadt Laibach von der ältesten Zeit bis zur Gründung

- des Laibacher Bistums im Jahre 1461. *Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthums Krain* 2/3 (ur. Vin-ko Ferer Klun). Laibach: Ignaz von Kleinmayr & Fedor Bamberg, 1854, str. 141–290.
- AÖG 5 – Ankershofen, Gottlieb: Urkunden-Regesten zur Geschichte Kärntens. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 5, 1850, str. 179–260.
- AÖG 8 – Ankershofen, Gottlieb: Urkunden-Regesten zur Geschichte Kärntens. *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 8, 1852, str. 333–386.
- AÖG 14 – Ankershofen, Gottlieb: Urkunden-Regesten zur Geschichte Kärntens (Das erste Viertel des 12. Jahrhunderts). *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 14, 1855, str. 109–145.
- AÖG 22 – Ankershofen, Gottlieb: Urkunden-Regesten zur Geschichte Kärntens (1215–1225). *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 22, 1860, str. 339–369.
- AÖG 32 – Ankershofen, Gottlieb: Urkunden-Regesten zur Geschichte Kärntens (1231–1269). *Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 32, 1865, str. 157–336.
- AÖG 36 – Tangl, Karlmann: Die Grafen von Ortenburg in Kärnten. Zweite Abtheilung von 1256 bis 1343. *Archiv für österreichische Geschichte* 36, 1866, str. 1–183.
- AÖG 56 – Zahn, Joseph: Zur Geschichte Herzog Rudolfs IV. *Archiv für österreichische Geschichte* 56, 1878, str. 227–256.
- AÖG Nb 2 – Chmel, Joseph: Auszüge aus einem Kanzleibuche (Concepten-Sammlung) K. Friederichs IV. vom Jahre 1478. *Notizenblatt, Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichts-Quellen* 2, 1852, str. 183–189.
- AÖG Nb 6 – Chmel, Joseph: »Donationes, fundationes et dationes ecclesiae S. Petri Salzburgae«. Aus dem Original-Codex zu St. Peter in Salzburg. (Ms. Sec. XI. A. 1004.). *Notizenblatt, Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 6, 1856, str. 422–460.
- AÖG Nb 8 – Ankershofen, Gottlieb: Nonnulla documenta, quae ad partis transalpinae patriarchatus Aquilejensis historiam referuntur. Utini 1850. *Notizenblatt, Beilage zum Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 8, 1858, str. 342–347.
- ARGO 3 – Radics, Peter: Die Privilegien der Stadt Ste-in. *ARGO. Zeitschrift für krainische Landeskunde* 3, 1894, št. 3, str. 68–72.
- AS 4/7 – Fiedler, Andreas Marian: *Austria Sacra. Geschichte der ganzen österreichischen weltlichen und klösterlichen Klerisay beyderlei Geschlechts*. Bd. IV, Th. 7. Wien: Gedr. Bey M. a. Schmidt, 1786.
- AT 14 – Joppi, Vincenzo: Documenti Goriziani del sec. XIV. [parte V]. *Archeografo Triestino. Nuova serie* 14, 1888, str. 265–297.
- AT 15 – Joppi, Vincenzo: Documenti Goriziani del sec. XIV. [parte VII]. *Archeografo Triestino. Nuova serie* 15, 1890, str. 417–453.
- AVGT 6 – Tomaschek, Ignaz: Regesten zur Geschichte Kärntens. I. *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie* 6, 1861, str. 128–139.
- AVGT 7 – Tomaschek, Ignaz: Regesten zur Geschichte Kärntens. II. *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie* 7, 1862, str. 75–110.
- AVGT 9 – Tomaschek, Ignaz: Regesten zur Geschichte Kärntens. IV. Ergänzung. *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie* 9, 1864, str. 87–117.
- Bernhard, Documenta – Bernhard, Günther: *Documenta patriarchalia res gestas slovenicas illustrantia. Listine oglejskih patriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Stični in Gornjem Gradu (1120–1251). Patriarchenurkunden von Aquileia für Slowenien und die Urkunden der Klöster Sittich und Oberburg (1120–1251)*. Wien/Dunaj, Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju, 2006.
- Bianchi, Documenti – Bianchi, Giuseppe: *Documenti per la storia del Friuli dal 1317 al 1325*. Udine: Della Nuova Tipografia di Onofrio Turchetto, 1844.
- Bianchi, Indice – Bianchi, Giuseppe: *Indice dei documenti per la storia del Friuli dal 1200 al 1400*. Udine: Tipografia Jacob E. Colmegna, 1877.
- BKStGQ 9 – Zahn, Joseph: Archivalische Untersuchungen in Friaul und Venedig. *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen* 9, 1872, str. 83–118.
- Carinthia I 159 – Höflechner, Walter: Zum Urkundenwesen der Herzöge von Kärnten bis 1269. *Carinthia I* 159, 1969, str. 59–128.
- Carinthia I 174 – Spitzer, Shlomo: Hebräische Urkunden des 14. Jahrhunderts in Kärnten. *Carinthia I* 174, 1984, str. 141–153.
- Cappelletti, Le chiese – Cappelletti, Giuseppe: *Le chiese d'Italia della loro origine sino ai nostri giorni. Parte VI-II*. Venezia: Nello Stabilimento Nazionale dell'Editore Giuseppe Antonelli, 1851.
- CDI 3 – Kandler, Pietro: *Codice diplomatico istriano. Volume terzo anni 1300–1399*. Trieste: Tipografia del Lloyd Austriaco, 1862–1865.
- Chmel, Geschichte – Chmel, Joseph: *Bd. I: Geschichte K. Friedrichs IV. vor seiner Königswahl*. Geschichte Kaiser Friedrichs IV. und seines Sohnes Maximilian I. Hamburg: Friedrich Perthes, 1840.
- Chmel, Regesta 2 – Chmel, Joseph: *Regesta chronologico-diplomatica Friderici III. Romanorum Imperatoris (Regis IV.)*. Auszug aus den im k.k. geheimen Haus-, Hof- und Staats-Archive zu Wien sich befindenden Reichsregistraturbüchern vom Jahre 1440–1493. Nebst Auszügen aus Original-Urkunden, Manuscripten und Büchern. Abth. 2. Vom Jahre 1452–1493. Wien: Rohrmann, 1840.

- CKL 1 – Kos, Dušan: *Celjska knjiga listin I. Listine svobodnih gospodov Žovneških do leta 1341*. Ljubljana, Celje: ZRC SAZU, Muzej novejšje zgodovine Celje, 1996. DOI: <https://doi.org/10.3986/9616182234>
- Dimitz, *Geschichte Krains* – Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813. Erster Theil: Von der Urzeit bis zum Tode Kaiser Friedrichs III. (1493)*. Ljubljana: Ig. von Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1874.
- DSDS 1 – Pusch, Sigismund in Frölich, Erasmus: *Diplomataria sacra ducatus Styriae I*. Viennae: apud Iohannem Thomam Trattner, 1756.
- DSDS 2 – Pusch, Sigismund, Frölich, Erasmus: *Diplomataria sacra ducatus Styriae II*. Viennae: apud Iohannem Thomam Trattner, 1756.
- FSCF SM 25 – Blancato, Sebastiano: *Il protocollo e i registri di Eusebio da Romagnano. Notaio Patriarcale (1319–1320, 1328–1332, 1334–1335)*. Roma: Istituto Storico Italiano per il Medioevo, 2020 (Fonti per la storia della Chiesa in Friuli. Serie medievale 25).
- FSCF SM 26 – De Vitt, Flavia: *Gubertino de Novate e i patriarchi d'Aquileia. Protocolli e registri notarilli 1328–1358*. Roma: Istituto Storico Italiano per il Medioevo, 2022 (Fonti per la storia della Chiesa in Friuli. Serie medievale 26).
- FGLS 46 – Weiss, Norbert: *Das Städtewesen der ehemaligen Untersteiermark im Mittelalter. Vergleichende Analyse von Quellen zur Rechts-, Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Graz: Historischen Landes-Kommission für Steiermark, 2002 (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark, 46).
- Fournier, *Abt Johann* – Fournier, August: *Abt Johann von Viktring und sein Liber certarum historiarum*. Berlin: Franz Vahlen, 1875.
- FRA II 1 – Chmel, Joseph: *Urkunden zur Geschichte von Oesterreich, Steiermark, Kärnten, Krain, Görz, Triest, Istrien, Tirol. Bd. I. Aus den Jahren 1246–1300*. Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staats-Druckerei, 1849 (Fontes rerum Austriacarum II. Diplomataria et Acta. Bd. 1).
- FRA II 31 – Zahn, Joseph: *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich. Band I*. Wien: Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staats-Druckerei, 1870 (Fontes rerum Austriacarum II. Diplomataria et Acta. Bd. 31).
- FRA II 35 – Zahn, Joseph: *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich. Band II*. Wien: In Commission bei Karl Gerold's Sohn Buchhändler der kais. Akademie der Wissenschaften, 1871 (Fontes rerum Austriacarum II. Diplomataria et Acta. Bd. 35).
- FRA II 36 – Zahn, Joseph: *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich. Band III*. Wien: In Commission bei Karl Gerold's Sohn Buchhändler der kais. Akademie der Wissenschaften, 1871 (Fontes rerum Austriacarum II. Diplomataria et Acta. Bd. 36).
- FRA II 39 – Schroll, Beda: *Urkundenbuch des Benedictiner-Stiftes St. Paul in Kärnten*. Wien: In Commission bei Karl Gerold's Sohn Buchhändler der kais. Akademie der Wissenschaften, 1876 (Fontes rerum Austriacarum II. Diplomataria et Acta. Bd. 39).
- Frauendienst* – Spechtler, Franz Victor: *Ulrich von Lichtenstein. Frauendienst*. Klagenfurt: Wieser, 2000.
- Ganser, *Judenrecht* – Ganser, Markus: *Judenrecht und Judengerichtsbarkeit in der Steiermark im Mittelalter*. Phil. Diplomarbeit. Graz 1996.
- GBT 17 – Peters, Ursula (ur.): *Ulrich von Lichtenstein, Frauendienst ('Jugendgeschichte'). In Abbildungen aus dem Münchner Cod. germ. 44 und der Großen Heidelberger Liederhandschrift*. Göppingen: Kümmerle, 1973 (Litterae. Göppinger Beiträge zur Textgeschichte, 17).
- GGERT 3 – Gebhardi, Ludwig Albrecht: *Geschichte des Königreichs Böhmen*. Halle: bey Joh. Just. Gebauers Witwe, und Joh. Jac. Gebauer, 1785 (Genealogische Geschichte der erblichen Reichsstände in Teutschland 3).
- GHH 4 – Lichnowsky, Eduard Marie in Birk, Ernst: *Vom Regierungsantritt Herzog Rudolfs bis zum Tode Herzog Albrecht des Dritten*. Wien: Schaumburg, 1839 (Geschichte des Hauses Habsburg 4).
- GHH 5 – Lichnowsky, Eduard Marie: *Vom Regierungsantritt Herzog Albrecht des Vierten bis zum König Albrecht des Zweiten*. Wien: Schaumburg, 1841 (Geschichte des Hauses Habsburg 5).
- GLA – Bizjak, Matjaž: *Gallenberški listinski arhiv in rodbinska genealogija. Zgodovinski časopis 65, 2011, str. 248–291*.
- GR 19 – Otorepec, Božo in Matić, Dragan: *Izbrane listine Zgodovinskega arhiva Ljubljana (1320–1782). Transkripcije z regesti in komentarji*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1998 (Gradiva in razprave 19).
- GR 20 – Umek, Ema in Kos, Janez in Otorepec, Božo: *Ljubljanski sodniki in župani. I. zvezek*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1998 (Gradiva in razprave 20).
- GUS – Grebenc, Jože Maver: *Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135*. Stična: Samostan Stična, 1973.
- GZL 1 – Otorepec, Božo: *Listine 1243–1397*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1956 (Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku 1).
- GZL 2 – Otorepec, Božo: *Listine 1299–1450*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1957 (Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku 2).
- GZL 3 – Otorepec, Božo: *Listine Mestnega arhiva ljubljanskega 1320–1470*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv,

- 1958 (Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku 3).
- GZL 6 – Otorepec, Božo: *Listine 1444–1499*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1961 (Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku 6).
- GZL 7 – Otorepec, Božo: *Listine 1243–1498*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1962 (Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku 7).
- GZL 10 – Otorepec, Božo: *Listine 1144–1499*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1965 (Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku 10).
- GZL 11 – Otorepec, Božo: *Listine 1154–1361. Fevdna knjiga Jamskih 1453–1480*. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 1966 (Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku 11).
- GZM 1 – Mlinarič, Jože: *Listine do 1259*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 1975 (Gradivo za zgodovino Maribora 1).
- GZM 4 – Mlinarič, Jože: *Listine 1336–1370*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 1978 (Gradivo za zgodovino Maribora 4).
- GZM 6 – Mlinarič, Jože: *Listine 1416–1445*. Maribor: Pokrajinski arhiv, 1978 (Gradivo za zgodovino Maribora 6).
- GZS 2 – Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Druga knjiga (801–1000)*. Ljubljana: Leonova družba, 1906.
- GZS 4 – Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Četrta knjiga (1101–1200)*. Ljubljana: Leonova družba, 1915.
- GZS 5 – Kos, Franc in Kos, Milko: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Peta knjiga (1201–1246)*. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- GZS 6 – Baraga, France: *Gradivo za slovensko zgodovino v srednjem veku 6/1*. Ljubljana: Založba ZRC, 2002 (Thesaurus Memoriae. Fontes 2).
- HF 1/2 – Meichelbeck, Carl: *Historiae Frisingensis. Tomi primi. Prima quinque ab adventu S. Corbiniani I. episcopi saecula: seu res ab anno Christi 724. usque ad ann. 1224. Frisingae gestas exhibens. Pars altera instrumentaria*. Augsburg, Graz, 1724.
- IMDK 1 – Koblar, Anton: Drobtnice iz furlanskih arhivov. *Izvestja muzejskega društva za Kranjsko* 1, 1891, str. 1–38.
- IMDK 4 – Koblar, Anton: Drobtnice iz furlanskih arhivov. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 4, 1894, str. 13–30.
- IMDK 6 – Koblar, Anton: Regesti listin farnega arhiva v Kamniku. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 6, 1896, str. 130–147, 174–187.
- JbHGAW 2 – Pettenegg, Eduard Gaston: Die Herren von Aufenstein. Ein Beitrag zur österreichischen Geschichte im 14. Jahrhundert. *Jahrbuch der Heraldischen Gesellschaft Adler in Wien* 2, 1875, Sonderabdruck.
- JbLNÖ 43 – Hausmann, Friedrich: Siegfried, Markgraf der »Ungarnmark« und die Anfänge der Spanheimer in Kärnten und im Rheinland. *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 43, 1977, str. 115–168.
- JbRSchL 1864 – Kozina, Georg: *Die Landeshauptleute von Krain bis gegen das Ende des 15. Jahrhunderts*. Jahresbericht der kais. kön. Ober-Realschule in Laibach, 1864, str. 30–44.
- JbRSchL 1903/4 – Komatar, Franz: *Das städtische Archiv in Laibach*. Jahresbericht der k. k. Staats-Ober-realschule in Laibach für das Schuljahr 1903/1904, str. 1–43.
- Krones, Die Freien – Krones, Franz: *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*. Graz: Leuschner & Lubensky, 1883.
- KZ 4 – Otorepec, Božo: Privilegijska knjiga mesta Kamnika iz leta 1528. *Kamniški zbornik* 4, 1958, str. 87–110.
- LCRV II – Predelli, Riccardo: *I libri memoriali della Repubblica di Venezia. Regesti. Tomo II*. Venezia: A spese della Società, 1878.
- List. NŠAL – Volčjak, Jure: *Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana 1140–1500*. Ljubljana: Nadškofijski arhiv, 2020.
- LMS 1872–1873 – Parapat, Janez: Doneski k zgodovini samostana Velesovskega (Michelstetten). *Letopis Matice slovenske za 1872 in 1873*, str. 18–32.
- LMS 1874 – Parapat, Janez: Regeste iz doslej še ne natisnjenih, Kranjsko zgodovino zadevajočih rokopisov. *Letopis Matice slovenske za leto 1874*, str. 180–189.
- LMS 1876 – Parapat, Janez: Doneski k zgodovini Kranjskih mest. III. Kamnik. *Letopis Matice slovenske za leto 1876*, str. 155–163.
- MDC 1 – Jaksch, August von: *Die Gurker Geschichtsquellen 864–1232*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1896 (Monumenta Historica Ducatus Carinthiae 1).
- MDC 2 – Jaksch, August von: *Die Gurker Geschichtsquellen 1233–1269*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1898 (Monumenta Historica Ducatus Carinthiae 2).
- MDC 3 – Jaksch, August von: *Die Kärntner Geschichtsquellen 811–1202*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1904 (Monumenta Historica Ducatus Carinthiae 3).
- MDC 4 – Jaksch, August von: *Die Kärntner Geschichtsquellen 1202–1269*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1906 (Monumenta Historica Ducatus Carinthiae 4/1, 2).
- MDC 5 – Wiessner, Hermann: *Die Kärntner Geschichtsquellen 1269–1286*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1956 (Monumenta Historica Ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten 5).
- MDC 6 – Wiessner, Hermann: *Die Kärntner Geschichtsquellen 1286–1300*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1958 (Monumenta Historica Ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten 6).

- MDC 7 – Wiessner, Hermann: *Die Kärntner Geschichtsquellen 1300–1310*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1961 (Monumenta Historica Ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten 7).
- MDC 8 – Wiessner, Hermann: *Die Kärntner Geschichtsquellen 1310–1325*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1963 (Monumenta Historica Ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten 8).
- MDC 9 – Wiessner, Hermann: *Die Kärntner Geschichtsquellen 1326–1335*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1965 (Monumenta Historica Ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten 9).
- MDC 10 – Wiessner, Hermann: *Die Kärntner Geschichtsquellen 1335–1414*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1968 (Monumenta Historica Ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten 10).
- MDC 11 – Wiessner, Hermann: *Die Kärntner Geschichtsquellen 1414–1500*. Klagenfurt: Kleinmayr, 1972 (Monumenta Historica Ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten 11).
- MEA – Rubeis, Bernardo Maria de: *Monumenta ecclesiae Aquilejensis. Commentario historico-chronologico illustrata*. Strasbourg 1740.
- Medievalista 30 – Borchardt, Karl: National Rivalry among Hospitallers? The Case of Bohemia and Austria, 1392–1555. *Medievalista* 30, 2021, str. 1–32.
- Meiller, Regesta – Meiller, Andreas: *Regesta archiepiscoporum Salisburgensium inde ab anno 1106 usque ad annum 1246*. Regesten zur Geschichte der Salzburger Erzbischöfe Konrad I., Eberhard I., Konrad II., Adalbert, Konrad III. und Eberhard II. Wien, 1866.
- MGH DK 1 – Kehr, Paul: *Ludwig der Deutsche, Karlmann und Ludwig der Jüngere*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1934 (Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 1).
- MGH SRG II – Grossmann, Karl: *Jakob Unrest, Österreichische Chronik*. Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1957 (Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum Nova series II).
- MGSLK 10 – Doppler, Adam: Die ältesten Original-Urkunden des fürsterzbischöflichen Consistorial-Archives zu Salzburg. *Mittheilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 10, 1870, str. 127–199.
- MGWJ 72 – Herzog, David: Der jüdische Grabstein in der Burg zu Graz. Eine Studie der Stadt Graz zur Achthundertjahrfeier ihrer Gründung. *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* 72, N. F. 36, 1928, str. 59–167.
- MH 1/2 – Chmel, Joseph: *Aktenstücke and Briefe zur Geschichte des Hauses Habsburg im Zeitalter Maximilian's I. Zweiter Band*. Wien: aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1855 (Monumenta Habsburgica 1).
- MHVK 2 – Ullepitsch, Karel: *Diplomatarium Carnolicum*. Aus den Archivsmaterialien des historischen Vereins für Krain. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 2, 1847, str. 22–23, 26, 34–36, 44, 59, 75, 87–88, III–III2.
- MHVK 3 – Verzeichniss der vom historischen Provinzial-Vereine für Krain im Laufe des Jahres 1848 erworbenen Gegenstände. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 3, 1848, str. 20–24, 94–96.
- MHVK 4 – Ullepitsch, Karel: *Diplomatarium Carnolicum*. Aus den Archivsmaterialien des historischen Vereins für Krain. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 4, 1849, str. 48, 98.
- MHVK 7 – Klun, Vinko Fereri: Inhalt »gemeiner Stadt Laybach fürnembsten Freiheiten«. Aus dem Archive der Stadt Laibach. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 7, 1852, str. 89–96.
- MHVK 10 – Klun, Vinko Fereri: *Diplomatarium Carnolicum*. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 10 (priloga), 1855.
- MHVK 11 – Hitzinger, Peter: Auszug aus Urkunden des Patriarchats Aquileja. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 11, 1856, str. 5–6.
- MHVK 15 – Radics, Peter: Die Stiftungsurkunde des ehem. Cistercienserstiftes Maria Brunn bei Landstraß ddo. 7. Mai 1249. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 5, 1860, str. 18–20.
- MHVK 16 – Elze, Theodor: Urkunden-Regesten aus dem gräflich Auersperg'schen Archiv in Auersperg. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 16, 1861, str. 11–13, 31–32, 39–40, 48–54, 57–60, 65–67.
- MHVK 20a – Tomaschek, Ignaz: Urkunden-Regesten zur Geschichte Krain's. III. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 20, 1865, str. 60–62.
- MHVK 20b – Dimitz, Avgust: Urkunden-Regesten aus dem gräflich Auersperg'schen Archive zu Auersperg. Zweite Folge. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 20, 1865, str. 3–6.
- MHVSt 5 – Göth, Georg: Urkunden-Regesten für die Geschichte von Steiermark vom Jahre 1252 bis zum Jahre 1580. *Mittheilung des Historischen Vereines für Steiermark* 5, 1854, str. 213–240.
- MHVSt 7 – Göth, Georg: Urkunden-Regesten für die Geschichte von Steiermark vom Jahre 1252 bis zum Jahre 1580. *Mittheilung des Historischen Vereines für Steiermark* 5, 1857, str. 242–268.
- MHVSt 8 – Göth, Georg: Urkunden-Regesten für die Geschichte von Steiermark vom Jahre 1252 bis zum Jahre 1580. *Mittheilung des Historischen Vereines für Steiermark* 8, 1858, str. 171–196.
- MHVSt 10 – Tangl, Karlmann: Die Freien von Saneck, Ahnen der Grafen von Cilli. *Mittheilung des Historischen Vereines für Steiermark* 10, 1861, str. 89–178.

- MMVK 18 – Komatar, Franz: Das Schloßarchiv in Auersperg. *Mittheilungen des Musealvereins für Krain* 18, 1905, str. 108–187.
- MMVK 20 – Komatar, Franz: Das Schloßarchiv in Auersperg. *Mittheilungen des Musealvereins für Krain* 20, 1907, str. 161–245.
- MÖG 1/1 – Chmel, Joseph: *Beyträge zur Geschichte K. Friedrichs des Vierten*. Materialien zur österreichischen Geschichte. Aus Archiven und Bibliotheken, Bd. 1, H. 1, Linz: bey Joseph Fink und Sohn, 1832.
- MÖG 1/2 – Chmel, Joseph: *Beyträge zur Geschichte K. Friedrichs des Vierten*. Materialien zur österreichischen Geschichte. Aus Archiven und Bibliotheken, Bd. 1, H. 2, Wien: bei Peter Rohrmann, k. k. Hofbuchhändler, 1837.
- MÖStA 38 – Thomas, Christiane: Cillier Urkunden (3. Teil). Archivbehelf zu den durch das österreichisch-jugoslawische Archivabkommen betroffenen Beständen der allgemeinen Urkundenreihe. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* 38, 1985, str. 356–369.
- MÖStA 39 – Thomas, Christiane: Cillier Urkunden (4. Teil): Archivbehelf zu den durch das österreichisch-jugoslawische Archivabkommen betroffenen Beständen der allgemeinen Urkundenreihe. *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* 39, 1986, str. 290–305.
- MStLA 44/45 – Brunner, Walter in Otorepec, Božo: Das ältere Gallenberger Urkundenarchiv. *Mitteilungen des Steiermärkischen Landesarchivs* 44/45, 1994/5, str. 61–208.
- OBG 36 – Hausmann, Friedrich: Die Grafen zu Ortenburg und ihre Vorfahren im Mannesstamm, die Spanheimer in Kärnten, Sachsen und Bayern, sowie deren Nebenlinien. Ein genealogischer Überblick. *Ostbairische Grenzmarken* 36, 1994, str. 9–62.
- Otorepec, Iz preteklosti – Otorepec, Božo: Iz preteklosti Mengša. 800 let Mengša. *Mengeški zbornik 1154–1954*, 1. del (ur. A. Gorjup, I. Vidali). Mengeš: Pripravljalni odbor za proslavo 800-letnice Mengša, 1954, str. 21–53.
- ÖU 3/3/1 – Wiessner, Hermann: *Gurker Urbare (Bistum und Kapitel) in Auswahl aus der Zeit von 1285 bis 1502*. Wien: im Auftrage der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1951 (Österreichische Urbare. Abt. 3. Urbare geistlicher Grundherrschaften. 3. Band. Die mittelalterlichen Stiftsurbare Kärntens).
- PDSPF 12 – Zenarola Pastore, Ivonne: *Atti della cancelleria dei patriarchi di Aquileia, 1265–1420*. Udine 1983 (Pubblicazioni della Deputazione di Storia patria per il Friuli 12).
- PIÖG 4/1 – Wiesflecker, Hermann: *Die Regesten der Grafen von Görz und Tirol, Pfalzgrafen in Kärnten*. I. Band: 957–1271. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1949 (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 4/1).
- PIÖG 7/1 – Wagner, Hans: *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*, 1. Die Urkunden von 808 bis 1270. Graz 1955 (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung VII/1).
- PIÖG 8/1 – Weltin, Maximilian in Zehetmayer, Roman: *Niederösterreichisches Urkundenbuch. Erster Band. 777 bis 1076*. St. Pölten: Niederösterreichisches Landesarchiv, 2008 (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 8/1).
- PF 1/2 – Leicht, Pietro Silverio: *Parlamento Friulano. Volume primo (1228–1420). Parte II*. Bologna: Accademia dei Lincei, Commissione per gli atti delle assemblee costituzionali taliane, 1925.
- Pop. KS/1 – Volčjak, Jure: *Popis kronološke serije. 1. del 1217–1312 (od št. 1–50)*. Arhivski popis. Signatura zbirke: SI AS 1063. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2020.
- Pop. Rep. XIV/2 – Volčjak, Jure: *Popis listin Repertorija XIV. 2. del 1344–1393 (od št. 6769–6818)*. Arhivski popis. Signatura: SI AS 1063/6769–6818. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2023.
- Pop. Rep. XIV/3 – Volčjak, Jure: *Popis listin Repertorija XIV. 3. del 1393–1461 (od št. 6819–6868)*. Arhivski popis. Signatura: SI AS 1063/6819–6868. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2023.
- QFIAB 89 – Ludwig, Uwe: Zwischen Österreich, Venedig und Ungarn. Die »Chronik von Valvasone« als Zeugnis der Geschichte Friauls im späten Mittelalter. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* 89, 2009, str. 113–182.
- QGStW 1/5 – Starzer, Albert: *I. Abt.: Regesten aus in- und ausländischen Archiven mit Ausnahme des Archives der Stadt Wien. Regesten No. 4732–6274*. Wien: Verl. d. Vereines für Geschichte der Stadt Wien, 1906 (Quellen zur Geschichte der Stadt Wien 5).
- QVVS 3 – Seuffert, Burkhard in Kogler, Gottfriede: *Die ältesten steirischen Landtagsakten 1396–1519. I. Teil: 1396–1452*. Graz, Wien, München: Stiasny, 1953 (Quellen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark 3).
- Razvoj 7(2) – Rozina, Roman: Med Ternberchom in Tirno. 850 let prve pisne omembe. *Razvoj* 7(2), 2005, str. 19–22.
- RBM 2 – Emler, Josef: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae. II. (1253–1310)*. Praha: Typis Gregerianis, 1882.
- REDS 1 – Martin, Franz: *Die Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg 1247–1343. I. Band: 1247–1290*. Salzburg: Selbstverlag der Ges. f. Salzburger Landeskunde, 1928.
- REDS 2 – Martin, Franz: *Die Regesten der Erzbischöfe und des Domkapitels von Salzburg 1247–1343. II.*

- Band: 1290–1315. Salzburg: Selbstverlag der Ges. f. Salzburger Landeskunde, 1931.
- RGJDM 1 – Wiener, Meir: *Regesten zur Geschichte der Juden in Deutschland während des Mittelalters. Theil 1*. Hannover: Hahn's Hofbuchhandlung, 1862.
- RGJÖM 1 – Brugger, Eveline in Wiedl, Birgit: *Regesten zur Geschichte der Juden in Österreich im Mittelalter. Band 1: Von den Anfängen bis 1338*. Innsbruck, Wien, Bozen: StudienVerlag, 2005.
- RGJÖM 2 – Brugger, Eveline in Wiedl, Birgit: *Regesten zur Geschichte der Juden in Österreich im Mittelalter. Band 2: 1339–1365*. Innsbruck, Wien, Bozen: StudienVerlag, 2010.
- RGJÖM 3 – Brugger, Eveline in Wiedl, Birgit: *Regesten zur Geschichte der Juden in Österreich im Mittelalter. Band 3: 1366–1386*. Innsbruck, Wien, Bozen: StudienVerlag, 2015.
- RGJÖM 4 – Brugger, Eveline in Wiedl, Birgit: *Regesten zur Geschichte der Juden in Österreich im Mittelalter. Band 3: 1387–1404*. Innsbruck, Wien, Bozen: StudienVerlag, 2018.
- RH 5/1 – Lackner, Christian in Feller, Claudia: *V. Abteilung: Die Regesten der Herzoge von Österreich (1365–1395). 1. Teilband (1365–1370)*. Regesta Habsburgica. Regesten der Grafen von Habsburg und der Herzoge von Österreich aus dem Hause Habsburg. Wien, München: Oldenbourg, 2007.
- RI 13/29 – Kemper, Joachim in Volčjak, Jure in Armgart, Martin: *Band 29: Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken der Republik Slowenien. Teil 1: Die staatlichen, kommunalen und kirchlichen Archive in der Stadt Laibach/Ljubljana*. Wien, Köln: Böhlau Verlag, 2014 (Regesta Imperii 13: Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493) nach Archiven und Bibliotheken geordnet).
- ST 102 – Silano, Giulio: *Acts of Gubertinus de Novate, Notary of the Patriarch of Aquileia 1328–1336. A Calendar with Selected Documents*. Toronto, 1990 (Studies and Texts 102).
- Stayerer, *Commentarii* – Stayerer, Antonio: *Commentarii pro historia Alberti II. Ducis Austriae cognomento Sapientis*. Leipzig 1725.
- SUB 1 – Huthaler, Willibald in Martin, Franz: *Traditionscodices*. Salzburger Urkundenbuch 1. Salzburg: Selbstverlag der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1910.
- SUB 2 – Huthaler, Willibald in Martin, Franz: *Urkunden von 790–1199*. Salzburger Urkundenbuch 2. Salzburg: Selbstverlag der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1916.
- TAN 3/3 – Pez, Bernhard: *Thesaurus anecdotorum novissimus: Seu Veterum monumentorum praecipue ecclesiasticorum ex Germanicis potissimum bibliothecis adornata collectio recentissima*, Tomus 3. Pars 3. Augsburg, Graz 1721.
- TKL 1 – Preinfalk, Miha in Bizjak, Matjaž: *Turjaška knjiga listin I. Listine zasebnih arhivov kranjske grofovske in knežje linije Turjaških (Auerspergov) 1 (1210–1400)*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, 2008 (Thesaurus Memoriae. Fontes 6). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612540753>
- TKL 2 – Bizjak, Matjaž in Preinfalk, Miha: *Turjaška knjiga listin II. Dokumenti 15. stoletja*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, 2009 (Thesaurus Memoriae. Fontes 8). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612541682>
- UBLE 7 – Trinks, Erich: *Urkundenbuch des Landes ob der Enns. Bd. 7: 1347–1360*. Wien: aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1876.
- UBKr 1 – Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain. I. 777–1200*. Ljubljana: Narodna tiskarna, 1882/3.
- UBKr 2 – Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain. II. 1200–1269*. Ljubljana: Narodna tiskarna, 1884/7.
- UBSt 1 – Zahn, Joseph: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark. I. Band: 798–1192*. Graz: Verlag des historischen Vereins für Steiermark, 1875.
- UBSt 2 – Zahn, Joseph: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark. II. Band: 1192–1246*. Graz: Verlag des historischen Vereins für Steiermark, 1879.
- UBSt 3 – Zahn, Joseph: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark. III. Band: 1246–1260*. Graz: Verlag des historischen Vereins für Steiermark, 1903.
- VZS 14 – Otorepec, Božo: *Gradivo za slovensko zgodovino v arhivih in bibliotekah Vidma (Udine) 1270–1405*. Ljubljana: SAZU, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, 1995 (Viri za zgodovino Slovencev 14).
- Wiessner, Schenken – Wiessner, Hermann: *Die Schenken von Osterwitz (1100–1500). Geschichte eines durch fünf Jahrhunderte führenden Kärntner Ministerialengeschlechtes*. Klagenfurt: Verlag Johannes Heyn, 1977.
- WSMGB 2/3 – Brunner, Sebastian: *Regesten aus der Geschichte des Cistercienser-Stiftes Sittich in Krain. Wissenschaftliche Studien und Mittheilungen aus dem Benedictiner-Orden 2, III. Heft*. Würzburg, Wien 1881, str. 66–89.
- ZHVSt 82 – Maleczek, Werner: *Urkunden des 14. und 15. Jahrhunderts für steirische Empfänger aus dem Archiv der Grafen Trapp auf der Churburg (Vinschgau, Südtirol)*. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 82, 1991, str. 59–133.

LITERATURA

- Bele, Martin: *Notarji, komorniki in dvorni mojstri. Primerjava razvoja dvornih služb na Štajerskem in Tirolskem v 12. in 13. stoletju*. *Kronika* 73, 2025, št. 2, str. 255–267. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.73.2.03>

- Długosz, Jan: *Annales seu cronicae incliti regni poloniae, Liber X, 1370–1405*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.
- Dopsch, Heinz: Die Gründer kamen vom Rhein. Die Spanheimer als Stifter von St. Paul. *Schatzhaus Kärntens. Landesausstellung St. Paul 1991. 900 Jahre Benediktinerstift. 2: Beiträge* (ur. Johannes Grabmayer, Günther Hödl, Hartwig Pucker). Klagenfurt: Carinthia, 1991, str. 43–67.
- Huber, Alfons: Heinrich VI., König von Böhmen, Herzog von Kärnten. *Allgemeine Deutsche Biographie* 11, Leipzig: Duncker & Humblot, 1880, str. 527–529.
- Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005. DOI: <https://doi.org/10.3986/9616500821>
- Kosi, Miha: Gospodje Turjaški in plemiški svet na jugovzhodu cesarstva (12.–15. stoletje). *Grad Turjak. Prva Knjiga* (ur. Mija Oter Gorenčič, Renata Komić Marn, Miha Preinfalk). Ljubljana: Založba ZRC, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, 2020, str. 89–148 (Castellologica Slovenica 2).
- Kosi, Miha: *Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »dežele Kras«*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018 (Thesaurus memoriae. Opuscula 6).
- Kotar, Jernej: Deželni glavarji na Kranjskem v srednjem veku. *Zgodovinski časopis* 75, 2021, str. 94–150. DOI: [10.56420/Zgodovinskicasopis.2021.1-2.04](https://doi.org/10.56420/Zgodovinskicasopis.2021.1-2.04)
- Kotar, Jernej: *Deželnoknežja oblast in uprava na Kranjskem v času Friderika III. Habsburškega* (doktorska disertacija). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2016.
- Lukanc, Maja: Ana Celjska (1. del). *Zgodovinski časopis* 71, 2017, str. 30–68.
- Mathern, Willy: Die Herren von Osterwitz waren Spanheimer. *Bad Kreuznacher Heimatblätter* 1973/11, str. 41–42.
- Mlinar, Janez: *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005 (Historia 11).
- Mlinarič, Jože: *Kostanjeviška opatija 1234–1786*. Kostanjevica na Krki: Galerija Božidar Jakac, 1987.
- Mlinarič, Jože: *Stiška opatija 1136–1784*. Novo mesto: Dolenjska založba, 1995.
- Naschenweng, Hannes P.: *Die Landeshauptleute der Steiermark*. Graz: Strahalm, 2011.
- Otorepec, Božo: Prebivalstvo Kamnika v srednjem veku. *Kamniški zbornik* 2, 1956, str. 57–100.
- Posch, Fritz: Zur Lokalisierung des in der Urkunde von 860 genannten Salzburger Besitzes. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde* 101, 1961, str. 243–260.
- Ravnikar, Tone: *V primežu medplemiških prerivanj*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2010 (Digitalna knjižnica, Dissertationes 13).
- Stražar, Stane: *Mengeš in Trzin skozi čas*, Mengeš, Trzin: Odbor pri Krajevni skupnosti, 1993.
- Šilc, Jurij: *Stolp točajev z Ostrovice v Šinkovem Turnu*. Šinkov Turn: Kulturno prosvetno društvo, 2018 (Sledi preteklosti, knj. 3).
- Štih, Peter: Rodbina koroških Spanheimov, prvih gospodov Kostanjevice. *Vekov tek. Kostanjevica na Krki 1252–2002. Zbornik ob 750. obletnici prve listinske omembe mesta* (ur. Andrej Smrekar). Kostanjevica na Krki: Krajevna skupnost, Organizacijski odbor, 2003, str. 55–75.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre des Herzogthums Krain*. Laybach, Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Wdowiszewski, Zygmund: *Genealogia Jagiellónow*. Warszawa: Pax, 1968.
- Wißgrill, Franz Karel: *Schauplatz des landsässigen Nieder-Oesterreichischen Adels vom Herren- und Ritterstande von dem XI. Jahrhundert an, bis auf festige Zeiten. I*. Wien: gedruckt bey Franz Seizer privilegirten Buchdrucker im k. k. Taubstummeninstitut, 1794.
- Zwitter, Fran: *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*. Ljubljana: Leonova družba, 1929.

SUMMARY

Historical Traces of the Carinthian Cup-bearers from Osterwitz in the Territory of Modern Slovenia

The Osterwitz estate in Austrian Carinthia was first mentioned in the mid-ninth century, when King Louis the German granted it to Adalwin, Archbishop of Salzburg. In the last quarter of the eleventh century, during the Investiture Controversy, Archbishop Gebhard granted the property to his allies, the Spanheims. At that time, Osterwitz was ruled by Ceizolf I, the grandson of Count Siegfried of Spanheim, who named himself after the estate. In the twelfth century, the nobles of Osterwitz were freed from the Salzburg fief and Osterwitz became their allodium. While they were first mentioned as the cup-bearers of the Dukes of Carinthia in 1209, no explicit reference to the castle itself was made until 1263.

The discussion highlights the historical traces that they left in the territory of modern Slovenia. The central role was played by the cup-bearer Reinher III, who appeared in the sources between 1304 and 1353. After 1316, he acquired important properties in Vipava and central Carniola by means of grants and purchases. By 1337, he had also come into possession of the Šenkov turn tower (Ger.

Schenkenthurn) in Šinkov Turn near Vodice, named after their name, the cup-bearer (Ger. *Schenk*). His sons Hermann V and Nikolaus later almost completely lost ownership of the property, which marked the beginning of their decline. In addition to the brothers' financial difficulties, an event occurred at that time that had serious consequences for the entire family. In the early 1360s, Hermann V and Nikolaus captured the Doge's envoys returning to Venice from Prague via Carinthia over an old dispute between their deceased father, Reinher III, and the captured Lorenzo Celsi, when he was the provisional governor of Istria. After lengthy negotiations, Duke Rudolf IV secured the release of the captured Venetians by promising to buy the brothers' debt to the Jews. The price for the cancellation of debt was the loss of their economic and personal freedom, as they became the duke's vassals.

The descendants of Hermann V and Nikolaus retained close ties to Carniola. Hermann's children found their spouses among the provincial nobility; Elizabeth married Georg of Gallenberg (Slo. *Gamberg*), Gertrude married Ortolf of Reutenberg (Slo. *Čretež*), and Johann married Gertrude of Scharffenberg (Slo. *Svibno*). Nikolaus's son Ulrich was the provincial governor of Carniola, as was his son Jobst.

Jobst's eldest son, Ulrich IV, administered the rest of the Osterwitz estate in Carniola until his death (shortly after 1467). His two younger brothers, Wilhelm and Georg II, took part in the defence against the Turks in the 1470s, where Georg was captured and died in Turkish captivity. In 1478, Johann V, the son of the late Georg II, returned all the old hereditary—and by then feudal—estates to the emperor, only retaining Liebenfels Castle as his fief. He was the last in the line of the cup-bearers of Osterwitz and probably died in the first half of 1483.

BORIS GOLEC*

Mestne pravice Loža med normo in prakso

IZVLEČEK

Prispevek obravnava udejanjanje mestnih pravic Loža v časovnem razponu od formalne ustanovitve mesta leta 1477 do prve polovice 19. stoletja. Lož je bil v slovenskem prostoru eno najmlajših srednjeveških mest in edino, za katero se je v izvirniku ohranila pergamentna ustanovna listina. Tej je do leta 1832 sledil še ducat vladarskih privilegijev, ki so v glavnem ohranjeni v prepisu. Največja težava, s katero se srečujemo pri zasledovanju praktične uporabe zapisanih mestnih pravic, je kronično pomanjkanje virov prve roke o mestni upravi in sodstvu, ker je mestni arhiv skoraj v celoti uničen. Tako se je pri preučevanju funkcioniranja mesta mogoče opreti skoraj samo na arhive zunanjih dejavnikov, predvsem višjih oblastnih organov. Prispevek je razčlenjen v poglavja, ki obravnavajo: razmerje med mestom Lož in istoimenskim zemljiškim gospodstvom, pravice in dolžnosti mestnega prebivalstva, mestno upravo in sodstvo ter gospodarstvo.

KLJUČNE BESEDE

mesto, Lož, mestne pravice, privilegiji, uprava, sodstvo, gospodarstvo

ABSTRACT

LOŽ'S TOWN PRIVILEGES BETWEEN NORM AND PRACTICE

The article discusses how Lož's town privileges were exercised during the period that spanned the formal establishment of the town and the first half of the nineteenth century. Lož is one of the smallest and most recent towns of medieval origin in the territory of modern Slovenia and the only town for which the original parchment of its municipal charter has been preserved. By 1832, the said charter was followed a dozen of sovereign privileges, most of which have been preserved in transcript. The major hindrance to tracing the practical use of recorded town privileges is the chronic shortage of first-hand sources on the town administration and judiciary, owing to the town archives having been mostly destroyed. When studying the town's functions, historians are therefore left to rely almost entirely on the archives of external factors, predominantly higher authorities. The article is divided into chapters discussing the relationship between the town of Lož and the homonymous seignior, the rights and obligations of Lož's burghers, as well as the town administration, judiciary, and economy.

KEYWORDS

town, Lož/Laas, town privileges, administration, judiciary, economy

* prof. dr., znanstveni svetnik, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, Slovenija, boris.golec@zrc-sazu.si,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0367-0141>

Čeprav je Lož eno tistih slovenskih mest srednjeveškega nastanka, katerih mestni arhivi so ohranjeni zgolj fragmentarno, se lahko danes kot edino pohvali z originalno mestno ustanovno listino iz leta 1477, ki so jo Ložani hranili skoraj petsto let.¹ Njena določila so predstavljala temelje mestnega prava, sicer pa se je Lož kot zadnji pridružil družini mest s kostanjeviško-novomeškim mestnim pravom.² Od štirih mest iz habsburške dediščine po Celjskih, ki so to postala v sedemdesetih letih 15. stoletja zaradi turške nevarnosti – poleg Loža še Kočevje (1471), Krško (1477) in Višnja Gora (1478)³ –, je bil doslej tudi edini deležen temeljite pravne analize in prevoda ustanovnega privilegija ali ustanovne listine. To dragoceno delo, na katero se bo oprla naša obravnava, je pred skoraj pol stoletja, ob 500-letnici mestnih pravic (1977), opravil Janez Kranjc.⁴ V pričujočem prispevku bomo v obravnavo pritegnili še ducat mlajših privilegijev, katerih vsebino smo, razen za enega,⁵ doslej poznali le iz kratkih registrov oziroma omemb. Izvirniki večine, še v začetku 20. stoletja shranjeni v mestnem oziroma občinskem arhivu v Ložu, so se izgubili v vihrav minulega stoletja, vendar so bili najdeni njihovi prepisi s konca 18. stoletja.⁶ Posebej je treba opozoriti na zapisano pravico do nedeljskega sejma, ki jo je skupaj z ukazom o preselitvi trga Lož na novo lokacijo že leta 1341 podelil oglejski patriarh.⁷ Glede na to, da je vsaj implicitno ostajala v veljavi tudi po povzdignitvi trga v mesto, obsega časovni razpon nastajanja zapisanega mestnega prava skoraj pol tisočletja, od leta 1341 do 1832.

V prispevku bomo pustili ob strani pravne vidike normativnih aktov, na katerih so temeljile mestne pravice oziroma mestno pravo. Tu in tam se jih bomo le dotaknili, tako kot je Kranjčeva pravna analiza ustanovnega privilegija mesta izjemoma vključila njegovo udejanjanje. Sledili bomo vprašanju, kako oziroma v kakšni meri so normo, zapisano v ustanovnem in poznejših vladarskih privilegijih, upoštevali v praksi. Časovni okvir obravnave sega do odprave klasičnih

mestnih samouprav na Kranjskem v času Ilirskih provinc (1811), po potrebi pa zajame tudi obdobje do srede 19. stoletja, v katerem so se še ohranili relikti mestnih organov in njihovih pristojnosti.

Največja težava, s katero se pri tem srečujemo, je kronično pomanjkanje virov prve roke o loški mestni upravi in sodstvu, katerih nosilca sta bila mestni sodnik in svet. To dejstvo pride tem bolj do izraza, če Lož primerjamo s skoraj sočasno v mesto povzdignjeno Višnjo Goro, za katero so viri ohranjeni neprimerno bolje in bolj uravnoteženo kot za katero koli srednje veliko ali majhno mesto na Slovenskem.⁸ Kaže, da je bil loški mestni arhiv povečini uničen ali temeljito škartiran že pred sredo 19. stoletja, ko je vpogled vanj dobil Peter Hitzinger.⁹ Marsikaj je moralo izginiti v požaru leta 1781, v katerem naj bi pogorelo celotno mesto.¹⁰ Hitzinger leta 1854 verjetno ni popisal vsega obstoječega arhivskega gradiva, saj poleg objave mestne ustanovne listine navaja le »druge listine« (*Andere Urkunden*). Mednje šteje na koncu neki starejši urbar (*Ein älteres Urbarium*) in rektifikatorij mestu pripadajočih zemljiških posestnikov, oba brez časovne opredelitve,¹¹ ter mestni pečatnik – ne pa, denimo, tudi drugih morebitnih knjig in spisov. Na srečo se je do danes dobro ohranilo gradivo mestne zemljiške knjige od leta 1784 dalje, leta 1850 izročeno novoustanovljenemu državnemu oblastvu – okrajnemu sodišču v Ložu.¹² Tako je razumljivo, da ga v mestnem arhivu nista mogla videti Hitzinger in August Dimitz, ki si je arhiv najverjetneje ogledal leta 1884. Arhiv so tedaj hranili v mestni blagajni, v njem pa je bilo navedeno število pergamentnih listin, med njimi mestna ustanovna, in mestni pečatnik.¹³ Zadnji

1 Oturepec, *Srednjeveški pečati*, str. 98; Oturepec, Grb in pečat, str. 67. – O hrambi listine gl. v nadaljevanju.

2 Vilfan, *Novomeški mestni privilegij*, str. 90.

3 Prim. Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 14–15. – Višnja Gora je v celjsko dediščino spadala v širšem pomenu besede. Medtem ko so Habsburžani ostale tri trge podedovali po leta 1456 izumrlih knezih Celjskih, so gospodstvo Višnja Gora dobili od Celjskih iz zastave že leta 1431 (Golec, *Nova spoznanja*, str. 108).

4 Kranjc, *Privilegij mesta Loža*.

5 Gre za listino nadvojvode Ferdinanda z dne 17. septembra 1612 (gl. op. 32).

6 O tem gl. v nadaljevanju.

7 Okoliš, *Izseki iz zgodovine*, str. 369; Kranjc, *Privilegij mesta Loža*, str. 45; Oturepec, *Srednjeveški pečati*, str. 97.

8 Golec, *Elite v majhnih mestih*, str. 216.

9 Hitzinger, *Aus dem Archiv*, str. 43. – O Hitzingerjevih manjših napakah pri datiranju in interpretaciji listin gl. Kranjc, *Privilegij mesta Loža*, str. 52.

10 Na zaslišanju na okrožnem uradu v Postojni v zvezi z nameravano municipalizacijo Loža 24. septembra 1787 so vodilni meščani povedali, da je celotno mesto pred šestimi leti pogorelo do tal skupaj z vsemi urbarji (*in Grund samt allen Urbarien abgebrunnen*) (SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, II. reg., šk. 115, fasc. 242, spis 7955/1787, 24. 9. 1787). Požar je sicer slabo dokumentiran z viri, ki ga v glavnem le omenjajo (prim. Kebe, *Loška dolina*, str. 430).

11 Rektifikatorij (*Rectificatorium*), ki je vseboval 104 urbarske številke ter izkazoval 129 goldinarjev in 15 krajcarjev davka, je najverjetneje nastal šele po požaru leta 1781 (gl. prejšnjo opombo); toliko urbarskih številok namreč izkazuje poimenski popis »domestikalnega prispevka«, priloga k zapisniku zaslišanja predstavnikov mesta v Postojni 24. septembra 1787 (SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, II. reg., šk. 115, fasc. 242, spis 7955/1787, 24. 9. 1787, Priloga A).

12 SI AS 339, *Zemljiška knjiga za sodni okraj Lož, Mesto Lož*, knj. 1–7.

13 Dimitz, *Ueber Archive*, str. CLX. – Dimitz je revizijo arhivov kranjskih mest in trgov začel leta 1882, poročilo o

Lož po Valvasorjevi skicni knjigi, 1678–79 (Valvasor, *Topografija Kranjske 1678–79: skicna knjiga*, sl. 143).

pregled nad loškim mestnim arhivom je leta 1904 podal Franc Komatar s temeljno ugotovitvijo, da je shranjen v občinski pisarni in da vsebuje samo sodobne spise. Od starejšega gradiva se je dotlej ohranilo le deset pergamentnih vladarskih privilegijskih listin iz obdobja 1477–1832, od katerih jih je Hitzinger pol stoletja prej (1854) popisal osem. Obeh tedaj omenjenih urbarjev Komatar ni več mogel najti, morda še ohranjenega pečatnika pa ni omenil.¹⁴

Lož tako spada med tista slovenska mesta, katerih notranje razmere poznamo najslabše. Podobno kot še za nekatera se namreč ni ohranil noben mestni sejni oziroma sodni zapisnik. Zato v celoti pogrešamo pričevanja iz prve roke o de-

lovanju mestnega sodišča, sklepah mestnega sveta, sprejemanju posameznih novih meščanov in podobno. Pri preučevanju funkcioniranja mesta se je mogoče opreti skoraj samo na arhive zunanjih dejavnikov. V njih so se med drugim ohranila poročila, ki so jih Ložani posredovali mestu nadrejenim oblastvom v Ljubljani – do leta 1747 vicedomskemu uradu, nato pa reprezentanci in komori, deželnemu glavarstvu in guberniju – ter leta 1748 ustanovljenemu okrožnemu uradu v Postojni. V gradivu deželnega vicedoma najdemo tudi maloštevilne prepise davčnih registrov ter letne račune mestnih sodnikov. Med slednjimi gre kot unikum v slovenskem prostoru opozoriti na letni račun mestnega sodnika v slovenščini, nastal v prvi polovici 18. stoletja.¹⁵ Od sodnega gradiva pa iz časa pred začetkom vodenja mestne zemljiške knjige poznamo skoraj samo lapidarne zapise o nekaj zadevah, ki so prišle pred vicedomsko sodišče kot drugostopenjsko za deželnoknežja mesta do srede 18. stoletja.¹⁶

tem pa objavil štiri leta pozneje. Obisk Loža navaja na zadnjem, desetem mestu, za obiskom Črnomlja 25. junija 1884, kar je v objavljenem poročilu najmlajša datacija (prim. prav tam, str. CLVII–CLX).

¹⁴ Komatar, *Arhiv-Inventare*, str. 43–45. – Komatar je opozoril tudi na Hitzingerjeve vsebinske napake, ne da bi jih navedel. Ugotovljive so iz vsebine listin, ohranjenih deloma v izvirniku in deloma v prepisih (gl. v nadaljevanju). – Glede na sklicevanje A. Lavriča leta 1909 na dokument iz mestnega arhiva z datumom 11. julij 1611 (Lavrič, *Čevljarska in usnjarska zadruga*, str. 121, op. 6) bi lahko sklepali, da Komatar ob svojem obisku vendarle ni videl vseh dokumentov ali pa je omenjenega izpustil. A je šlo očitno za Lavričevo pomoto pri citiranju. Pismo s tem datumom in vsebino, o katerem bo še govor v nadaljevanju, je Margaretha von Schollmayer-Lichtenberg v svojem rokopisu o gradu Snežnik leta 1924 povzela po izvirniku v snežniškem arhivu, ne pa v mestnem (SI AS 778, *Gospodstvo Snežnik*, knj. 7, Schneeburg und die Dynasten von Schönburg etc., str. 139).

¹⁵ SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–3, 25. 5. 1740; objava besedila: *Slovenščina v dokumentih*, str. 32–35. – Račun sodnika Pavla Tomšiča za mandatno leto 1739–40 je po zadnjih ugotovitvah v resnici napisal organist Filip Jakob Repež (1706–1773), v slovenski kulturni in literarni zgodovini znan kot avtor tiskanih slovenskih pesmaric in nabožnih besedil (Golec, Filip Jakob Repež, str. 15–20).

¹⁶ Ohranjeni so samo sodni protokoli vicedomskega sodišča iz časovnega razpona 113 let od leta 1554 do 1667, a še to vsega skupaj za manj kot 40 let (SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 372–377).

Pri obravnavi udejanjanja mestnih pravic bomo vzeli za osnovo ustanovni privilegij mesta iz leta 1477. Drugi privilegiji, razen onih za tedenske sejme, se namreč vsi navezujejo na ustanovno listino oziroma nadgrajujejo njena določila. V nadaljevanju ne bomo sledili zaporedju določil (členov) v ustanovni listini, ki ima sicer neko notranjo logiko, ne ustreza pa hierarhiji glede na pomembnost. Prednost bomo dali pravicam in dolžnostim prebivalcev mesta, nadaljevali z mestno upravo in sodstvom, obravnavo pa sklenili z gospodarskimi pravicami.

Preden se jim posvetimo, se za ponazoritev ustavimo samo še pri velikosti Loža in njegovem položaju med drugimi mesti v deželi. To edino mesto na slovenskem Notranjskem (brez koščka Istre) je leta 1573 štelo 79 oštatorv (domcev, nem. Hofstatt) v rokah 68 gospodarjev,¹⁷ leta 1752 pa je skupaj s predmestjem premoglo 84 hiš, s čimer je puščalo za seboj le štiri od skupno 13 mest Kranjske (brez kranjskega dela Istre).¹⁸ Okoli leta 1787 je bilo v obzidanem mestu 68 hiš (od tega šest praznih) in v predmestju 21 (ena nenaseljena).¹⁹ Magično številko sto domov je Lož presegel šele v začetku 19. stoletja, ko je leta 1817 v njem prvič izpričanih tudi več kot 500 prebivalcev.²⁰

PRIVILEGIJI – NORMATIVNI AKTI

Obravnavo mestnih privilegijev bomo začeli z desetimi, leta 1904 še shranjenimi v loški občinski pisarni, kjer jih je popisal Franc Komatar, nadaljevali pa s tistimi, ki jih tam tedaj ni bilo več.²¹

Najstarejšega med privilegiji, mestno ustanovno listino iz leta 1477, je Komatar označil kot povsem neberljivo (*ganz unleserlich*), potem ko je bila močno zabrisana že sredi 19. stoletja, in sicer

zaradi razlitega raztopljenega pečatnega voska.²² Danes sta, kolikor je znano, ohranjeni le dve listini, obe iz leta 1477 in shranjeni v Arhivu Republike Slovenije.²³ Poznamo pa celotno vsebino večine drugih, in sicer iz prepisov, ki jih je loško mesto v jožefinskem času poslalo na dunajski dvor in so se ohranili v arhivu ljubljanskega gubernija.²⁴ Izjema je zadnja listina, privilegij cesarja Franca I. iz leta 1832, katerega vsebina je razvidna zgolj iz kratkih povzetkov.²⁵

Komatar je leta 1904 priobčil regeste naslednjih:²⁶ 1) mestna ustanovna listina cesarja Friderika III., Dunaj, 8. marec 1477, ki jo je Hitzinger v celoti objavil;²⁷ 2) Friderikova listina o šestletni davčni prostosti novih naseljencev, Dunaj, 14. marec 1477; 3) potrditvena listina mestnih pravic kralja Maksimilijana I., Dunaj, 15. november 1493;²⁸ 4) potrditvena listina mestnih pravic Ferdinanda I. še kot nadvojvode, Dunaj, 13. marec 1526; 5) podelitev privilegija kralja Ferdinanda I. za tedenski sejem ob torkih, Dunaj, 5. oktober 1548;²⁹ 6) potrditev prejšnjih petih listin s strani nadvojvode Ernesta, Gradec, 3. avgust 1593;³⁰ 7) potrditvena listina mestnih pravic nadvojvode Ferdinanda (poznejšega cesarja Ferdinanda II.), Ljubljana, 13. februar 1597;³¹ 8) listina nadvojvode Ferdinanda o poravnavi spora glede mestnega pomirja med Volfom Paradeiserjem in loško mestno občino,

17 SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XLI–8, 1573 jar etc. Vermergkht die hofstet in der statt Laaß wie hernach volgt.

18 Golec, Zemljiški katastri, str. 292.

19 SI AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko, šk. 286, Naborno gospostvo Planina, katastrska občina Lož, parcelnik, s. d., ledini I in II.

20 Leta 1817 je imel Lož 102 hiši in 517 prebivalcev (*Haupt-Ausweis*, fol. O2), potem ko je štiri leta prej (1813), med francosko zasedbo, župan (maire) merije Lož sporočal naslednje številke: za mesto 78 hiš in 382 prebivalcev, za predmestje pa 111 prebivalcev v 24 hišah, skupaj 102 hiši in 493 oseb (SI AS 117, Kresijski urad Postojna, Splošni spisi, fasc. 14, št. XIII/d, Izkazi o prebivalstvu 1813, 30. 6. 1813). Deset let prej, leta 1803, je v Ložu (s predmestjem) po tabelaričnem izkazu loške dekanije živelo 461 duš (NŠAL, ŠAL/Ž, fasc. 326, Stari trg pri Ložu 1785–1850, snopič 1803, 9. 10. 1803).

21 Pečat je imela tedaj le še najmlajša listina iz leta 1832, ob Hitzingerjevem obisku pol stoletja prej pa poleg nje še listina iz leta 1526 (Komatar, Arhiv-Inventare, str. 44–45; Hitzinger, Aus dem Archiv, str. 45).

22 Komatar, Arhiv-Inventare, str. 44; Hitzinger, Aus dem Archiv, str. 45. – Interpretacijo poškodb na listini gl. v: Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 45; natančneje: Otorepec, Grb in pečat, str. 67; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 98–99.

23 SI AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 805, 1477 III. 14., Dunaj; št. 806, 1477 III. 8., Dunaj. – Listini je osrednji slovenski arhiv prevzel med letoma 1969 in 1977 kot depozit Notranjskega muzeja v Postojni (prim. Vilfan, Novomeški mestni privilegij, str. 98; Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 45).

24 SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, I. reg., šk. 9, spis 34022/1785, 1. 12. 1785, priloge B, C, D, E, F in G.

25 Gl. op. 253.

26 Komatar, Arhiv-Inventare, str. 44–45.

27 Hitzinger, Aus dem Archiv, str. 44–45.

28 Hitzinger je v dataciji ime svetnika napačno prebral kot Lucija (*nach Lucien-Tag*) (Hitzinger, Aus dem Archiv, str. 45), v resnici pa gre za sv. Lebuina (v prepisih: *Sonntag nach Sankt Luwin tag; Sonntag nach Sankt Lubin tag*). Komatar je bral enako kot Hitzinger ali pa je datacijo povzel po njem. Zato je glede na Lucijin praznik listino napačno datiral s 16. decembrom. Prepis listine v: SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, I. reg., šk. 9, spis 34022/1785, 1. 12. 1785, priloga C; listina je inserirana tudi v prepisu potrditvene listine nadvojvode Ernesta iz leta 1593 (prav tam, priloga E).

29 Hitzinger je imel to listino za potrditveno listino mestnih pravic (Hitzinger, Aus dem Archiv, str. 45).

30 Hitzinger ni navedel, kateri privilegiji so v njej inserirani (Hitzinger, Aus dem Archiv, str. 45).

31 Hitzinger te listine ne navaja.

Gradec, 17. september 1612;³² 9) listina cesarja Leopolda I., s katero poleg drugih privilegijev potrjuje listino z dne 9. junija 1635 o prestavitvi tedenskega sejma s torka na petek, Dunaj, 13. januar 1661;³³ 10) odobritev (*Bewilligung*) cesarja Franca I. za tri letne sejme, Dunaj, 24. december 1832.³⁴ Pozornost vzbuja velika časovna vrzel kar 161 let (od 1661 do 1832) med predzadnjim in zadnjim privilegijem, tem bolj, ker gre za mlajše obdobje, iz katerega bi pričakovali vsaj potrditev mestnih pravic s strani Marije Terezije, če že ne tudi drugih vladarjev. V resnici se ni nič izgubilo, ker Ložani, kot bomo videli, tudi edine medtem izdane cesarske listine, na Dunaju niso dvignili.

Prepise sedmih zgoraj navedenih listin, ki so se ohranili v arhivu ljubljanskega gubernija – druge Friderikove (1477), Maksimilijanove (1493), Ferdinandove (1526), Ernestove (1593), dveh Ferdinandovih (1597 in 1612) ter Leopoldove (1661) –, so leta 1785 poslali na dvor kot priloge prošnji, naj njihovo mesto ostane deželno knežje in se ga ne municipalizira.³⁵ Prve tri listine so skupaj z drugo Ferdinandovo listino iz leta 1548 v celoti inserirane v potrditveni listini nadvojvode Ernesta iz leta 1593.³⁶

V loški občinski pisarni ob Hitzingerjevem (1854) in Komatarjevem obisku (1904) ni bilo več dveh v izvirniku ohranjenih listin, ki se nanašata na pravice tedenskega sejma, za njun obstoj pa vemo tudi iz Leopoldove potrditvene listine iz leta 1661. Prva, na papirju, je odredba (generale)

graške dvorne komore z 18. novembra 1643, ki v imenu Ferdinanda III. ščiti pravice loškega tedenskega sejma, podeljenega 9. junija 1635, druga pa 18. januarja 1644 na Dunaju izdana pergamentna cesarjeva potrditev iste sejemske pravice. Oba izvirnika so Ložani že leta 1751 na zahtevo reprezentance in komore oddali v Ljubljano, kjer sta se ohranila v arhivu njenega naslednika, deželnega glavarstva (med spisi o prestavitvi loškega tedenskega sejma v Sodražico).³⁷

Kot rečeno, v loškem mestnem arhivu ni bilo vladarskih potrditev mestnih pravic iz časa po letu 1661, ko jih je kot zadnji vladar potrdil Leopold I. Lož namreč zatem dejansko nobene ni več prejel. Ko je mesto leta 1782 Jožefa II. prosilo za potrditev svojih mestnih pravic in podelitev nekaterih dodatnih, se je znašlo v nemajhni zadregi, saj je bil najmlajši potrditveni privilegij, s katerim je razpolagalo, star že več kot stoletje. Vmes je cesar Jožef I. leta 1706 sicer potrdil privilegij svojega predhodnika Leopolda I. iz leta 1661, vendar je ostalo le pri obvestilu o tem notranjeavstrijskemu tajnemu svetu v Gradcu,³⁸ sama potrditvena listina pa je zaradi neplačane pristojbine obležala v dunajski dvorni pisarni. Ko je cesar Karel VI. malo pred koncem svoje vladavine leta 1740 izdal splošno odredbo v zvezi z neodpravljenimi privilegiji, je bilo k izpolnitvi obveznosti – dvigu in plačilu – pozvano tudi mesto Lož. Notranjeavstrijski oddelek dvorne pisarne v Gradcu je Ložanom naložil, naj v dveh mesecih plačajo zaostalih 250 goldinarjev,³⁹ mesto, ki je bilo tedaj, kot bomo videli, v veliki gmotni stiski, pa plačila ni zmoglo. Potrditvenega privilegija ni nato dobilo ne od Karla VI. ne od Marije Terezije. Ko je leta 1782 zanj prosilo Jožefa II., je lahko k prošnji priložilo le na novo izdelan overjeni prepis Leopoldovega privilegija iz leta 1661. Kot nadomestilo za potrditev Jožefa I. iz leta 1706 je služilo samo obvestilo (*intimatio*) o potrjenih privilegijih, katerega prepis so si Ložani priskrbeli od češko-avstrijske dvorne pisarne. Štiridesetletno terezijansko dobo pa so »premostili« z izgovorom, kako naj bi bilo iz spisov dvorne pisarne razvidno, da so cesarico za potrditev zagotovo prosili (*anzuhalten nicht ermanget*).⁴⁰ Graški gubernij se je s potrditvijo mestnih privilegijev

32 Hitzinger te listine ne navaja. – Prepis listine si je na podlagi izvirnika v loškem občinskem arhivu pred letom 1929 priskrbel Ljudmil Hauptmann za potrebe zgodovinskega atlasa alpskih dežel (SI AS 1339, Ljudmil Hauptmann, šk. 3, št. 23, Laas et Schneeberg). Margareta von Schollmayer-Lichtenberg je izvirnik pergamentne listine, ki ni več imel pečata, še leta 1924 ali malo prej videla v loškem mestnem arhivu (SI AS 778, Gospodstvo Snežnik, knj. 7, Schneeberg und die Dynasten von Schönburg etc., str. 146). Letnico je pomotoma prepisala kot 1617, kar je po njej povzel Stane Okoliš (Loško mestno pomirje, str. 47).

33 Hitzinger je to listino označil samo kot potrditveno listino mestnih pravic in navedel napačno letnico 1660 (Hitzinger, Aus dem Archiv, str. 45).

34 Hitzinger je to listino opredelil drugače, in sicer kot potrditev pravic mesta Lož, »kolikor so v najnovejšem času še v veljavi« (*die eigenthümlichen rechte der Stadt Laas, inwiefern sie in neuester Zeit gültig sind*) (Hitzinger, Aus dem Archiv, str. 45).

35 SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, I. reg., šk. 9, spis 34022/1785, 1. 12. 1785, priloge B, C, D, E, F in G. – Prepis listine iz leta 1526 ima pomotoma datum 13. maj namesto 13. marec (prav tam, priloga D), vendar je pravilni datum 13. marec razviden tako iz inserata v sočasno nastalem prepisu listine nadvojvode Ernesta iz leta 1593 (prav tam, priloga E) kot iz Hitzingerjevega in Komatarjevega registra originalne listine (Hitzinger, Aus dem Archiv, str. 45; Komatar, Archiv-Inventare, str. 44).

36 Prav tam, priloga E.

37 SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični odelek, šk. 51, lit. M, No. 8, Vol. 1, št. 10, spremni dopis s. d., prezentirano 6. 9. 1751, prilogi 18. II. 1643 in 18. I. 1644.

38 Overjeni prepis obvestila z datumom 13. I. 1706, izdelan v češko-avstrijski dvorni pisarni 23. 3. 1782: SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, I. reg., šk. 9, spis 6676/1785, 26. 3. 1782, priloga C.

39 SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX-2, 28. 6. 1740.

40 SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, I. reg., šk. 9, spis 6676/1785, 26. 3. 1782.

strinjal (medtem ko je zavrnil štiri druge prošnje Ložanov), vendar vse kaže, da s strani Jožefa II. vendarle ni sledila formalna potrditev.⁴¹

Skupno je torej šlo za ducat vladarskih privilegijev, od katerih so le redki prinašali nove oziroma razširjene pravice glede na tiste, ki jih je vseboval že mestni ustanovni privilegij. Take so listine v zvezi s tedenskim sejmom, izdane med letoma 1548 in 1644, listina o določitvi meja mestnega pomirja (1612) in najmlajša o treh letnih sejmih (1832). Neuresničene želje po vključitvi dodatnih pravic v potrditev obstoječih poznamo iz prošnje mesta Jožefu II. (1782) in odzivov nanjo, česar se bomo v nadaljevanju še dotaknili. Ložani so tedaj poleg potrditve listine o mejah pomirja (1612) in dveh potrditev mestnih pravic (1661 in 1706) prosili za dva letna sejma, vrnitev v zakup oddane pravice za tedenski sejem, dovoljenje za ribarjenje v Cerkniškem jezeru in za pobiranje mitnine.⁴² In končno je treba med mestne normative šteti še privilegij, s katerim je Marija Terezija v zameno za letno denarno nadomestilo pravice loškega tedenskega sejma prenesla na vas Sodražica (1752),⁴³ s čimer je Lož izgubil enega temeljnih postulatov vsakega pravega mesta.

Izhodišče naše obravnave udejanjanja mestnih pravic v praksi bo, kot rečeno, **mestna ustanovna listina**. Glede na to, da je bila objavljena v izvirniku in prevodu ter s pravnega vidika temeljito obdelana,⁴⁴ se bomo pri njeni vsebini pomudili le kratko. Trg Lož je dobil mestne pravice predvsem iz varnostnih razlogov, tako kot Kočevje, Krško in Višnja Gora.⁴⁵ Za razliko od ustanovnih listin treh v istem času (1471–1478) povzdignjenih mest samo loška govori neposredno o turškem uničenju trga, kočevska in krška pa le o divjanju Turkov v okolici.⁴⁶ Novi Lož je tako edino slovensko srednjeveško mesto, nastalo na pogorišču trga. Povod za povzdignitev je dal turški napad poleti 1476, v katerem je bilo trško naselje požgano, njegovi prebivalci pa deloma pobiti in deloma odpe-

ljani v sužnost.⁴⁷ Pri tem gre poudariti, da je Lož že tedaj premogel obzidje, prvič izpričano skoraj sto let prej, leta 1380,⁴⁸ ki pa ob turškem napadu ni odigralo svoje vloge, kakor tudi ne štiri desetletja pred njim, poleti 1442 med celjsko-habsburško vojno 1438–1443.⁴⁹

Mestna ustanovna listina Loža, ki jo je Friderik III. izdal 8. marca 1477 na Dunaju, je le tri dni mlajša od ustanovnega privilegija istega cesarja za mesto Krško⁵⁰ in s slednjo skoraj identična. Različni sta samo v specifičnih določilih, ki se nanašajo na lokalne zadeve: na sejemske dneve, podobo mestnega grba, točenje dvornega vina pri Krškem oziroma ribolov pri Ložu in na posebne pravice – pri Krškem glede uporabe lesa za gradnjo mesta, pri Ložu pa glede ponovne naselitve od Turkov požganega trga. V glavnini besedila obeh listin se razlikujeta zgolj imeni mest in sklicevanje na enake pravice, kot jih imajo »druga naša mesta in trgi« – v krškem primeru »na Štajerskem in posebej naše mesto Celje«, v loškem pa »na Kranjskem in posebej naše mesto Novo mesto«.⁵¹

Po Kranjcu je vsebino loške ustanovne listine mogoče v grobem razdeliti na tri dele: na določila o povzdignjenju Loža v mesto, na skupino specialnejših določil ter na prehodne in končne določbe, ki naj zagotovijo dejansko uveljavitev podeljenega privilegija.⁵² Specialna določila je v objavi in prevodu zaradi preglednosti označil s členi od 1 do 10: 1. člen – letni sejem; 2. člen – mestni sodnik in svèt, 3. člen – ribolov v Cerkniškem jezeru, 4. člen – mestni grb, 5. člen – oprostitev od tlake, 6. člen – naselitev vnanjnikov v mestu, 7. člen – zakupnina za mestno zemljišče, 8. člen – meščanska bremena, 9. člen – prisilnost ceste in 10. člen – obnovitev mesta.⁵³

Razumljivo je, da v krški listini pogrešamo določilo, ki je v loškem privilegiju zadnje med desetimi specialnimi, govori pa o obnovi požganega, opustelega in izpraznjenega naselja. Mestnemu sodniku in svetu daje oblast poklicati nazaj ljudi, ki so se umaknili pred Turki, njihovo premoženje

41 Prav tam, 16. 3. 1785.

42 Prav tam, 26. 3. 1782.

43 SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 51, lit. M, No. 8, Vol. 1, št. 21, 2. 2. 1752.

44 Janez Kranjc je besedilo ustanovne listine, kolikor ga je bilo mogoče razbrati, povzel po izvirniku, sicer pa po sočasnem prepisu iz kopalne knjige Friderika III. v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju. Na mestih, ki so v izvirniku nečitljiva, v prepisu pa izpuščena, si je pomagal s Hitzingerjevo objavo iz leta 1854 (Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 54). Prim. objavo: Hitzinger, Aus dem Archiv, str. 44–45.

45 Prim. Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 14–15.

46 Prim. objave mestnih ustanovnih listin: za Kočevje Dimitz, Zur Geschichte, str. 55–56; za Krško Mlinarič, Krško, str. 42–44; za Lož Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 54–62.

47 O poročilih o dogodku gl. Okoliš, Izseki iz zgodovine Loža, str. 578–579. Prim. Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 44.

48 Okoliš, Izseki iz zgodovine, str. 369–370; Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 44–45; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 97–98.

49 Krones, Die Cillier Chronik, str. 87. Prim. Šumrada, Nekaj iz srednjeveške zgodovine, str. 48.

50 Objavo ustanovne listine za Krško z dne 5. marca 1477 gl. v: Mlinarič, Krško, str. 42–44.

51 Prim. Golec, *Adam Bohorič*, str. 78–79.

52 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 48–51.

53 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 56–61.

Ustanovni privilegij mesta Lož, Dunaj, 8. marec 1477 (SI AS 1063, Zbirka listin, Kronološka serija, št. 806, 1477).

pa prepustiti drugemu meščanu, če bi ostalo brez lastnika.⁵⁴ Ta obveznost mestnega predstojništva, ki ni omejena z nobenim rokom, je ugasnila sama po sebi s časovno distanco. Z drugim privilegijem, izdanim šest dni za prvim, 14. marca 1477, je Friderik III. podelil še šestletno davčno prostost novim naseljencem, ki si v mestu zgradijo ali kupijo hišo. Po Kranjčevem mnenju tako majhna časovna razlika najverjetneje kaže na to, da so pri sestavljanju ustanovne listine na podelitev te ugodnosti pozabili.⁵⁵

Praktično uveljavljanje obeh privilegijev iz marca 1477 se je začelo takoj. O tem najneposredneje priča cesarjevo pismo oskrbniku loškega gospostva, datirano 17. marca 1477, ki v uvodu povzame podeljene mestne pravice, naslovniku pa naroča, naj na mestnega sodnika in svet prenese ribolovne pravice, ki jih je doslej upravljal. Pomenljivo je, da Friderik III. samo omenja, da je meščanom prepustil (*gelassen*) »svoje sodišče prav tu v Ložu«, ne da bi govoril o prenosu.⁵⁶ Iz tega sledi, da so trško sodišče, zdaj mestno, že dotlej upravljali Ložani sami. Izrecno je omenjeno leta 1457 (*markchgericht*), ko ga je od cesarja skupaj z loškim gradom in gospostvom dobil Martin Schnitzenpauer, kot je vse to imel v zakupu že v času Celjskih.⁵⁷

Novoustanovljenemu mestu je bilo torej podeljeno mestno pravo Novega mesta, od Ložanov pa je bilo odvisno, kako ga bodo znali implementirati. Prav gotovo so si priskrbeli prepis novomeških mestnih pravic iz leta 1365, na katere so se po potrebi sklicevali, kot bomo videli, denimo

leta 1661 v obrambi svojih deželskosodnih pravic. Tako dejanje je dokumentirano pri Krškem, ki si je prejkone še pred koncem 15. stoletja dalo prepisati člene celjskega mestnega prava v svojo še ohranjeno mestno knjigo.⁵⁸

RAZMERJE MESTO–GOSPOSTVO

Preden se posvetimo obravnavi posameznih mestnih pravic v praksi, se je treba nujno ustaviti pri razmerju med mestom in zemljiškim gospostvom Lož, iz katerega se je mesto ob svojem formalnem nastanku leta 1477 izločilo. Razmerje je mogoče razdeliti v več obdobjih, povezanih z lastništvom gospostva, njegovim sedežem in obsegom. Do zgodnjega 17. stoletja ni bilo deželno-knežje samo mesto, ampak v lasti deželnega kneza kot njegovo komorno premoženje tudi loško gospostvo z deželskim sodiščem in upravnim središčem na gradu. Prvo instanco nad mestom je imel kranjski deželni vicedom v Ljubljani, kolikor ni določenih pristojnosti iz praktičnih razlogov prepuščal gospostvu. Slednje je bilo v rokah zastavnih imetnikov, dokler ga ni zadnji med njimi, Volf pl. Paradeiser, leta 1613 kupil. S tem se je v odnosih med mestom in gospostvom začelo novo poglavje. Za kratkotrajnima vmesnima lastnikoma so bili poznejši lastniki, ki so imeli v lasti tudi sosednja gospostva, knezi Eggenbergi, knezi Auerspergi, dva prehodna gospodarja in slednjič od leta 1707 grofje Lichtenbergi, pod katerimi je dočakalo zemljiško odvezo. Ko so Eggenbergi leta 1635 poleg gospostva Lož z nakupom pridobili tudi bližnjo snežniško posest, so upravo gospostva prenesli na Snežnik, loški grad pa prepustili propadanju. Obe posesti sta se dokončno združili

⁵⁴ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 60–61.

⁵⁵ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 50 in 60–63.

⁵⁶ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 64.

⁵⁷ Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 98.

⁵⁸ Golec, *Adam Bohorič*, str. 103–105.

pod Lichtenbergi, tako da je od leta 1718 mogoče govoriti o enotnem loško-snežniškem gospodstvu z upravnim središčem na Snežniku.⁵⁹

Mesto Lož je bilo s podelitvijo mestnih pravic izvzeto iz loškega gospodstva, vendar je nanj vseskozi ostajalo vezano z določenimi gmotnimi obveznostmi. Poravnavalo jih je izključno v denarju: dvorni činž, sodnino in plačilo za ribolov v gosposčinskem ribniku. Od navedenih treh je bila največja obveznost prva – dvorni činž, zakupnina za mestno zemljišče. Friderikov ustanovni privilegij je v 7. členu posebnih določil mestnemu sodniku nalagal, da »od naših meščanov in ljudi« vsako leto pobere dvorni činž (*den hofzynns*) in ga obračuna ter izroči »nam ali, komur bomo to ukazali«. ⁶⁰ Medtem ko višina dajatve ni opredeljena, je drugače s sodnino ali sodnim denarjem (*gerichtgelt*), dajatvijo od mestnega sodišča in sodne palice (*vom geriht vnd vom stab*) v višini desetih funtov denaričev, ki je obstajala že dotlej, »od nekdaj« (*als von alter herkommen ist*). ⁶¹ Izpolnjevanje obeh obveznosti prvič srečamo leta 1526, ko je kranjski deželni vicedom poročal, da je mesto za svoje sodišče (*von dem Stat gericht*) dolžno plačevati 10 funtov črnih denaričev, za činž (*grundt Zins*) pa 20, skupaj 30 funtov ali 37 renskih goldinarjev in pol. ⁶² Naslednjega pol stoletja sta se dajatvi rahlo povečali. Na edinem znanem poimenskem popisu oštator in plačnikov dvornega činža iz leta 1573 najdemo podatka, da je činž gospodstvu tedaj prinašal 28 goldinarjev, 26 krajcarjev in pol, sodnina pa (preračunano iz 10 funtov) 13 goldinarjev in 20 krajcarjev, skupaj 41 goldinarjev ter 46 krajcarjev in pol. 68 posestnikov je skupno posedovalo 79 oštator, na vsak oštator pa je prišlo 21 krajcarjev in en črn denarič činža. ⁶³ Obe dajatvi, dvorni činž in sodnina, sta bili leta 1606 z enakima zneskoma vneseni v reformirani urbar loškega gospodstva (prva kot *Hofzünß* in druga kot *Gericht Geld von Gericht stab*). ⁶⁴ V naslednjih dveh

urbarjih iz let 1669 in 1674 se jima je pri obveznostih mesta pridružila še dajatev petih goldinarjev od ribnika (*von ainem Teüchtl, oder Gräbl*), ki je bila s prav takšno višino določena v mestnem ustanovnem privilegiju. Pozneje, od priročnega urbarja 1711–1717 dalje, srečujemo samo še enovito dajatev brez členitve na sestavne dele, znašala pa je 46 goldinarjev, 46 krajcarjev in pol. Njena višina je ostajala nespremenjena do zemljiške odveze leta 1848, pri čemer so jo, začeni z urbarjem iz let 1757–1768, opredeljevali kot činž in sodnino (*Züns zu Hoff, und Gericht Staabgeldt*), torej brez navajanja dajatve za ribnik, v zadnjem urbarju 1797–1848 pa je alternativno označena tudi kot pristojbina za odvetščino (*oder Vogtheijgebührr*). ⁶⁵ Ložani so jo v 18. stoletju nekajkrat poimenovali z vsebinsko ustreznim terminom remanenca (*Remanenzgelt*): ⁶⁶ v zapisniku o spornih sodniških volitvah leta 1713, ⁶⁷ na popisu plačnikov davka in kontribucije leta 1738, ⁶⁸ med vicedomsko vizitacijo leta 1744 ⁶⁹ in v napovednih tabelah letnih prihodkov mesta v terezijanskem katastru. ⁷⁰

V 17. stoletju se je mestnim obveznostim do tedaj nič več komornega, ampak od leta 1613 zasebnega gospodstva pridružila še ena – stražarina (*Skhartgelt, Skhargelt, Skartgelt*). Plačevale so jo določene vasi in mesto za kritje stroškov gozdnih čuvajev. Srečujemo jo kontinuirano od urbarja iz leta 1669 dalje, pri čemer je imelo mesto od vseh krajev daleč največjo obveznost 17 goldinarjev in 35 krajcarjev. Pomenljivo je, da ob prvi pojavitvi samo pri mestu ni navedena starejša vsota v funtih, kar daje vtis, da so mu to obveznost naložili

59 Ribnikar, Posestne in gospodarske razmere, str. 35; Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 269–270 in 449–451; Okoliš, Izseki iz zgodovine, str. 571–572.

60 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 59.

61 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 57.

62 AT ÖStA, AVAFHKA, IÖHA, K 40, L–2, Laas in Krain, fol. 1r–iv, s. d. 1526. – Prvi ohranjeni urbar loškega gospodstva iz leta 1528 ne ponuja celovite slike in mesta sploh ne omenja (SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 409, urbar gospodstva Lož 1528).

63 SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XLI–8, 1573 jar etc. Vermergkht die hofstet in der statt Laaß wie hernach volgt. Prim. nedatirani popis prihodkov gospodstva iz istega časa, ki ima to vsoto navedeno pod postavko letni mestni činž (*Statt zinß jährlich*) (prav tam, lit. L XLI–I, s. d.).

64 SI AS 778, Gospodstvo Snežnik, knj. 16, urbar gospodstva Lož 1606, pag. III.

65 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 57. – SI AS 778, Gospodstvo Snežnik, knj. 17, urbar gospodstva Lož 1669, s. p., Statt Laaß; knj. 18, urbar gospodstva Lož 1674, pag. 192; knj. 19, priročni urbar gospodstva Lož–Snežnik 1711–1717, pag. 175; knj. 20, priročni urbar gospodstva Lož–Snežnik 1718–1724, pag. 174; knj. 21, urbar gospodstva Lož–Snežnik 1726–1732, pag. 186; knj. 22, urbar gospodstva Lož–Snežnik 1733–1738, pag. 188; knj. 23, urbar gospodstva Lož–Snežnik 1739–1744, pag. 186; knj. 24, urbar gospodstva Lož–Snežnik 1745–1750, pag. 186; knj. 25, urbar gospodstva Lož–Snežnik 1751–1756, pag. 196; knj. 26, urbar gospodstva Lož–Snežnik 1757–1768, pag. 208; knj. 27, priročni urbar gospodstva Lož–Snežnik 1769–1780, pag. 240; knj. 28, priročni urbar gospodstva Lož–Snežnik 1781–1795, pag. 251; knj. 29, urbar gospodstva Lož–Snežnik 1797–1848, pag. 546.

66 O izrazu remanenca: Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 311–312; Vilfan, *Zgodovina neposrednih davkov*, str. 426–427; prim. Ribnikar, Posestne in gospodarske razmere, str. 39. O podobnem razvoju obveznosti v Krškem: Golec, *Adam Bohorič*, str. 106–107.

67 SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, I/104, lit. L I–I, volitve sodnikov, 30. 5. 1713.

68 SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–4, 16. 5. 1738.

69 Prav tam, lit. L XX–3, 25.–26. 8. 1744.

70 SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 45, N 192, No. 4, 16. 9. 1749; No. 8, 26. 8. 1752.

pozneje.⁷¹ Slovensko so jo imenovali straža, kot so Ložani izpričali med vizitacijo leta 1744, ko so tudi pojasnili njeno vsebino: za gozdne čuvaje, ki pazijo na Lichtenbergove, tj. gosposčinske gozdove (*vor die strasa oder forst knecht welche seine wälder huetten*).⁷² Mesto jo je po terezijanskem katastru pobiralo tudi v Starem trgu in Podložu,⁷³ kar pomeni na območju celotnega mestnega pomirja.⁷⁴ Tudi zaradi tega je bila toliko višja kot pri vaseh.

V zvezi z razmerjem mesto–gospodstvo gre posebej poudariti, da se je Lož v prvi polovici 18. stoletja glede izpolnjevanja svojih obveznosti do gospodstva znašel v zelo nezavidljivem položaju, kar je vplivalo tudi na izvajanje mestne samouprave in njegovo suverenost. Lastnik loško-snežniškega gospodstva Franc grof Lichtenberg mu je kmalu po letu 1714 zaradi neplačanih obveznosti na podlagi rubežne pravice, ki so jo grofu podelili kranjski deželni stanovi, zasegel pobiranje letnih mestnih prihodkov in davščin. On ter njegov sin in naslednik grof Franc ml. sta nato tri desetletja kot imetnika rubežne pravice (*Spanungs-juris Inhaber*) spretno skrbela za to, da je mesto še naprej ostajalo dolžnik, čeprav je gospodstvo zdaj samo pobiralo fiskalne obveznosti do dežele in si obračunavalo obe mestni dajatvi gospodstvu – remanenco in stražarino.⁷⁵ Ložane je bremena rubeža

odrešila šele terezijanska davčna rektifikacija. Po novi pavšalni odmeri davka za kranjska mesta leta 1747, ki je davčno obveznost preobremenjenim mestom občutno znižala, je bilo Ložu naloženo letno plačilo 150 goldinarjev, vendar prva tri leta po 200 goldinarjev zaradi poplačila dolga do grofa Lichtenberga in s tem odprave rubeža (*zur abtilgung der Crafft Laaft: Carthen darauf haftenden graff Lichtenbergischen spanung*).⁷⁶

Razmerje mesto–gospodstvo je v širšem pomenu besede poleg mestnih kolektivnih vključevalo individualne obveznosti Ložanov, kot je denimo desetina od njiv,⁷⁷ kar presega okvire naše obravnave. Opozoriti kaže tudi na zelo verjetno prakso, da so loški mestni svetniki kot prisledniki sodelovali na krvnih pravnih deželskega sodišča loškega oziroma pozneje loško-snežniškega gospodstva, česar se bomo v nadaljevanju še dotaknili.

PRAVICE IN DOLŽNOSTI MESTNIH PREBIVALCEV

Prebivalci mest nasploh so uživali osebno svobodo. Formulacijo v prvem delu loškega mestnega ustanovnega privilegija, da cesar svoje ljudi in podložnike, ki bodo v Ložu imeli hiše in bodo tam prebivali, naredi za *meščane* (*zu burgern geschefft vnd gemacht*),⁷⁸ je treba razumeti v širšem pomenu besede meščan (Bürger). Mišljeni so osebno svobodni prebivalci mesta kot posamezniki in kot skupnost, tako kot pri določilu, da se imenujejo meščani in naj jih vsi štejejo za take. S statusom meščana ni bila združljiva tlaka, ki jo zato privilegij v posebnih določilih dopušča le pri

⁷¹ SI AS 778, Gospodstvo Snežnik, knj. 17, urbar gospodstva Lož 1669, s. p., Skhartgelt; knj. 18, urbar gospodstva Lož 1674, pag. 194; knj. 20, priročni urbar gospodstva Lož–Snežnik 1718–1724, pag. 201; knj. 21, urbar gospodstva Lož–Snežnik 1726–1732, pag. 261; knj. 22, urbar gospodstva Lož–Snežnik 1733–1738, pag. 228; knj. 23, urbar gospodstva Lož–Snežnik 1739–1744, pag. 230; knj. 24, urbar gospodstva Lož–Snežnik 1745–1750, pag. 227; knj. 25, urbar gospodstva Lož–Snežnik 1751–1756, pag. 236 (pretvorjeno tudi v nemško veljavo 14 gld, 56 kr, 3 den); knj. 26, urbar gospodstva Lož–Snežnik 1757–1768, pag. 233 (odtlej samo še v nemški veljavi); knj. 27, priročni urbar gospodstva Lož–Snežnik 1769–1780, pag. 268; knj. 28, priročni urbar gospodstva Lož–Snežnik 1781–1795, pag. 279; knj. 29, urbar gospodstva Lož–Snežnik 1797–1848, pag. 546. – Izraz stražarina je uporabil Peter Ribnikar (Posestne in gospodarske razmere, str. 39).

⁷² SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–3, 25.–26. 8. 1744.

⁷³ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 45, RDA, N 192, No. 4, 26. 9. 1752; No. Ad 26, 10. 7. 1788.

⁷⁴ Prim. obseg pomirja v: *Historischer Atlas*, Bl. 35, Adelsberg.

⁷⁵ Po navedbi Ložanov med vicedomsko vizitacijo leta 1744 naj bi do rubeža prišlo pred 35 leti, torej okoli leta 1709 (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–3, 25.–26. 8. 1744), vendar so bili mestni dohodki po letnem računu 1713–1714 še nedotaknjeni (prav tam, račun mestnega sodnika 1713–1714). Točnejša je navedba v vicedomskem konceptnem poročilu iz leta 1747, da je grof Lichtenberg mestne prihodke in urbar zarubil pred 30 leti, tj. okoli leta 1717 (prav tam, 16. 1. 1747). Leta 1717 so Ložani v prošnji vicedomu za potrditev novoizvoljenega mestnega sodnika že pisali o rubežu (prav tam, šk. 184, I/104, lit. L I–I, volitve sodnikov, 25. 5. 1717). V primerjavi s prejemki v sodnikovem letnem računu 1713–1714 (201 gld

in 11 kr) so mestni sodniki v tridesetih in štiridesetih letih 18. stoletja prejeli neprimerno manj dohodkov, in sicer od komaj 8 gld in 20 kr do največ 23 gld in 36 kr, saj zdaj vanje niso bili več vključeni prejemki za davek, kontribucijo in stražarino (prav tam, šk. 197, lit. L XX–3, sodniški letni računi 1733–1744). Ložani so leta 1738 pojasnjevali, da je grof njihove prihodke zarubil zaradi 300 goldinarjev neplačane remanence in da letni izdatki mesta pressegajo prihodke za 101 goldinar (prav tam, lit. XX–4, ad 16. 5. 1738). Mestni urbar je bil leta 1747 še vedno v rokah grofa Franca ml. (prav tam, lit. L XX–3, 16. 1. 1747).

⁷⁶ SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 49, fasc. XIX, lit. G, No. 1, 1. 3. 1747.

⁷⁷ Iz okoli leta 1573 je ohranjen seznam t. i. meščanskih njiv (*Burger Akher*), od katerih je 53 uživalcev gospodstvu plačevalo desetino, med njimi cerkev sv. Petra in oltar sv. Katarine (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XLI–7, Burger Akher etc.). Desetina od pšenice, rži, ovsu, ječmena in fižola je kot obveznost navedena pozneje še v urbarjih iz let 1606 (tudi poimensko), 1669 in 1674, in sicer v členu o mestnem pomirju, ker so njive ležale v njem (SI AS 778, Gospodstvo Snežnik, knj. 16, urbar gospodstva Lož 1606, pag. 133–137; knj. 17, urbar gospodstva Lož 1669, s. p., Statt Pürckhfridt; knj. 18, urbar gospodstva Lož 1674, pag. 197).

⁷⁸ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 55.

zgraditvi mesta, sicer pa meščane od nje odvezuje (5. člen).⁷⁹ V napovedi za terezijanski kataster leta 1749 je mesto izrecno poudarilo, da nima nobene tlake ne v denarju ne v naravi. Le podružniki (*die Vndtersasler*), tj. kajžarji, morajo prenašati pisma, mestna soseska pa obnavljati cesto, ki jo večkrat poškodujejo tovarniki.⁸⁰

Obveznost Ložanov je bila tudi vzdrževanje mestnega obzidja, katerega zgraditev zapoveduje mestna ustanovna listina s formulacijama »taisti naš trg v Ložu za obrambo urediti« ter »zgraditi in urediti utrdbo«. ⁸¹ O izvajanju te obveznosti je sicer malo znanega.⁸² Z zmanjševanjem turške in siceršnje nevarnosti je obrambna funkcija mestnih zidov občutno plahnela, obzidje pa vse bolj propadalo, dokler ni bilo okoli leta 1800 opušeno.⁸³

Kar zadeva meščane, so tudi v Ložu razlikovali med meščani v širšem in meščani v ožjem pomenu besede – polnopravnimi meščani. Slednji so bili samo tisti moški, ki so jim individualno podelili meščanske pravice. Ne mestna ustanovna listina ne poznejši normativni akti se na to področje niso spuščali, ampak so ga prepuščali običajnemu pravu. Distinkcija med polnopravnimi meščani in meščani v širšem pomenu besede je kvečjemu implicitno razvidna iz formulacije »naši meščani in ljudje«: *von vnsern burgern vnd lewten* (na primer v 7. členu pri dvornem činžu),⁸⁴ kolikor ne gre za sopomenko, za enega v tem času pogosto rabljenih silogizmov, ki pomeni svobod-

ni prebivalci mesta ali meščani v širšem pomenu besede.

Zaradi slabe ohranjenosti virov ne vemo, pod kakšnimi pogoji je bil lahko posameznik sprejet med polnopravne meščane. Samo sklepati je mogoče, da sta na splošno tako kot drugod veljala dva temeljna pogoja: poročenost in (so)lastništvo hiše.⁸⁵ Kdaj in koliko so v Ložu od tega v praksi odstopali, je vprašanje zase. Ne poznamo namreč nobenega postopka sprejema, odvzema ali odpovedi meščanskim pravicam ter niti enega spora v zvezi z njimi. Opremo se lahko le na nekaj podatkov iz 18. stoletja, to pa so navedbe o številu meščanov ter redki zapisi o konkretnih sprejemih in sprejemanju na splošno. Leta 1749 v napovedi mesta za terezijanski kataster najdemo navedbo, da mora vsak novosprejeti meščan (*wan einer in die Burgerschaft auf das Neue angenommen werdet*) plačati v mestno blagajno osem goldinarjev in pol, da pa za sprejem zaprosi komaj eden v 12 letih.⁸⁶ Kot pričajo letni računi mestnih sodnikov za obdobje 1733–44, sta trditvi precej blizu resnici. V tem desetletnem razponu srečamo le dva nova meščana. Miha Martinčič je v prvih treh letih 1733–1736 in v letu 1737–38 za svoje meščanske pravice (*an der burgerschafft*) po obrokih odplačal skupaj 6 goldinarjev in 10 krajcarjev; preostanek je bil morda plačan že pred letom 1733 ali v letu 1738–39, iz katerega ni ohranjen račun. Iz slovensko pisanega računa za leto 1739–40 nato izvemo, da je novi meščan Šimon Žigmont »za purgarijo« položil 10 goldinarjev (*od Shimona Shigmonta sa Purgario defset Ranish*), naslednja tri leta pa nihče ničesar.⁸⁷ Tudi račun mestnega sodnika za leto 1713–14⁸⁸ ter izkaz letnih prihodkov in odhodkov mesta za leto 1788 ne izkazujeta plačila pristojbine novosprejetih meščanov.⁸⁹

Za razliko od nekaterih drugih mest za Lož nimamo nobenega seznama meščanov ali poimenske evidence sprejemov. Izpričano je samo skupno število 77 meščanov, ki ga je leta 1773 v poročilu okrožnemu uradu v Postojni navedel mestni sodnik Valentin Lah.⁹⁰ Okrožni glavar baron Lichtenberg je nato deželnemu glavarstvu v Ljubljani sporočil svoje nemerodajno mnenje,

79 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 50 in 58.

80 SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 45, RDA, N 192, No. 4, 26. 9. 1749.

81 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 54.

82 O tem govori, na primer, ukaz nadvojvode Karla deželnemu vicedomu leta 1573 (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XLI–6, s. p., prezentirano 12. 10. 1573).

83 Tako je notranjski okrožni glavar leta 1750 poročal, da večji del obzidja leži na tleh (*der Mehrste Theil der Stadt-Mauer zu boden ligen*) in da za njegovo ponovno postavitev ni zadostnih sredstev (*zu dessen aufrichtung kein genugsamer fundus Vorhanden*) (SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 128, fasc. XLII, 9. 10. 1750). V osemdesetih letih 18. stoletja pa so vojaški kartografi ugotavljali, da ima mesto, ki je s svojimi vsega 60, večinoma lesenimi hišami podobno vasi, slabo obzidje, visoko le 6 do 6 čevljev in pol (180–210 cm) (*Slovenija na vojaškem zemljevidu, Opisi*, str. 55). Natančen čas opustitve zapiranja mestnih vrat in njihovega porušenja ni znan. To se je s severnimi vrati najverjetneje zgodilo sočasno kot pri drugih mestih, okoli leta 1800, medtem ko so južna mestna vrata še leta 1823 služila vsaj kot obokan vhod v mesto. Na franciscejski katastrski mapi je namreč prikazana zidana stavba v lasti občine (*Gemeinde*) označena kot *Stadt-Haus* in brez hišne številke (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, A 84, k. o. Lož, mapni list IV, stavbna parcela 126; zapisnik stavbnih parcel, s. d. 1823); prim. Kos, Podoba mesta Loža, str. 85).

84 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 59.

85 Prim. Golec, Elite v majhnih mestih, str. 236–237.

86 SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 45, RDA, N 192, No. 4, 26. 9. 1752.

87 SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–3, sodniški letni računi. – Sprejem meščanskih pravic je v slovenskem sodniškem računu za leto 1739–40 omenjen še enkrat: »kadar ie Shigmond purgario perieu«.

88 Prav tam.

89 SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, II. reg., šk. 115, fasc. 242, spis 7955/1787, 15. 3. 1788.

90 SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 9, lit. B, Vol. 8, No. 1, 6. 7. 1773.

da bi lahko število sistemizirali na 81, kolikor je v mestu meščanskih hiš (znotraj obzidja 64, v predmestju 17).⁹¹ Podatek o 77 meščanih v mestu z 81 hišami pove, da je v Ložu meščanske pravice pridobil praktično vsak hišar. V le redkih hišah so namreč gospodarile vdove in neporočene ženske, ki jim meščanske pravice kot ženskam niso pripadale.⁹² Sklepati je mogoče, da so Ložani v tem času prej ali slej sprejeli med meščane vsakega možkega hišnega gospodarja, če za sprejem le ni bilo prevelikih zadržkov. Podeljevanje meščanstva je vsekakor ostajalo praksa do odprave mestnih samouprav leta 1811 v času francoske zasedbe, prej-kone pa se je nadaljevalo še v predmarčni čas.

Posebno vprašanje je velikost oziroma številčnost t. i. občine meščanov (*Gemeinde*): so bili vsi polnopravni meščani hkrati tudi njeni člani ali je občina kot korporacija, kakor v nekaterih mestih, vključevala samo omejeno število meščanov?⁹³ V Novem mestu, na katero je bil Lož s svojimi mestnimi pravicami vezan kot na zgled, je bilo tako od volilnega reda nadvojvode Karla iz leta 1573 dalje.⁹⁴ Iz različnega označevanja prič, zaslišanih v zvezi z volitvami mestnega sodnika leta 1713, na katerih je prišlo do ekscesa, je mogoče razumeti, da občine tudi v Ložu niso sestavljali vsi meščani. Prve tri priče so namreč imenovane mestni svétnik (*Rathsverwandter*), četrta je označena kot meščan in hkrati »v občini« (*burger vnd in der gemein*), peta meščan »iz občine« (*burger aus der gemein*), zadnje tri pa samo meščani (*burger*).⁹⁵

8. člen posebnih določil – Kranjc ga imenuje **meščanska bremena** – slehernemu, ki ima v mestu hišo ali obrt in kupčijo, zapoveduje, da z mestom prenaša vsa bremena in se glede tega ravna tako, »kot se ravnaajo drugi naši meščani, pošteno«. Člen je v prvi vrsti namenjen tistim, ki osebno niso spadali pod mestno jurisdikcijo. Novomeški mestni privilegij iz leta 1365 namreč v tem kontekstu posebej imenuje plemiče in neplemiče.⁹⁶ V Ložu je bila plemiška hišna posest sicer velika izjema. Na seznamu oštatoz iz leta 1573 je, denimo, naveden neki »gospod« Haller (*Herr Hal-*

ler) z enim oštatom,⁹⁷ najverjetneje Jurij pl. Haller s Planine.⁹⁸ Na prelomu iz 17. v 18. stoletje pa je po mestnih davčnih registrih štiri oštate posedoval Ludvik baron Marenzi,⁹⁹ v katerem prepoznamo Tržačana, zeta baronice Coraduzzi, graščakinje v bližnji Koči vasi, znane po slovenski zasebni korespondenci s hčerko Marenzijevo, poročeno v Trstu.¹⁰⁰

Za ohranjanje mestnega prebivalstva je bilo vseskozi nujno priseljevanje od drugod, o čemer govori 6. člen posebnih določil ustanovnega privilegija o **naseljevanju vnanjnikov**. Kdor se hoče v mestu naseliti, lahko to stori neovirano, kakor so privilegirani »drugi naši meščani v Novem mestu«. Novomeško mestno pravo, ki se je s tem določilom izrecno preneslo tudi na Lož, je glede naseljevanja vnanjnikov določalo, da sme zemljiški gospod podložnika, ki je ušel v mesto, zahtevati nazaj, vendar samo eno leto, potem pa njegova pravica zastara in podložnik postane prost. Če je gospod pravdo za svojega ubeglega podložnika dobil, mu mesto tega po kostanjeviško-novomeškem pravu ni bilo dolžno izročiti, ampak ga je moralo v 14 dneh samo izgnati iz mesta.¹⁰¹ O prakticiranju te pravice v Ložu ni znanega ničesar. Sklepati je mogoče samo, da med podložniki ni moglo biti posebnega zanimanja za beg v to mesto.

Prav tako ne vemo ničesar o prakticiranju **šestletne davčne prostosti** – oprostitve vseh dajatev in davkov (*aller zins vnd stewr*) – za novonaseljence, ki jo je Friderik III. Ložu podelil 14. marca 1477, šest dni po izdaji mestne ustanovne listine. Ta pravica je bila za spoznanje manj ugodna od tiste, ki jo je nadvojvoda Rudolf dobrih sto let prej (1365) podelil Novemu mestu, namreč oprostitve plačevanja prvih sedem zaporednih let.¹⁰² Subsidiarno je novomeško določilo veljalo sicer tudi v Ložu in Kočevju, katerega ustanovna listina ne govori posebej o oprostitvi, tako kot je ne vsebuje ustanovna privilegija Krškega, na katero se je preneslo celjsko mestno pravo, in Višnje Gore.¹⁰³ Ugodnost šestletne davčne prostosti so novonaseljencem v Ložu gotovo nudili v začetnem ob-

91 Prav tam, 8. 7. 1773.

92 Leta 1752 so bile med posestniki skupno 84 hiš v mestu in predmestju le štiri ženske oziroma tri, ker je ena posedovala dve hiši (SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 45, N 192, No. 7, 26. 8. 1752).

93 Prim. Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 37.

94 Po Karlovem volilnem redu je imelo Novo mesto 12-članski notranji svet, 24-članski zunanji svet in občino z 48 člani (objava v: Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta*, s. p., Dodatek II).

95 SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, I/104, lit. L I–I, volitve sodnikov, 30. 5. 1713.

96 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 50 in 59. Za Novo mesto prim. Vilfan, *Novomeški mestni privilegij*, str. 102.

97 SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 95, I/54, lit. L XLI–8, 1573 jar etc. Vermergkht die hofstet in der statt Laaß wie hernach volgt.

98 Prim. Smole, *Graščine na nekdanjem Kranjskem*, str. 348; Žabota, *Matična knjiga*, str. 90, 92, 94, 117, 131–132 in 164.

99 Marenzijeve posesti je mogoče slediti do leta 1710, v registrih od 1711 dalje pa je ni več (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–I, davčni registri 1699, 1701, 1702, 1708, 1710, 1711, 1713).

100 Merku, *Slovenska plemiška pisma*.

101 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 58–59. Prim. Vilfan, *Novomeški mestni privilegij*, str. 101.

102 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 61–62. Prim. Vilfan, *Novomeški mestni privilegij*, str. 105.

103 Gl. op. 46.

dobju mesta, pozneje pa morda ne več ali le krajši čas. Vsaj iz ohranjenih davčnih registrov mesta s konca 17. in zgodnjega 18. stoletja ni razvidno, da bi je bil deležen kateri od plačnikov.¹⁰⁴

MESTNA UPRAVA IN SODSTVO

Potem ko mestni ustanovni privilegij že v prvem delu navaja, da Friderik III. mestu podeljuje tudi pomirje, in sicer v takem obsegu, kakor »je bilo (to) po starem običaju in bo zajeta taista utrdba« (*als weit der von allter herkommen ist und dieselbe Beuestigung ingefanngen wirdet*),¹⁰⁵ upravne in sodne pravice vsebuje 2. člen posebnih določil, sestavljen iz štirih odstavkov, kot ga je opredelil Kranjc. Prvi ureja volitev sodnika in sveta, drugi njuno obveznost, da prisežeta mestnemu gospodu, tretji stvarno in krajevno pristojnost mestnega sodišča, četrti pa obveznost mesta plačevati sodnino. Loškim meščanom privilegij najprej podeljuje pravico, da iz svojih vrst na večne čase volijo (mestnega) sodnika in (mestni) svet (*ain richter vnd rat*). Izvoljeni so nato dolžni priseči Frideriku in njegovim naslednikom oziroma komur slednji ukažejo, kakor je to v drugih »naših« (deželno-knežjih) mestih na Kranjskem. Sodniki in svetniki naj v mestu in pomirju »sodijo v vseh zadevah, ki se gode« (*vmb all sachen so sich begeben zerichten haben sullen*), vendar naj od sodišča in sodne palice (*vom gericht vnd vom stab*) plačujejo deset funtov denaričev sodnine (*gerichtgelt*), »kot je to od starega sem prišlo« (*als von alter herkommen ist*).¹⁰⁶

Kranjc se ni veliko ustavljal pri tem temeljnem določilu delovanja mestne samouprave. Zapisal je, da je bilo lastno sodstvo poleg sejma in obzidja »pravzaprav glavni znak srednjeveških mest« in da »s te plati ni to torej nič novega«. »Pač pa si smejo Ložani svojega sodnika voliti sami, o čemer novomeški mestni privilegij ne govori.« Ugotavljal je še, da bi iz formulacije o pristojnosti sodnika za vse sodne zadeve izhajalo, »da je imel sodnik v svojih rokah tudi krvno sodstvo, vendar pa proti taki široki razlagi, vsaj v zvezi z novomeškim mestnim pravom govore tehtni pomisleki«, pri čemer se je oprl na Vilfanovo analizo novomeškega privilegija.¹⁰⁷ Glede pomirja, »ki naj bo tako, kot je bilo od nekdanj, kot ga torej določajo stari običaji«, pa je menil, da »se s tem verjetno misli pomirje dotedanjega trga«. Ustanovne privilegij-

ske listine drugih mest so bile namreč pri določanju obsega pomirja natančnejše, medtem ko loška ne govori o nikakršnih mejah.¹⁰⁸

Kaj nam o mestni upravi in sodstvu pove praksa, si bomo v nadaljevanju ogledali v naslednjem zaporedju: mestni sodnik in svet, njune pristojnosti in mestno pomirje.

Mestni sodnik in svet sta v vsakem mestu predstavljala dejansko sodno in izvršilno oblast. Na dokumentih, izdanih v imenu mestne skupnosti, sta redno podpisana kot *N. Richter und Rat*.¹⁰⁹ Volitve obeh so bile v času, ko je Lož postal mesto, v mestih slovenskega prostora že običajne, zato so tudi vključene v ustanovne listine štirih Friderikovih mest.¹¹⁰ Loški mestni privilegij govori o obveznosti prisege sodnika in sveta kakor v drugih deželnoknežjih mestih na Kranjskem, in sicer mestnemu gospodu oziroma njegovim predstavnikom.¹¹¹ V primeru Loža bi to bil sprva lahko vsakokratni zastavni imetnik ali upravitelj gospodstva, a ni o tem nobenih pričevanj. Pozneje so Ložani, tako kot druga deželnoknežja mesta, novoizvoljenega sodnika pošiljali po potrditev k vicedomu v Ljubljano, in sicer vsako leto kmalu po izvolitvi.¹¹² Potrjevanje je za večino mest dokumentirano s prošnjami, vsebovanimi v spremnih dopisih vicedomu in ohranjenimi od osemdesetih let 16. stoletja dalje,¹¹³ potem ko je bila obveznost potrjevanja novoizvoljenega sodnika s strani deželnega vicedoma za Novo mesto predpisana že leta 1573 v novem volilnem redu nadvojvode Karla.¹¹⁴ Spremni dopisi, poslani vicedomu iz Loža, se v vicedomskem arhivu začnejo šele leta

¹⁰⁸ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 48, 52 (op. 63).

¹⁰⁹ Prvi znan takšen podpis pri Ložu najdemo leta 1547 v prepisu prošnje kralju Ferdinandu I. za podelitev pravice do tedenskega sejma (AT ÖStA, AVAFHKA, IÖHA, K 40, L-2, Laas in Krain, fol. 7r-8v, s. d., pred 18. 10. 1547).

¹¹⁰ Gl. op. 46. – Izjema je ustanovni privilegij za Višnjo Goro, ki te pravice ne vsebuje, ker jo je Friderik III. leta 1461 podelil Višnji Gori še kot trgu (Otošec, Ob 500-letnici, str. 232; Otošec, *Srednjeveški pečati*, str. 124).

¹¹¹ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 55–56.

¹¹² V vicedomskem arhivu so z vrzeli ohranjeni dopisi za obdobje 1620–1742, in sicer izjemoma ne na enem mestu, ampak na dveh (SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, I/104, lit. L I-1; šk. 197, I/107, lit. L XX-1).

¹¹³ Od osemdesetih let 16. stoletja so z vrzeli ohranjena spremna pisma za potrditve mestnih sodnikov Novega mesta (SI AS, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 257, I/133, lit. R III-1), Višnje Gore (šk. 285, I/145, lit. W I-14), Črnomlja (šk. 279, I/142, lit. T II-1), Kamnika (šk. 275, I/139, lit. S XVIII-1), Krškega (šk. 171, I/97a, lit. G VIII-1), Kostanjevice (šk. 184, I/104, lit. L II-2), Radovljice (šk. 259, I/134, lit. R VII-3) in Metlike (šk. 233, I/124, lit. M XXXIII-1). Za Lož se začnejo leta 1620 (gl. prejšnjo opombo), za Kočevje šele 1651 (šk. 274, I/139, lit. G-I 1651), pogrešamo pa jih za Ljubljano in Kranj.

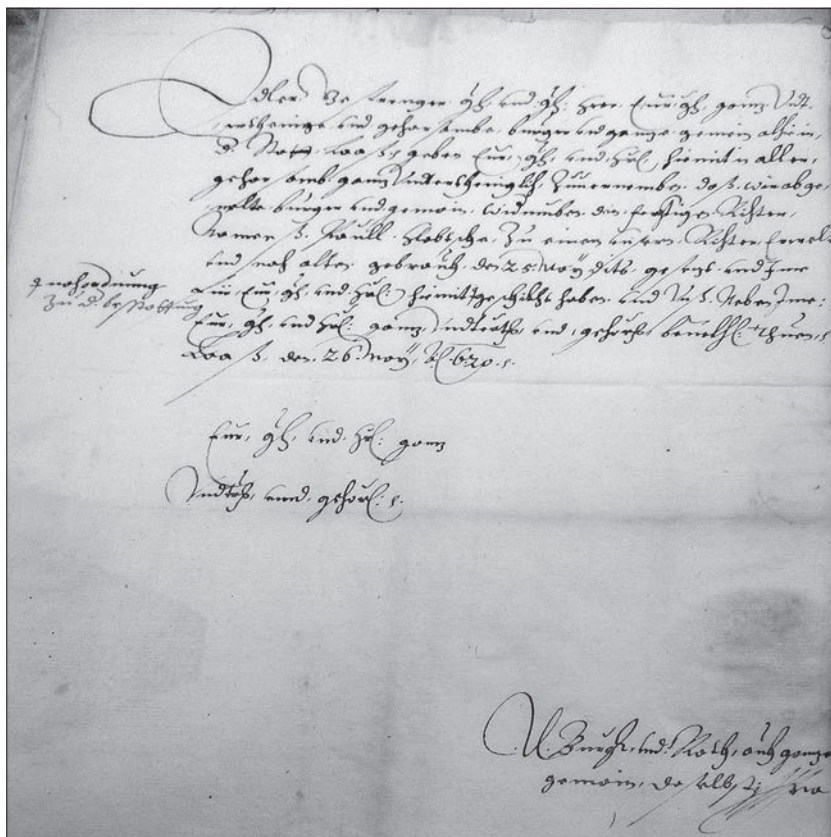
¹¹⁴ Objava v: Vrhovc, *Zgodovina Novega mesta*, s. p., Dodatek II.

¹⁰⁴ SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX-3, davčni registri 1699, 1701, 1702, 1708, 1710, 1711, 1711 in 1713.

¹⁰⁵ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 55.

¹⁰⁶ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 56–57.

¹⁰⁷ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 49, 52 (op. 67). Razlago, zakaj pri takih formulacijah ni bilo mišljeno tudi krvno sodstvo, gl. v: Vilfan, *Novomeški mestni privilegij*, str. 104.

Prvo poročilo o volitvah mestnega sodnika iz leta 1620 (SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, I/104, lit. L I–I, 26. 5. 1620).

1620,¹¹⁵ kar je lahko naključje ali pa tudi ne. Glede na to, da so kočevske mestne sodnike do tega časa potrjevali zastavni imetniki gospostva Kočevje in se je ta praksa spremenila šele, ko je gospostvo leta 1618 prešlo v zasebne roke,¹¹⁶ ni izključeno, da so bili tudi Ložani dolžni pošiljati svoje sodnike po potrditev k vicedomu šele po prodaji loškega gospostva dotedanjemu zastavnemu imetniku Volfu pl. Paradeiserju leta 1613. Redne volitve so bile od prvih dokumentiranih leta 1620 vsako leto 25. maja, na praznik sv. Urbana, izredne pa po potrebi tudi na druge dneve.¹¹⁷

Potem ko so bili enoletni sodniški mandati deželnoknežjih mest na Kranjskem z instrukcijo reprezentance in komore leta 1750 zamenjani s triletnimi,¹¹⁸ so se datumi volitev v Ložu morda

spreminjali, na kar kaže priseganje po tem času izvoljenih sodnikov v različnih delih leta. Dokumentiranih je sedem priseg (1756–1774), in sicer v knjigi prisežnih obrazcev, ki jo je najprej vodila reprezentanca in komora (1747–1763), ustanovljena po ukinitvi vicedomskega urada, nato pa njen naslednik deželno glavarstvo (1763–1783).¹¹⁹ V zadnjem obdobju delovanja mestnih samouprav (1783–1811) so priseganje mestnih sodnikov prenesli na okrožne urade. To v primeru Loža pomeni na okrožni urad v Postojni, vendar v razmeroma slabo ohranjenem gradivu tega oblastva ni mogoče najti zapisov o novoizvoljenih loških sodnikih.¹²⁰ V tem času so dokumentirane samo volitve leta 1804 zaradi smrti predstojnika mesta sredi mandata. Okrožni urad je za volilnega komisarja imenoval upravitelja gospostva Snežnik, volitve pa so izvedli »po obstoječih običajih« (nach den bestehenden Gebräuchen) in novega sodnika izvolili z večino glasov.¹²¹

¹¹⁵ Gl. op. 112.

¹¹⁶ Potem ko je zakup mesta in gospostva Kočevje po več kot sto letih prenehal in je leta 1618 gospostvo prešlo v last baronov Khislov, so se Kočevci skušali izogniti dolžnosti, da bi pošiljali sodnika po potrditev v vicedomski urad (SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 274, I/139, lit. G I–I, 12. 6. 1620).

¹¹⁷ Ko so se redne volitve 25. maja 1713 zaradi spora med mestnimi svetniki in meščansko občino razbile, so jih 3. julija ponovili v navzočnosti vicedomskega tajnika (SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, I/104, lit. L I–I, 23. 8. 1713).

¹¹⁸ Žontar, *Struktura uprave*, str. 73. – Natančen potek volitev v letih po izvedbi instrukcije poznamo za Višnjo Goro leta 1757. 12 notranjih svetnikov je predlagalo dva kandidata, volivcev iz vrst zunanjih svetnikov in občine pa je

bilo 17. Ti so dali 7 glasov prejšnjemu sodniku, po 6 in 4 pa drugima dvema kandidatoma. Volitve med zadnjima dvema so ponovili, tako da je sodnik postal tisti, ki je dobil 13 glasov, in drugi samo 4 (SI AS 166, Mesto Višnja Gora, šk. 2, sodni protokoli 1752–1783, fol. 321, 24. 6. 1757).

¹¹⁹ SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 138, knjiga prisežnih obrazcev, fol. 97v–98r in 101r–101v.

¹²⁰ SI AS 117, Kresijski urad Postojna.

¹²¹ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, III. reg., šk. 128a, fasc. 53, spis 9446/1804, 15. 10. 1804.

Iz nobenega poročila o volitvah med letoma 1620 in 1750, ko je izšla instrukcija za kranjska deželno knežja mesta,¹²² ne izvemo ključnih podatkov, kdo je v Ložu predlagal sodniške kandidate in kdo je imel pasivno volilno pravico. O tem je mogoče sklepati le po analogijah z drugimi mesti. Volitve so običajno potekale tako, da je notranji mestni svet iz svojih vrst predlagal dva ali največ tri kandidate, ki sta jih izvolila zunanji svet in občina meščanov.¹²³ Po novomeškem volilnem redu iz leta 1573 sta lahko zunanji svet in občina prva dva kandidata zavrnila in od notranjega sveta zahtevala, da predlaga dva druga.¹²⁴ Glede na to, da so bile Ložu leta 1477 podeljene mestne pravice Novega mesta, bi si Ložani lahko vzeli za zgled prav ta volilni model. Iz zapisnika zaslišanj ob spornih sodniških volitvah leta 1713 izhaja, da je novega sodnika izvolila meščanska občina (*von der Gemain erwelt worden*), zelo podobno formulacijo pa zasledimo tudi v spremnem dopisu vicedomu leta 1686 (*von der ganzen gmain aufgenomben*).¹²⁵ Instrukcija za kranjska deželno knežja mesta iz leta 1750 je volilni postopek poenotila: notranji mestni svet je iz svojih vrst predlagal dva kandidata, zunanji svet in občina meščanov pa sta sodnika izvolila z večino glasov.¹²⁶

Posebnost Loža je bila oznaka mestni podsodnik (*Vizestadtrichter*, *Vizerichter*) za sodnega upravitelja (*Gerichtsverwalter*), ki je mesto vodil v sodnikovi odsotnosti, tako tudi med iztekom mandata starega sodnika in potrditvijo novega. Kot podpisnika dopisa o izvolitvi novega sodnika ga srečujemo med letoma 1679 in 1687 ter ponovno leta 1714.¹²⁷

Tako kot iz razpoložljivih virov niso znane podrobnosti o volitvah mestnih sodnikov, ni bilo mogoče ugotoviti, kdaj in na kakšen način so Ložani pred letom 1750 volili **mestni svet**. V kranjskih mestih sta se v zahajajočem srednjem in v zgodnjem novem veku praviloma izoblikovala dva mestna sveta: notranji svet kot ožji in zunanji

kot širši organ mestne samouprave.¹²⁸ O strukturi meščanskih korporacij v Ložu je ob slabi ohranjenosti virov znanega komaj kaj. Do izvedbe omenjene instrukcije za kranjska deželno knežja mesta leta 1750¹²⁹ tako sploh ni izpričan zunanji svet, za notranji svet in občino meščanov pa ne poznamo števila članov, kaj šele da bi razpolagali s kakšnim poimenskim popisom. Glede na to, da ob skromnem naboru virov v sedemdesetih letih 17. stoletja srečamo dva člana notranjega sveta,¹³⁰ bi logično moral obstajati tudi zunanji svet, kolikor ni bila oznaka notranji svet vendarle zgolj pisarniška formulacija za edini obstoječi mestni svet. Pomenljivo je, da ob spornih volitvah sodnika leta 1713 v obsežnem zapisniku zaslišanj ni nikjer govor o dveh svetih, ampak le o svetu (*Rath*) in svetnikih (*Rathssverwandte*). Predlagani in nato tudi izvoljeni kandidat, loški mitničar, doslej ni bil ne meščan ne svetnik ne dvanajstnik ali »cvelfar« (*kein burger oder Raths Verwandter, weder burger weder Zwelffer*). Izraz dvanajstnik, ki se ob isti priložnosti enkrat pojavi tudi v množini kot sinonim za svet (*wider sije Zwelffer*), kaže na sicer običajno 12-člansko sestavo (notranjega) sveta. Med zaslišanimi osebami prav tako ni bilo nobenega zunanjega svetnika, ampak, kot smo videli, poleg treh svetnikov (*Rathsverwandter*) dve kategoriji meščanov: dva meščana, ki sta hkrati člana občine, in trije navadni meščani.¹³¹ Pozornost pritegne tudi spoznanje, da med vicedomsko vizitacijo mesta leta 1744 srečamo samo sodnika, notranji svet (*der innere Rath*) in občino (*die Gemeinde*), kar zopet daje občutek, da je bil svet en sam.¹³² Zapisnik vicedomske vizitacije Krškega iz istega leta, denimo, razkriva, da je imelo to mesto – tri dni starejše od Loža – tedaj 8-članski notranji svet, 7-članski zunanji svet ter 60 meščanov, ki so hkrati sestavljali meščansko občino.¹³³

122 SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 129, fasc. XLII, lit. S, 13. 5. 1750. Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 73–75.

123 V Krškem je, denimo, notranji svet leta 1676 po starem običaju predlagal občini v izvolitev tri notranje svetnike (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 171, I/97a, lit. G VIII–1, 28. 8. 1676).

124 Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta*, s. p., Dodatek II.

125 SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, I/104, lit. L I–1, volitve sodnikov, 9. 6. 1686.

126 SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 129, fasc. XLII, lit. S, 13. 5. 1750.

127 SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, I/104, lit. L I–1, volitve sodnikov, 20. 6. 1679, 25. 6. 1680, 13. 6. 1683 in 25. 8. 1714; šk. 197, I/107, lit. L XX–3, 1. 7. 1682 in 9. 1. 1687.

128 Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 35–36; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 159–160.

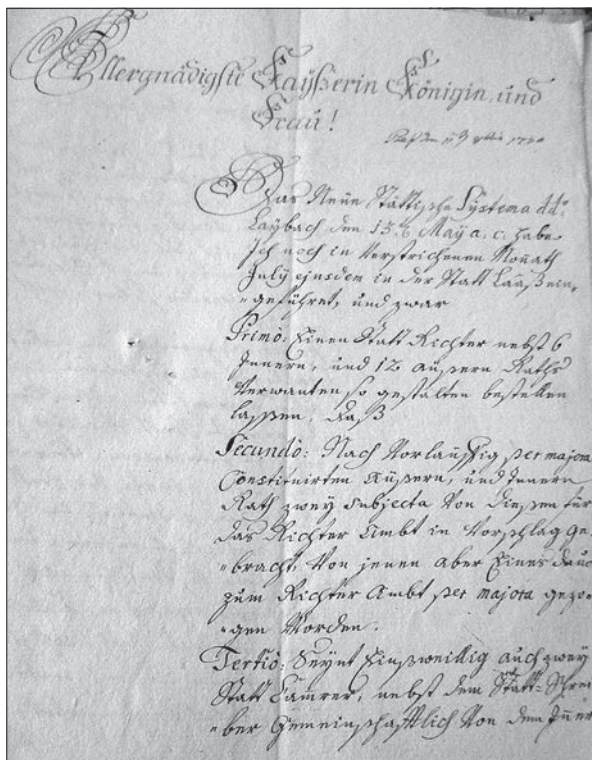
129 O instrukciji: Žontar, *Struktura uprave*, str. 73–74. O njeni izvedbi v Ložu: SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 128, fasc. XLII, lit. S, 9. 10. 1750.

130 V prepisu iz leta 1801 je ohranjeno pismo notranjega svetnika (*des Innern Raths verwandter*) Mihaela Šepca iz leta 1671 (Župnijski arhiv Stari trg pri Ložu, šk. 4, 14. 4. 1671), spremni dopis vicedomu o volitvah mestnega sodnika leta 1679 pa govori o izvolitvi notranjega svetnika (*des Innern Raths verwanten*) Andreja Juhe (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, I/104, lit. L I–1, volitve sodnikov, 20. 6. 1679).

131 SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, I/104, lit. L I–1, volitve sodnikov, 30. 5. 1713.

132 SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–3, 25.–26. 8. 1744.

133 SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 171, I/97a, lit. G VIII–5, 12. 5. 1744, 13. 5. 1744.

Poročilo notranjskega okrožnega glavarja o izvedbi instrukcije za mesta v Ložu julija 1750 (SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 128, fasc. XLII, 9. 10. 1750).

O številčni sestavi in načinu volitev dveh mestnih svetov v Ložu imamo najzgodnejše podatke šele iz leta 1750, ko je notranjski okrožni glavar po omenjeni instrukciji za kranjska mesta izpeljal predpisano reorganizacijo. O stanju pred tem v njegovem poročilu ni govora in prav mogoče bi bilo, da je zunanji svet nastal šele takrat. V skladu z instrukcijo, da imajo mesta (razen treh največjih – Ljubljane, Kranja in Novega mesta) po novem le 6 notranjih svetnikov (poleg sodnika) in 12 zunanjih,¹³⁴ je julija istega leta dal v Ložu z večino glasov izvoliti oba sveta, notranji svet je nato za sodnika predlagal dva kandidata, oba sveta skupaj pa sta začasno izvolila še dva mestna komornika.¹³⁵ Po novi instrukciji za kranjska deželnoknežja mesta iz leta 1769 naj bi se število svetnikov v obeh mestnih svetih z izjemo Ljubljane v vseh ostalih mestih skrčilo na štiri.¹³⁶

V mestih slovenskega in širšega prostora je bilo članstvo v mestnih svetih sprva podvrženo menjavi, t. i. mutaciji, pri kateri je nižji organ vsako leto odpoklical v svoje vrste del članov višjega in

ta iz članov nižjega izbral nove.¹³⁷ Ko pa se je od 16. stoletja postopoma uveljavilo načelo, da ima vsak organ sam pravico odločati o svoji sestavi, je širšemu meščanstvu preostalo le soodločanje ob volitvah predstojnika občine in najvišjih mestnih uradnikov na čelu s sodnikom.¹³⁸ Potem ko so mutacijo v 17. stoletju odpravili v Ljubljani in je članstvo v obeh svetih postalo dosmrtno – v notranjem leta 1628 in v zunanjem 1692 –, naj bi po F. Zwitteru na Kranjskem to reformo posnemala tudi druga mesta.¹³⁹ Tak razvoj je potrjen za največji gorenjski mesti Kranj in Škofjo Loko, kjer so mutacijo odpravili šele v prvi polovici 18. stoletja.¹⁴⁰ Prav tako je v prvi polovici 18. stoletja ni več imela Višnja Gora.¹⁴¹ Zanimivo je, da mutacije ni poznal že novi volilni red za Novo mesto iz leta 1573, ki je predpisoval zapolnjevanje organov le v primerih, ko se je kakšno mesto izpraznilo zaradi smrti.¹⁴² Tudi Lož bi lahko odpravil mutacijo, če bi se zgledoval po Novem mestu. Kako je bilo dejansko, ne vemo, dokler niso z instrukcijo za kranjska mesta leta 1750 mutacije v vseh mestih odpravili in so člane obeh mestnih svetov volili za stalno; izpraznjena mesta v notranjem svetu so zapolnjevali z osebami iz zunanjega sveta, v tem pa s člani občine.¹⁴³

Z jožefinskimi reformami mestnih uprav je v Ložu prišlo do določenih sprememb v sestavi mestnih organov, ki pa jih pobliže prav tako ne poznamo. Tudi Lož je tedaj dobil mestni magistrat in sindika, mestnega tajnika,¹⁴⁴ načrtovana municipalizacija, tj. podreditev mesta snežniškemu gospodstvu, pa nazadnje ni bila izpeljana.¹⁴⁵ Ko je bila še v igri in je leta 1788 odstopil mestni sodnik, v dopisu postojnskemu okrožnemu uradu srečamo »zbrani magistrat« (der versamleten Magistrat). Iz podpisov je razvidna vsaj delna struktura mestnih organov: vsak s svojim križcem so podpisani trije mestni svetniki (Raths Verwandte) in z enim križcem deset sumarno navedenih

¹³⁷ Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 36; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 160–161.

¹³⁸ Prim. Mathis, *Zur Bevölkerungsstruktur österreichischer Städte*, str. 97; Svetina, *Metlika*, str. 34.

¹³⁹ Zwitter, *Starejša kranjska*, str. 36.

¹⁴⁰ Žontar, *Zgodovina mesta Kranja*, str. 207–209, 226; Žontar, *Novi škofjeloški mestni red*, str. 132–135.

¹⁴¹ Golec, *Elite v majhnih mestih*, str. 224.

¹⁴² Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta*, s. p., Dodatek II.

¹⁴³ SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 128, fasc. XLII, lit. S, 13. 5. 1750. Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 73.

¹⁴⁴ Žontar, *Struktura uprave*, str. 112. – Loški mestni sindik se začne v mestni zemljiški knjigi pojavljati od jeseni 1788 (SI AS 339, Zemljiška knjiga za sodni okraj Lož, Mesto Lož, knj. 3, fol. 14v).

¹⁴⁵ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, I. reg., šk. 9, spis 34022/1785; prav tam, II. reg., šk. 115, fasc. 242, spis 7955/1787.

navzočih članov odbora (*N: Zehen bejgeseßne Ausschußmener*),¹⁴⁶ kar je po vsem sodeč pomenilo zunanje mestne svetnike.¹⁴⁷

V zvezi s pristojnostmi mestnega sodnika in sveta se bomo posebej ustavili pri najpomembnejši, ki jima jo podeljuje mestna ustanovna listina leta 1477: soditi v vseh zadevah, ki se zgodijo v mestu in njegovem pomirju (2. člen).¹⁴⁸ O prizivni instanci mestni privilegij ne govori, tako kot je ne omenjajo ustanovni privilegiji drugih treh sočasno povzdignjenih mest.¹⁴⁹ Kot smo videli, določa le, da Lož za to pravico še naprej, kot že od nekdaj, plačuje sodnino. Slednjo je mesto nato vse do zemljiške odveze plačevalo loškemu, poznejšemu loško-snežniškemu gospostvu. Morda je gospostvu oziroma njegovemu deželskemu sodišču sprva pripadala tudi prizivna instanca. Ko se sredi 16. stoletja začnejo nepopolno ohranjeni sodni protokoli kranjskega vicedomskega sodišča v Ljubljani, v njih namreč dolgo ne zasledimo nobenega primera drugostopenjske obravnave razsodbe loškega mestnega sodišča.¹⁵⁰ Prvi primer tožbe proti mestnemu sodniku je šele iz leta 1611, in sicer zaradi zaprtja tožnika.¹⁵¹ Po ustalitvi sodne hierarhije je bilo prizivna instanca za razsodbe sodišč deželnoknežjih mest na Kranjskem vicedomsko sodišče v Ljubljani, proti njegovim razsodbam pa je bila dopustna pritožba na notranjeavstrijsko vlado v Gradcu.¹⁵² Nato je z ukinitvijo vicedomskega urada (1747) in združitvijo treh deželnih sodišč v eno (1749) vlogo prizivnega sodišča za sto let (do 1849) prevzela deželna pravda v deželni prestolnici.¹⁵³

Sodna oblast posameznega mestnega sodišča je v teritorialnem pogledu obsegala območje mestnega pomirja brez imunitet. Na njegovih tleh je bilo mesto pristojno za vse civilnopravne zadeve in za kazenskopravne zadeve nepriviligiranih oseb, tako domačinov kot tujcev.¹⁵⁴ Medtem ko ni nobenega dvoma, da je loškemu mestnemu sodniku in svetu na območju mestnega pomirja pripadala nižjesodna in policijska oblast, se postavlja vprašanje, ali sta imela tudi deželsko-sodne pravice, tj. sodstvo v težjih kazenskih deliktih, vključno s krvnim sodstvom. Če pravico do sojenja v vseh zadevah, kot jo definira mestna ustanovna listina, vzamemo dobesedno, bi moralo biti tako. Kot smo videli, je imel Kranjc o tem pomisleke,¹⁵⁵ pri čemer se je skliceval na Sergija Vilfana, ki je zastopal drugačno mnenje od Frana Zwittera.¹⁵⁶ Iz prakse poznamo le nekaj skromnih podatkov, a so vendarle dovolj jasni: mesto Lož je imelo pravico razsojati tudi v težjih kazenskih zadevah, vključno z izrekanjem smrtne kazni, le da je bilo krvno sodstvo od 16. stoletja omejeno na sprožitev kazenskega postopka. Tega je nato do konca izpeljal v ta namen poklicani deželno-knežji krvni sodnik za Kranjsko, pristojen za vsa nepriviligirana deželska sodišča v deželi.¹⁵⁷

V razpoložljivih normativnih zapisih, ki jih vsebujejo urbarji loškega gospostva, krvnosodne (malefične) in druge sodne pravice mesta Lož pogrešamo, tako kot v njih ni opisa meja mestnega pomirja, ampak je rubrika (*Statt Purckhfridt*) ostala prazna oziroma je v njej navedena snopna desetina, ki jo nekateri meščani plačujejo od svojih njiv.¹⁵⁸ Da je mestno pomirje izvzeto iz deželskega sodišča gospostva Lož, je v urbarjih iz let 1606, 1669 in 1674 implicitno razvidno iz formulacije v razdelku o deželskosodnih kaznih, ki določa, da lastnik gospostva sodi v vseh primerih razen v tistih, ki se zgodijo v »svobodnih pomirjih« (*ausser der befreüden Purckhfriden*).¹⁵⁹ Takšno ohlapno določilo najdemo tudi v reformiranem urbarju gospostva Krško (1575), pri čemer je pozneje s primeri izpričano, da je mesto Krško imelo de-

146 SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, šk. 115, fasc. 242, spis 7955/1787, 5. 8. 1788.

147 V poročilu o izvedbi instrukcije za mesta leta 1750 je notranjski okrožni glavar razložil vlogo zunanjega sveta kot odbor iz občine s funkcijo nadzornika (*der aussere Rath, als ein Ausschuß von der gemeinde, vnd Respective Contralor*) (SI AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani, šk. 128, fasc. XLII, 9. 10. 1750).

148 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 56–57.

149 Prim. objave ustanovnih listin: za Višnjo Goro: Mauring, Utemeljitev, str. 30–32; za Kočevje: Dimitz, Zur Geschichte, str. 55–56; za Krško: Mlinarič, Krško, str. 42–44.

150 V 16. stoletju srečamo samo tožbo loškega meščana in hkrati snežniškega oskrbnika, ki se je leta 1556 na prvi stopnji pred ljubljanskim mestnim sodiščem praval zaradi neke dediščine (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 372, sodni protokoli 1554–1558, fol. 234). V začetku 17. stoletja je mestnega sodnika in svet tožil zastavni imetnik loškega gospostva Volf pl. Paradeiser zaradi meje njihovega pomirja in ribnika (prav tam, šk. 375, sodni protokoli 1610–1611, s. p., 9. 2. 1, 610, 23. 3. 1610 in 18. 8. 1610).

151 Prav tam, šk. 375, sodni protokoli 1610–1611, s. p., 27. 1. 1611.

152 Polec, Razpored sodnih instanc, str. 127–128.

153 Žontar, *Struktura uprave*, str. 63–66, 107–110, 146–148, 173–175, 222–223 in 232.

154 Prim. Svetina, *Metlika*, str. 90–92.

155 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 49.

156 Prav tam, str. 52, op. 66. Prim. Vilfan, Novomeški mestni privilegij, str. 104; Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 34.

157 Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 213; Polec, Razpored sodnih instanc, str. 120.

158 SI AS 778, Gospostvo Snežnik, knj. 16, urbar gospostva Lož 1606, pag. 133; knj. 17, urbar gospostva Lož 1669, s. p., *Statt Pürckhfridt*; knj. 18, urbar gospostva Lož 1674, pag. 197.

159 SI AS 778, Gospostvo Snežnik, knj. 16, urbar gospostva Lož 1606, pag. 147; urbar gospostva Lož 1669, s. p., *Püß Faall vnnd Wandl*; knj. 18, urbar gospostva Lož 1674, pag. [208].

želskosodne pravice in je torej lahko samo poklicalo deželno knežjega krvnega sodnika iz Ljubljane.¹⁶⁰ Za Kočevje in Višnjo Goro, drugi dve mesti iz skupine mest, povzdignjenih v sedemdesetih letih 15. stoletja, pa reformirana urbarja iz let 1574 in 1578 jasno določata, da mesto pokliče in plača krvnega sodnika za sojenje zločincem, prijetim v mestnem pomirju.¹⁶¹ Z zamudo nastali reformirani urbar gospodstva Lož iz leta 1606 in enako naslednja dva loška urbarja¹⁶² takega določila ne vsebujejo. To je tudi razlog, da je moral Lož svoje krvnosodne pravice občasno braniti pred zahtevami loškega gospodstva. Lastnik gospodstva Rafael pl. Coraduzzi je leta 1630 pred vicedomskim sodiščem mestnega sodnika in svet tožil, da sta si drznila v svojem pomirju zapreti dva hudodelca (*Mallefiz Personen*), čeprav deželskosodne pravice v tem kraju pripadajo samo njemu, Ložani pa da nikoli prej niso izvajali višjega sodstva (*exercitium des Hohen Gericht gehabt*). Zaradi izostanka obtožencev sodba ni bila izrečena. Pač pa je mestno sodišče omenjeni osebi pozneje obravnavalo in kaznovalo.¹⁶³

Podoben proces, povezan s pristojnostmi, je proti sodniku in svetu leta 1661 začel oskrbnik loškega gospodstva Kristjan Trojer. Ložani so aretirali tri čarovnice (3 *Zaubrerin*) in jih niso hoteli izročiti loškemu deželskemu sodišču. Trojer je zatrjeval, da Ložu ne pripadajo deželskosodne pravice, Ložani pa, da imajo takó civilno kakor kazensko sodstvo (*sowoll in Criminali alß Ciuili*), enako kot Novo mesto, na katero se sklicujejo njihove svoboščine iz leta 1477. Slednje je tožnik razlagal kot običajne svoboščine (*Ordinari Freijheiten*), krvno sodstvo (*daß bluet vnd Halßgericht*) pa naj bi bilo izredna pravica (*extra ordinari Freijheit*) in ni zajeto v mestnem privilegiju. Če bi mesto res imelo deželsko sodišče, bi po njegovem postavljalo vislice (*stokh vnd Galgen pauen lassen*), kar se ni dogajalo. Ložani so v odgovoru na te očitke še enkrat poudarili, da je v njihovem privilegiju izrecno navedeno vse sodstvo brez izjeme, da ima Novo mesto deželsko in krvno sodišče in da to pripada

tudi njim. Vicedomsko sodišče je nato razsodilo, naj loško mestno sodišče v primeru treh priprtih oseb nadaljuje postopek, ugovor gosposočinskega oskrbnika pa zavrnilo.¹⁶⁴

O tem, da je mesto Lož deželskosodne pravice ohranjalo tudi v poznejšem času, pričajo primeri čarovniških procesov konec 17. stoletja, ko je bilo preganjanje čarovništva na Kranjskem na vrhuncu. Kranjski vicedom je notranjeavstrijski vladi leta 1690 med drugim poročal, da so v Ložu dve čarovnici justificirali, ena je pobegnila, ena pa v zaporu umrla. Ložani so se močno pritoževali nad krvnim sodnikom, ker jim je z zavlačevanjem procesa v preteklih dveh letih povzročil velike sodne stroške.¹⁶⁵

O deželskosodni naravi mestnega pomirja govori tudi označevanje slednjega kot deželsko sodišče. Ni naključje, da so ga Ložani tako imenovali med vicedomsko vizitacijo leta 1744, ko so se pritožili nad poseganjem čez njegovo mejo s strani hošperškega gospodstva.¹⁶⁶

Malo zatem, leta 1752, so v napovedi za terezijanski kataster kot deželskosodnega poimenovali prihodek od govejih jezikov (*Landgerichts gefäll, an Einfallenden Rindt=Zungen*)¹⁶⁷ in istega nato leta 1788 s poenostavljeno oznako »deželskosodni jeziki« (*an landgerichtlichen Zungen*).¹⁶⁸

O izvajanju deželskega sodstva, vključno s krvnim, za zdaj ne poznamo virov iz 18. stoletja. Sklepati je mogoče, da je mesto takšno prakso zadržalo tako dolgo, dokler jo je lahko, tj. do jožefinskih sodnih reform ali do ukinitve patrimonialnega in deželskega sodstva v času Ilirskih provinc.¹⁶⁹ Na jožefinskem vojaškem zemljevidu iz srede osemdesetih let 18. stoletja je na gozdni jasi na vzpetinici jugozahodno od mesta prikazan znak za kamnite vislice.¹⁷⁰ V 18. stoletju so se krvnosodni procesi sicer nasploh močno razredčili. Tako je gospodstvo Lož-Snežnik leta 1733 deželnemu vicedomu poročalo, da njihovo majhno deželsko sodišče potrebuje krvnega sodnika le vsakih trideset let.¹⁷¹

¹⁶⁰ Golec, *Adam Bohorič*, str. 120–121.

¹⁶¹ Kočevje: Wolsegger, *Das Urbarium*, str. 34. Višnja Gora: SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 134, RDA, N 205, No. 35, urbar gospodstva Višnja Gora 1578, s. p., *Mallefiz rechtens fürderung*.

¹⁶² SI AS 778, Gospodstvo Snežnik, knj. 16, urbar gospodstva Lož 1606; knj. 17, urbar gospodstva Lož 1669; knj. 18, urbar gospodstva Lož 1674.

¹⁶³ Slo je za možkega in vdovo njegovega sina, ki sta zagrešila krvoskrunstvo (*Bluettschandt*) in sta najprej ušla iz zapore. Kot izvemo iz procesa, ki ga je proti mestu sprožil obtoženec drugi sin, so storilcu v Ložu protipravno, v nasprotju s karolinškim kazenskim redom, zasegli premoženje (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 376, sodni protokoli 1630–1638, s. p., 8. I. 1630, 27. II. 1634).

¹⁶⁴ Prav tam, šk. 377, sodni protokoli 1659–1663, s. p., 18. 6. 1661.

¹⁶⁵ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 248, I/129b, lit. O IV, 26. I. 1690 (pag. 227–230), 2. 9. 1690 (pag. 298–303), 2. 9. 1690 (pag. 732–739). Prim. Tratnik Volasko – Košir, *Čarovnice*, str. 217–218.

¹⁶⁶ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–3, 25.–26. 8. 1744.

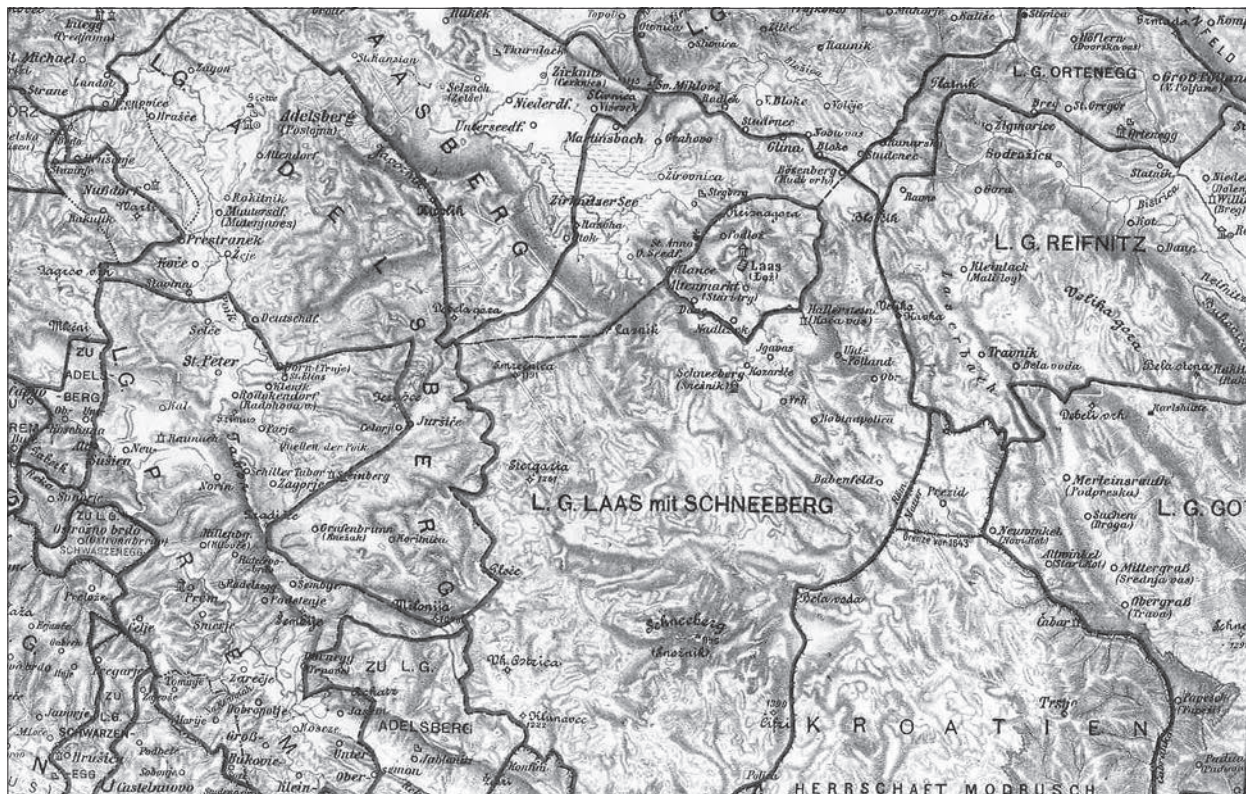
¹⁶⁷ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 45, N 192, No. 8, 26. 8. 1752.

¹⁶⁸ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, II. reg., šk. 115, fasc. 242, spis 7955/1787, 15. 3. 1788.

¹⁶⁹ Prim. Žontar, *Struktura uprave*, str. 147–148, 203–206.

¹⁷⁰ Rajšp, *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, Karte, sekcija 225.

¹⁷¹ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 248, I/129b, lit. O IV, s. d., prezentirano 3. 2. 1733 (pag. 683).

Obseg loškega mestnega pomirja (Historischer Atlas, Bl. 35, Adelsberg).

Drugo vprašanje je, kdo je v Ložu na krvnih pravih sestavljal prisodništvo. Po analogiji z drugimi mesti in gospostvi so bili to domači meščani (mestni svet) ter povabljeni predstavniki bližnjih mest in trgov. Reformirani urbar iz leta 1606 in drugi urbarji za loško gospostvo o načinu izvajanja krvnega sodstva za razliko od nekaterih drugih reformiranih urbarjev molčijo. Pričakovati je mogoče, da so loški meščani kot prisodniki sodelovali tudi na krvnih pravih pred deželskim sodiščem gospostva Lož, pozneje Lož-Snežnik, in še katerega od bližnjih deželskih sodišč. Znano je le, da so bili vabljeni za prisodnike v deželsko sodišče Ribnica. V prisodništvu krvnih pravih so jim po urbarju ribniškega gospostva iz leta 1573 poleg tamkajšnjih domačih tržanov delali družbo meščani Kočevja in tržani Žužemberka.¹⁷² Žal so pogrešani reformirani urbarji drugih sosednjih gospostev, ki bi lahko razkrili, kam so Ložane še vabili za prisodnike. Očitno je bil Lož preveč oddaljen za kočevsko gospostvo, kjer so po urbarju iz leta 1574 pri krvnih pravih poleg celotnega kočevskega mestnega sveta sodelovali še tržani Ribnice in Turjaka (1574).¹⁷³

O pomirju ni dvoma, da ga je Lož premogel še kot trg,¹⁷⁴ tako kot je imel sodnika, le da tega pred povzdignitvijo trga v mesto še niso volili. Pomirje pred letom 1477 sicer nikoli ni omenjeno, medtem ko je trška uprava s trškim sodnikom na čelu (*judex tunc temporis*) izpričana že leta 1327,¹⁷⁵ torej še pred preselitvijo trške naselbine na novo lokacijo pod loškim gradom. Meje pomirja tako v mestni ustanovni listini ni bilo treba konkretizirati, drugače kot pri Krškem (1477), kjer so jo opredelili vsaj ohlapno z nekaj točkami,¹⁷⁶ in pri Kočevju (1471), kjer je bil obseg pomirja omejen z mestnimi njivami.¹⁷⁷ V višnjegorskem privilegiju (1478) omembo pomirja pogrešamo tako kot volitve sodnika in sveta,¹⁷⁸ ker je Višnja Gora oboje dobila še kot trg z dvema posebnima privilegijema 17 let prej (1461), pri čemer je meja pomirja v privilegiju opisana precej natančno.¹⁷⁹

Kranjc je o loškem mestnem pomirju menil, da je hotela mestna ustanovna listina s sklicevanjem na stare običaje »po vsej verjetnosti na-

¹⁷² SI AS 774, Gospostvo Ribnica, knj. 1, urbar Ribnica 1573, s. p., Malefiz rechtens befirderung.

¹⁷³ Po objavi pogrešanega urbarja gospostva Kočevje iz leta 1574 v: Wolsegger, Das Urbarium, str. 34.

¹⁷⁴ Kranjc je takšno možnost imel samo za verjetno (Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 48).

¹⁷⁵ Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 96.

¹⁷⁶ Golec, Adam Bohorič, str. 79–80. V Mlinaričevi objavi mestne ustanovne listine je opredelitev pomirja pomotoma izpuščena (Mlinarič, Krško, str. 42–44).

¹⁷⁷ Dimitz, Zur Geschichte der Städte, str. 56.

¹⁷⁸ Mauring, Utemeljitev, str. 30–32.

¹⁷⁹ Otorepec, Ob 500-letnici, str. 232; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 124.

tančnejšo določitev nekoliko odložiti». Precej velik obseg, nekakšen krog s polmerom približno treh kilometrov, kot ga srečamo v opisu iz leta 1612, naj bi Lož dobil sčasoma.¹⁸⁰ Kot kažejo novejša ugotovitve Staneta Okoliša, so takratne meje, ki jih je leta 1611 na podlagi poizvedb določila petčlanska deželno knežja komisija, temeljile na veliko starejšem stanju. Po pričevanju župnika Gašperja Lipca¹⁸¹ iz istega leta sta dva deželno knežja komisarja zaradi mejnega spora pred približno 46 leti, tj. okoli leta 1565, na južni strani pod Starim trgom ugotovila mejo pri kapelici sv. Roka, severna meja pa je že tedaj tekla po vrhu Križne gore. Po Lipčevem pisnem pričevanju obseg pomirja potem dolgo ni bil sporen.¹⁸² Potek meje, kot ga je z listino, izdano 17. septembra 1612 v Gradcu, potrdil nadvojvoda Ferdinand,¹⁸³ so deželno knežji komisarji leto prej, 15. novembra 1611, na podlagi pričevanj loških meščanov in njihovih sosedov v svojem poročilu priznali kot takega, kakršen je bil »od starine« (*von Altershers gewesen*). Na to je pristal tudi zastavni imetnik gospostva Volf pl. Paradeiser, ki je mestno pomirje komisarjem prvotno predstavil le v majhnem obsegu okoli mesta,¹⁸⁴ zaradi česar je do spora sploh prišlo.¹⁸⁵ Razlog za nesoglasja je tičal prav v tem, da meja v mestni ustanovni listini ni bila definirana.¹⁸⁶ Kot pove uvod v potrditveno listino nadvojvode Ferdinanda, je pravda med Paradeiserjem in mestom trajala več kot 18 let.¹⁸⁷ Pomirje, katerega

meja in pravice niso vnesene v ohranjene urbarje loškega gospostva, je nato enak obseg ohranjalo vse do ukinitve mestnega sodstva in samouprave v času francoske zasedbe konec leta 1811. Po zapisu snežniškega gosposčinskega upravitelja Ignaca Tannerja je bila namreč meja še med letoma 1800 in 1809 nespremenjena.¹⁸⁸ Zamenjal se je le mejaš pomirja na njegovi severni in zahodni strani. Potem ko je bilo mestno pomirje sprva z vseh strani obdano z deželskim sodiščem Lož (pozneje Lož-Snežnik), je slednjega leta 1669 na tem delu poteka meje z novo deželskosodno razmejitevijo zamenjalo deželsko sodišče Hošperk.¹⁸⁹ Do manjših mejnih sporov je sicer prihajalo še pozneje. Tako so Ložani med vicedomsko vizitacijo leta 1744 potožili, da hoče gospostvo Hošperk njihovega deželskemu sodišču (!), tj. pomirju, odškrtati kos ozemlja pri Sv. Ani (*ein Stukh von ihren Landgericht*).¹⁹⁰

Z mestno upravo in sodstvom je bil tesno povezan tudi **mestni grb** kot vidni zunanji simbol Loža. O njem govori 4. člen posebnih določil mestne ustanovne listine z izrecnim naročilom, da ga smejo Ložani uporabljati na svojih pečatih, pri uradnih in neuradnih poslih ter »pri vseh drugih dobrih zadevah«. Na listini je poleg opisa slabo ohranjena barvna upodobitev grba, ki ponazarja krščanskega viteza sv. Jurija, kako zabada zmaja, zraven pa klečečo deklico pri molitvi.¹⁹¹ Na Slovenskem gre sploh za edini primer ohranjene mestne listine z narisanim podeljenim grbom. Božo Otorepec je v dveh temeljitih obravnavah grba opozoril na več sicer nebitvenih razlik med podobo grba in njegovim opisom. Iz obravnavane dobe poznamo še tri mlajše upodobitve: barvno izpod rok Jerneja Ramschissla v Valvasorjevem velikem rokopisnem delu o grbih (1687–88), črno-belo v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689) in delo neznanega slikarja iz tridesetih let 19. stoletja, ki je grb skušal rekonstruirati po sliki v privilegiju, in sicer za zbirko stanovskih grbov.¹⁹²

Postavlja se vprašanje, zakaj je loški mestni grb krasila podoba sv. Jurija, zavetnika župnije

¹⁸⁰ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 52 (op. 63).

¹⁸¹ Gašper Lipce je od vseh loških oziroma starotrških župnikov služboval najdlje, 53 let – od leta 1551 do smrti leta 1614 (Kebe, *Loška dolina*, str. 44).

¹⁸² Prepis Lipčeve listine o tem, izdane 11. julija 1611, je v rokopisni zgodovini snežniškega gospostva leta 1924 naredila Margaretha von Schollmayer-Lichtenberg (SI AS 778, Gospostvo Snežnik, knj. 7, Schneeberg und die Dynasten von Schönburg etc., str. 139). Prim. Okoliš, Loško mestno pomirje, str. 46.

¹⁸³ Vsebine listine poznamo iz prepisa, ki ga je mesto Lož leta 1785 priložilo prošnjji Jožefu II., naj mesta ne municipalizira (SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, I. reg., šk. 9, spis 34022/1785, I. 12. 1785, priloga G, 17. 9. 1612). Prim. tudi drugi mlajši prepis, izdelan po izvirniku v: SI AS 1339, Ljudmil Hauptmann, šk. 3, št. 23, Laas et Schneeberg.

¹⁸⁴ SI AS 778, Gospostvo Snežnik, Schollmayer, SI AS 778, Gospostvo Snežnik, knj. 7, Schneeberg und die Dynasten von Schönburg etc., str. 144–146.

¹⁸⁵ Pravda med mestom in pl. Paradeiserjem je tekla pred vicedomskim sodiščem v Ljubljani, pristojnim tako za deželno knežjo mesta kot za komorno (deželno knežjo) posest. Ko je bil postopek v teku, je v sodnih protokolih zelo skopo dokumentiran z zapisom z dne 18. avgusta 1610, ko je že delovala komisija, imenovana za poravnava spora (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 375, sodni protokoli 1610–1611, s. p., 18. 8. 1610).

¹⁸⁶ SI AS 778, Gospostvo Snežnik, knj. 7, Schneeberg und die Dynasten von Schönburg etc., str. 145.

¹⁸⁷ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, I. reg., šk. 9, spis 34022/1785, I. 12. 1785, priloga G, 17. 9. 1612.

¹⁸⁸ SI AS 778, Gospostvo Snežnik, knj. 7, Schneeberg und die Dynasten von Schönburg etc., str. 146. Prim. Okoliš, Loško mestno pomirje, str. 47.

¹⁸⁹ Kartografski prikaz poteka meje pomirja in deželskih sodišč, vključno s spremembo, gl. v: *Historischer Atlas*, Bl. 35, Adelsberg. O času in vsebini spremembe: *Erläuterungen zum historischen Atlas*, str. 470; Ribnikar, Posestne in gospodarske razmere, str. 35–36; Okoliš, Izseki iz zgodovine (I. del), str. 571.

¹⁹⁰ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–3, 25.–26. 8. 1744.

¹⁹¹ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 57–58.

¹⁹² Otorepec, Grb in pečat, str. 67; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 98–100.

in župnijske cerkve v Starem trgu, ne pa sv. Petra, patrocinija cerkve v mestu, ki je tedaj potrjeno obstajala vsaj že pol stoletja (prvič je omenjena leta 1428).¹⁹³ Na sočasno podeljenem grbu mesta Krško je bil, denimo, zavetnik mestne cerkve sv. Janeza Evangelista, in ne župnijske v Leskovcu.¹⁹⁴ Pri Ložu sta za izbiro sv. Jurija namesto sv. Petra govorila dva razloga: prvič, stari patrocinij sv. Jurija v Starem trgu, kjer se je razvila tudi prvotna loška trška naselbina pred preselitvijo na novo lokacijo (1341), in drugič, omenjeni svetnik kot simbol boja proti Turkom,¹⁹⁵ kar je tem bolj razumljivo ob dejstvu, da so Turki trško naselbino leta 1476 uničili. Sicer pa so po Otorepcu krajevni patroni prišli v podeljene grbe Kočevja (1471), Krškega (1477) in Loža (1477) »v pomanjkanju krajevnih značilnosti«.¹⁹⁶

Pri Ložu zaradi slabe ohranjenosti virov ne vemo, ali si je mesto takoj po formalnem nastanku dalo izdelati mestni pečatnik z novim grbom,¹⁹⁷ kot sta zelo kmalu storila Kočevje in Krško; pečat prvega je prvič izpričan samo dva meseca po izdaji mestnega privilegija, pečat drugega pa tri leta po ustanovitvi mesta.¹⁹⁸ Danes znana pečata Loža sta bila izdelana pozneje, eden glede na značilnosti, med drugim glede na nemški napis, v začetku 16. stoletja in drugi v prvi polovici 17. stoletja, oba z enakim napisom: 1477. S.[IGEL] STAT LASS. Prvi, večji, je izpričan samo s tremi pečatenji v letih 1607, 1620 in 1622, nakar se je po Otorepcu do leta 1635 verjetno neznanokam izgubil. Manjši, veliko preprostejše izdelave, je namreč prvič odtisnjen na dopisu iz leta 1635 in je nato ostal v izključni rabi.¹⁹⁹ Pri tem ne gre prezreti indicov, da veliki pečat nemara vendarle ni bil tako zgodaj izgubljen, ampak samo vzet iz rabe ali rabljen le ob izjemnih, pomembnejših priložnostih, ki pa niso dokumentirane. Dvakrat je namreč izrecno izpričano pečatenje z (običajnim) malim mestnim pečatom, leta 1670 in 1740 (v slovenščini), kar implicitno kaže na obstoj še enega, večjega pečata.²⁰⁰ Otorepčevu ugotovitev, da

je uporaba malega pečata izpričana vsaj še v prvi polovici 18. stoletja in da so ga v 19. stoletju hranili le še kot zgodovinsko zanimivost,²⁰¹ pa je mogoče dopolniti s spoznanjem, da so ga uporabljali vse do ustanovitve moderne občine leta 1850.²⁰² Danes izgubljeni pečatnik je bil v letih 1854 in 1884 še shranjen v mestnem arhivu,²⁰³ nakar Komatar leta 1904 o njem ne poroča več.²⁰⁴ Spomin na mestni grb so Ložani obudili v novejšem času, zlasti s tem, ko sta grb in pečat z njegovim motivom po ustanovitvi samostojne občine Loška dolina znova prišla v uradno rabo (2000).²⁰⁵

GOSPODARSKE PRAVICE MESTA

Splošne gospodarske pravice Ložanov vsebuje že prvi del mestnega ustanovnega privilegija, ki jih glede kupčevanja, rokodelstva, mitnin in carin izenačuje z drugimi meščani »v naših mestih in trgih«, posebej z Novomeščani.²⁰⁶ V drugem delu, med posebnimi pravicami, privilegij govori še o letnem sejmu (1. člen), ribolovu (3. člen) in prisilnosti ceste (9. člen).

Pomembna pravica je bila zlasti **prisilnost ceste**, vendar o njenem izvajanju v praksi nimamo nobenega poročila. Ustanovni privilegij je v 9. členu posebnih določil zapovedoval, da mora vse trgovsko blago oziroma vsi tovarniki brez izjeme, ki pridejo v deželno sodišče Lož, iti skozi mesto in po nobeni drugi tuji cesti. Za tiste, ki tega ne bi upoštevali in bi vozili ali tovorili po drugih cestah, je bilo meščanom Loža dovoljeno in ukazano, da v Friderikovem imenu tako blago zasežejo, obračunajo in mu ga izročijo. Iz določila

sodnika leta 1670 najdemo formulacijo: »Vndter den khleinen der Statt Lass gewöhnlichen Insigell« (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, I/104, lit. L I–I, 13. 7. 1670), v slovenskem računu mestnega sodnika Pavla Tomšiča za leto 1739–40 pa: »ieh s Meistnim tem Malim pezhatam pod Pezhatimo« (prav tam, šk. 197, I/107, lit. L XX–3, 25. 5. 1740).

193 Höfler, *Gradivo za historično topografijo*, str. 143.

194 Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 76.

195 Otorepec, Grb in pečat, str. 69–70.

196 Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 271.

197 Otorepec, Grb in pečat, str. 68; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 100.

198 Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 62–63 in 76.

199 Otorepec, Grb in pečat, str. 68–69; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 100–101. – Dopis mesta vicedomu s prvim znanim pečatenjem s starejšim, velikim pečatom z dne 23. avgusta 1607 naj bi se po Otorepcu nanašal na izvolitev novega mestnega sodnika (Otorepec, Grb in pečat, str. 68), vendar se v resnici na plačilo desetega pfeniga odseljenih protestantskih meščanov (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, I/104, lit. L I–I, 23. 8. 1607).

200 V dopisu mesta vicedomu o izvolitvi novega mestnega

201 Otorepec, Grb in pečat, str. 69. – Otorepec na drugem mestu brez navedbe virov omenja odtise, narejene konec 19. stoletja (prav tam, str. 69), v monografiji pa, prav tako brez referenc, da je ohranjenih nekaj odtisov v pečatni lak iz 19. stoletja (Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 101).

202 Najmlajši znani pečatenji sta na pobotnici mestnega rihtarja gospostvu Ribnica iz leta 1839 (SI AS 774, Gospostvo Ribnica, šk. 16, Iustitalia, Proces gospostva Ribnica z mestom Ložem zaradi tedenskega sejma v Sodražici 1811–1825, 12. 3. 1839) in na sprednji platnici nadaljevanja mestne zemljiške knjige pred letom 1850 (SI AS 339, Zemljiška knjiga za sodni okraj Lož, Mesto Lož, knj. 2).

203 Hitzinger, Aus dem Archiv, str. 45; Dimitz, Ueber Archive, str. CLX. Otorepec omenja samo Hitzingerjevo poročilo iz leta 1854 (Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 101).

204 Komatar, Arhiv-Inventare, str. 43–45.

205 <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebi-na/2000-01-2477/odlok-o-simbolih-obcinskem-prazniku-in-priznanjih-v-obcini-loska-dolina>.

206 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 55–56.

ni razvidno, za katero cesto je šlo. Kranjc je sklepal, da je bila mišljena zlasti zelo pomembna pot prek Kočevja, Rášice in Planine proti morju.²⁰⁷ Toda dikcija je jasna: vse blago, ki prestopi mejo loškega deželskega sodišča (*in vnser gericht daselbs zu Laas*). Slednje se je na severu začinjalo pri Fari na Blokah, kar je pomenilo, da mora blago, ki čez Bloško planoto potuje preko loškega sodišča, obvezno najprej v Lož in šele od tam naprej proti zahodu. Enako je veljalo za blago, pripeljano z jugovzhoda prek Babnega polja ali z zahoda čez Javornike.²⁰⁸ Vprašanje zase pa je, kako naj bi loški meščani udeležali pravico oziroma dolžnost zaplembe »tihotapljenega« blaga, saj niso imeli nobenih pristojnosti zunaj meja svojega mestnega pomirja. Kršitelje bi lahko sankcionirali samo na tem omejenem območju, ko bi torej že bili na tleh pomirja. Sankcije nad kršitelji določbe o prisilnosti ceste so namreč lahko (neposredno) izvajali le organi deželnoknežjega gospostva Lož v mejah njegovega deželskega sodišča.

V praksi zelo težko uresničljiva prisilnost ceste se v ustanovnem privilegiju mesta ni znašla po naključju. Geografska lega Loža namreč ni bila ugodna, tako da se je bilo mogoče mestu zlahka izogniti. Kot bomo videli, je zato sredi 18. stoletja izgubil tudi tedenski sejem. Ložani so leta 1782 v prošnjo Jožefu II. za potrditev mestnih pravic med drugim vključili pravico do pobiranja mitnine v zameno za to, da na lastne stroške zgradijo »mestno cesto« (*Stadt-Strassen*). Za mnenje vprašano gospostvo Snežnik temu ni bilo naklonjeno že zato, ker niso navedli niti tega, kje naj bi cesta tekla, gospostvo Hošperk pa z utemeljitvijo, da bi mitnina tovarnike z žitom samo še bolj odvrčala od Loža, potem ko so zaradi visokih hribov že tako prenehali obiskovati tamkajšnji tedenski sejem.²⁰⁹

Najmanj toliko kot mestu bi prisilnost ceste koristila loški mitnici. Ta je bila v Ložu ali njegovi neposredni bližini že veliko pred ustanovitvijo mesta, po koncu celjske vladavine je pripadala deželnemu knezu,²¹⁰ z njo pa je upravljal kranjski vicedomski urad, ki jo je oddajal v zakup.²¹¹ Ni potrjeno, da bi tudi Lož kdaj imel pravico do pobiranja kakšne mitninske pristojbine, kot jo je, denimo, mestni ustanovni privilegij podelje-

val Višnji Gori (1477).²¹² Morda je bilo mesto sicer kdaj deležno kakšne posebne ugodnosti, morda kot kolektivni zakupnik tamkajšnje deželnoknežje mitnice, tako kot so bili posamezni meščani.²¹³ Med vicedomsko vizitacijo leta 1744 so Ložani namreč trdili, da so mestno mitnico izgubili in jo zdaj upravlja deželnoknežji mitninski uradnik (*ist die Statt Mauth hin wekh gekhomen welche aniezo der lands fürstl: Mauth beamte alda hat*).²¹⁴

Posebna, nikakor ne tako nepomembna pravica novonastalega mesta je bil **ribolov** (3. člen).²¹⁵ Ribolovno pravico na Cerkljanskem jezeru je Lož dobil na tistem območju, ki je spadalo v loško deželsko sodišče, tj. v vzhodni polovici jezera.²¹⁶ Podeljena sta mu bila še dva ribiča, ki sta prebivala v Lipsenju in sta prej služila gosposčinskemu oskrbniku v Ložu, kar je jasno vidno tudi iz cesarjevega pisma oskrbniku Hansu Hasiberju, nastalega dober teden za mestnim ustanovnim privilegijem.²¹⁷ Člen o ribolovu poleg tega vključuje pravico do ulova rib v ribniku v mestnem pomirju in določilo, da mora mesto za to vsako leto na dan sv. Mihaela (29. septembra) plačati (loškemu gospostvu) pet funtov denaričev.²¹⁸

O uživanju teh dveh pravic dolgo ni nobenih poročil. Gosposčinske dohodke od ribolova Ložanov pogrešamo v najstarejšem ohranjenem urbarju gospostva Lož iz leta 1528, ki ne ponuja popolne slike in tako o mestu sploh ne govori,²¹⁹ kot tudi v naslednjem, reformiranem urbarju leta 1606, v katerem sta, kot smo videli, samo dve dajatvi mesta Lož – dvorni činž in sodnina.²²⁰ Malo zatem, leta 1610, se je mesto pred vicedomskim sodiščem v Ljubljani pravdalo z zastavnim imetnikom gospostva Volfom pl. Paradeiserjem zaradi »činža za ribnik« (*aines Teicht Zins halben*), a drugega o tem ne vemo.²²¹ Zato pa je iz že znane komisijejskega poročila o meji mestnega pomirja iz leta 1611 vidno, da je bil ribnik, za katerega mesto po urbarju plačuje letno pet goldinarjev,

212 Mauring, Utemeljitev, str. 31.

213 Leta 1689 je mitnico, denimo, dobil v zakup mestni pisar Janez Krstnik Tomšič in jo obdržal do smrti leta 1710 (SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 141, I/82, lit. L V–8, 9. 12. 1689, 14. 4. 1710).

214 SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–3, 25.–26. 8. 1744.

215 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 57.

216 Približno po sredini jezera je loško deželsko sodišče mejilo s hošperškim (*Historischer Atlas*, Bl. 35).

217 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 64.

218 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 49, 57 in 64.

219 SI AS I, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 409, urbar gospostva Lož 1528.

220 SI AS 778, Gospostvo Snežnik, knj. 16, urbar gospostva Lož 1606, pag. III.

221 SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 375, sodni protokoli 1610–1611, s. p., 23. 3. 1610.

207 Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 50 in 60.

208 Gl. meje deželskega sodišča: *Historischer Atlas*, Bl. 35, Adelsberg.

209 SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, I. reg., šk. 9, spis 6676/1785, 26. 3. 1782, 5. 5. 1782 in 13. 5. 1782.

210 O loški mitnici prim. Kosi, *Potujoči srednji vek*, str. 70, 170, 172–173, 237–240.

211 O funkcioniranju deželnoknežje mitnice gl. zlasti: SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 141, I/82, lit. L V.

tedaj prazen oziroma opuščen (*das oede Teuchtel*), ker je pred leti meščanom povzročal znatno škodo s poplavljanjem njihovih polj.²²²

Sklepamo lahko, da obveznost mesta za ribolov prav zaradi nedorečenosti ni bila vpisana v reformirani urbar iz leta 1606. Ob zgladitvi mejnega spora (1611) in potrditvi meja pomirja s strani nadvojvode Ferdinanda (1612) pa je rečeno, da je treba Ložane pustiti pri tej pravici proti plačilu v urbarju zapisane (!) dajatve petih goldinarjev.²²³ Šele v tretjem urbarju, nastalem leta 1669 ob združitvi loškega gospostva s posestjo Snežnik, in v naslednjem iz leta 1674 poleg dveh drugih mestnih obveznosti (dvornega činža in sodnine) srečamo letno dajatev za majhen ribnik v višini pet goldinarjev (*von ainem Teüchtl, oder Gräbl*),²²⁴ kar ustreza obveznosti petih funtov iz mestne ustanovne listine. V istih treh urbarjih iz let 1606, 1669 in 1674 se mali ribnik pojavi še enkrat (*ein khlaines Teichtl, oder Grüebhl*), in sicer v razdelku o ribolovu (*Fischwaiden*), ki ga v mlajših urbarjih pogrešamo. Njegova lokacija med njivami meščanov Loža (*zwischen der Burger zu Laaß Statt Äckhern*) ne dopušča dvoma, da je šlo za ribnik, ki so ga uživali (tudi) Ložani. O pravicah mesta ni govor, ampak le o tem, da so ga dolžni prazniti podložniki iz vasi Podcerkev.²²⁵

V nadaljnjih loško-snežniških urbarjih, začeni s priročnim za obdobje 1711–1717, so vse tri dajatve mesta združene v eno, ki nima imena in katere višina (46 gld, 46 kr, 2 den) je njihov seštev. Pozneje je v urbarjih navedeno, da vključuje činž in sodnino, ne da bi bil omenjen tudi ribolov, toda višina dajatve ostaja enaka.²²⁶ To zelo verjetno pomeni, da gosposčinskega ribnika ni bilo več. Ribnik vsekakor ni obstajal sredi 18. stoletja, ko ga v terezijanskem katastru ni ne v napovedi loško-snežniškega gospostva za vode (ta govori le o majhnem ribniku pri snežniškem gradu)²²⁷ ne v enaki napovedi mesta Lož, ki izrecno pravi, da

Lož nima nobenih ribnikov in nobenih voda, v katerih bi bilo mogoče loviti ribe.²²⁸

Za razliko od ribnika v pomirju, za katerega so Ložani gospostvu plačevali posebno dajatev, v urbarjih ni sledu o pravici mesta do ribolova v Cerkniškem jezeru v mejah loškega deželskega sodišča. To je razumljivo, ker Lož iz naslova te pravice ni imel do gospostva nobene obveznosti. Prvi znani vir, ki govori o ribolovu Ložanov na Cerkniškem jezeru, je šele dopis mesta kranjskemu vice-domu iz leta 1738 v zvezi z davki in kontribucijo, v katerem so Ložani med drugim potožili, da so bili od nekdanj upravičeni »držati« na jezeru dva ribiča (*von vnerdenklichen Jahren hero 2 Fischer zu halten*), zdaj pa jim ribolov preprečuje (*gehindert vnd turbi-ret*) prelat, tj. prior kartuzije Bistra.²²⁹ Težave z Bistrom so se v naslednjih letih še povečale, o čemer priča spor, kratko opisan v vicedomski vizitaciji mesta Lož leta 1744. Mestni sodnik, notranji svet in občina meščanov so tedaj med drugim izprijali, da imajo po svojih svoboščinah »dva ribiča« na Cerkniškem jezeru, »ko voda odteče«, a jih je samostan Bistra od te pravice »odstavil« (*endsezet worden*). Potem ko so pred štirimi leti v odtekačem jezeru tri dni ribarili z dvema mrežama (*mit denen zweijen Fisch Perrn*), jih je prior četrti dan nagnal. Takratni mestni sodnik Valentin Zabukovec se je v Bistri zaradi tega pritožil medtem že umrlemu priorju, ki mu je odgovoril, da bo Ložanom dovolil ribolov, če prinesejo privilegij, po katerem smejo loviti z dvema mrežama (*mit zweijen Perrn fischen zu können*), česar niso storili.²³⁰

222 SI AS 778, Gospostvo Snežnik, knj. 7, Schneeberg und die Dynasten von Schönburg etc., str. 146, prepis listine iz snežniškega arhiva, 15. 11. 1611.

223 SI AS 778, Gospostvo Snežnik, knj. 7, Schneeberg und die Dynasten von Schönburg etc., str. 146; SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, I. reg., šk. 9, spis 34022/1785, I. 12. 1785, priloga G, 17. 9. 1612.

224 SI AS 778, Gospostvo Snežnik, knj. 16, urbar gospostva Lož 1606, pag. III; knj. 17, urbar gospostva Lož 1669, s. p., Statt Laaß; knj. 18, urbar gospostva Lož 1674, pag. 192.

225 SI AS 778, Gospostvo Snežnik, knj. 16, urbar gospostva Lož 1606, pag. 154; knj. 17, urbar gospostva Lož 1669, s. p., Fischwaiden; knj. 18, urbar gospostva Lož, s. p., Fischwaiden. – Citata v oklepajih sta povzeta po urbarju iz leta 1669, ker je urbar iz leta 1606 ohranjen v mlajšem prepisu in s posodobljenim zapisom. Prim. mlajše urbarje gospostva Lož–Snežnik: prav tam, knj. 19–29 in 32.

226 Gl. op. 65.

227 SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 34, RDA, N 119, No. 32, s. d. (okoli 1750).

228 Prav tam, šk. 45, N 192, No. 3, 26. 8. 1752. – Iz drugega vira bi lahko sicer zgolj posredno sklepali, da so Ložani tedaj, sredi 18. stoletja, še imeli neko ribolovno pravico. Leta 1753 je namreč čevljarsko-usnjarska bratovščina sv. Fabjana in Sebastjana poslala ribe v Ljubljano odvetniku, ki ji je pisal prošnjo (*Sa Ribe, katire jo Dohtarju ble poslame*) (Lavrič, Čevljarska in usnjarska zadruga, str. 118 in 121), a je šlo očitno za kupljene ribe. – V franciscejskem katastru leta 1823 prav tako ni nobenega ribnika ne v katastrski občini Lož ne v občini Stari trg (SI AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko, A 84, k. o. Lož, zapisnik zemljiških parcel, 27. 4. 1824; prav tam, A 4, k. o. Stari trg pri Ložu, zapisnik zemljiških parcel, 6. 4. 1824). Malo mlajši cenilni operati (po 1830) v opisu voda, med katere so bili izrecno šteti tudi ribniki, pri obeh občinah govorijo le o majhnem poplavnem potoku brez imena (prav tam, Cenilni operati, A 84, k. o. Lož, cenilni elaborat, uvod, & 3, s. d.; prav tam, A 4, k. o. Stari trg pri Ložu, cenilni elaborat, uvod, & 3, s. d.).

229 SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–4, s. d., ad 16. 5. 1738.

230 Prav tam, lit. L XX–3, 25.–26. 8. 1744. – Dogodek, od katerega naj bi tedaj minilo štiri leta, gre z veliko gotovostjo postaviti v leto 1740, v katerem je novoizvoljeni mestni sodnik Valentin Zabukovec po volitvah 25. maja zamenjal Pavla Tomšiča, ki je to funkcijo opravljal samo eno leto. Zabukovec je bil nato sodnik obeh štiri mandate do 25. maja 1744, ko ga je spet zamenjal Tomšič in bil na po-

Kako je Ložu ribolovno pravico sploh lahko odrekala kartuzija Bistra? V 17. stoletju je namreč prišlo do dveh bistvenih sprememb v pripadnosti in posedovanju dela Cerkniškega jezera. Deželsko sodišče gospostva Lož je leta 1669 z novo razmejitvijo med dvema deželskima sodiščema v rokah knezov Eggenbergov – loškega in hošperškega – izgubilo tisti del ozemlja, ki je vključeval vzhodno polovico jezera. To območje je, vključno z vsemi pristojnostmi, tudi z ribolovnimi, pripadlo deželskemu sodišču Hošperk (Planina). Trinajst let zatem, leta 1682, pa so Eggenbergi svoje pravice na Cerkniškem jezeru prodali kartuziji Bistra. Pogodba je vključevala pravico do večnega odkupa in določala, da morajo biti o njeni vsebini obveščeni tudi drugi uporabniki ribolovnih pravic – cisterca Stična ter gospostvi Turjak in Logatec, ni pa govora o mestu Lož.²³¹ V začetku 18. stoletja je nato zaradi ribolova prihajalo do sporov med Bistrom in Eggenbergi ter med samostanom in loško-snežniškim graščakom, grofom Lichtenbergom, ko je na jezeru nastavljal mreže.²³² Ali so bili Ložani prikrajšani za ribolov leta 1682, morda že prej ali šele okoli leta 1740, ko so jih samostanski ljudje spodili, ne vemo. Pomenljivo je, da ob vicedomski vizitaciji leta 1744 niso trdili, da bi to pravico redno uživali do pred štirih let, ko jim je Bistra ribolov preprečila, leta 1738 pa so pisali le o motenju pravice, ki jim pripada od nekdanj. Tedaj bi lahko šlo samo za neuspeh poskus oživitve že dolgo prej ugasle prakse. Poleg tega ni znano, kdaj in kako so Ložani izgubili oba v Lip-senju naseljena ribiča, ki ju leta 1477 srečamo v mestni ustanovni listini in v pismu gosposčinske-mu oskrbniku. Po terezijanskem katastru sredi 18. stoletja mesto tam ni imelo nobenega podložnika,²³³ starejši mestni urbarji pa niso ohranjeni.

Pri uveljavljanju pravice do ribolova z mrežami Ložanom ni moglo pomagati določilo v mestnem ustanovnem privilegiju. Bistrški prior je namreč hotel videti črno na belem, da res smejo loviti z dvema mrežama. Ko je mesto Lož leta 1782 Jožefa II. prosilo za potrditev svojih mestnih pravic, je zato v prošnjo uvrstilo tudi ribolov z dvema mrežama na Cerkniškem jezeru, češ da so se svoboščine o tem izgubile v požaru (*laut ihrer durch das*

Feuer verlohrenen Freyheiten besessnes Recht jedesmal nach dem Stift Freidenthal zwey Netze in dem Zirknitzer See fischen zu dürfen eingesetzt).²³⁴ Obe sosednji gospostvi, vprašani za mnenje o prošnjah Ložanov, sta temu odločno nasprotovali. Upravitelj gospostva Hošperk je odgovoril, da mesto Lož nikoli ni bilo upravičeno loviti na Cerkniškem jezeru in še manj nastavljal mreže.²³⁵ Še določnejši je bil snežniški graščak Ignac grof Lichtenberg. Po njegovem naj bi bilo splošno znano, da odkar ljudje pomnijo, ni lovil z mrežami na jezeru nihče drug kakor samostana Bistra in Stična, grofija Turjak in gospostvo Snežnik. Mesto od takšne pravice tudi ne bi imelo nobene koristi, kakor ima prav majhno on sam.²³⁶ Postojnski okrožni glavar je mnenji obeh gospostev v dopisu kranjskemu deželnemu glavarstvu pospremil z lastnim mnenjem, da je ribolovna pravica Ložanov izmišljotina. Tudi če bi jim domnevni privilegij res zgorel, bi bila zapisana v urbarju, mesto pa od nje ne bi odstopilo, ampak bi se kot nesporna obdržala. Mestu Lož je tako prepuščeno, da domnevno pravico išče na sodišču (*bei dem foro contentioso auszutragen freijgelassen*).²³⁷ Deželno glavarstvo je nato v poročilu češko-avstrijski dvorni pisarni zapisalo, da takšne pravice ni v svoboščinskih pismih, da je ni mogoče dokazati z nobeno listino in da je od pamtveka nihče ne pomni. Pri tem je še pikro pripomnilo, da so Ložani bolj kmetje kot meščanski ljudje (*mehr Bauern als Civilvolk*) in da je več kot verjetno, da poskušajo pravico, ki je nikoli niso imeli, pridobiti s prevaro (*zu erschleuchen suchen*) na škodo dejanskih upravičencev.²³⁸ In pri tem je ostalo.

Neprimerno pomembnejše gospodarske pravice od ribolovnih so bile sejemске, s katerimi se tudi začnejo posebna določila loškega mestnega ustanovnega privilegija (1. člen). Določilo govori samo o **letnem sejmu**, medtem ko v privilegiju ni nikjer govor o veliko pomembnejšem tedenskem sejmu, ki se mu bomo posvetili na koncu. V primerjavi s tremi drugimi trgi, povzdignjenimi v mesta v sedemdesetih letih 15. stoletja, je Lož dobil skromnejšo sejmsko pravico, in sicer le do enega letnega sejma. Friderik III. je Krškemu dovolil dva, Višnji Gori tri in Kočevju štiri sejme.²³⁹ Loški ustanovni privilegij govori o žegnanju (*kirchtag*), ki je prej (*vormals*) potekalo na praznik sv. Mihaela na Blokah, tj. 29. septembra, ker pa so

ložaju tudi v času vicedomske vizitacije (SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–3, sodniški letni računi 1739/40, 1740/41, 1741/42, 1742/43, 1743/44; prav tam, lit. L XX–1, poročila o izvolitvah sodnikov, s. d. 1742). »Zadnji umrli prelat« je bil dolgoletni prior Jakob Kloppe, ki je to mesto zasedal od leta 1720 do smrti 16. oktobra 1743 (Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 474).

²³¹ Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 311.

²³² Mlinarič, *Kartuzija Bistra*, str. 343–344.

²³³ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 45, RDA, N 192, No. 8, štiftni register, s. d.

²³⁴ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, I. reg., šk. 9, spis 6676/1785, 26. 3. 1782.

²³⁵ Prav tam, 13. 5. 1782.

²³⁶ Prav tam, 5. 5. 1782.

²³⁷ Prav tam, 29. 5. 1782.

²³⁸ Prav tam, 16. 8. 1782.

²³⁹ O privilegijih gl. op. 46.

Turki tamkajšnje cerkev požgali, naj bo Mihaelov sejem poslej v Ložu, in sicer z enakimi pravicami in svoboščinami, kot jih je imel na Blokah.²⁴⁰ Letni sejem, povezan z žegnanjem pri župnijski cerkvi sv. Mihaela pri Fari, je bil torej s tradicionalne lokacije prestavljen v izjemnih okoliščinah. Kranjc je v tem videl praktično rešitev zaradi oteženosti sejma na Blokah, prek katerih so pogosto vdirali Turki, o udejanjanju te loške mestne pravice pa je zapisal: »Zanimivo pri tem je, da se sejem v Ložu ni posebno uveljavil, medtem, ko je bloški sejem znan še danes.«²⁴¹ Glede na tradicionalnost z žegnanjem povezanega sejma na Blokah je razumljivo, da so ga pri tamkajšnji župnijski cerkvi sv. Mihaela pri Fari začeli znova prakticirati, kakor hitro so se varnostne razmere izboljšale. Reformirani urbar gospostva Lož iz leta 1606 ga že navaja na stari lokaciji, kjer je gospostvo Lož »od starine« pobiralo stojnino ali sejemsko mitnino (*von alters des Standes, oder Kirchtag, Mauth Geld*), in to do ceste, ki vodi v Novo vas, medtem ko si jo je onstran omenjene ceste delilo z deželskim sodiščem Turjak. Isti člen, ki ga najdemo tudi v poznejših loških urbarjih, še dodaja, da so se prihodki od stojnine precej zmanjšali po prepovedi podeželskih sejmov (*nachdem die Gaj Kirchtag aus etlichen Ursachen abgestellt worden*).²⁴²

Podoben primer srečamo pri Višnji Gori, kate-re ustanovni mestni privilegij iz leta 1478 nalaga, da se trije letni sejm iz župnije Šentvid pri Stični prenesejo v novoustanovljeno mesto. Toda mesto Višnja Gora se je še leta 1573, skoraj sto let po pridobitvi mestnih pravic, pritoževalo, da se to dotlej ni zgodilo.²⁴³

Ni rečeno, da je Mihaelov sejem v Ložu do začetka 17. stoletja že docela ugasnil, je pa imel na Blokah zelo močnega konkurenta, ki mu ni mogel parirati. Med vicedomsko vizitacijo leta 1744 so Ložani povedali, da jim je sejem prinašal precejšnje dohodke (*ein Zimliches eingetragen*), potem pa je začel potekati na Blokah in ne več v mestu (*alda in der Statt aber nicht gehalten*). Gospostvi Turjak in Snežnik naj bi zdaj dobivali od njega več kot sto goldinarjev.²⁴⁴ Kaj natanko se je dogajalo s tem letnim sejmom, je zavito v debelo plast teme, vključno z odgovorom na vprašanje, kdaj naj bi v Ložu prenehal.

²⁴⁰ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 56.

²⁴¹ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 49; gl. tudi str. 52 (op. 63).

²⁴² SI AS 778, Gospostvo Snežnik, knj. 16, urbar gospostva Lož 1606, pag. 142–143; knj. 17, urbar gospostva Lož 1669; s. p., Standt Geldt; knj. 18, urbar gospostva Lož 1674, s. p., Standt Geldt.

²⁴³ Golec, Šentvid pri Stični, str. 45.

²⁴⁴ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–3, 25.–26. 8. 1744.

Valvasor pri opisu mesta leta 1689 pravi, da imajo tu vsako leto sejem oziroma proščenje (*ein Kirchtag (oder Kirchweihe)*).²⁴⁵ Morda je sejem potekal na nedeljo po prazniku zavetnika mestne cerkve sv. Petra 29. junija, tj. na dan, ko je izpričan pozneje, sredi 18. stoletja, ali pa je bil mišljen sejem na sv. Simona in Juda 28. oktobra. Tega, upoštevaje neugodno stanje virov, prvič srečamo v letnem računu mestnega sodnika za leto 1713–14. Na simonovo 28. oktobra 1713 je sejem, označen kot *Kirchtag*, prinesel tri mernike in pol žita ter pol mernika soli.²⁴⁶ V devetih ohranjenih sodniških letnih računih iz obdobja 1733–43 je dan sv. Simona v zvezi s (sejemskimi) prihodki izrecno omenjen v računih za leta 1734–35, 1735–36, 1736–37 in 1739–40, ko v edinem slovensko pisanem računu beremo: »ô Svetim Shimonu shtondgelt deu et nu duaißseti Soudu«. V tem računu, od vseh najnatanejšem, se prvič pojavi sejem na nedeljo po sv. Petru, in sicer v formulaciji: »po Svetim Petri to Nedello od Cramariu dua grosha«. ²⁴⁷ Da ima Lož dva letna sejma (*Jahres Marckht*), edinkrat izvemo iz vicedomske vizitacije leta 1744: prvega, prav majhnega (*ganz klein*), na sv. Simona ter drugega na nedeljo po sv. Petru. Zaslišani meščani so tedaj povedali, da bi se mestu lahko pomagalo, če bi bloški (Mihaelov) sejem (*der Oblakher Markht*) prenesli v Lož, (tedenski) sejem v Sodražici odpravili (*abgethan*) in ga prav tako prestavili sem ter če bi Ložu podelili še letni sejem na praznik sv. Roka (16. avgusta).²⁴⁸

Vse torej kaže, da je bil jesenski sejem na simonovo glavno nadomestilo za izgubljeni Mihaelov sejem,²⁴⁹ ne da bi mesto poskrbelo za pravno formalizacijo stanja. Sejem na petrovo pa je nemara potekal le nekaj časa. Kot smo videli, ga srečamo samo v letih 1739 in 1744. Že v napovedi mestnih prihodkov v terezijanskem katastru leta 1752 najdemo izrecno trditev, da ima mesto en sam letni sejem na sv. Simona in Juda (*Jahr Märckt würdet*

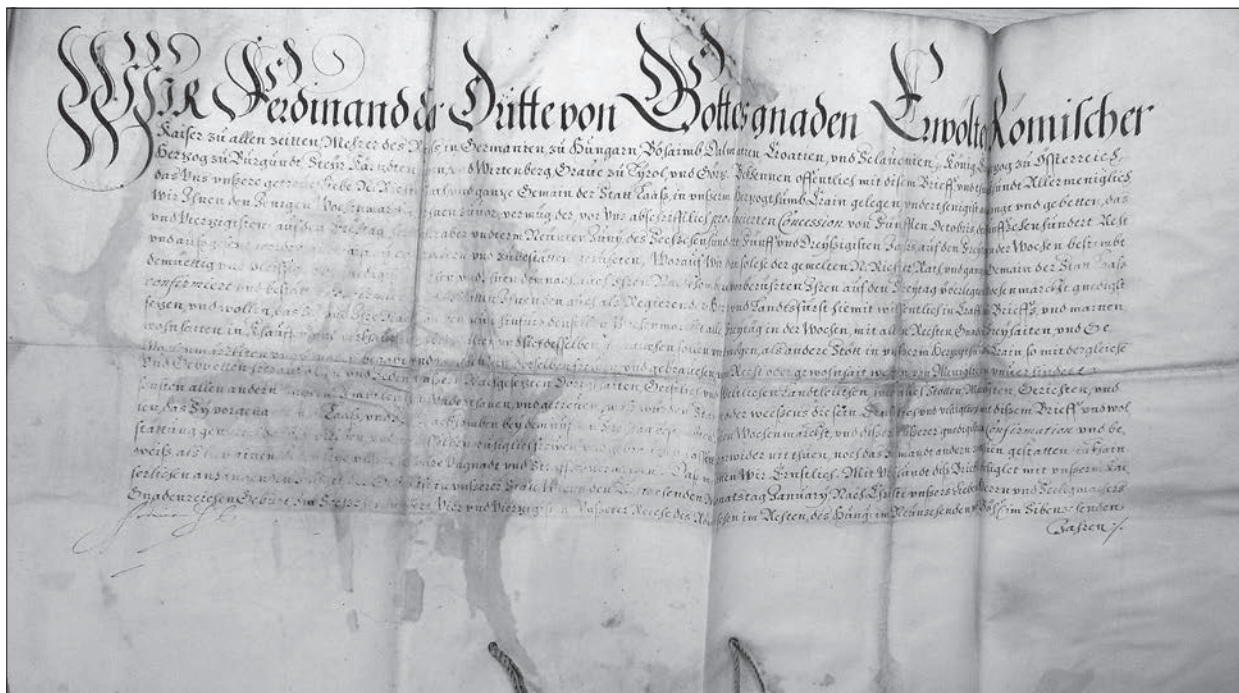
²⁴⁵ Valvasor, *Die Ehre deß Hertzogthums Crain* XI, str. 324.

²⁴⁶ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–3, sodniški letni račun 1713–14. Na enem mestu srečamo *Kirchtags Geldt*, na drugem pa izobešenje sejemskega znaka kot *Khirchtags Befreiung*.

²⁴⁷ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–3, sodniški letni računi za leta 1733–1744. Vsi računi zajemajo obdobje sodniškega enoletnega mandata od 25. maja do istega dne naslednjega leta. Manjka samo račun za leto 1738–39.

²⁴⁸ SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–3, 25.–26. 8. 1744.

²⁴⁹ O sejmju na dan sv. Simona (*Na sv'etiga Šimóna dan je bu semín te pravi*) govori pesem zbadljivka s Cerkniškega »Stoji, stoji to mesto Lož« (Kumer, *Pesem slovenske dežele*, str. 411), ki je glede na omenjanje mestnega obzidja (*festenge*) in sodnika (*rihtar*) morala nastati najpozneje v prvih desetletjih 19. stoletja.

Pergamentni izvirnik privilegija mesta Lož za tedenski sejem, Dunaj, 18. januar 1644 (SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 51, lit. M, No. 8, Vol. 1, št. 10).

nur Einer jährl: an Simonis et juda Tag gehalten). Prinašal naj bi skromno stojnino (*die Standt gelder*) v višini enega goldinarja in 51 krajcarjev, kar še zdaleč ni primerljivo s sto goldinarji, kolikor je od tedenskega sejma, uradno prenesenega v Sodražico, od istega leta dalje mestu plačevalo ribniško gospodstvo.²⁵⁰

Stremljenja Ložanov po privilegiju za vsaj še en letni sejem so postajala tem močnejša, ko je mesto leta 1752 dokončno izgubilo tedenski sejem. Potem ko so med vicedomsko vizitacijo leta 1744 izrazili željo po odobritvi sejma na rokovo, so v prošnjo Jožefu II. za potrditev mestnih pravic leta 1782 vključili tudi pravico do dveh letnih sejmov: na sv. Roka (16. avgusta) in sv. Florjana (4. maja). Utemeljili so jo s tem, da bi si mesto tako lažje opomoglo po nedavnem požaru (*ob des kürzlich durch das Feuer erlitternen Schadens*).²⁵¹ Tej pridobitvi so bili za razliko od drugih zaprosenih načeloma naklonjeni vsi za mnenje vprašani, tj. sosednji gospodstvi Snežnik in Hošperk, postojnski okrožni glavar in kranjsko deželno glavarstvo,²⁵² a do Jožefove izdaje novega privilegija očitno nikoli ni prišlo. Kdaj je Lož dobil pravico do dodatnih dveh sejmov, ni povsem jasno. V regestu prošnje cesarju iz leta 1831 je govor o obnovitvenem privilegiju za tri sejme (*Bestätigungs=Erneuerung ihrer*

dreij Jahrmärkte). Podrobnosti postopka za pridobitev in njegova natančna vsebina niso znane,²⁵³ ampak le, da je privilegij Franca I. z dne 24. decembra 1832, ki so ga v začetku 20. stoletja še hranili v loški občinski pisarni, vključeval tri letne sejme: 4. maja, 16. avgusta in 28. oktobra.²⁵⁴ Nobenega, začuda niti sejma na sv. Simona 28. oktobra, še ni bilo na uradnih seznamih letnih sejmov Kranjske v letih 1819–1821.²⁵⁵ Simonov sejem, ki je potekal vsaj že v začetku 18. stoletja, če ne veliko prej, je tako končno dobil pravno podlago, dotlej pa je ostajal le neformalna zamenjava za zdavnaj izgubljeni Mihaelov sejem, podeljen Ložu z mestno ustanovno listino leta 1477.

Ena temeljnih pravic mesta Lož, ki pa je mestni ustanovni privilegij niti ne omenja, je bila pravica do **tedenskega sejma**, pomembnejšega od letnih sejmov. Lož je edino slovensko mesto, ki se je tej pravici slednjič odpovedalo v zameno za denarno nadomestilo, in obenem edino meščansko naselje, za katero je natanko znano, kdaj jo je

²⁵³ Spisi o tem v arhivu ljubljanskega gubernija niso ohranjeni. Postopku je v letih 1831 in 1832 mogoče slediti le po delovodnikih (prav tam, IV. reg., št. 78, delovodnik 1831, št. 15818 in 20193; št. 82, delovodnik 1832, št. 20096; št. 84, delovodnik 1833, št. 1444).

²⁵⁴ Komatar, *Archiv-Inventare*, str. 45.

²⁵⁵ *Schematismus des Laibacher Gouvernements-Gebiets für das Jahr 1819*, str. 430–431; 1820, str. 438–439; 1821, str. 420–421. Šematizmi nato seznamov letnih sejmov ne vsebujejo do leta 1834, ko v Ložu srečamo tri na zgoraj navedene dneve (*Schematismus für das Laibacher Gouvernement-Gebiet im Königreiche Illyrien für das Jahr 1834*, str. 220).

(prvič) pridobilo. Ko je oglejski patriarh leta 1341 odredil, naj se trška naselbina iz današnjega Starrega trga preseli na novo lokacijo pod loškim gradom, ji je hkrati podelil pravico do nedeljskega sejma.²⁵⁶ O njenem izvajanju ni znanega ničesar. Mestna ustanovna listina je ne navaja, tako kot o tedenskem sejmu ne govori ustanovni privilegij nobenega od treh v istem času v mesta povzdignjenih dolenskih trgov.²⁵⁷ Po Kranjcu je pravica izhajala iz določila, s katerim se Lož izenačuje z drugimi kranjskimi mesti,²⁵⁸ ker pa jo je Lož dobil že s patriarhovim aktom o prestavitvi naselja, tedenskega sejma »ne moremo šteti k običajnemu pravu«.²⁵⁹

Neznanokdaj pred letom 1547 je loški tedenski sejem ugasnil. Ko je mesto omenjenega leta kralja Ferdinanda I. prosilo za podelitev pravice do sejma ob torkih, je v prošnji izrecno zapisalo, da nima nobenega tedenskega sejma (*gar Rhein Wochenmargkht Alda*). Za svojo revščino je krivilo slabo cesto ter Turke in martolozе, ki so zadnjih nekaj let tu večkrat pustošili. Zaradi martolozov poleti nihče ni prihajal po kupčiji skozi gozdove v Lož in iz njega, premožnejši Ložani pa so se odselili v varnejše kraje.²⁶⁰ Prošnja je dobila polno podporo deželnega vicedoma in drugih za mnenje vprašanih dejavnikov,²⁶¹ na podlagi česar je Ferdinand 5. oktobra 1548 na Dunaju Ložu izdal sejemski privilegij z enakimi pravicami, kot so jih imela druga kranjska mesta.²⁶²

Tudi o udejanjanju te sejemске pravice ni znana ničesar. Vse kaže, da torkov sejem ni mogel obstati, saj je soseska v Cerknici leta 1597 v prošnji za sobotni tedenski sejem zatrjevala, da ni v bližini nobenega drugega tedenskega sejma razen ponedeljkovega v štiri nemške milje oddaljenih Senožečah.²⁶³ Prav zaradi uveljavitve tedenskega sejma – o izdaji deželnoknežjega privilegija sicer ni poročil – se je Cerknica začela naslavlјati kot trg in Cerkničani kot tržani.²⁶⁴

Kot mimogrede razkriva poročilo mestnega sodnika iz leta 1635, so se Ložani po kugi leta 1631 odločili ponovno prositi za tedenski sejem, kakršnega so imeli prej, tedaj pa ne več.²⁶⁵ Cesar Ferdinand II. je mestu 9. junija 1635 izdal sejemski privilegij za petkov tedenski sejem, kar z drugimi besedami pomeni, da je sejem, ki je »pred mnogimi leti« že obstajal, prestavljen s torka na petek.²⁶⁶ Toda za uveljavitev svoje sejemске pravice v praksi so se morali Ložani vedno znova truditi tudi s prošnjami deželnemu knezu, še posebej zaradi konkurence cerkniškega sejma. Tako je graška dvorna komora 18. novembra 1643 izdala odredbo (generale), s katero je zaščitila pravice Loža pred »samovoljo« oskrbnika gospodstva Hošperk, ki je hotel sejem prestaviti v Cerknico. Neposredno zatem je cesar 18. januarja 1644 na Dunaju na prošnjo Ložanov njihove sejemске pravice potrdil še s pergamentno listino.²⁶⁷ Ko pa so Cerkničani leta 1660 dosegli potrditev svoje leta 1633 podeljene in naslednje leto preklicane pravice za sejem na isti dan v tednu,²⁶⁸ so Ložani v prošnjo cesarju Leopoldu I. za potrditev mestnih pravic vključili vse tri sejemске privilegije iz let 1538, 1635 in 1644, ki jih zato potrditveni privilegij z dne 13. januarja 1661 izrecno navaja.²⁶⁹ V nasprotovanju cerkniškemu sejmu in njegovemu privilegiju pa tokrat niso bili uspešni,²⁷⁰ saj je ta obstajal vsaj še sredi 18. stoletja.²⁷¹

Kaže, da pritoževanje Ložanov nad konkurenco in utrpelo škodo ni bilo povsem realno. Valvasor je namreč v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689) pohvalno govoril tako o cerkniškem kot o loškem tedenskem sejmu. Na obeh naj bi potekala obsežna

²⁵⁶ Okoliš, Izseki iz zgodovine, str. 369; Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 45; Otorepec, *Srednjeveški pečati*, str. 97.

²⁵⁷ Gl. op. 46.

²⁵⁸ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 56.

²⁵⁹ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 48.

²⁶⁰ AT ÖStA, AVAFHKA, IÖHA, K 40, L-2, Laas in Krain, fol. 7r–8v, s. d., pred 18. 10. 1547.

²⁶¹ Prav tam, 18. 10. 1547 (fol. 5r–6r), 24. 11. 1547 (fol. 9r–10r), 28. 12. 1547 (fol. 11r–11v), 6. 2. 1548 (fol. 14r–15r).

²⁶² Vsebinska na Dunaju izdane listine je inserirana v potrditveno listino pravic mesta Loža, ki jo je 3. junija 1593 v Gradcu izstavil nadvojvoda Ernest (prepis v: SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, I. reg., šk. 9, spis 34022/1785, t. 12. 1785, priloga E).

²⁶³ SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 293, I/150, lit. Z XI, prezentirano 11. 4. 1597.

²⁶⁴ Golec, Cerknica – pozni nastanek, str. 214, 217–218.

²⁶⁵ SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 184, I/104, lit. L I–8, 28. 11. 1635.

²⁶⁶ Vsebinska privilegija poznamo le iz povzetkov, najprej iz odredbe Ferdinanda III. za zaščito sejma (izvirnik v: SI AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek, šk. 51, lit. M, No. 8, Vol. 1, 18. 11. 1643) in nato iz Ferdinandove potrditve sejemskih svoboščin, ki izrecno govori o prestavitvi s torka na petek (izvirnik v: prav tam, 18. 1. 1644). Oba izvirnika so Ložani leta 1751 na zahtevo reprezentance in komore oddali v Ljubljano, kjer sta se ohranila v arhivu njenega naslednika, deželnega glavarstva, med spisi o prestavitvi loškega tedenskega sejma v Sodražico (prav tam, št. 10, spremni dopis s. d., prezentirano 6. 9. 1751).

²⁶⁷ Gl. prejšnjo opombo.

²⁶⁸ Golec, Cerknica – pozni nastanek, str. 222.

²⁶⁹ Prepisi: SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 197, I/107, lit. L XX–2; prav tam, šk. 293, I/150, lit. Z XI; SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, I. reg., šk. 9, spis 6676/1785, 26. 3. 1782, priloga B.

²⁷⁰ SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 293, I/150, lit. Z XI, s. d. (1672, Sub A, ad 16. 8. 1672), 23. 3. 1678.

²⁷¹ O tedenskem sejmu ob petkih je leta 1752 še poročal postojnski okrožni glavar (Golec, Cerknica – pozni nastanek, str. 223).

menjava žita za morsko sol.²⁷² Pri Ložu je postregel celo z opisom skladiščne pravice, ki je ne srečamo ne v privilegijih ne v drugih virih. Kdor je na sejem pripeljal žito in ga ni mogel prodati, ga je po Valvasorjevih besedah moral shraniti v mestu do naslednjega tedna oziroma tako dolgo, dokler zanj ni dobil kupca.²⁷³ O tej posebnosti je Kranjc menil, da »jo je Lož dobil iz novomeškega mestnega prava«, vprašanje pa je, kdaj se je uveljavila.²⁷⁴

V tem času se je Cerknici pridružil še en močan konkurent loškega petkovega sejma, in sicer vas Sodražica pod zaščito gospostva Ribnica. Nad tamkajšnjim na novo uveljavljenim neprivilegiranim sejmom so se Ložani pritoževali vsaj od leta 1689 in izposlovali več prepovedi, a so vse sankcije ostale brez uspeha.²⁷⁵ Med vicedomsko vizitacijo mesta leta 1744 so zatrjevali, da jim je petkov tedenski sejem nekoč prinašal po 150 goldinarjev na leto, zdaj pa že štirideset let nimajo nobenega sejma, ker kljub večkratni prepovedi poteka v Sodražici.²⁷⁶ Trditve so bile sicer pretirane, saj so v napovedni tabeli za terezijanski kataster malo zatem, leta 1749, zapisali, da sejem še obstaja, da pa prihodkov od žita in soli ne morejo specificirati po mesecih, ker prodajalci kak mesec prihajajo v mesto, nato pa jih ni tudi po tri mesece.²⁷⁷

Zadevo s sodraškim sejmom je nato rešila novoustanovljena reprezentanca in komora v Ljubljani s sklepom, da se pravice tedenskega sejma v Ložu prenesejo na Sodražico. Za takšno odločitev sta pretehtala dva argumenta: neugodna prometna lega Loža in dejstvo, da je zaradi odprave sodraškega tedenskega sejma in posledično zmanjšane prodaje soli trpel državni erar. Sklep o izdaji privilegija Sodražici je Marija Terezija podpisala 30. oktobra 1751, sam privilegij pa je bil izdan 2. februarja 1752. Privilegij, ki za sodraški sejem ne navaja točno določenega dne v tednu, določa, da je ribniški graščak Gvido grof Cobenzl mestu Lož kot nadomestilo za izgubo dolžan izplačevati letno vsoto sto goldinarjev, vse dokler bo vas imela in uživala takšne sejemске pravice.²⁷⁸

Čeprav se Lož ni trajno odpovedal svojemu sejemskemu privilegiju, ampak ga je samo oddal v zakup, je za vselej izgubil tedenski sejem, poglavitno znamenje vsakega pravega mesta. Pozneje sicer srečamo prizadevanja Ložanov, da bi se tedenski sejem znova vrnil v njihovo mesto, a se to ni zgodilo. Ko so leta 1782 cesarja Jožefa II. prosili za potrditev svojih privilegijev, so v prošnjo vključili tudi to željo, ki pa je bila zavržena z utemeljitvijo, da bi sejem mestu bolj škodil kakor koristil.²⁷⁹ Deželno glavarstvo v Ljubljani je leta 1785 zapisalo, da bi Lož v takem primeru dobival komaj četrtno takratne zakupnine.²⁸⁰ V prvi četrtini 19. stoletja je ribniško gospostvo v zvezi s plačevanjem stotih goldinarjev vodilo daljšo pravdo z loškim mestom in leta 1825 po sodni poti doseglo potrditev obstoječega stanja, Lož pa je nato prejemal letno zakupnino za sodraški sejem v nespremenjeni višini vse do zemljiške odveze.²⁸¹

SKLEP

Nekoliko paradokсно se zdi, da pri mestnih pravicah Loža skoraj bolje poznamo normo kot prakso. V izvirniku ali prepisih je ohranjena vrsta vladarskih privilegijev, med njimi edina izvirna mestna ustanovna listina za katero od slovenskih srednjeveških mest sploh. Toda zaradi uničenja mestnega arhiva vemo na drugi strani le malo o tem, kako so Ložani svoje zapisane pravice udeleževali. Posebej gre opozoriti, da sta s privilegijema dokumentirana tako formalni začetek tedenskih sejmov, in sicer še v trški fazi Loža, kakor prenehanje te pravice štiristo let pozneje, potem ko je v vmesnem času vsaj dvakrat ugasnila in jo je bilo treba obnoviti z novimi privilegiji. Mali Lož, edino mesto v slovenskem delu Notranjske (brez kranjske Istre), je pri ohranjanju in vzdrževanju svojih pravic v odnosu do okolice nekajkrat potegnil krajši konec, pri čemer njegovi glavni konkurenti niso bili klasična mesta in trgi, ampak dve vasi: Cerknica, ki ji je uspelo uveljaviti trški naslov, in Sodražica.

FINANCIRANJE

Prispevek je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega projekta J6-60104 (Kolektivne identitete in stanovska družba med Srednjo in Jugovzhodno Evropo od iznajdbe tiska do pojava narodnih gibanj) in raziskovalnega programa Te-

²⁷² Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 55 in 324.

²⁷³ Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 326.

²⁷⁴ Kranjc, Privilegij mesta Loža, str. 48.

²⁷⁵ SI AS I, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. I/107, lit. L XX–2, 29. 3. 1697, 7. 3. 1719, s. d. (prezentirano 4. 12. 1728), 31. 3. 1734.

²⁷⁶ Prav tam, šk. 197, I/107, lit. L XX–3, 25.–26. 8. 1744.

²⁷⁷ SI AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko, šk. 45, RDA, N 192, No. 4, 26. 9. 1752.

²⁷⁸ O tem natančno v: Golec, Sodražica – sejemska vas, str. 141–142.

²⁷⁹ SI AS 14, Gubernij v Ljubljani, I. reg., šk. 9, spis 6676/1785, 29. 5. 1782.

²⁸⁰ Prav tam, prezentirano 22. 2. 1785.

²⁸¹ SI AS 774, Gospostvo Ribnica, šk. 16, Iustitalia, Proces gospostva Ribnica z mestom Ložem zaradi tedenskega sejma v Sodražici 1811–1825. O tem govori pregledno zlasti nedatirana pogodba iz leta 1848 (prav tam, s. d., pred 1. 7. 1848). Zadnja pobotnica loškega mestnega rihtarja za prejeto plačilo ima datum 12. marec 1839 (prav tam).

meljne raziskave slovenske kulturne preteklosti (P6-0052), ki ju iz javnega proračuna sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

IZJAVA O DOSTOPU DO RAZISKOVALNIH PODATKOV
Med raziskavo niso nastali novi podatki.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AT ÖStA – Österreichisches Staatsarchiv, Wien
AVAFHKA – Allgemeines Verwaltungsarchiv – Finanz- und Hofkammerarchiv
IÖHA – Innerösterreichische Herrschaftsakten

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana
ŠAL/Ž – Škofijski arhiv Ljubljana/Župnije

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko
AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko
AS 6, Reprezentanca in komora za Kranjsko v Ljubljani
AS 7, Deželno glavarstvo na Kranjskem, politični oddelek
AS 14, Gubernij v Ljubljani
AS 117, Kresijski urad Postojna
AS 174, Terezijanski kataster za Kranjsko
AS 175, Jožefinski kataster za Kranjsko
AS 176, Franciscejski kataster za Kranjsko
AS 339, Zemljiška knjiga za sodni okraj Lož
AS 774, Gospodstvo Ribnica
AS 778, Gospodstvo Snežnik
AS 1063, Zbirka listin
AS 1339, Ljudmil Hauptmann

Župnijski arhiv Stari trg pri Ložu

LITERATURA

Dimitz, August: Ueber Archive und Siegel der Städte und Märkte in Krain. *Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der kunst- und historischen Denkmale* XII, NF, 1886, str. CLVII–CLX.
Dimitz, A.[ugust]: Zur Geschichte der Städte und Märkte in Krain. *Mittheilungen des historischen Vereins für Krain* 19, 1864, str. 55–58.
Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer. I. Abteilung. Die Landgerichtskarte. 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Istrien. Wien: Akademie der Wissenschaften: Verlag von Adolf Holzhausens Nachf., 1929.
Golec, Boris: *Adam Bohorič, Jurij Dalmatin in mesto Krško v 16. stoletju*. Ljubljana: Založba ZRC; Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2024 (The-

saurus memoriae. Opuscula 11). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610509011>

Golec, Boris: Cerknica – pozni nastanek in specifični razvoj največjega slovenskega trga. *Kronika* 68, 2018, št. 2, str. 213–230.

Golec, Boris: Elite v majhnih mestih – Višnja Gora »ab urbe condita« (1478) do terezijanskih reform sredi 18. stoletja. *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in panonsko nižino. Urban Elites in the Middle Ages and the Early Modern Times between the Alps, the Adriatic and the Pannonian Plain* (ur. Janez Mlinar, Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011, str. 208–249 (Zbirka Zgodovinskega časopisa; 42).

Golec, Boris: Filip Jakob Repež in starejše slovensko uradno pismenstvo. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 95, NV 60, 2024, št. 1, str. 11–33. DOI: <https://doi.org/10.62409/czn.250>

Golec, Boris: Nova spoznanja o začetkih Višnje Gore. V *Višnjo Goro* (ur. Pavel Groznik). Višnja Gora: Krajevna skupnost, 2008, str. 106–115.

Golec, Boris: Sodražica – sejemska vas ali trg? *Sodražskih 800: monografija ob 800-letnici prve pisne omembe Sodražice* (ur. Ludvik Mihelič). Sodražica: Občina, 2020, str. 139–156.

Golec, Boris: Šentvid pri Stični: ugasli srednjeveški trg. *Šentviško tisočletje. 1000 let Župnije Šentvid pri Stični: znanstvena monografija* (ur. Dušan Štepec in Matej Šteh). Šentvid pri Stični: Župnijski urad, 2017, str. 39–53.

Golec, Boris: Zemljiški katastri 18. in 19. stoletja kot vir za stavbno, gradbeno in urbanistično zgodovino slovenskega ozemlja – 1. del. *Arhivi* 32, 2009, št. 2, str. 283–338.

Haupt-Ausweis über die Eintheilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes in Provinzen, Kreise, Sectionen, Bezirks-Obriegkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser- und Seelenzahl im Jahre 1817. Laibach [1817].

Historischer Atlas der österreichischen Alpenländer. I. Abteilung. Die Landgerichtskarte. Wien: Akademie der Wissenschaften: Verlag von Adolf Holzhausens Nachf., 1929.

Hitzinger P.[eter]: Aus dem Archiv der Stadt Laas. *Mittheilungen des historischen Vereines für Krain* 9, 1854, št. 6, str. 43–45.

Höfler, Janez: *Gradivo za historično topografijo predjožinskih župnij na Slovenskem: Kranjska*. Ljubljana: Viharnik, 2015.

Iz roda v rod. Pričevanja o slovenskem jeziku (ur. Ema Umek et al.). Ljubljana: Arhiv SR Slovenije, 1982 (Publikacije Arhiva SR Slovenije, Katalogi, Zvezek 5).

Kebe, Janez: *Loška dolina z Babnim Poljem. Zgodovina župnij Stari trg pri Ložu in Babno Polje*. Ljubljana: Družina, 1996.

- Komatar, Fr.[anc]: Archiv-Inventare. *Mittheilungen des Musealvereins für Krain* 17, 1904, Heft I, str. 34–50.
- Kos, Janez: Podoba mesta Loža v prvih treh desetletjih devetnajstega stoletja. *Notranjski listi I. Posvečeno Loški dolini ob petstoletnici mesta Loža 1477–1977* (gl. ur. Janez Šumrada). Stari trg pri Ložu: Odbor za praznovanje 500-letnice mesta Loža pri SZDL Loška dolina, 1977, str. 85–90.
- Kosi, Miha: *Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998 (Zbirka ZRC 20).
- Kranjc, Janez: Privilegij mesta Loža iz leta 1477. *Notranjski listi I. Posvečeno Loški dolini ob petstoletnici mesta Loža 1477–1977* (gl. ur. Janez Šumrada). Stari trg pri Ložu: Odbor za praznovanje 500-letnice mesta Loža pri SZDL Loška dolina, 1977, str. 41–64.
- Krones R. v. Marchland, Franz: Die Cillier Chronik. V: Krones R. v. Marchland, Franz: *Die Freien von Sanneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*. Graz: Leuschner & Lubensky, 1883, str. 47–175.
- Kumer, Zmaga: *Pesem slovenske dežele*. Maribor: Obzorja, 1976.
- Lavrič, Andrej: Čevljarska in usnjarska zadruga v Ložu. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 19, 1909, sešitek 2, str. 116–123.
- Mathis, Franz: *Zur Bevölkerungsstruktur österreichischer Städte im 17. Jahrhundert*. Wien: De Gruyter Oldenbourg, 1977 (Sozial- und wirtschaftshistorische Studien, Band 11).
- Mauring, J.[anez] Ev.[angelist]: Utemeljitev mesta Višnje Gore. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko* 4, 1894, str. 30–32.
- Merkù, Pavle: *Slovenska plemiška pisma družin Marenzi – Coraduzzi s konca 17. stoletja*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1980.
- Mlinarič, Jože: *Kartuzija Bistra*. Ljubljana: Družina, 2001.
- Mlinarič, Jože: Krško in njegova gosposčina v srednjem veku. *Krško skozi čas 1477–1977. Zbornik ob 500-letnici mesta* (ur. Lado Smrekar). Krško: Skupščina občine, Odbor za pripravo praznovanja 500-letnice Krškega, 1977, str. 25–44.
- Okoliš, Stane: Izseki iz zgodovine Loža in okolice (1. del). *Zgodovinski časopis* 49, 1995, št. 3, str. 353–378.
- Okoliš, Stane: Izseki iz zgodovine Loža in okolice (2. del). *Zgodovinski časopis* 49, 1995, št. 4, str. 557–581.
- Okoliš, Stane: Loško mestno pomirje in kapelica sv. Roka. *Obrh. Glasilo občine Loška dolina*, letnik 22, št. 3 (III), junij 2021, str. 46–47.
- Otorepec, Božo: Grb in pečat mesta Loža. *Notranjski listi I. Posvečeno Loški dolini ob petstoletnici mesta Loža 1477–1977* (gl. ur. Janez Šumrada). Stari trg pri Ložu: Odbor za praznovanje 500-letnice mesta Loža pri SZDL Loška dolina, 1977, str. 65–71.
- Otorepec, Božo: Ob 500-letnici mesta Višnja Gora. *Zbornik občine Grosuplje X. Gospodarska, kulturna in zgodovinska kronika*. Grosuplje: Občinska konferenca SZDL občine Grosuplje, 1978, str. 277–294.
- Otorepec, Božo: *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1988.
- Polec, Janko: Razpored sodnih instanc v slovenskih deželah od 16. do 18. stoletja. *Zbornik znanstvenih razprav* 6, 1927–1928, str. 116–142.
- Ribnikar, Peter: Posestne in gospodarske razmere loško-snežniškega gospostva od XVI. do XVIII. stoletja. *Kronika* 3, 1955, št. I, str. 35–39.
- Schematismus des Laibacher Gouvernements-Gebiets für das Jahr 1819; 1820; 1821; 1834*. Laibach: Leopold Eger.
- Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi*. I. zvezek (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: ZRC SAZU, 1995.
- Smole, Majda: Graščine na nekdanjem Kranjskem. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Svetina, Anton: *Metlika. Dve razpravi iz pravne zgodovine mesta in okolice*. Ljubljana: samozaložba, 1944.
- Šumrada, Janez: Nekaj iz srednjeveške zgodovine Loža in okolice. *Notranjski listi I. Posvečeno Loški dolini ob petstoletnici mesta Loža 1477–1977* (gl. ur. Janez Šumrada). Stari trg pri Ložu: Odbor za praznovanje 500-letnice mesta Loža pri SZDL Loška dolina, 1977, str. 31–40.
- Tratnik Volasko, Marjeta in Košir, Matevž: *Čarovnice. Predstave, procesi, pregoni v evropskih in slovenskih deželah*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Topografija Kranjske 1678–79: skicna knjiga. Faksimiliran natis*. 2. natis. Ljubljana: Valvasorjev odbor pri Slovenski akademiji znanosti in umetnosti, 2001.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*. Laybach, Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Vilfan, Sergij: Novomeški mestni privilegij iz leta 1365. *Novo mesto 1365–1965. Prispevki za zgodovino mesta* (ur. Janko Jarc et al.). Maribor: Obzorja; Novo mesto: Dolenjska založba, 1969, str. 88–114.
- Vilfan, Sergij: *Pravna zgodovina Slovencev: Od naselitve do zloma stare Jugoslavije*. Ljubljana: Slovenska matica, 1961.
- Vilfan, Sergij: Zgodovina neposrednih davkov in arestnega postopka v srednjeveški Ljubljani. *Zgodovinski časopis* 6–7, 1952–1953, str. 417–442.
- Vrhovec, Ivan: *Zgodovina Novega mesta*. Ljubljana: Matica slovenska, 1891.
- Wolsegger, Peter: Das Urbarium der Herrschaft Gottschee vom Jahre 1574. *Mittheilungen des Musealvereins für Krain* 3, 1890, str. 140–183; 4, 1891, str. 13–45.
- Zwitter, Fran: *Starejša kranjska mesta in meščanstvo*. Ljubljana: Leonova družba, 1929.

Žabota, Barbara: *Matična knjiga prve ljubljanske protestantske občine iz zadnje četrtine 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC (Thesaurus memoriae, Fontes; 16).

Žontar, Josip: *Zgodovina mesta Kranja*. Ljubljana: Muzejsko društvo za Slovenijo, 1939.

Žontar, Jože: *Novi škofjeloški mestni red iz leta 1747. Loški razgledi 5*. Škofja Loka: 1958, str. 128–136.

Žontar, Jože: *Struktura uprave in sodstva na Slovenskem od srede 18. stoletja do leta 1848*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.

SPLETNI VIR

Uradni list:

<https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2000-01-2477/odlok-o-simbolih-obcinskem-prazniku-in-priznanjih-v-obcini-loska-dolina> (dostop 15. 1. 2026)

SUMMARY

Lož's Town Privileges between Norm and Practice

Lož (Ger. *Laas*) is one of the smallest and most recent towns of medieval origin in the former Duchy of Carniola and modern Slovenia as well as the only town for which the original parchment of its municipal charter has been preserved. After the market town was burned to the ground and its inhabitants were killed or enslaved by the Turks, it was elevated to town status by Emperor Frederick III on 8 March 1477, almost concurrently as three other Carniolan market towns—Kočevje (Ger. *Gottschee*), Krško (Ger. *Gurkfeld*), and Višnja Gora (Ger. *Weichselberg*) between 1471 and 1478—that he had inherited from the extinct Counts of Cilli and that, like Lož, obtained their town privileges for reasons of defence and security. By 1832, Lož had further been accorded a dozen sovereign privileges, most of which have been preserved in transcript. Their content has to date, with a single exception, solely been made known from succinct register records (*regesta*).

The article discusses how Lož's town privileges were exercised during the period that spanned the formal establishment of the town and the first half of the nineteenth century. The major hindrance to tracing the practical use of recorded town privileges is the chronical shortage of first-hand sources on the town administration and judiciary, owing to the town archives having been mostly destroyed. When studying the town's functions, historians are therefore left to rely almost entirely on the archives of external factors, predominantly higher authorities.

The article is divided into chapters discussing the relationship between the town of Lož and the homonymous seignory, the rights and obligations of Lož's burghers, as well as the town administration, judiciary, and economy.

The relationship between the town of Lož and the seignory, from which it broke away on its formal establishment, was marked by the material obligations of the town towards the seignory that remained in place until the abolition of serfdom in 1848. What is more, during the first half of the eighteenth century, the town's outstanding obligations prompted the owner of the seignory, Count Lichtenberg, to seize its urbanium and revenues for three decades, which affected the town's sovereignty and the execution of its self-governance.

Very little is known about Lož's burghers and individual granting of municipal rights, including the conditions for entry into burgher status. Unlike for some other towns, there is no known list of burghers and register of burgher admissions available for Lož. From the significant number of seventy-seven burghers in 1773, when the town and its suburbs counted eighty-one houses, it is possible to infer that, every male house master was eventually admitted into burgher ranks. It likewise appears that not all burghers made up the burghers' community and that until 1750, when the composition of town authorities became unified throughout Carniola, Lož only had one, i.e., internal town council and not also an external one. Regarding the jurisdiction held by the elected town judge and council, it is particularly noteworthy that Lož's town court also held the right of high justice (*Blutgericht* or the so-called blood justice), which several legal historians found doubtful. Lož's court jurisdiction (*Burgfrieden*), encompassing the town and its suburbs as well as two villages, already existed before Lož was elevated to town status in 1477.

The most important economic right that was granted to Lož under its municipal charter was the right to hold an annual fair; however, the town fair held on 29 September was before long replaced by an annual fair on 29 October. The number of privileged annual fairs rose to three no earlier than 1832 or shortly before that. The town likewise failed to retain its right to fish in Cerknica Lake and the pond in the territory under its jurisdiction. Particularly interesting is the exercise of the right to hold a weekly fair that the market town of Lož already obtained in 1341 but did not exercise during at least two periods (before 1548 and before 1635). Lož was faced with strong competition from the weekly fairs held in the villages of Cerknica and Sodražica. In 1751, Lož ultimately ceded this right to Sodražica in exchange for annual monetary compensation, which was a unique occurrence among Slovenian towns.

TANJA GOMIRŠEK^{*}

Postelje in posteljna oprema v zapuščinskih inventarjih plemiške družine Strassoldo

IZVLEČEK

Prispevek temelji na prvi sistematični analizi zapuščinskih inventarjev članov rodbine Strassoldo ter prikazuje vrednosti in materiale, povezane s posteljami ter posteljno opremo. Bogate družine so v svojih domovih posedovale ležišča različne kakovosti in vrednosti, saj so bila namenjena tako članom rodbine kot služinčadi. Zapuščinski inventarji Strassoldov pogosto vsebujejo podrobne podatke o tem, kaj je sestavljalo posamezno posteljo in iz katerih materialov so bili njeni elementi. Na podlagi tega lahko razberemo, v kakšnih posteljah so spali pripadniki višjih družbenih slojev in kakšne so uporabljali njihovi uslužbenci, pri čemer so bile razlike pri slednjih povezane z njihovim položajem. Razmere služinčadi je mogoče primerjati z razmerami socialno razslojenega podeželskega prebivalstva, kar omogoča vpogled v stopnjo spalne kulture v drugi polovici 18. stoletja na območju Goriško-Gradiške grofije.

KLJUČNE BESEDE

Strassoldo, zapuščinski inventarji, plemstvo, posteljna oprema, materialna kultura

ABSTRACT

BEDS AND BEDDING IN THE PROBATE INVENTORIES OF THE STRASSOLD NOBLE FAMILY

Drawing on the first systematic analysis of the Strassoldo family's probate inventories, the article presents materials and values related to their beds and bedding. Wealthy families owned beds of varying qualities and values in their homes that were intended for both family members and servants. Most of the Strassoldos' probate inventories contain detailed information regarding the structure of individual beds and the materials their elements were made of. On this basis, we can assume what types of beds were used by the nobility and their servants, with the distinctions among the latter reflecting their position in the household. Because the living conditions of the servants were comparable to those of the socially stratified rural population, the article thus also offers an insight into the overall level of sleeping culture in the County of Gorizia and Gradisca during the second half of the eighteenth century.

KEYWORDS

Strassoldo, probate inventories, nobility, beds and bedding, material culture

^{*} dr., muzejska svetnica, Goriški muzej, Kromberk, Nova Gorica, tanja.gomirsek@goriskimuzej.si

UVOD

Spanje je ena od človekovih potreb, ki so ji v različnih časovnih obdobjih posvečali večjo ali manjšo pozornost. Že v prazgodovini so arheologi odkrili preprosta ležišča,¹ ki so se s tisočletji in na različnih krajih sveta spreminjala in razvijala.² Za raziskavo plemiških ležišč od srednjega veka dalje imamo raziskovalci na voljo pisne in slikovne vi-re, medtem ko je za kmečko prebivalstvo bistveno manj podatkov. Z raziskovanjem postelj in pos-teljne opreme v plemiških bivališčih na ozemlju današnje Slovenije so se ukvarjali številni razisko-valci, vendar večinoma v okviru širših raziskoval-nih področij. Postelje in posteljna oprema se ta-ko pojavljajo bodisi v študijah bivalne kulture in družbenih procesov bodisi v raziskavah slogovnih značilnosti posameznih obdobj ali v predstavi-tvah opreme izbranih plemiških rezidenc.³ Pose-bej velja izpostaviti analize materialne kulture, ki so jih opravili Marko Štuhec, Bogdan Šteh, Maja Lozar Štamcar in Maja Žvanut. Bogdan Šteh⁴ spal-nice in njihovo opremo obravnava v kontekstu raziskovanja vsakdanjega življenja plemstva. Raz-iskovalno delo Maje Lozar Štamcar je povezano z zbiranjem, dokumentiranjem, interpretacijo in prezentacijo kulturne dediščine. Postelje in spal-nično pohištvo umešča v širše raziskave bivalne kulture plemstva⁵ oziroma v obravnavo opreme posameznih bivališč.⁶ Maja Lozar Štamcar pred-met obravnava kot nosilca družbenih, estetskih in simbolnih pomenov na presečišču umetnostne zgodovine, muzeologije, kulturne zgodovine in zgodovine vsakdanjega življenja. Raziskave Mar-ka Štuheca⁷ razkrivajo, kako so predmeti, navade in vsakdanje življenje odražali družbene odnose ter kulturne spremembe zgodnjega novega veka.

Za območje Goriške oziroma po letu 1754 Go-riško-Gradiške grofije je pomembna raziskava Christiana Witta-Döringa, ki v okviru obravna-ve baročne bivalne kulture predstavi posamezne postelje, evidentirane v zapuščinskih inventarjih goriškega plemstva.⁸ Posamezne postelje kot iz-brane pohištvene kose opisujeta tudi Tito Miotti⁹ in Luigi Ciceri.¹⁰ Na splošno lahko ugotovimo, da postelje kot pohištveni kosi v raziskavah vzbujajo manj pozornosti kakor omare, skrinje, mize, sto-li, naslanjači in pisalne mize. Spanju in spalnim navadam kot delu širše zgodovine vsakdanjega življenja, meščanske discipline, stanovanjske kul-ture in telesnih praks je namenjeno spremno be-sedilo Andreja Studna¹¹ v delu *Etnologija spalni-ce*. S posteljami so se ukvarjali tudi restavratorji, vendar predvsem z vidika obnove, ohranjanja, stilne analize in datacije predmeta kot pohištve-nega kosa.

Iz zapuščinskih inventarjev in raziskav¹² je raz-vidno, da v kmečkih domovih v prvi polovici 19. stoletja marsikje še ni bilo postelj.¹³ Tako lahko sklepamo, da so kmetje pogosto spali na klopeh in tramovih, ki so bili postavljeni poleg ognjišča v kuhinji.¹⁴ V plemiških bivališčih je bilo več le-žišč različne kakovosti in vrednosti, saj so popi-sana vsa ležišča, tako za člane gospodarjeve dru-žine in njene pomembnejše uslužbence kot tista, ki so bila namenjena preostali služinčadi. Manj pomembni služabniki so si postelje delili ali pa »so si prav tako kot kmečko prebivalstvo postlali na klopeh in številnih mizah«. ¹⁵ Iz zapuščinskih inventarjev premožnih slojev prebivalstva tako lahko razberemo, ne samo v kakšnih posteljah so spali njihovi pripadniki, temveč tudi, kakšne so dobili njihovi uslužbenci. Glede na vrednosti in opise postelj služabnikov lahko ugotavljamo, kakšne je imelo kmečko prebivalstvo, saj so pos-telje v njihovih zapuščinskih inventarjih le kratko zabeležene in ocenjene.

IZBRANI VIRI

Raziskava obravnava zapuščinske inventarje družine Strassoldo, ene najstarejših in najvpliv-nejših plemiških rodbin na območju današnje

1 Dibie, *Etnologija spalnice*, str. 12.

2 Razvoj evropske postelje in spalnice ter različne tipe spanju namenjene opreme in navad v drugih kulturah je raziskal Dibie, *Etnologija spalnice*.

3 Monografija *Razkošje na podeželju*, ki obravnava pohištvo v Ptujem gradu, vsebuje katalog postelj, vendar sta tu opisana zgolj posteljno ogrodje in njegova stilna anali-za, ne pa tudi preostali inventar, povezan s posteljami in spanjem.

4 Šteh, *Zapuščinski inventarji*.

5 Lozar Štamcar, *Stanovanjsko udobje*, str. 91–129; Lozar Štamcar, *Grad kot plemiško*, str. 509–525. Podobno tudi Žvanut, ki se osredotoča na obdobje poznega srednjega in zgodnjega novega veka. V svojem raziskovalnem de-lu prikazuje tudi njihovo materialno kulturo, pri čemer predmete obravnava kot nosilce pomenov, prestiža, oku-sa in izrazov družbene moči (Žvanut, *Od viteza*).

6 Lozar Štamcar, *Stanovanjska oprema*, str. 593–597; Lozar Štamcar, *Pohištvo 18. stoletja*, str. 275–284; Lozar Štamcar, *Stanovanjska oprema dvorca Tuštanj*, str. 315–324; Lozar Štamcar, *Nekdanja pohištvena oprema*, str. 497–529.

7 Štuhec, *Rdeča postelja*; Štuhec, *Plemstvo in plemiška*, str. 355–385.

8 Witt-Döring, *Fra Nord e Sud*, str. 22–55.

9 Miotti, *Il mobile*.

10 Ciceri, *Gli antichi*, str. 1–14.

11 Studen, *Svetovi socialne neenakosti*, str. 291–340.

12 Baš, *Pohištvo na Podčetrtekovem*, str. 53; Sandgruber, *Die Anfänge*, str. 385; Segalen, *Fifteen generations*, str. 210.

13 Za obdobje baroka na Štajerskem raziskovalci ugotavlja-jo podobno. Med kmečkim prebivalstvom postelje mar-sikje niso bile dostopne (*Lust und Leid*, str. 311).

14 Gomiršek, *Gospodarska, socialna*, str. 299; Lozar Štamcar, *Stanovanjsko udobje*, str. 100.

15 Lozar Štamcar, *Stanovanjsko udobje*, str. 100.

Furlanije in Goriške.¹⁶ Rodbina je posedovala številne posesti v več kot 90 krajih na ozemlju Beneške republike in Goriške grofije. Številni pripadniki rodbine so delovali kot pomembni vojaški poveljniki, uradniki in diplomati v habsburški službi.¹⁷ Družina je razpolagala z več manjšimi in večjimi rezidencami ter zaposlovala številno služničad. Ker so bile postelje in njihova oprema dragocena in trajna dobrina, ki se je praviloma ohranjala in prenašala daljše časovno obdobje, lahko upravičeno domnevamo, da so člani družine posedovali več postelj, namenjenih tako družinskim članom kot zaposlenim. Zapuščinski inventarji so eden izmed virov, ki bralce seznanjajo s premoženjem umrlega, saj vsebujejo popis premoženja in nepremičnin v njegovi lasti. V njih najdemo bolj ali manj podrobne navedbe pohištva ter druge opreme, namenjene spanju. Postelja je bila v preteklosti, kot meni Dibie, najpomembnejši¹⁸ ter, vsaj v kmečkih gospodinstvih, najdražji¹⁹ kos pohištva. Poleg simbolnega²⁰ pomena, ki ga je imela, je bila ena od njenih osrednjih vrednosti zaščita pred mrazom.²¹ Tiste postelje, v katerih so spali premožni, pa so imele tudi reprezentativno funkcijo.²² V zapuščinskih inventarjih navadno dobimo jedrnat navedbe postelj in posteljnine z oceno njihove vrednosti. Taka je na primer navedba v inventarnem popisu grofa Mihaela Strassolda. Navedeno je, da je imel v lasti »3 postelje«, ki so bile skupaj vredne »25 goldinarjev«. ²³ Glede na to, da so bile postelje simbol blagostanja, so bile v zapuščinskih inventarjih boljše pogosto navedene na prvem mestu in opisane dokaj podrobno skupaj z žimnicami, slamnjačami, blazinami, blazinicami, pernico, odejo ter posteljnino z zavesami in razločnim okrasjem.²⁴ Popisi nas lahko seznani s tem, kakšne so bile postelje, z barvo posteljnine, kaj je posteljo sestavljalo itd. Te opise praviloma dobimo v zapuščinskih inventarjih vodilnih članov družine Strassoldo, ki so razpolagali z velikim premoženjem. Tak je med drugim podroben opis postelj v zapuščinskem inventarju grofa Rajmunda Strassolda, ki je imel »posteljno ogrodje s paviljonom iz indijane,²⁵ z žimnico, polnjeno s

konjsko žimo, odejo, polnjeno s puhom, dva (podolgovata) vzglavnika, slamnjačo, zeleno svilen prešito odejo in posteljno pogrinjalo iz brokata« v vrednosti »30 goldinarjev«. ²⁶

V analizo smo pritegnili vse zapuščinske inventarje pripadnikov plemiške družine Strassoldo, ki so ohranjeni v okviru Mestnega sodišča – Tribunale civico v fondu zapuščinskih zadev v Državnem arhivu v Gorici. Gre za inventarne popise iz druge polovice 18. in začetka 19. stoletja, torej v časovnem okviru 1761–1818. Vseh zapuščinskih zadev družine Strassoldo, ki so digitalizirane in dostopne, je 50,²⁷ od teh 19 zadev vsebuje zapuščinski inventar,²⁸ postelje in posteljna oprema pa so navedeni v štirih ženskih in sedmih moških zapuščinskih inventarjih (Tabela 1).

Tabela 1: Zapuščinski inventarji družine Strassoldo glede na spol, lastništvo postelje ter njene opreme.

	ženske	moški	skupaj
vsi	23	27	50
brez zapuščinskega inventarja	16	15	31
zapuščinski inventar	7	12	19
postelja v zapuščinskem inventarju	4	7	11

Navedbe postelj v zapuščinskih inventarjih plemičev pogosto obsegajo splošne podatke, kot jih dobimo v že raziskanem in objavljenem²⁹ zapuščinskem inventarju grofa Sigismunda Attemsa: »opremljena postelja, ocenjena na 4 goldinarje«, ali »2 posteljni ogrodji s posteljo in zavesami, vredni 9 goldinarjev«. ³⁰ Taki opisi pustijo raziskovalcem več odprtih vprašanj, in sicer ne samo, kako je bil posteljni okvir oblikovan in okrašen, temveč tudi, iz kakšne vrste lesa oziroma materiala so bila ogrodja. ³¹ Prav tako se je treba vpra-

nufakturah, zlasti v Linussijevih (D'Orlandi in Perusini, *Antichi costumi*, str. 258).

²⁶ ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Raimondo Strassoldo, 1785, b. 117, f. 294.

²⁷ Ena zapuščinska zadeva je vodena v dveh ločenih snopičih aktov, vendar gre za eno umrlo osebo in zapuščinski inventar.

²⁸ Zapuščinski inventar je priložen v 7 ženskih in 12 moških zapuščinskih zadevah.

²⁹ Gomiršek, Grof Sigismund Attems, str. 505–518.

³⁰ ASG, Tribunale civico provinciale di Gorizia, Ventilazioni ereditarie, Sigismondo Attems, 1756, b. 109, f. 271.

³¹ O stilnem razvrščanju postelj v posameznih obdobjih je veliko literature. Dejstvo pa je, da se postelje tudi v njej pojavljajo redko. Večinoma so prikazane velike reprezentančne postelje, ki najlepše odlikavajo določeno stilno usmeritev (Klatt in Himmelheber, *Die Konstruktion*, str. 129–135). Pozornost, kako je bilo oblikovano pohištvo v posameznem obdobju, je usmerjena v druge kose, na primer kredence, omare, skrinje, mize in stole. Tako je v obsežnem delu Heinricha Kreisla *Die Kunst des deutschen*

¹⁶ Geromet in Alberti, *Gorizia*, str. 256–257.

¹⁷ Czoernig, *Gorizia*, str. 596–600.

¹⁸ Dibie, *Etnologija spalnice*, str. 166.

¹⁹ Panjek, *Odprta vrata*, str. 201.

²⁰ Studen, *Svetovi socialne neenakosti*, str. 295.

²¹ Sarti, *Europe at home*, str. 119.

²² *Lust und Leid*, str. 311.

²³ ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Michele Strassoldo, 1796, b. 131, f. 315.

²⁴ Lozar Štamcar, *Stanovanjsko udobje*, str. 100.

²⁵ Bombažno platno z barvnim potiskom na eni strani. Od začetka 18. stoletja so jo izdelovali tudi v furlanskih ma-

Grb Strassoldov z nagrobnika Marcija Strassolda v cerkvi kostanjeviškega samostana (foto: Barbara Žabota, 2026).

šati, kaj je za obravnavano okolje pomenil izraz »opremljena« postelja. Z obema vprašanjema so namreč povezane velike razlike v vrednosti postelj, ki so se v našem vzorcu gibale od 30 krajcarjev do 50 goldinarjev. Navadno so bile postelje in posteljna oprema za dotično posteljo, s slednjim mislimo žimnice, vzglavja, odeje in rjuhe,³² popisane v prostorih, v katerih so bile. Zapuščinski inventarji družine Strassoldo, v katerih so popisane postelje, pa imajo v 7 primerih postelje in posteljino kot ločeni rubriki. V popisih so navedene od najdražje do najcenejše, enako tudi posteljina.³³ Nasprotno pa je bilo v zapuščinskih inventarjih kranjskega plemstva posteljno ogrodje popisano med ostalim pohištvo, posteljina pa v ločeni rubriki.³⁴

Möbels od 1145 kosov prikazanega pohištva obravnavanih 6 postelj (Kreisl, *Die Kunst*, str. 247, 465, 684, 786).

³² Odeje, rjuhe in prevleke za vzglavnike so hranili tudi ločeno, skupaj s posteljo pa je bil popisani komplet, ki je bil trenutno v uporabi.

³³ Lozar Štamcar, Stanovanjsko udobje, str. 100.

³⁴ Šteh, *Zapuščinski inventarji*, str. 79.

POSTELJE IN ŽIMNICE

Med popisanimi posteljami je opazna razlika glede na to, kateri družbeni status so imeli njeni uporabniki, plemiči, služinčad in drugi prebivalci gradu, kot denimo duhovniki. Najdražje ocenjene postelje v zapuščinskih inventarjih grofov Strassoldo so bile vredne 50 goldinarjev. Taka je postelja grofa Karla Antona Strassolda, umrlega leta 1795, ki so jo sestavljali posteljno ogrodje za dve osebi s slamnjačo iz konopljinega platna, žimnica iz modrega platna z vzorcem rož, dva vzglavnika, polnjena s konjsko žimo, modra prešita odeja z modro podlogo in volneno pregrinjalo z rumenimi rožami.³⁵ Po drugi strani postelja polkovnika Marcija Strassolda sploh ni bila ocenjena. Zapisano je le, da ima v lasti »volneno« posteljo (*letto di lana*), kar pomeni, da je imela žimnica volneno polnilo. Iz popisov je razvidno, da v domovanjih družine Strassoldo najdemo tako preproste postelje, sestavljene tako, da so na lesene trikotne podstavke (*kavalete*) postavili deske,³⁶ kot take, ki jih je tvorilo leseno ogrodje, in končno velike razkošne postelje z baldahinom – »z nebom«³⁷ ali brez njega (Tabela 2). Baldahinske postelje so skupaj z zavesami omogočale zasebnost in varovale pred prepihom.³⁸ Pri enostavnih posteljah se poleg lesenih v manjši meri omenjajo železni podstavki. Eno od ogrodij je bilo železno,³⁹ drugo pa je imelo le železna kolesa.⁴⁰ Pri večini posteljnih ogrodij niso navedli lesa, iz katerega so bila, tista, pri katerih je ta podatek zabeležen, pa so bila iz smrekovine in bukovine. Navedene razkošne postelje so imele na vrhu baldahin ali paviljon.⁴¹ Edini omembi posteljnih zaves pojasnita, da so zelene.

Postlali so si tudi v lesenih zabojih. V enem od popisov dobimo zložljivo pomožno ležišče s kolesčki, t. i. *carriolo*,⁴² ki so ga čez dan spravljali

³⁵ ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Carlo Antonio Strassoldo, 1795, b. 129, f. 313.

³⁶ Take postelje so popisane tudi v kmečkih domovih (Gomiršek, Bivanjska kultura, str. 281).

³⁷ Lozar Štamcar, Stanovanjska oprema, str. 595.

³⁸ Forrest, *Starinsko pohištvo*, str. 96.

³⁹ Posamične postelje z železnimi ogrodji najdemo v grajskih inventarjih 18. stoletja (Lozar Štamcar, *Pohištvo*, str. 276). Analiza Bogdana Šteha, ki zajema inventarje kranjskega plemstva v primerljivem obdobju, je pokazala prevlado lesenih ogrodij oziroma okvirjev. Železne postelje je bilo mogoče najti v 6 inventarjih, kar je predstavljalo 6,8 % vseh postelj (Šteh, *Zapuščinski inventarji*, str. 79).

⁴⁰ Železne posteljne konstrukcije so se v večji meri razvile in prišle v uporabo konec 18. stoletja (Forrest, *Starinsko pohištvo*, str. 96).

⁴¹ Eden od dveh kosov pohištva, ki je v 18. stoletju izstopalo na gradu Strmol, je bila postelja z rdečim svilenim baldahinom (Lozar Štamcar, *Pohištvo*, str. 275).

⁴² ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Antonio Strassoldo, 1757–1781, b. 113, f. 288.

pod »glavno« posteljo.⁴³ V enem samem primeru je zapisano, da je postelja otroška, v drugem pa, da je majhna. Opredelitev, da je ogrodje pobarvano, imamo v dveh primerih, v enem pa je bil pobarvan zaboj, v katerem je bila urejena postelja. Postavlja se vprašanje, kakšnega tipa so bile postelje,⁴⁴ kjer ogrodje oziroma podstavki niso bili natančneje opredeljeni. Takih je namreč slaba tretjina postelj. Te postelje po svoji vrednosti ne izstopajo, zato sklepamo, da gre v tem primeru za standarden podstavek, ki je bil v uporabi in se ga popisovalcem enostavno ni ljubilo dodatno opisati, temveč so ga zgolj ocenili. Poleg splošnih omemb, da so postelje namenjene služinčadi, so med uporabniki postelj iz gospodarjeve družine omenjeni pokojni lastnik ali lastnica, lastnikova soproga, neporočeni bratje pokojnega ter lastnikovi otroci. Od uslužbencev in pomembnih oseb, ki so bili stalno ali občasno v bivališčih grofov Strassoldo, so kot tisti, ki so imeli svoje postelje, omenjeni sobarica oziroma sobar, duhovniki in kočijaž.

Tabela 2: Tipi postelj v zapuščinskih inventarjih družine Strassoldo.

tip postelje	število	delež (%)
ogrodje – leseno	32	29,9
ogrodje – železno	1	0,9
ni definirano	34	31,8
podstavki – leseni	22	20,6
podstavki – železni	13	12,1
drugo	5	4,7
skupaj	107	100

Polnilo žimnice je pomembno določalo kakovost in lastnosti žimnice.⁴⁵ Posamezni materiali so nudili različno stopnjo trdote in možnost čiščenja ter zagotavljali boljše ali slabše ohranjanje telesne toplote. Tudi v tem primeru dobra polovica žimnic nima zabeleženega polnila (Tabela 3). Preostala tretjina polnil je bila volnenih, četrtnina iz konjske žime, manjši del iz perja, dve pa sta bili polnjeni z govejo dlako (*vello di bue*).⁴⁶ Žimnice,

polnjene s konjsko žimo in govejo dlako, so trše in trpežnejše, dobro odvajajo vlago in dobro vzdržujejo obliko. Zato so jih pogosto namestili kot spodnjo žimnico, na katero so postavili takšno, polnjeno s perjem ali volno. Perje in volna sta bila pri višjih slojih priljubljena kot polnilo v zgornji žimnici, saj sta zagotavljala mehko in toplotno izolacijo.⁴⁷ Razvidno je, da so na bolje opremljene postelje poleg slamnjače postavili še dve žimnici drugo vrh druge.

Kot omenjeno, v popisih najpogosteje dobimo polnilo žimnic, redkeje pa material prevlek, v katere so dali polnilo. Nekaj redkih zapisov, ki pričajo o materialih prevlek, dobimo v zapuščinskem inventarju grofa Karla Antona v dvorcu v Renčah.⁴⁸ Ena od postelj je imela slamnjačo s prevleko iz »navadnega«⁴⁹ platna, prevleka žimnice pa je bila iz barhenta.⁵⁰ Iz barhenta so bili tudi vsi trije vzglavniki, tretji je imel še prišite medaljone iz indijane. Tri druge postelje so imele slamnjačo in obe žimnici iz konopljinega⁵¹ platna. Podobno je bilo v nadaljevanju. Omenja se tudi debelo tkano konopljino platno. Ugotavljamo torej, da so imele žimnice prevleke iz bombaža, lanenega ali konopljinega platna, pri slamnjačah pa je navedeno konopljino platno,⁵² ki je bilo bolj grobo in enostavno za pranje, medtem ko sta bila lan in bombaž mehkejši in zračni tkanini, ki sta prav tako trpežni pri pranju. Tudi prevleke vzglavnikov so bile iz lanenega platna. Nekatere postelje so imele tako kot v večini preostalih popisov zgolj polnilo, dve postelji pa sta imeli bombažne prevleke za slamnjače, žimnice in vzglavnike. V nekaj primerih se pri prevlekah, pa tudi vzglavnikih zgolj navaja, da je prevleka bela.⁵³ Nikjer ni mogoče zaslediti, s čim so bile polnjene »slamnjače«, ki so imele polnila različnega rastlinskega izvora:

posteljne žimnice, blazine in tapecirano pohištvo. Šlo je za grobo, dolgo in precej trdo govejo dlako, material je bil podoben konjski dlaki, le nekoliko bolj tog in manj prožen, pogosto so ga uporabljali v 18. in 19. stoletju, pa tudi še v začetku 20. stoletja, zlasti v Italiji in širšem sredozemskem prostoru (Boerio, *Dizionario*, str. 784).

47 Šteh (*Zapuščinski inventarji*, str. 80) ugotavlja, da so bile žimnice kranjskih plemičev polnjene s konjsko žimo ali perjem. Očitno je bilo volneno polnilo razširjeno na območju Goriško-Gradiške.

48 Poleg Renč je naveden inventar v Villanovi.

49 Mišljena lanena tkanina v platneni vezavi.

50 Barhent je debela, na narobni strani kosmata bombažna tkanina (*Slovenski etnološki leksikon*, str. 24).

51 *Tela canevisa* pomeni platno iz konoplje (Boerio, *Dizionario*, str. 740; D'Orlandi in Perusini, *Antichi costumi*, str. 253).

52 Laneno platno je bilo na splošno prevladujoč material za prevleke žimnic (Edwards, *Encyclopedia*, str. 136).

53 Bela barva, ki je bila znak beljenja in pranja, je bila v tem obdobju simbol čistoče in s tem premožnosti (Dibie, *Etnologija spalnice*, str. 106–107).

43 Witt-Dörning, *Fra Nord e Sud*, str. 45.

44 Iz 18. stoletja je ohranjena kmečka postelja, ki ima preprosto oblikovano vzglavje in je v kontrastu z bakrenimi okraski na dnu in nogah (Miotti, *Il mobile*, str. 11). Preprosto posteljno ogrodje z zgolj izrezljanimi nogami je ohranjeno na goriškem gradu (Ciceri, *Gli antichi*, str. 11). V nasprotju s tem preprostejšim ogradjem so izrezljana in bogato poslikana vzglavja postelj, ki izvirajo iz plemiških bivališč (Miotti, *Il mobile*, str. 137–138).

45 Edwards, *Encyclopedia*, str. 136.

46 Goveja dlaka se je prav tako uporabljala kot polnilo za

slamo žitaric, koruzno ličkanje, listje ali posušeno ločje oziroma trstičje.⁵⁴ Iz katerega materiala pa je bila v tem obdobju bela prevleka in kakšna polnila so imele slamnjace, bodo morda razkrile nadaljnje analize arhivskega gradiva.

Tabela 3: Vrste polnil v žimnicah.

polnilo	število	delež (%)
volna	48	34,3
konjska žima	36	25,7
perje	8	5,7
nedefinirano	46	32,9
goveja dlaka	2	1,4
skupaj	140	100

POSTELJNINA

Po mnenju raziskovalke materialne kulture Raffaella Sarti je bilo število rjuh v posameznem gospodinjstvu kazalec premožnosti družine.⁵⁵ Drug kazalec premožnosti je bila uporaba bombaža za posteljino, saj se je v tem obdobju začelo njegovo uvajanje tudi v te namene.⁵⁶ Pri umrlih članih družine Strassoldo, kot je bilo že prikazano, zasledimo nekaj zapisov o bombažnih prevlekah za žimnice in vzglavnike, medtem ko popisane rjuhe praviloma niso bile izdelane iz bombaža.⁵⁷ Najpogostejše so bile lanene ali konopljine, pri čemer so se razlikovale po kakovosti: za najkakovostnejše so veljale rjuhe iz finejših lanenih oziroma konopljinih tkanin, medtem ko so izdelki iz pazderja⁵⁸ ali grobe volne sodili med najmanj kakovostne.⁵⁹ Med konopljinimi tkaninami se omenjajo navadna, fina, dvojnopolnitna in dvojnita konoplja, med lanenimi izdelki pa najdemo trinitno in dvojnito platno, kranjsko platno, slabšo laneno prejo, fino platno ter mehko, navadno in najnavadnejše platno za služabnike. Kakovost rjuh je bila dodatno označena z izrazi,

kot so »navadne«, »mehke« in »iz debele preje«. Glede na dejstvo, da je bil v tem času bombaž nov material, ki se je šele širil, lahko sklepamo, da bi ga komisija v inventarnem popisu gotovo zabeležila. Iz popisa je razvidno, da so bile najdražje rjuhe tiste iz »finega« platna,⁶⁰ okrašene s čipkami. Že rabljene so bile ocenjene na 6 goldinarjev za par,⁶¹ medtem ko je bil par novih rjuh iz »finega« trinitnega platna brez čipk ocenjen na 12 goldinarjev.⁶² Pri neuporabljenih prevlekah za žimnice in vzglavnike v večini primerov nimamo navedbe materiala. Le v enem primeru je bil zabeležen lan.⁶³ Podobno je bilo pri prevlekah za vzglavnike. V enem primeru so bile prevleke iz platna, vredne 12 krajcarjev, v drugem so bile iz mehkega platna in okrašene s čipko, vredne 15 krajcarjev. Enako vredne so bile tudi tiste iz navadnega platna in okrašene s čipko.⁶⁴

Med tipi odej in prešitih odej se pojavljajo tri osnovne različice. Najpogostejša je t. i. *coperta*, ki jo prevajamo kot posteljno pogrinjalo. Izdelana je bila iz različnih materialov, kot so potiskano laneno platno, volna, svila, bombaž, bavela,⁶⁵ damast⁶⁶ in indijana. Prešite odeje, ki so bile statusni simbol premožnejših družin, so bile večinoma svilene,⁶⁷ med prestižnejše primerke pa so sodile tudi tiste iz žameta, platna ali indijane. Nekatere so imele podlogo in obrobo. Podloga je pomenila dodatno plast tekstila na spodnji strani, medtem ko je izraz »contorno« označeval robni pas oziroma obrobo iz dodatnega blaga, ki je imela dekorativno funkcijo. Prisotnost obrobe je kazala na višjo kakovost izdelave, saj rob ni bil zgolj odrezan in sešit, temveč dodatno utrjen in estetsko oblikovan. Takšna izvedba je bila torej znak skrbnejše in kakovostnejše izdelave. Najredkeje se pojavlja *sfilzada*, ki pomeni odejo najnižje kakovosti, izdelano iz filcane oziroma valjane volne. Iz popisov je razvidno, da je služila kot pokrivalo služinčadi.

54 Geslo posteljna oprema (*Slovenski etnološki leksikon*, str. 451).

55 Sarti, *Europe at home*, str. 121.

56 Proizvodnja bombaža je bila v 18. stoletju v Evropi še skromna (Sandgruber, *Die Anfänge*, str. 277). Do 19. stoletja je bil bombaž v primerjavi z volno in lanom manj prisoten (Palač, *Dolga zgodovina*, str. 21).

57 Analiza Marka Štuheca pokaže, da so tudi na Kranjskem rjuhe pretežno izdelovali iz lanu, a so se med seboj ločevale glede na vrsto tkanja (Štuhec, *Plemstvo in plemiška*, str. 373). V inventarju ograjnega odvetnika pl. Knesenhoffa pa so popisovalci našli tudi fine damastne rjuhe (Štuhec, *Plemstvo in plemiška*, str. 374).

58 Pazder ali pezdir so oleseneli deli stebelc lanu ali konoplje, ki se pri trenju ločijo od vlaken (fran.si). Gre za tkanino iz napol odpadnega materiala.

59 Dibie, *Etnologija spalnice*, str. 67.

60 Gl. op. 49.

61 ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Raimondo Strassoldo, 1785, b. 117, f. 294.

62 ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Francesco Strassoldo, 1802, b. 144, f. 328.

63 ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Lodovica Strassoldo, 1818, b. 168, f. 359.

64 ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Carlo Antonio Strassoldo, 1795, b. 129, f. 313.

65 Bavela je tkanina iz drugorazredne svile (Cantarutti et al., *Antichi costumi*, str. 252).

66 Damast je svilena tkanina z vtkanim vzorcem (*Slovenski etnološki leksikon*, str. 74).

67 Svilene prešite odeje so bile značilen element posteljnine nekmečkih slojev, saj so jih imeli tudi tisti plemiči in plemkinje, katerih inventarji razkrivajo skromnost (Štuhec, *Plemstvo in plemiška*, str. 363).

OPREMLJENA POSTELJA PREMOŽNIH IN NJIHOVIH SLUŽABNIKOV

Kot že omenjeno, bomo na podlagi opisov postelj in posteljnine poskusili odgovoriti, kaj je sestavljalo »opremljeno posteljo« ter kakšne so bile razlike med razkošjem in skromnostjo. Dobra postelja, kot poroča Dibie, je že v srednjem veku imela slamnico, se pravi veliko vrečo, nabasano s steljo – s slamo ali suhim listjem. Na slamnico, ki so jo položili na dno postelje, so včasih položili žimnico, polnjeno z volno in bombažem, na vrh te pa še drugo, napolnjeno s perjem. Povrhu vseh so napeli rjuho.⁶⁸ Raffaella Sarti meni, da je opremljena postelja pomenila posteljo, ki je imela vse potrebne elemente, da se je v njej spalo. Na nekaterih italijanskih območjih je opremljena postelja vključevala žimnice, rjuhe, vzglavnike in odeje.⁶⁹ Podobno ugotavljamo tudi pri preučevanih zapuščinskih inventarjih. Posteljo grofa Antona Strassolda, denimo, so sestavljali slamnjača, dve žimnici, štirje vzglavniki ter svileni posteljni pogrinjalo.⁷⁰ Iz popisov je razvidno, da so posteljo poleg ogrodja ali podstavka sestavljali naslednji elementi: slamnjača, žimnica, vzglavnik, prešita odeja ter posteljno pogrinjalo. Vsaka postelja je imela eno slamnjačo, od ene do tri žimnice, od enega do dva vzglavnika, lahko tudi manjše navadne vzglavnike, eno ali dve prešiti odeji ter eno ali več posteljnih pogrinjal. Slamnjača in vzglavnik sta bila ustaljena elementa, preostale komponente in njihova izdelava pa so bile odvisne od tega, komu je posteljna oprema pripadala. V popisu Antona Strassolda ne izvemo za polnilo žimnic. Iz podobnih vrednosti v njegovi vili v Gorici popisanih in opisanih postelj pa je razvidno, da so imele polnilo bodisi iz konjske žime bodisi iz volne ali perja. Na posteljah sta bila za podporo glavi dva tipa vzglavnikov: podolgovat, ki je bil položen neposredno na žimnico in je potekal po celotnem vzglavju žimnice, ter pravokoten ali kvadraten, ki ga poznamo še danes. Med opremo postelje ni bilo rjuh, ki so bile popisane v rubriki »perilo« ali »posteljno perilo«. Če so bile popisane v rubriki perilo, so bile popisane skupaj z brisačami, prtički, prti, oblačili, namenjenimi spanju, prevlekami za žimnice, vzglavniki, ki niso bili na obstoječih posteljah itd. Za bogato opremljeno posteljo je veljala taka, ki jo je sestavljalo dobro posteljno ogrodje z baldahinom in zavesami, slamnjačo, dvema žimnicama, vsaj dvema vzglavnikom, eno ali več svilenimi prešitimi odejami in postelj-

nim pogrinjalom. Rjuhe in prevleke za vzglavnike so bile iz finega platna in okrašene s čipkami. Zgolj par takih rjuh je bil vreden več kot celotna postelja, namenjena služinčadi.

Muznik je o bivalni kulturi prebivalcev Goriške grofije konec 18. stoletja zapisal, da »so sicer ljudje z malim zadovoljni, spijo večinoma na slamnatih ležiščih, premožnejši pa imajo za svoje postelje blazine, napolnjene z volno ali natlačene s konjsko žimo«.⁷¹ Ta stavek osvetli razlike med posteljami, v katerih so spali člani plemiških družin, in tistimi, ki so jih uporabljali njihovi služabniki. V zapuščinskih inventarjih družine Strassoldo so navedena pomožna in enostavna ležišča na lesenih podstavkih ter izrabljena in stara ogrodja. Iz raziskav je razvidno, da so si posli postlali tudi na mizah in klopeh.⁷² V zapuščinskem inventarju grofa Antona Strassolda sta na primer popisani dve postelji za služabnike, ki ju sestavljajo dve slamnjači, dve vzmetnici, dva volnena vzglavnika, dve strgani pokrivali in dva para podstavkov (*kavaletov*) skupaj z deskami v vrednosti 3 goldinarjev.⁷³ Nekoliko več, in sicer 6 goldinarjev, je bila vredna postelja, »namenjena služabnikom«, ki je stala v mezaninu. Sestavljalo jo je zelo izrabljeno posteljno ogrodje skupaj s »posteljo«. Močno sta bila izrabljena tudi vzglavnik in posteljno pogrinjalo.⁷⁴ Upravnik grofa Rajmunda Strassolda je spal v lesenem zaboji, v katerem je bila »postelja za služabnike« v vrednosti 6 goldinarjev. Sestavljali sta jo »volnena žimnica in slamnjača«. Kočijaž si je postiljal kar v hlevu. Njegovo posteljo so sestavljali slamnjača s konopljinim platnom, žimnica, polnjena z volno, dva enaka vzglavnika in odeja iz filcane volne, prav tako vredni 6 goldinarjev. V pritličju v mezaninu je bila soba, namenjena duhovnikom. Tu sta stali dve posteljni ogrodji iz smrekovine, vsako za dve osebi, dve slamnjači iz konopljinega platna, dve žimnici, polnjeni s konjsko žimo, in trije vzglavniki iz istega materiala, prav tako polnjeni s konjsko žimo, četrti vzglavnik pa z volno z izrabljeno prešito odejo in strganim platnenim posteljnimi pogrinjalom za eno posteljo, vse skupaj ocenjeno na 48 goldinarjev.⁷⁵ Med umrlimi moškimi pripadniki rodbine Strassoldo so štirje posedovali opremljene hiše oziroma gospodinjstva z več posteljami. Trije so imeli le lastne premičnine v hišah sorod-

68 Dibie, *Etnologija spalnice*, str. 66–67.

69 Sarti, *Europe at home*, str. 46.

70 ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Antonio Strassoldo, 1757–1781, b. 113, f. 288.

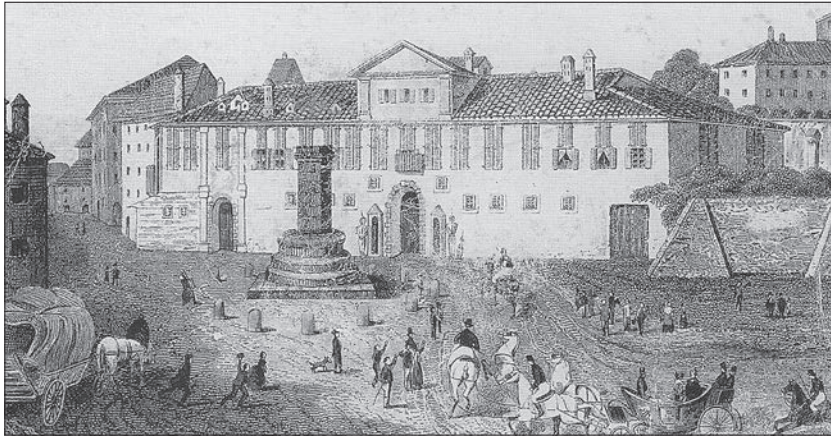
71 Muznik, *Goriško podnebje*, str. 73–74.

72 Lozar Štamcar, *Stanovanjsko udobje*, str. 100.

73 ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Antonio Strassoldo, 1757–1781, b. 113, f. 288.

74 ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Antonio Strassoldo, 1757–1781, b. 113, f. 288.

75 ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Raimondo Strassoldo, 1785, b. 117, f. 294.

Mestna rezidenca rodbine Strassoldo v Gorici na litografiji s sredine 19. stoletja (last: Goriški muzej).

nikov in temu primerno majhno število postelj. Tudi ženske niso posedovale hiš, med njihovo lastnino pa sta bili ena ali dve postelji. Med tistimi z gospodinjstvi je imel Anton v treh skupaj 27 postelj, Rajmund prav tako v treh 29, Franc v enem 19, Karel Anton pa v treh hišah 44 postelj. Glede na število popisanih postelj v posameznem gospodinjstvu lahko potrdimo ugotovitve, da so si številni služabniki delili postelje, oziroma jih glede na njihov nizek položaj med služinčadjo niso niti imeli. Razmere služinčadi so bile primerljive z razmerami kmečkega prebivalstva, znotraj katerega so obstajale socialne in materialne razlike.

Med kmečkim prebivalstvom je bila »opremljena« postelja še v 19. stoletju vredna pravo premoženje, zato je bila pomemben kazalec socialnega položaja. Redno se je pojavljala v bali premožnejših deklet, medtem ko v zapuščinskih inventarjih manj premožnih kmetov, umrlih kmalu po poroki v prvi polovici 19. stoletja, postelje pogosto ne zasledimo. Premožno kmečko prebivalstvo, to so bili posestniki, je premoglo več postelj, ki niso imele zgolj slamnjače. Po drugi strani pa so si revnejši prebivalci podeželja pri pripravi ležišča pomagali na različne načine. Zaradi nedosegljivosti postelj so pogosto spali kar na klopih ali tramovih, postavljenih okoli zidanega ognjišča.⁷⁶ Ivan Simčič iz Dolnjega Cerovega, po drugi strani, pa je imel v eni sobi dve ter v drugi sobi eno kožo, ki je služila kot ležišče.⁷⁷ Drugi so si slamnjače, polnjene z dostopnimi materiali, položili kar na tla. Otroci so spali na tleh – pozimi okoli ognjišča.⁷⁸ Podobno je bilo s številnimi služabniki, ki so glede na hierarhijo in opremljenost graščine spali v postelji ali pa tudi ne.

⁷⁶ Gomiršek, *Gospodarska, socialna*, str. 299.

⁷⁷ ASG, Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia, Anteatti del Giudizio distrettuale di Quisca, Ventilazioni ereditarie, b. 85, inv. 315.

⁷⁸ Gomiršek, *Gospodarska, socialna*, str. 299.

OBLAČILA, NAMENJENA SPANJU

Spalna garderoba v 18. stoletju ni bila zgolj funkcionalni element oblačilne kulture, temveč tudi pomemben izraz prestiža, elegancije in družbene identitete. Razkrivala je materialno premožnost lastnika ter njegovo skrb za urejenost in samopodobo tudi v okviru zasebnosti.⁷⁹ Hkrati je bila povezana z novimi konceptualizacijami telesa in higiene, ki so poudarjale pomen čiste ga perila ter rednega menjavanja oblačil. Spalna oblačila so med počitkom vpijala pot in nečistoče s kože ter obenem zagotavljala dodatno toplotno zaščito, s čimer so odražala tako praktične kot zdravstvene vidike vsakdanje kulture.

V zapuščinskih inventarjih plemstva je spalna garderoba razmeroma redko popisana, kar pa ne pomeni, da je niso uporabljali. Ker je bila del zasebnega luksuza, osebne higiene in družbenega statusa, je mogoče sklepati, da so bila ta oblačila pogosto obrabljena, bodisi zaradi redne rabe bodisi zaradi bolezni, zato jih ob smrti niso vedno popisali. Pri posameznikih, pri katerih se spalna oblačila vendarle pojavijo v inventarjih, gre običajno za večje število kosov. Spalne srajce so zabeležene v zapuščinskih inventarjih Klorinde Aurore in Karla Antona Strassolda, nočne čepice pa pri Klorindi Aurori, Karlu Antonu in Jožefi Strassoldo. Klorinda Aurora Strassoldo je ob smrti posedovala 19 nočnih srajc »iz različnih materialov« in šest nočnih čepic,⁸⁰ Jožefa 19 nočnih čepic,⁸¹ Karel Anton pa deset platnenih nočnih srajc ter deset iz nezabeleženega materiala. Tudi

⁷⁹ Spanje in spalnice so se iz skupnih, pogosto javnih prostorov postopoma razvili v globoko zaseben in individualiziran prostor, kakršnega poznamo danes. Michelle Perrot v delu *The Bedroom* posteljo ter materialno kulturo spalnice obravnava ne zgolj kot materialne priče določenega obdobja, temveč predvsem kot nosilke družbenega, kulturnega in simbolnega pomena.

⁸⁰ ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Clorinda Aurora Strassoldo, 1798, b. 136, f. 320.

⁸¹ ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Gioseffa Strassoldo, 1808, b. 158, f. 346.

njegovih deset nočnih čepic je bilo izdelanih iz platna.⁸²

Kot prevladujoč material se pojavlja predvsem laneno platno, ki je zaradi mehkobe, zračnosti in preprostega vzdrževanja zagotavljalo udobje pri spanju. Med drugimi materiali je bil verjetno zastopan tudi bombaž, ki je imel podobne lastnosti in je v tem času veljal za cenjeno tkanino. Spalna garderoba je tako presegala zgolj uporabno vrednost in delovala kot pokazatelj družbenega položaja ter kulturne rafiniranosti posameznika.

Pomemben element spalne kulture so bili tudi posteljni grelci, namenjeni ogrevanju postelje in zaščiti pred mrazom. V južni in srednji Evropi so se med višjimi družbenimi sloji uveljavili predvsem v 17. in 18. stoletju, medtem ko so jih v hladnejših severnih regijah uporabljali že nekoliko prej zaradi ostrejših zim in omejenih možnosti ogrevanja. Grelci so bili navadno izdelani iz medenine ali drugih kovin ter napolnjeni z vročo vodo ali žerjavico. V obravnavanih inventarjih so omenjeni medeninast grelec (*scaldaletto*) v lasti grofice Klorinde Aurore,⁸³ štirje bakreni grelci, ki jih je v Villanovi in Renčah posedoval Rajmund Strassoldo, ter bakreni grelec Franca Strassolda. Ti primeri kažejo na razširjeno uporabo kovinskih posteljnih grelcev med premožnejšimi sloji, čeprav ni mogoče izključiti drugih načinov ogrevanja postelj. Na goriškem podeželju so si postelje ogrevali tudi s segretim kosi razbite strešne opeke, zaviti v blago.

ZAKLJUČEK

Postelje so bile v preteklosti simbol blagostanja, zato so jih v zapuščinskih inventarjih pogosto navajali ločeno ter razvrščene od najdragocenejših do najcenejših. Zlasti dražje so popisane dokaj podrobno skupaj z žimnicami, slamnjačami, blazinami, blazinicami, pernicami, odejami, posteljnino z zavesami in drugim okrasjem. Zapuščinski inventarji nam tako omogočajo vpogled v njihovo podobo in sestavo. Postelje in posteljna oprema pripadnikov družine Strassoldo so odražale njihov okus, družbeni položaj in finančno stanje. Iz virov je razvidno, da so se v njihovih domovanjih pojavljale tako preproste postelje, sestavljene iz desk, položenih na lesene trikotne podstavke, namenjene služinčadi, kot tudi velike razkošne postelje z baldahinom – »z nebom«, kakršne so praviloma pripadale hišnemu gospodarju in gospodarici. Postelje, posteljnina in spal-

na garderoba niso bile le del vsakdanje oblačilne in bivalne prakse, temveč tudi pomemben element oblikovanja družbene identitete ter kulturne samoprezentacije. Kot predmeti materialne kulture so presegale zgolj svojo uporabno funkcijo: s kakovostjo materialov so izražale ekonomski kapital in kulturno rafiniranost posameznika ter v kontekstu postopnega uveljavljanja zasebnosti kot družbene vrednote postajale del intimnega prostora, ki večini prebivalstva ni bil dostopen.

IZJAVA O DOSTOPNOSTI PODATKOV

Podatki, na katerih temelji ta članek, so na voljo v članku oziroma dosegljivi prek citirane bibliografije.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASG – Archivio di stato di Gorizia

Giudizio distrettuale del circondario di Gorizia, Anteatti del Giudizio distrettuale di Quisca, Ventilazioni ereditarie.

Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie.

LITERATURA

Baš, Angelos: Pohištvo na Podčetrtkovem gospostvu v 18. stoletju. *Slovenski etnograf* 10, 1957, str. 49–60.

Boerio, Giuseppe: *Dizionario del dialetto veneziano*. Venezia: Premiata tipografia di Giovanni Cecchini edit, 1856.

Cantarutti, Novella in Gri, Gian Paolo in Gri, Pier Giorgio: *Antichi costumi friulani*. Gorizia: Editrice goriziana, 1988.

Ciceri, Luigi: Gli antichi arredi del Castello di Gorizia. *Sot la nape* 11, 1959, št. 4, str. 1–14.

D'Orlandi, Lea in Perusini, Gaetano: *Antichi costumi friulani*. Gorizia: Editrice goriziana, 1988.

Czoernig, Carlo: *Gorizia: »La Nizza austriaca«*. Knj. 1. Il territorio di Gorizia e Gradisca. Gorizia: Cassa di risparmio, cop. 1987.

Dibie, Pascal: *Etnologija spalnice*. Ljubljana: *cf, 1999.

Edwards, Clive: *Encyclopedia of furnishing textiles, floor-coverings and home furnishing practices: 1200–1950*. Burlington: Lund Humphries, 2007.

Forrest, Tim: *Starinsko pohištvo: ilustrirani vodnik po slogovnem pohištvu*. Ljubljana: DZS, 1997.

Geromet, Giorgio in Alberti, Renata: *Gorizia 1001–2001: nobiltà della contea: palazzi, castelli e ville a Gorizia, in Friuli e in Slovenia: 80 famiglie di sangue blu*. 2. zv. Monfalcone: Edizioni della Laguna, 1999.

Gomiršek, Tanja: Bivanjska kultura jugovzhodnih Brd v predmarčni dobi. *Kronika* 61, 2013, št. 2, str. 273–286.

Gomiršek, Tanja: *Gospodarska, socialna in kulturna zgodovina kmečkih družin v Goriških brdih v predmarčni*

82 ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Carlo Antonio Strassoldo, 1795, b. 129, f. 313.

83 ASG, Tribunale civico provinciale, Ventilazioni ereditarie, Clorinda Aurora Strassoldo, 1798, b. 136, f. 320.

- dobi (območje Kojškega, Števerjana in sosednjih vasi) (doktorska disertacija). Koper, 2016.
- Gomiršek, Tanja: Grof Sigismund Attems (1708–1758) v luči zapuščinskega inventarja. *Kronika*, 72, 2024, št. 3, str. 503–518. DOI: <https://doi.org/10.56420/kronika.72.3.06>
- Klatt, Erich in Himmelheber, Georg: *Die Konstruktion alter Möbel: Form und Technik im Wandel der Stilarten: Truhen, Schränke, Kommoden...* Stuttgart: J. Hoffmann, cop. 1961.
- Kreisel, Heinrich: *Die Kunst des deutschen Möbels: Möbel und Vertäfelungen des deutschen Sprachraums von den Anfängen bis zum Jugendstil*. Zv. 2: Spätbarock und Rokoko. München: C. H. Beck, cop. 1970.
- Lozar Štamcar, Maja: Grad kot plemiško bivališče. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 509–524.
- Lozar Štamcar, Maja: Nekdanja pohištvena oprema na Turjaškem gradu. *Grad Turjak* (ur. Miha Preinfalk, Mija Oter Gorenčič, Renata Komič Marn). Ljubljana: Založba ZRC, 2020, str. 497–529 (Castellologica Slovenica, 2). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610504344>
- Lozar Štamcar, Maja: Pohištvo 18. stoletja na gradu Strmol. *Kronika* 54, 2006, št. 2 (Iz zgodovine gradu Strmol na Gorenjskem), str. 275–284.
- Lozar Štamcar, Maja: Stanovanjska oprema dvorca Tuštanj v prvi polovici 18. stoletja. *Kronika* 57, 2009, št. 2 (Iz zgodovine gradu Tuštanj pri Moravčah), str. 315–324.
- Lozar Štamcar, Maja: Stanovanjska oprema gradu Grm v 18. stoletju. *Rast* 16, 2005, št. 6, str. 593–597.
- Lozar Štamcar, Maja: Stanovanjsko udobje v 17. stoletju na Slovenskem. *Theatrum vitae et mortis humanae: razprave* (ur. Maja Lozar Štamcar in Maja Žvanut). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 91–129.
- Lust und Leid: barocke Kunst, barocker Alltag: Steirische Landesausstellung 1992* (ur. Ileana Schwarzkogler). Graz: Verlag für Sammler, 1992.
- Miotti, Tito: *Il mobile friulano*. Milano: Görlich Editore S. p. A, 1975.
- Muznik, Anton: *Goriško podnebje*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000.
- Palaić, Tina: Dolga zgodovina pridelovanja bombaža. *Belo zlato: zgodbe o bombažu* (ur. Tina Palaić). Ljubljana: Slovenski etnografski muzej, 2023.
- Panjek, Aleksander: Odprta vrata domačije Škapin: primerjava bivanjske kulture v Tomaju v letih 1621 in 1796. *Tomajci: slovenska zgodovina v malem* (16.–20. stoletje) (ur. Aleksander Panjek). Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2025, str. 183–211. DOI: [10.26493/978-961-293-552-8.183-211](https://doi.org/10.26493/978-961-293-552-8.183-211)
- Perrot, Michelle: *The bedroom: an intimate history*. New Haven: Yale University Press, 2018.
- Razkošje na podežlju: pohištvo v Ptujem gradu* (ur. Tatjana Štefanič). Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, 2014.
- Sandgruber, Roman: *Die Anfänge der Konsumgesellschaft: Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1982.
- Sarti, Raffaella: *Europe at home: family and material culture: 1500–1800*. New Haven; London: Yale University Press, 2002.
- Segalen, Martine: *Fifteen generations of Bretons: kinship and society in Lower Brittany 1720–1980*. New York, Cambridge, Port Chester, Sydney: Cambridge University Press, Paris: Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1991.
- Slovenski etnološki leksikon* (ur. Angelos Baš). Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007.
- Studen, Andrej: Svetovi socialne neenakosti spalnic in spanja: k zgodovini postelje na Slovenskem v 19. in 20. stoletju. V: Dibie, Pascal: *Etnologija spalnice*. Ljubljana: *cf, 1999, str. 291–340.
- Štefanič, Tatjana: *Razkošje na podežlju: pohištvo v ptujem gradu*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj - Ormož, 2014.
- Šteh, Bogdan: *Zapuščinski inventarji kranjskega plemstva s konca 18. stoletja kot zgodovinski vir* (magistrsko delo). Ljubljana, 2010.
- Štuhec, Marko: Plemstvo in plemiška bivalna kultura v kranjskih mestih v prvi polovici 18. stoletja. *Mestne elite v srednjem in zgodnjem novem veku med Alpami, Jadranom in Panonsko nižino* (ur. Janez Mlinar in Bojan Balkovec). Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011, str. 355–385.
- Štuhec, Marko: *Rdeča postelja, ščurki in solze vdove Prešeren: plemiški zapuščinski inventarji 17. stoletja kot zgodovinski vir*. Ljubljana: ŠKUC: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1995.
- Witt-Döring, Christian: Fra Nord e Sud. Abitare a Gorizia nel Settecento. *Abitare il Settecento* (ur. Raffaella Sgubin). Gorizia: Musei Provinciali, 2008, str. 22–55.
- Žvanut, Maja: *Od viteza do gospoda*. Ljubljana: Viharnik: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.

SPLETNE STRANI

Fran SSKJ:

<https://fran.si/130/sskj-slovar-slovenskega-knjiznega-jezika/3575480/pazder>

SUMMARY

Beds and Bedding in the Probate Inventories of the Strassoldo Noble Family

The article discusses the probate inventories of the deceased members of the Strassoldo family from the second half of the eighteenth and early nineteenth centuries. The analysis focuses on beds and bedding, which are generally presented under a separate heading in the material examined and itemized in more detail than usual. In some other noble probate inventories, beds and bedding are itemized as movable property by individual rooms and without additional description provided. Notable differences among the beds listed reflect the social status of their respective users, i.e., the nobility, servants or other residents of the castle, such as priests. The highest-appraised beds in the probate inventories of the Counts of Strassoldo reached the value of 50 gulden. The Strassoldos' residences housed a wide variety of beds, ranging from simple beds made of planks and wooden triangular bases, folding beds, box-beds, and beds with wooden frames to large and luxurious canopy beds.

The term "bed set", appearing in both peasant and some noble probate inventories, denoted a bed with all the elements necessary for sleeping. Based on the inventories analysed, a bed set in the County of Gorizia and Gradisca consisted of a frame or a base, a straw tick, a mattress, a pillow, a quilt, and a bed cover. A bed set typically comprised a straw tick, one to three mattresses, between one and two pillows (sometimes including smaller ones), between one and two quilts, and one or more bed covers. A straw tick and a pillow were the standard elements, whereas the rest of the components and their quality varied, depending on their user's social status. A luxurious bed set characteristically featured a quality frame with a canopy and curtains, a straw tick, two mattresses, at least two pillows, one or more silk quilts, and a suitable bedspread. Sheets and pillow covers were made of fine linen, often decorated with lace. Servants' beds were more modest, featuring fewer elements and cheaper materials, such as felted wool blankets. Beds and bedding surpassed their utilitarian function as elements of material culture. With the selection of materials, the quality of fabric, bedframe construction, mattress filling, and the number of bedding items, they reflected their users' economic capital and cultural status or prestige.

† DARJA MIHELICH^{*}

Slovensko ljudsko slovstvo – zgodovinarjev vir za preučevanje gradov

IZVLEČEK

Prispevek povzema podrobne zaznamke o gradovih v slovenskem pesemskem in delu proznega ljudskega izročila, ki jih more zgodovinar uporabiti kot vir za preučevanje gradov v preteklosti. Skozi besede ustvarjalcev slovenskega ljudskega slovstva predstavlja njihovo konkretno videnje gradov in grajskih prebivalcev. Pesemsko in prozno ljudsko izročilo se po sporočilnosti za zgodovinarja razlikujeta tako zaradi različne oblike in načina podajanja vsebine kot zaradi različnih poudarkov ustvarjalcev in interpretov besedil.

KLJUČNE BESEDE

gradovi, ljudsko slovstvo, zgodovinski viri, pesemsko izročilo, prozno izročilo, slovenska zgodovina

ABSTRACT

SLOVENIAN FOLK LITERATURE. A HISTORIAN'S SOURCE FOR STUDYING CASTLES

The article summarizes detailed notes on castles in Slovenian folk song and partly folk prose traditions that historians can use as a source for studying castles in the past. Through the words of the creators of Slovenian folk literature, it presents their concrete visions of castles and inhabitants thereof. In terms of their communication value for historians, folk song and prose traditions differ due to their distinct forms and methods of content presentation as well as due to the distinct emphases made by the creators and interpreters of texts.

KEYWORDS

castles, folk literature, historical sources, folk song, folk prose, Slovenian history

^{*} prof. dr. v p., ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-2470-2430>

UVODNI RAZMISLEK

O teoretičnih vprašanjih glede zgodovinske, arhitekturne, ekonomske in socialne vsebine pojma grad ter o tipologiji gradov v srednjeevropskem prostoru potekajo številne raziskave. Pri nas se je z imeni in seznamom starejših (do 13. stoletja) gradov na Slovenskem v poznih tridesetih letih 20. stoletja ukvarjal Leopold Pettauer.¹ Glede lokacije gradov navaja (v sodobnem času že preseženo mnenje), da so na strateško važnih legah varovali komunikacijske prometnice. Stali so na terenu, ki je z nedostopnostjo in neopaznostjo nudil varnost. Glede nastanka zidanih gradov na Slovenskem se sklicuje na mnenje Milka Kosa,² ki pojav gradov umešča v začetek 12. stoletja, vendar naj bi vzdevki kot *castellum*, *castrum*, *urbs*, *munimen* in *civitas* v zgodnejšem času označevali gosposki dvor ali staro gradišče. Dokumentirani vzdevki za grad: *castrum*, *castellum*, *burg(um)* in *(ge)schloss* so v zapisih v večjem številu izpričani razmeroma pozno, vendar pa omembe številnih njihovih lastnikov plemiškega stanu omogočajo sklepanje na razširjenost teh objektov tudi v zgodnejšem času. Razmišljanju o problematiki zapisov in samih imen gradov na Slovenskem Pettauer dodaja nemško-slovenski popis gradov najprej na Kranjskem, nato na Štajerskem in Koroškem z osnovnimi podatki, povzetimi po objavah virov³ in starejši literaturi.

Po sredi prejšnjega stoletja sta bila také skrb za materialno grajsko dediščino kot raziskovanje grajskih stavb, njihovih ostalin ter njihovih nekdanjih lastnikov in posestnikov sprva potisnjena v ozadje, kar pa se je spremenilo v sedemdesetih letih zlasti po zaslugi umetnostnega zgodovinarja in kastelologa Ivana Stoparja,⁴ v zadnjih desetletjih pa tovrstno raziskovanje doživlja zlato dobo. Vodilni raziskovalec te tematike, s poudarkom na arhitekturnih vidikih in sodobni usodi gradov, je Stoparjev naslednik Igor Sapač.

Tematiki gradov je bila namenjena posebna številka časopisa *Kronika Iz zgodovine slovenskih gradov*,⁵ predstavljena 6. novembra 2012 ob okrogli mizi Gradovi na Slovenskem danes in jutri – usoda, načrti, perspektive. V razdobju 2013–2018 je sledila serija okroglih miz o usodi grajske dediščine na Slovenskem s skupnim naslovom *Gradovi na razpotju*. Sodelovali so strokovnjaki in

predstavniki različnih institucij, obravnavali pa so predvsem najbolj ogrožene gradove in dvorce v slovenskem prostoru. Zgodovinski inštitut Milka Kosa in Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU sta leta 2018 zasnovala novo zbirko *Castellologica Slovenica*, ki spodbuja k raziskovanju in ohranjanju slovenske grajske dediščine.

Za omenjeno številko *Kronike* je Marjetka Golež Kaučič prispevala poglobljen članek »Stoji, stoji tam beli grad«: tematizacija gradu v slovenskih ljudskih pripovednih pesmih.⁶ Oprla se je na nekatere arhivske vire in mednarodno literaturo, kot podatkovno osnovo za razčlenitev pa je uporabila predvsem Slovenske ljudske pesmi I–V.⁷ Poudarki njenega prispevka se osredotočajo na dožemanje gradu s strani ustvarjalca ljudske pesmi ter na simboliko gradu in njegovo vlogo kot prizorišča dogajanja, ki ga opisuje pesem. Iz baladnega pesemskega izročila je povzela bistvene poteze omemb gradov in njihovega osebja.

Njeno raziskavo je mogoče za zgodovinarjeve potrebe dopolniti na eni strani s pretresom tudi drugega – ne le baladnega – ljudskega pesemskega izročila, na drugi pa je smotrno v besedilih, ki jih je Golež Kaučičeva že pritegnila, dodatno upoštevati številne prezrte drobne omembe ter posredne namige o pojavih, povezanih z gradovi. Tako more zgodovinar iz izročila slovenskih ljudskih pesmi izluščiti podrobnejšo podobo nekdanje realnosti ter zlasti njeno dožemanje s strani (so)oblikovalcev besedil. Pričujoči prispevek skuša ob navedenem pristopu zbir podatkov o podobi gradov v slovenskih ljudskih pesmih mestoma dopolniti tudi z nekoliko posebnimi, včasih tveganimi interpretacijami. Opira se na Štrekljevo objavo Slovenske narodne pesmi I–IV.⁸ Objavi gradiva v tej zbirki in v Slovenskih ljudskih pesmih I–V se razlikujeja. Štrekljevo smo izbrali zato, ker je primarnejša in je v njej manj uredniških posegov, ki bi zgodovinarju zameglili sliko osnovnega besedila. Ker se osredotočamo na pojav gradu in ne na ozemlje Slovenije, nas ni motilo, da Štrekljeva zbirka vključuje tudi nekaj gradiva z bližnjega hrvaškega prostora, temveč smo ga pritegnili. V prispevku so bežno predstavljeni tudi paberki iz pripovednega ljudskega slovstva – pripovedk, pregovorov in rekov ter ugank –, pri zadnjih dveh pa so omembe gradov redke.

1 Pettauer, Imena važnejših starejših gradov.

2 Kos, *Zgodovina Slovencev*, str. 122.

3 Kos, *Gradivo*; Schumi, *Urkunden- und Regestenbuch*; Schumi, *Archiv für Heimatkunde*; Jaksch, *Monumenta historica*; Zahn, *Urkundenbuch*.

4 Fister, *Arhitektura*; Stopar, *Razvoj*; Stopar, *Gradovi*; Smole, *Graščine*; Kos, *Med gradom in mestom*; Kos, *Vitez in grad*.

5 Preinfalk, *Iz zgodovine slovenskih gradov*.

6 Golež Kaučič, Stoji, stoji.

7 Slovenske ljudske pesmi.

8 Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi*. Pri sklicih so navedene številke pesmi iz objave, ki so jim v skladu z objavo dodatne oznake različic.

POVÉDNOST LJUDSKEGA SLOVSTVA ZA ZGODOVINARJA

Péto⁹ in pripovedno ljudsko izročilo je glede sporočilne vrednosti o konkretnem dogajanju in pojavih v prostoru in času fluidno. Prvotni stvaritelj besedila je anonimen. Njegov cilj ni bil umetniški, literaren, ampak sporočilen in v mnogih primerih poučen. Poduki in nauki imajo namen sooblikovati pravila in načela človeškega vedenja v določenem prostoru in času, zato sklepamo, da zlasti pesmi tovrstnih vsebin ni sestavljala neuka oseba. Besedila so pogosto zgled (*exemplum*) oziroma življenjsko vodilo in vključujejo konkreten nauk in slabo izkušnjo za tiste, ki se ga ne bi držali. Imela so formativno vlogo, ki je skušala vplivati na ravnanje skupnosti, uravnavati sobivanje ljudi v skladu s šegami oziroma običaji in uvajati kolektivni življenjski red. Z enostavnim vsakdanjim besediščem in izražanjem so nagovarjala zlasti preproste ljudi, ne družbenih elit. Vsebino besedil gre v veliki meri razumeti kot analogijo pojavov in dogodkov, ne kot opis konkretne realnosti, čeprav je lahko pripoved daljni odmev resničnega pojava ali dogodka.

Na čas nastanka besedil¹⁰ je mogoče sklepati le posredno iz vsebine, kadar besedilo omenja konkretne, kronološko opredeljive razmere, dogodke ali osebe. V primerih, ko je sestavljavec prvotnega besedila opisoval pretekle dogodke, vemo, da je pripoved nastala krajši ali daljši čas po teh dogodkih. Prvotno besedilo je ustno prehajalo iz roda v rod. Doživljalo je difuzijo v prostoru ter se prilagajalo razmeram, predstavam in govoru prostora in časa.¹¹ Ljudsko izročilo ponazarja predstave in miselno obzorje ter dojemanje malega človeka, ki je izročilo ustno prevzel od predhodnikov in ga posredoval naslednikom. Ustvarjalec pripovedi ni imel za svoje poslanstvo posredovati zanesljivih zgodovinskih dejstev in opisov. Kljub temu imajo besedila slovenskega ljudskega slovstva ob kritičnem pretresu zgodovinsko sporočilno vrednost, iz katere je – ob izločitvi pretiravanj, poveličevanj ter nestvarnih, nadnaravnih in domišljajskih opisov – mogoče sklepati na stvarne pojave in dogajanje zlasti za čas nastanka izročila. Ubeseđenje ljudskega izročila v pesmih je v veliki meri vezano na obliko, ritem in rimo, medtem ko je pripovedno izročilo spremenljivo, glede besedila zgodbe bolj variabilno in pestro ter odvisno od pripovednikovega izražanja in poznavanja zgodovinskih okoliščin

in aktualnih razmer. Najprej se bomo posvetili podatkom o gradovih v slovenskih ljudskih pesmih, nato pa tistim v pripovednih besedilih.

PODATKI O GRADU V LJUDSKEM PESEMSKEM IZROČILU

POIMENOVANJE GRADOV

Slovenske ljudske pesmi grajski stavbni kompleks¹² poimenujejo različno (v nadaljevanju navajamo številke pesemskih različic v Štrekljevi objavi). Najpogostejši vzdevek zanj je preprosto *grad*, *hrad* (št. 3.), *gradič* (št. 637., 638., 640., 874.), *gra(j)šina* (št. 13. b., 114., 639., 6901.), *dvor* (št. 1. b., 48., 50., 103., 104., 146., 206., 207., 208., 254., 256., 260., 263., 891., A. 1067., 1068., 1101., 1112., 2339., A. 2341., 5451.), *hiša* (št. 44., 50., 102.), *palača* (št. A. 1067.), *dom* (št. 1. a., 1. b., 311.), *pristava*, *pristav(i)ca*, *pristav'ca* (št. 80., 123. a., 123. b., 126., 127., 128., 204.). Pomen teh izrazov ni povsem enak: grad (Fran) pomeni »veliko utrjeno poslopje«, ki obvladuje in varuje pripadajočo okolico. Pri graščini je vloga utrdbe manj poudarjena (Fran: »veliko neutrjeno poslopje«), gre pa za graščakovo bivališče, ki mu pripada zemljiška posest in ima gospodarsko vlogo. Dvor se v besedilu uporablja v pomenu gradu ali graščine, pa tudi v smislu imenitnejšega poslopja v lasti župana ali premožnega kmeta (št. 130., 1183., 1362., 1363., 1364., 1365., 5075., 5118., 5448., 5449., 5450.), sicer pa v zgodovinopisju dvor pomeni tudi upravno središče kmetijske posesti. Hiša ima v pesmih pomen gradu ali njegovega dela (št. 102., Mlada Breda: *Bredka to so tvoje hiše, / to je tvoj grád belo zidan*; št. 50.: *Berzo skoči, v hišo poterči*). Pristava ima pomen majerije, mârôfa – uglednejšega bivališča grajskega oskrbnika, v katerem po ljudskem pesemskem izročilu običajno živi mlada majerica, ki ljubimka z grajskim gospodom.

ZEMLJEPISNA OKOLICA IN LEGA GRADOV

Ustvarjalci ljudskih pesmi so v besedilo spontano vključevali opis okolja, ki so ga opažali, dojemali in doživljali. Pesemsko izročilo, ki odraža videnje ustvarjalca v njegovem času, se je povečini oblikovalo v 19. stoletju. Številni gradovi v pesmih ležijo v ravnini,¹³ okrog njih se razprostira polje. Grad na polju ali v njegovi bližini se omenja v inačici pesmi o mladem Marku, ki je pobil turške goste: *Stoji na polji beli grad, / po gradi šprajnga Marko mlad* (št. 45.). Na tako lego gradu

⁹ Kumer, *Vloga, zgradba, slog*.

¹⁰ Z redkimi izjemami je ustno izročilo novoveškega nastanka, v največji meri pa šele iz 19. stoletja.

¹¹ Kumer, *Narečje*.

¹² Sapač, Kaj je grad?

¹³ Srednjeveški gradovi so redko ležali na ravnini, ljudsko pesemsko izročilo pa se je pretežno oblikovalo nekaj stoletij kasneje in izkazuje stvarnost časa nastanka.

smemo posredno sklepati v medžimurski pesmi o nezvesti gospe, ki je varala svojega moža; prvo treh straž je postavila na polje: *Ona postavi vahte tri: / ta prva stoji sred polja, / ta druga stoji kraj dvora, / ta tretja stoji pri kamrici* (št. 146.). Blizu gradu je po prekmurskem izročilu lepa Vida plela proso (nedvomno na njivi). Zakletoga kraljeviča je odrešila s šibami, ki so rasle *na polji per belem gradi* (št. B. 76.). Razgled na radovljjska polja omenja pesem o gospe, ki je ubila sinka, ki ga je imel njen mož z Marjetico s pristave; mož jo je nagovoril: *Pojdva na ganke visoke, / ... gledat te polja radoljške. / ... Prime jo za erjave lase, / ... verže jo čez ganke visoke* (št. 127.). Grad na polju srečamo tudi v pesmih Preoblečeni ljubec (št. 155.: *Na polji pa mi stoji lepi, běli grad*), Neusmiljena gospôda (št. 281., 282.: *Na polji stoji beli grad*), o sveti Katarini (št. 639.: *Na polju, kjer stojiš, / od križa stoji grajšina*), o sveti Uršuli (št. 645.: *Na polji stoji beli grad*), o zvesti dekllici (št. 773.: *Stoji, stoji mi poljece, / na polji stoji beli grad*) in v pesmi Najmlajša mi je draga (št. 1051.: *Vu' nom mi je polju jen grad zezidani*). Na zvezo gradu in polja naletimo tudi v sklopu pesmi Bog nam živi gospodol: *Stoji nam pole širökô, / lado je, lado, lepi hlad! / Jeli so v gradu gâspâda?* (št. 5125.). Na ruralno okolico gradu moremo sklepati tudi iz pesmi o treh petelinčkih radožive grajske gospodične, ki naj bi s svojim petjem skrbeli, da njen ljubček ne bi prešpal jutra in bi ga zalotili pri njej (*Tam na ravnim poli / stoji mi beli grad*, št. 151.; *Stoji mi, stoji polje, / polje široko. / Na polji pa mi stoji / lepi, běli grad*, št. 155.). Gradovi, ki so jih grof in njegovi služabniki zagledali, ko so se vračali z ugrabljenjo mlinarjevo hčerko, so stali v nižini pod vzpetinami: *Čez hribček čez prijahajo, / devet gradov zagledajo* (št. 237.). Podobno moremo sklepati ob pesmi o sveti Katarini: *Pod goroj stoji gradič* (št. 640.).

Polje je redko opisano s pridevkom »ravno«: Plemič Adam Ravbar¹⁴ se je pred zmagovitim pohodom nad Turke podal do grajskih lin *dol na zlato polje glédât, / mi zazrejo v ravnim pole / mladga poba vurno teči* (št. 19. a.), oziroma: *in gleda u ravnò polje. / Po ravnim polj' publič teče* (19. b.). Mlada Breda (Bredka) šla je v line gornje, / gledala je v polje ravno (št. 102.), oziroma: *si odperat ide gornje line, / ide glédât dôli na ravnine. / Ko po ravnim polji se ozira, / vidi, kak' se tam meglica zbîra* (št. 103.). Različici iz Fram pa pojeta: *Leži, leži ravno polje, / prek polja leži cestica, / ... za cestô stoji běli grad* (št. 105., 106.). Skoraj enaka rima se ponovi v pesmi (tudi iz Fram) o sveti Barbari, ki so jo vrgli v ječo, ker se ni hotela poročiti z ženinom, ki so ji ga izbrali:

Leži, leži mi ravno polje, / prek polja mi leži cestica, / za cestô mi stoji beli grad (št. 643.). Grajska gospa z gradu na ravnem polju (*Stoji mi, stoji ravno polê, / v ravnem poli beli grad*, št. 128.) naj bi zastrupila ljubico svojega moža. Kot »ravno« je opisano tudi polje v že omenjeni pesmi (pri Štreklju v belokranjskem izročilu) o grajski gospodični, katere petelinčki naj bi zbudili njenega ljubčka: *Tam na ravnim poli / stoji mi beli grad* (št. 151.). Pri »ravnem« polju v tej pesmi naj bi šlo za grad Ravno polje v Kungoti pri Ptuj na Dravskem polju.¹⁵ Ravno polje se omenja tudi v zvezi z Beogradom, kamor se je podal zmagoviti avstrijski vojskovodja Laudon:¹⁶ *Zbral je vojsko in šel pod Beli grad v ravno polje oziroma v ravno polje pod Beli grad* (št. 29., 30.).

Sicer pa je večkrat razvidno, da gradovi stojijo na pridvignjeni legi. To je včasih le posredno nakazano, drugič pa izrecno omenjeno, kadar se v pesmih omenja dogajanje pod gradom, pokrajina pod gradom ali razgled z gradu. Ko so hoteli ugrabiti mlado Matjaževo ženo Alenko, *Turči pod gradam dirjajo, / po mladej Lenči barajo* (št. 8.). Ko so prišli v goste k mlademu Marku, *Turči pod gradan dirjaja, / po Marki knezi baraja* (št. 46.). Kot že omenjeno, je šel Adam Ravbar pred odhodom nad Turke do grajskih lin *dol na zlato polje glédât* (19. a.). Kraljevič in njena brata so šli loviti zajce *pod mlade Zôre beli grad* (št. 114.). Svojo gospo, ki je ubila sinka, ki ga je imel z Marjetico s pristave, je njen mož pozval: *Pojdva na ganke visoke, / ... gledat te polja radoljške* (št. 127.). Dogajanje je¹⁷ postavljeno na Pusti grad na Gorenjskem, katerega razvaline so vidne še danes in od koder se odpira lep razgled.

Tudi za grad Kamen pesem omenja, da stoji na pečini: *Kristof Lamberger¹⁸ z' imenam, / na sin(j)i skal/skali prebiva tam* (št. 13. a., 13. b.). Na pridvignjenih legah oziroma na vzpetinah so bili zgrajeni konkretno omenjeni gradovi: takó Vipavski

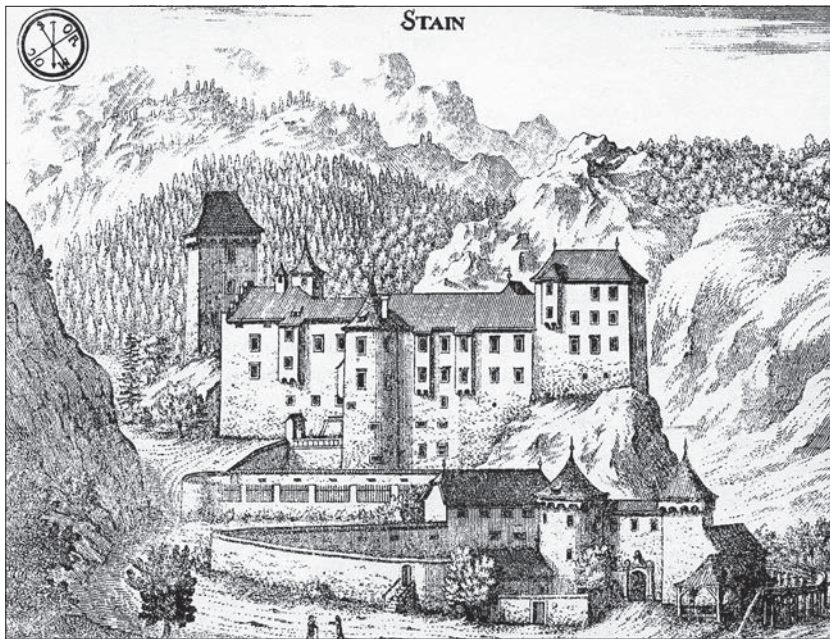
¹⁵ Golež Kaučič, Stoji, stoji, str. 603–604.

¹⁶ Baron Ernst Gideon von Laudon je bil avstrijski vojaški poveljnik. V avstrijsko-turški vojni (1787–1791) je leta 1789 zavzel Beograd.

¹⁷ Opomba k navedeni objavi navaja komentar iz *Kmetijskih in rokodelskih novic* (1859), str. 230: »Pričujoča pesem opeva žalostno dogodbo, ki se je pripetila njega dni na Pustem gradu (Wallenburg) na Gorenjskem. Razvaline tega gradu stoje na strmem gričku blizu ceste, katera derži iz Kamne gorice v Radoljico. Dogodba, o kateri pesmica govori, je med ljudmi sploh znana.«

¹⁸ Vitez Gašper Lamberger (ok. 1463–ok. 1515) z gradu Kamen pri Begunjah se je kot poveljnik v službi cesarja Maksimilijana I. bojeval po Evropi. Bil je najbolj znan turnirski dvobojevalec svojega časa v Srednji Evropi, zato je postal junak slovenske ljudske pesmi Pegam in Lamberger (Kos, *Turnirska knjiga*). Štajerski Deželni arhiv v Gradcu hrani najstarejšo (?) inačico pesmi (Torkar, Najstarejša slovenska varianta).

¹⁴ Adam Ravbar z gradu Krumperk je imel kot poveljnik konjenice dežele Kranjske leta 1593 pomembno vlogo pri zmagi nad osmanskimi Turki pri Sisku.

Grad Kamen (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 549).

Križ, Gorica, Smlednik (št. 69. a. I., 69. b. II., 307.), grad Branek blizu Ljutomera (št. 705.), grad Ozalj (št. 122.), Jelengrad (št. 1971.) in stari Devinski grad, ki je bil zgled za opis gradu v Španiji, kjer je bila lepa Vida za doviljo (št. A. 73.; podobno: št. A. 74. a. I., A. 74. b. II.).

Za lego gradov so značilne tudi druge posebnosti. Nekateri gradovi so stali ob vodi. Grof, ki se je po odsotnosti vrnil domov (na svoj grad), je kaznoval nezvesto ženo: *Vergel jo je čez okno v bistro vodo* (št. 121.). V drugem primeru je zgodba postavljena v grad Ozalj nad Kolpo, kazen pa je bila še krutejša: *Primil jo je za bele roke, / hitel jo je čez linco v jezerce. / Grofnja se je primila belga zida. / Vzel je gospod oster meč, / odsekal jej je roke preč* (št. 122.). Grad je stal nad jezerom z zmajem, ki ga je po legendi o sveti Marjeti pokončal sveti Jurij: *stoji beli grad, / pod gradam globoko jezero, / po jezeru plava čudna zvir, / pa je z imenam hudi zmij* (št. 626.); *Tam stoji, stoji velika vas, / na konc vasi beli grad, / na konc gradu pa jezer globok. / Notri je pa neguden červ, / neguden červ, lintvern hud* (št. 627.); *Zmaje leži v tomutni jezери, / ... proti gradu milo rozijuje, / proti gradu kralja širinskega* (št. 629.). Tudi dvori, kamor je dekle po reki spuščalo vence, so stali ob vodi: *Plavaj venec, plavaj venec, / u te bele dvore* (št. 1112.). Grad, v katerem je lepa Vida dovilja španskega kraljeviča, pa se je vzpenjal tik nad morjem (št. A. 73., A. 74. a. I., A. 74. b. II.).

Grad v pesmi je včasih stal ob robu prepada, kot tisti, v katerem se je gospod maščeval svoji ženi, ker je umorila sina, ki mu ga je rodila majerica: *čez okno vergel je gospó, / oh doli v brezno glòboko* (št. 123. b. II.).

Ob nekaterih gradovih so bila lovišča za lov na divjad, ki je bil priljubljeno razvedrilo graj-

ske gospóde. O gradovih, v katerih je živela mlada Zora, izvemo: *Na lov mi pride kraljič mlad / pod mlade Zóre beli grad* in ona ga sprašuje: *Kaj si loviti zajce jel, / loviti zajce krog gradu?* – S pretvezo, da je mrtva, je ukanila svoja brata in pobegnili na mladeničev grad, ki je stal v podobnem okolju, prikladnem za lov. Tam sta jo brata izsledila: *Šla sta se lova veselit, / šla mlade zajce sta lovit / pod mlade Zóre beli grad* (št. 114.).

DOSTOPNOST GRADOV

Glede gradov pesmi omenjajo, da so stali blizu poti. Bili so dosegljivi s konji, ki so bili некоč (tudi s kočijami) ključno potovalno in transportno sredstvo. Tako se večkrat omenja ježa proti in mimo gradu. V turško-beneškem spopadu smrtno ranjeni gospod Baroda je naročal svojemu hlapcu: *Ko boš memo grada jezdit, ...*, kar se je zgodilo: *Mimo grada sluga jezdi ...* (št. 32., 33.). V pesmi o smrti dveh zaljubljenecv mladenič govori dekletu: *... da te popelaju poleg dvora moga* (št. 206., 207.). Sveta Uršula se je peljala *mimo grada belega* svojega snubača španskega kralja, ki jo je dal zato ustreliti (št. 645.). Nevesto Anjčiko so poročili na Turško, od doma pa so jo odpeljali s kočijo: *Kočije se v dvor postavljajo* (št. 104.). Spremstvo z nevesto mlado Bredo je prijezdilo na ženinov dvor: *Ko so v beli grad mi prijaháli, / ... jih je táša v dvoru pričak'vala* (št. 103.). Ježa v grad se večkrat omenja v pesmi o gospe, ki je zavdala ljubici svojega moža: *Te ma jahala v pristavo, / ... te ma jahala v beli grad / ... Te pa odjaše v pristavo* (št. 128.). Dekle je naročilo fantu, naj z ostankom zlata od prstana podkuje konja: *da prejašeš svoje bele dvore* (št. 891.). Sveti Štefan, ki ga je preganjala žena Heroda, vla-

darja Judeje, je *perjezdil pod beli grad* (št. 632., 633., podobno št. 634.). Med pesmimi o zaljubljenicah ena opisuje ježo fanta z radgonskega gradu v vas: *Ljubi konja jaše / z radgonskega grada* (št. 1809.).

Do gradu je lahko vodila popeskana pot: Kralj Matjaž *predrobno 'z dvora zaderči, de pesk in ogin se kadí* (št. 1. b.). Lega gradu ob cesti se omenja v inačicah pesmi Nesrečna nevesta (Mlada Breda): *prek polja leži cestica, / za cestjo stoji běli grad* (št. 105., 106.) ter o sveti Barbari: *Leži, leži mi ravno polje, / prěk polja mi leži cestica, / za cestjo mi stoji beli grad* (št. 643.).

GRAJSKE STAVBE: PRIDEVKI, OPISI ZUNANJOSTI

Imetniki grajskih zgradb so občasno navedeni po imenu, včasih pa je zgradba označena splošno po družbenem položaju lastnika ali posestnika: *grad gospodski* (št. 5123., 5124.), *grad grofov* (št. 5126.), *kralev dvor* (št. 5451.), *ciganov grad* (št. 135.).

Najobičajnejši atribut glede zunanosti, ki v pesmih spremlja grad, gradič (št. 637., 638., 640.), dvor (št. 1101., 1112., A. 2341.), palačo (št. 1066.), dom (št. 1. a., 1. b.) in pristav(ic)o (št. 123. a. I., 123. b. II., 128.) – torej zgradbe grajskega tipa –, je »beli«, »bela«. Razlog za to je verjetno preprosto: v pretežno zeleni pokrajini je bil ob lepem vremenu grad videti bel.¹⁹ *Tri mi se gradi belijo*, poje ljudska pesem (št. 5455.). Grad je opisan tudi kot *svetli/svitli* (št. 39., 41., 127.) in *belo zidan* (št. 102.). Tak videz je včasih izražen tudi stopnjevano: *prebeli grad* (št. 115.), *lepa prebela pristava* (št. 128.). Kot »bel« je opisan tudi grad Kamen (št. 14., 15., 17.). Redkeje je grad označen kot »pisan«. Ko so nevesto vodili na ženinov dom, so svatje peli: *Pelamo divojku s kraljevoga dvora, / s kraljevoga dvora, s pisanoga grada* (št. 5451.). Podložnega kmeta pa je birič gnal *ke u ta pisan grat* (št. 7231.).

Gradovi, ki so našli mesto v ljudski pesmi, so bili zidani, kar se občasno tudi izrecno omenja. Pred odhodom nad Turke je kralj Matjaž naročil svoji mladi ženi: *Gradove varvaj zidane* (1. a., 1. b.). Pretkani cigan je snubil Alenčico z lažnivo izmišljotino: *Jaz imam zidanih devet gradov, / desetega mi pa zidajo* (št. 134.). Spet drugje: *Vu 'nom mi je polju jen grad zezidani* (št. 1051.). Grad je bil včasih opisan kot *belo zidan* (št. 102.), omenja se zidanje belegra gradu *iz drobnega kamena, iz belega bisera* (št. 857.). Novozgrajeni grad so blagoslovili, *požegnali* (št. 86.).

Pridevek »skalen« želi morda poudariti čvrstost gradu: *Stoji, stoji en skalen grad* (št. 43.). V pesmih sta občasno izpostavljeni velikost (*velik beli grad*, št. 311.) in višina gradu. Kot *běli grad*, *visoki grad* sta označeni domovanji nesrečne mlade

Zore (št. 114.). Omenja se *gosp(odičn)a z grada visokog* (št. 948.). »Visoki« so tudi nekateri elementi grajskega kompleksa in njegovih zgradb: na gradu Branek blizu Ljutomera so dekline vrgli v *turen visoki* (št. 705.), sv. Barbaro pa so zaprli v globok stolp, *turen globok* (št. 641., 642., 643.). Kot »visoki« so večkrat označeni grajski *ganki*, odprti ostrešeni sprehajalni hodniki vzdolž zunanje stene (št. 39., 41., 127., 206., 207.), grajske line (št. 40., 104.) in okno (št. A. 73.).

Grajske zgradbe so v mnogih primerih opisane kot »lepe«, tudi »prelepe«: *lepi beli grad* (št. 155.), *lepi, prelepi beli grad* (št. 128.), *prelepi beli gradič* (št. 640.), *lepi dvori (ograjeni)* (št. 5075.), *lepa prebela pristava* (št. 128.), *prelepa nova pristava* (št. 126., 204.).

Nekateri opisi so glede privlačnosti gradu še bolj slikoviti: *Moji su ti dvori lepo ogradjeni, / lepo ogradjeni, s perom pometeni. / U mojem su dvoru tri grma bušpana, / pod svakojim grmom tiček i slaviček* (št. 5448.); *Moji su dvorovi liepo ogradjeni, / liepo ogradjeni smiljkom i bosiljkom; / u mojem dvoru tri grma brušpana, / na svakojem sedi tiček i slaviček* (št. 5449.); *Moji so ti dvori smiljki nakinčeni, / moji so ti dvori šipki ograjeni. / Posred dvora raso tri grmi pušpanja, / vu njih mi pak sede tri beli golobi* (št. 5450.).

Domišljjski grad različic pesmi o Trdoglavu in Marjetici pa opisuje pusti, z mahom poraščen grad brez oken in vrat, z eno samo lino, v kateri sedi Marjetica. Notranjščina je dragocena: *Od znotraj je ves pozlačen in: Notri pa družga ne leti, / kakor ti zlati pergeljni / noj od demanta kamenci* (št. 86., 87., 88.). Tudi opis zunanosti turškega gradu, kamor so peljali nevesto mlado Bredo, je fantazijski: omenjajo se zlata streha in srebrna vrata gradu: *sej se vidi strešica že zlata, / sej se vid'jo že sreberne vrata* (št. 103.). V prispodobni je brez oken in vrat tudi ciganski grad pod milim nebom: *Cigan ima devet gradov, / ... in tisti je najlepši grad, / ki nima ne oken ne vrat* (št. 135.).

SEGMENTI GRAJSKEGA KOMPLEKSA

Opazen element nekaterih gradov je bil stolp (*turen*). Znotraj je bil po opisih v pesmih temen, pesmi v njem omenjajo ječo. V ječi v stolpu turškega gradu je bil zaprt kralj Matjaž, ki so ga ujele Turki (št. 9.). Grofovega paža, ki je ljubimkal z grofično, so pred usmrtnitvijo za šest mesecev zaprli v *tamen turen* (št. 116.). Tja so vrgli tudi kmeta, ki mu je zmanjkalo krajcar za plačilo dajatve, potem pa so nanj pozabili (št. 284., 285.). Stolp na gradu Branek blizu Ljutomera, kamor so vrgli nespodobno dekle, je v pesmi označen kot *turen visoki* (št. 705.). Tudi v Herodovem gradu v Judeji so ujetnike zapirali v *turən tāmən / turen tamen*,

19 Kumer, Vloga, zgradba, slog, str. 101.

kjer so jih grizle kače in kuščarji. Herodeževa žena naj bi dala vanj vreči svetega Štefana (št. 632., 633.). Sveto Barbaro naj bi zaprl v stolp, ker se ni hotela poročiti s španskim/dunavskim kraljem. Zidarjem je Barbicin oče naročil: *Zidajte turen temen/tâmân, turen globok!* Barbica pa jih je prosila: *Dělajte mu tri lince ven: / eno, kjer sonce gore gre, / drugo, kjer poldan stoji, / tretjo, kjer k božjej gnadi gre.* V stolpu je k Barbari priletel angel in obsedel na niskim okenci (št. 641., 642.). Po eni od različic pa je oče Barbiki zagrozil: *Dal bom ti zazidat turn globok!* Prosila je zidarje, naj vanj vzdajo tri line na tri strani, a se je niso upali uslišati (št. 643.). Iz povedanega smemo sklepati, da so stolpi včasih imeli line in okenca.

Občasne omembe zvonjenja v gradu dopuščajo domnevo, da so bili vsaj v nekaterih stolpih zvonovi. Mati je šla obiskat daleč od doma poročeno hčerko, ki je ob porodu umrla: *Še komej grad zagledata, / že z vsimi tremi vkup zvonó* (št. 97.). Zvonjenje se omenja tudi ob smrti brata dekleta, omoženega z roparjem (št. 99., 100.), in ob smrti čevljarjeve ljubice (št. 221.). Pomirjujoča pojasnila zvonjenja razkrivajo druge priložnosti (poleg smrti), ob katerih naj bi v gradu zvonili: *ko eno dete se rodi* (št. 97.), *ko solnce na poldan stoji* (št. 98. a. I., 98. b. II.), *ko k ohctni maš' zvoní* (št. 99.).

Sestavni del grajskega kompleksa je bila poleg stolpa tudi glavna stavba. Elementi pročelja, ki jih pesmi omenjajo, so: vrata, okna, line in gank. S slednjih treh se je z gradu odpiral razgled na okolico in obratno.

Turški grad, kamor naj bi šel kralj Matjaž iskat svojo ugrabljeno ženo, je imel po ljudski pesmi zastekljena okna. Ko je Matjaž vdrl v grad, so z oken popadale šipe: *da šibe z okna skačlaja* (št. 2.). Ker oblikovalec besedila ni poznal »turških« gradov – ti namreč niso sodili v bivalno okolje Osmanov –, smemo predvidevati, da je stavbo (okna) opisal v skladu z zapažanji iz lastnega znanega okolja. Okna Matjaževega domačega gradu pa so prikazana kot visoka: omenja se Matjaževa gospa, ki stoji »v« oknu (št. 9., 10. a. I., 10. c. III., 10. č. III.). V grajskih oknih so po pesemskih opisih ob nekaterih priložnostih prižigali sveče. Mati, ki je šla obiskat nosečo hčerko, je zaslutila, da je hči umrla, ker so v grajskih oknih gorele sveče. Sel jo je tolažil, da po tamkajšnjem običaju sveče v oknih prižigajo (tudi) ob rojstvu otroka (št. 97.).

Grajske line so bile nameščene visoko, omenjajo se »gornje«, »visoke« line (št. 102., 103., 104.), v lin(c)j pogosto nekdo »stoji« (Trdoglavova Marjetica pa »sedi« v njej, št. 86.). »Široke« line se v različicah ene pesmi – izročilo izvira z Gorenjske – omenjajo na *ganku*: Marko in Alenčica *šla sta na ganke visoke / odperat linje široke* (št. 39., 40., 41.).

Gank je imel glede na zgornji opis obliko zaprtega balkona, sicer pa izraz pomeni odprt, ostrešen hodnik ob zunanji steni stavbe. Večkrat se omenja, da je »visok« (št. 39., 41., 127., 206., 207.); nedvomno je mišljeno, da je visoko nad tlemi. Lepa Vida pa naj bi na gradu španske kraljice hodila *po pisanem ganjku* (št. 75.).

Grad je imel glede na pesemske opise več etaž, ki so jih povezovala stopnice: *štenge, štenžice, gre-dice, stopnje*. Na svojem gradu Kamen je Lambergar na *štengah* srečal sla z Dunaja, ki mu je prinesel poziv na dvoboj s Pegamom²⁰ (št. 14.). Španski kralj je tolažil svojo ljubosumno ženo Zariko, da bo lepa Sončica – Zarika v njej ni prepoznala svoje sestre –, ki jo je kot sužnjo oziroma služabnico kupil na sejmu, *stopnje ometala* (št. 71.), *štenže nam bo pométova* (št. 72.). Domisljica, da bi razkrinkali Alenčico, ki je bila preoblečena v vojaka, je bila: *štenge mu z lojem namažimo* (št. B. 56.). Kamnite štenžice oziroma kamnite gredice se omenjajo tudi v gradu, kjer je živela rejenka, ki so jo kot otroka ugrabili Turki (št. 118. a. I., 118. b. II.).

Podstreha gradu je bila po dožemanju ljudskega opisovalca namenjena prebivanju služinčadi. Tako naj bi bilo v gradu španskega kralja. Potem ko je kraljeva žena Zarika, nevoščljiva zaradi njene lepote, zastupila svojo služabnico – sestro Sončico –, je ta šla *gori v gornji stan* (št. 71.), oziroma *j' šva v ta gornji stan* (št. 72.).²¹

V prvem nadstropju so bili prostori, namenjeni gosposki. Kralj Matjaž se je po pesemski pripovedi podal v Turčijo, da bi rešil ugrabljeno ženo. Šel je »gor« v grad k paši: *Matjaž pa zderkne gorta v grad*. Našel je pašo *ki pèr visokej mizi sedi* (št. 2.). V prvem nadstropju je bila verjetno dvorana ali sala, v kateri so prirejali gostije. Alenčica je Turke, ki so prišli k njenemu možu Marku v goste, posadila za *rumeno mizo* ter jim ponudila jesti in piti, da se je miza *žvujgnila, ušibavala, trosila* (št. 39., 40., 41., 43., 44., 45.). V istem nadstropju so bili verjetno tudi bivalni prostori, sobe: *(svitla) izb(ic)a* (št. 103., 137., 299.), *jisba* (št. 2.), *kamr(ic)a, kamerca (svetla, svitla, bela)* (št. 13. a., 42., 44., 45., 97.,²² 117., 121.), *svitla kambra* (št. 847.), *cimerček* (št. 100.), sobe, namenjene spanju, največkrat s posteljami: *(svet-*

20 Gre za ljudsko predstavo o Janu Vitovcu (14??–1468), vojskovodji Celjskih proti Habsburžanom v boju za celjsko dediščino. Bil je moravskega ali češkega rodu, dosegel je časti ban Slavonije, baron Krapinski in grof Zagorski (Grafenauer, »Vitovec grof Zagorski, Jan« (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi793428/>)).

21 Da gre pri tej navedbi za podstreho, je zgolj domneva. Moglo bi iti tudi za prvo nadstropje: grajska kuhinja, kjer naj bi Zarika kuhala kače, je bila v grajskem pritličju.

22 V beli kamnici, kjer je na parah ležala njena hči, se je mati vrgla na črne tle.

la) *kamr(ic)a* (št. 106., 107., 120., 146., 281.), *spavница*, *spavna hramba* (št. 103.), *cimer* (št. 112., 149.), *pisana kamora* (št. 247.). Verjetno je bila v tem nadstropju tudi zakladnica z zlatom in srebrom (*svetla*)²³ *kamr(ic)a* (št. 10. c. III., 10. č. III.), *hramba (trdna)* (št. 10. b. II.).

Soba (*kamra*) za orožje, kamor naj bi Markova žena Alenčica pospravila orožje turških gostov, je bila verjetno v pritličju²⁴ (št. 39., 40., 41.). Tam je bila tudi kuhinja: *črna kuhinj(ic)a* (št. 97., 106., 310.), v kateri je bilo *ognjiše* (št. 103.).

Izročilo nekajkrat omenja grajskega pisarja. Gospa je z njim prevarala moža, ki v jezi *odseka 'šribarji' glavo* (št. 150.). Dornavski pisar (*šribar dornaski*) pa se je zjutraj odkradel od grajske gospodične preoblečen v dekle (št. 155.). Sicer je bil pisar – *šribar z bielega grada* zaželen pri dekletih (št. 2517.). Pisar je gotovo imel v gradu pisarno, a pesmi ne navajajo, kje. Iz njih tudi ne izvemo, kje naj bi bila grajska kapela za *mešnika/mašnika* (št. 221., 282., 284.), ki je prebivalcem gradu nudil dušno oskrbo: *Saj imamo doma duhovniga, de nam mašujejo* (št. 112.). V gradu je veliko *mašnikov*, *vsak dan so maše do poldan* (št. 221.). – Blizu kapele je bila verjetno tudi družinska grobnica: *grajšinska raka pisana*, v kakršno so položili mlado Zoro, ki je s pomočjo korena lečena hlinila smrt (št. 114.). Pokojnike so polagali v *trug(v)e* (št. 97., 98. a. I., 98. b. II.) oziroma *tružce* (št. 221.).

V sklopu gradu so bile gotovo tudi delavnice za tesarje, čevljarje, krojače ipd. Pesmi omenjajo tesarska dela: *delajo trugvo*, *sinku zibiko* (št. 97.), *oblajo noj/in žagajo*, / *hčeri trugo delajo*, / ... *stòle*, *mize popravljajo* ter: ... *Naša je navada ta*, / ... *oblati noj žagati*, / *sinku zibko delati*, / *stole*, *mize popravljat'* (98. a. I.; 98. b. II.), *skrinj'co rávnajo* (št. 99.), *špampet delajo* (št. 100.). Grad je imel *tišlerja* (št. 221.), omenjajo se šivanje *šolnov* (št. 221.), *šoštár* (št. 2519.) in *žnidar* (št. 2519.).

V gradu je bila po ljudskem pesemskem izročilu tudi vinska klet. V turškem gradu, kjer je bil Matjaž zaprt, je njegova rešiteljica opila stražarje: *Marget'ca šla je v belo klet*, / *vtočila vinca trojnega*, / *ž njim Turke je napijala* (št. 9.). Ko se je Matjaž odpravljal po ugrabljeno ženo, *ide doli u pivnicu*, *na-pije se sladkom rubiljicom* (št. 6.).

V sklopu grajskih poslopij se omenjajo hlevi oziroma štale: *hlev* (št. 10. b. II., 10. č. III.), *konjski hlevec* (št. 106.), v katerem so se oglašali konji (*v hlevu konji rezgečejo*, št. 149.). Matjaž naj bi si pred odhodom na Turško po ugrabljeno ženo v hlevu

– ta naj bi bil očitno blizu vinske kleti – privoščil požirek vina: *Šao je doli v štalico*, / *spio je sladko rebulico*, / *vun (mu) ga je spelao konja morča* (št. 5.). *Štal(ic)a* (št. 10. a. I., 10. c. III., 10. č. III., 14.) je včasih opisana kot *velbana*, *lepa* (št. 15.), *zidana* (št. 137.) ali *pisana* (št. 215., 216., 217.). Lambergarju naj bi mati pred odhodom na Dunaj, kjer se je spopadel s Pegamom, svetovala: *Séd' na berz'ga konjiča*, / ..., *ki sedem lét že rumeno* / *v štalci jé pšeničico* (št. 16.). Žitna kašča s pšenico bi potemtakem mogla – tako kot vinska klet – stati v bližini hleva in vinske kleti. V hlevu ali blizu njega je bil najbrž prostor za kočijo (št. 104., 114.).

V grajskem kompleksu, verjetno »daleč od oči«, so bile tudi *ječe* (št. 286. a. I., 286. b. II.), včasih v stolpu (št. 9., 10. a. I.), kjer ni bilo svetlobe (*ječa temna*, št. 67., *črna tamnica*, št. 644.). Zapor je imel tudi druge vzdevke: *voza* (št. 281.), v stolpih so bile zlobne ječe: *veža zdlej*, *voša zla*, *vóza zla* (št. 9., 10. a. I., 10. b. II., 10. c. III., 10. č. III.), bile so globoke (*globoka voza*, št. 282.); v istem smislu se omenja tudi *spona zla* (10. č. III.). Kje naj bi bil prostor *komarka* – Markova mati naj bi v njegovi odsotnosti vanjo zaprla snaho, ki je v njej strohnela –, iz besedila pesmi (št. 51.) ne izvemo.

V sklopu gradu se včasih omenja vrt(ec). Ko se je kralj Matjaž odpravljal nad Turke, je svoji mladi ženi položil na srce: *Na vert naj te ne vódio*, / *de Turki te ne vjamejo* (št. 1. a., 1. b.). Grajski vrt se omenja tudi v baladi o vrtnarju, ki je dvoril graščakovim hčerki: *Stojí, stojí prebeli grad*, / *pod belim gradom vertec nov* (št. 115.). Vrtec ob gradu je v nekaterih pesmih opisan kot »zlat«: *Stoji, stojí tam beli grad*, / *za gradom je en vrtič zlat* (št. 776.), *pod belim gradom vrtec zlat* (št. 791.). Bolj realističen pa je odlomek: *na vrtu je trôje zélje i korénje* (št. 5197.). Okrog gradov je včasih raslo okrasno zeliščno grmičevje, živa meja iz smiljke, bazilike, z grmi pušpana in šipka (št. 5448., 5449., 5450.). Za gradom Legradom pesem omenja vinograd: *za gradom*, / *za Legradom*, / *za vinogradom* (št. 1168., 1169.).

Zunaj gradu je stala pristava, imenitnejše bivališče grajskega oskrbnika.²⁵ Pesmi v zvezi z njo omenjajo prikupno mlado majerico, s katero ljubimka grajski gospod.

Tudi morišče, kjer so usmrtili prestopnike, ni bilo znotraj grajskega kompleksa. Paža, ki je ljubimkal z grofovo hčerko, so vtaknili v *tamen turen* in ga kasneje obglavili pri *pisanmu znaminju* (št. 116.).

23 Ta pridevek izpodbija lokacijo zakladnice v kleti, kjer jo navajajo ljudske pripovedke.

24 V grajskih stavbah so bile orožarne pogosto dokumentirane v obrambnih stolpih, večinoma ne v bivalnem delu stavbe.

25 V zgodovinski realnosti je to bila stavba gospodarskega značaja. Grajski oskrbnik je v poznem srednjem veku praviloma živel na gradu ali dvoru.

OPREMA IN INFRASTRUKTURA GRADOV

Ogrevanje gradu je zagotavljala peč (št. 2., 4., 7.), za razsvetljavo so uporabljali sveče (*sveče i dupliri*, št. 247.), goreče sveče so ob nekaterih priložnostih (smrt člana družine, rojstvo otroka) postavljali na okno (št. 97.). Vodo so nosile dek-le iz vodnjaka (*šterna*, št. 112.), katerega lokacija ni posebej omenjena.

V pesmih navedeno grajsko pohištvo so sestavljali *mize* (št. 45., 98. a. I., 98. b. II., 103.), včasih s pridevki: *miza visoka* (št. 2.), *miza rumena* (št. 39., 40., 41.) in *stoli* (št. 98. a. I., 98. b. II., A. 1101.) ter namišljeni *stolec zlat* (A. 1095., A. 1096., A. 1098.).

V spalnicah je navadno omenjena po ena *post(e)l(j)a* (št. 102., 103., 106., 107., 281.), izjemoma dve (št. 103.), prijazen je opis *gorka bela postelja* (št. 299.). Ležišče ima tudi druga imena: *špampet* (št. 100.), *štamper zlat*, v katerem leži *mlada gospá ferboltarca* (št. 282.). Otrokom je bila namenjena *zib(i)ka* (št. 97., 98. b. II.). Redko se omenja blazinjak oziroma *divan* (št. 153.).

Hrambi oblačil, perila in drugih predmetov so služile *skrinje*, *škrinje (na)malane* (št. 5., 6., 78., 129. a. I., 137.), *pisane* (št. 129. b. II.) in manjše *skrinjce* (št. 99.), redkeje se omenjajo omare (*ormar*, št. 153., 154.).

V kuhinji sta bila *ognjiše* (št. 103.) ter preprosto posodje: *skleda cinasta* (št. 78.). Dragoceno posodo, *kup'ca*, *kup(c)a* iz plemenitih kovin (št. A. 73., A. 74. a. I., b. II.), so nedvomno hranili drugod (ne v kuhinji), verjetno v skrinjah v nadstropju.

GRAJSKI PREBIVALCI IN NJIHOVE DEJAVNOSTI

Kot gosposki prebivalci gradu so v pesmih navedeni *žlahtna gospod* in *gospa*, *grof*, *grafinja/grofinja*, *knez* (št. 46.), *firština* (št. 281.), *kralj(ič)* (št. 3., 9., 67., 74. a. I., 74. b. II., B. 76., 114., 117., 120., 629., 637., 638., 640., 1367., 1429., 5451.), *kraljeva* (št. 120.), *car* (št. 644.), *carica* (št. 215., 216., 217.), *gospodičič* (št. 1900.), *gospodič(i)na* (št. 107., 112., 948., 950.), *devojka* (1051., 1112., 1700., 1701., 2339.) in *gradovski pajbje* (B. 2168.). Na gradu so živeli tudi otroci (št. 221.), v motivu desetnice kar deset hčerà (št. 310., 311., 312. a. I., 312. b. II., 313.). Včasih so graščaki samó uživali posest gradu in ga upravljali, ga imeli v zakupu ali zastavi, ni pa bil v njihovi lasti. To je razvidno iz nagrade, ki si jo je po zmagovitem spopadu s Pegamom na Dunaju izgovoril Lambergar pri cesarju: *Na Kranjskem imam tri gradí, de b' moji, prosim, lastni bli!* (13. a.); *mam krajnskih treh grašin oblast, de b' meni, prosim, bile v last* (13. b.).

Ljudski sestavljavci pesmi vsakdana grajske gosposke niso kaj prida poznali. Videli so gospoda in gospo, ki sta se sprehajala po *ganku*, odpirala grajske line in gledala skozi okna. Opazili so

njune bele roke, ki niso bile izpostavljene soncu in fizičnemu delu. Zanimivo jih omenja tudi pesem o v dekle preoblečenem pisarju – ljubčku grajske gospodične: *Pa kaj je to za jónfrava, / kaj tak béle róke má, / ... kak šribar dornaski?* (št. 155.).

Zabava na dvoru je zajemala glasbo in ples. Omenja se ples (»rajanje«) pri turškem gradu, od koder je kralj Matjaž odvedel ugrabljeno ženo (št. 2., 3.); *v gradu so igrali, tancali* (št. 166.), poznali so *šeme* in *maškorade* in se udeleževali »balov« (št. 120.). Za razpoloženje na dvoru je skrbel posmehljivi, modri dvorni norec (št. 114.).

Grajski gospodje so skupaj s služabniki jezdili na lov (št. 80., 114., 127., 237.), udinjali so se tudi v vojski. Pogosto so varali žene in imeli nezakonske otroke z ljubicami, po izročilu največkrat z *majarco*, *majer(či)co* (št. 123. a. I., b. II., 126., 128.), tudi z županovo hčerko (št. 129. a. I., 129. b. II., 130.). Objestni grof naj bi šel celo takó daleč, da je na povratku z lova skupaj s skupino služabnikov ugrabil mlinarjevo hčerko, potem ko je pobil njene starše in brata (št. 237.). Tudi grajske gospodične in gospe so si omislile ljubimce, žena je v moževi odsotnosti rodila nezakonsk(eg)a otroka (št. 121., 122.).

Nezvestemu soprogu se je po pesemskem izročilu žena maščevala tako, da je ubila njegovega otroka z ljubico ali ji zavdala, za kazen pa jo je mož pokončal. Nezvesto ženo, ki je v njegovi odsotnosti rodila otroka z drugim, je mož po povratku usmrtil. Kazen (obglavljenje) za ženino ljubimkanje s pisarjem (št. 150.) ter za ljubezen med grajsko gospodično in pažem (št. 116.) oziroma vrtnarjem (št. 115.) pa je doletela le ljubčka, ne žensk.

Sicer pa so grajski gospodje, ki so razpolagali s sodno oblastjo, večkrat prikazani kot goljufivi in trdosrčni do podložnih kmetov. Če jim ti niso mogli plačati vseh dajatev, so jih vrgli v ječo (št. 281., 282., 284., 285., 286. a. I., b. II., 7231., 7237., 7238.).

Na gradu se omenja tudi oskrbnik, *ferboltar* (št. 298.), pa tudi oskrbnica, *gospa ferboltarca* (št. 282.), ki sta vodila dejavnosti v gradu in skrbela, da so kmetje redno izpolnjevali obveznosti. Graščinska pôsla sta bila tudi neprizanesljivi nadzornik kmetov valpet (*avbet*, *avpet*, *vapit*, št. 284., 285., 7231.) in izterjevalec dajatev *birič* (št. 7231.). Na pristavi pa, kot omenjeno, živi gospodarjeva ljubica *majarca*, *majer(či)ca* (št. 123. a. I., b. II., 126., 128.).

Hlapci so izpolnjevali sprotna naročila (št. 283., 286. a. I.), skrbeli za konjsko opremo (št. 19.), kot oprode spremljali gospoda v vojski (št. 32.), kot slí nosili sporočila (št. 112.), opravljali fizična dela (zidali stolp, št. 642.) ter na ukaz opravljali tudi druga dela za gospoda (št. 69. a. I., 69. b. II.). Dekle so nosile vodo iz vodnjaka (št. 112.) in pometale (št.

166., A. 1067., A. 1068., III2., 5448.). V kuhinji je bila kuhar(i)ca (št. 155., 1087., A. 2166.), ki ji je pomagala kuhinjska dekla (št. 149.).

Paž je bil gospodov osebni služabnik (št. 116.). Služabnik oziroma sluga je bil gospodov spremeljalec (oproda) v vojski (št. 32., 33.), v mirnem času pa ga je spremljal na lovu in tudi ob zlobnih dejanjih (pri ugrabitvi dekleta, št. 237.).

Nekaj oseb v gradu je imelo vojaške obveznosti, tako *soldat*, ki je stal (na straži?) v grajski lini (št. B. 56.), in vojaki, ki so služili na tujem. V tej zvezi se konkretno omenja čakovski grad: *Kaj moj dragi mili / podaleko služi / ... vu čakovskem gradu: / tam pri mladem kralju / uranjca konja jaše, / svetlo sabljo paše* (št. 1367.). *Kde moj ljubi služi, / ... v Čakovskemi gradi / pri 'nem mladem kralji* (št. 1429.).

Od izobraženega osebja na gradu se omenjajo pisar – *šribar* (št. 150., 2517.), konkretno *šribar dornaski* (št. 155.), duhoven – *duhovni* (št. 112.) oziroma *mašnik/mešnik* (št. 221., 282., 283.). Na gradu so bili potrebni obrtniki tesarji – *tišlerji* (št. 221.), ki so tesali potrebne predmete (št. 97., 98., 99., 100.), čevljarji – *šoštariji* (št. 2519.), ki so šivali *šolne* (št. 221.), in krojači – *žnidarji* (št. 2519.). Stolp, v katerega naj bi zaprli sveto Barbaro, ki se ni hotela poročiti po očetovi volji, so po ljudskem izročilu zidali *zidarji* (št. 641.), po eni različici je šel oče ponje *v derželo dunavsko* (št. 643.).

Za grajska vrata je skrbel vratar (št. 95.), za hleve hlevar (št. 246.), kočijo pa je vozil kočijaž (št. 703.). Grajski vrt je oskrboval vrtnar (št. 115.).

Grajske dame so imele deklet (št. 127., 283., 284.), spletične – *mo(j)škre* (št. 120., 123. a. I., 123. b. II., 127.) ali dvorjanke – *podvorkinje* (št. 2339.), vino pa so jim stregle *kelnar'ce* (št. 284.). Za novorojenčke je skrbela dojilja – *dojnica* (št. 121.). Primer pestunje pri španski kraljici je lepa Vida. Na španskem dvoru je dojila kraljeviča, postiljala postelje in pomivala kupico, ki naj bi ji padla v morje (št. A. 73., A. 74. a. I., b. II.).

KONKRETNI V PESMIH OMENJENI GRADOVI

Pesmi največkrat omenjajo gradove na splošno, posamezne med njimi pa poimensko ali posredno navajajo konkretne gradove, vendar nekaterih med njimi ne moremo identificirati. Za omenjene razpoznane gradove so njihova preteklost, lega v okolju, gradbene in konstrukcijske značilnosti ter njihovo sedanje stanje v veliki meri raziskani in znani.

Inačice pesmi o Pegamu in Lambergarju večkrat omenjajo grad Kamen pri Begunjah na Gorenjskem.²⁶ Ošabnemu Pegamu, ki se je šopiril, da ni junaka, ki bi se pomeril z njim, je cesar

odvrnil: *Na kranjski zemlji mi živi, / kér se na Kamnu govori, / se nikdar tebe ne boji. / Kristof Lambergar z' imenam, / na sin(j)i skal/skali prebiva tam* (št. 13. a., 13. b.). V enaki zvezi se omenja tudi *beli Kamen* (št. 14., 15., 17.). – Sestavljaivec besedila je na videzu gradu izpostavil sinjemodro (silno?) skalo in belino zidov.

Del besedila (kranjske) pesmi o pošiljanju pozdravčka dekletu se glasi: *Pismo bom pisal / na Lamberski grád / tist' mu deklétu, / ki imam jo ràd!* (št. 4041.). – Za katerega od gradov družine Lamberg²⁷ naj bi pri tej omembi šlo – morda tudi za Kamen –, lahko le ugibamo.

V pesmi posredno razpoznamo tudi Pusti (Lipniški) grad pri Radovljici:²⁸ Marjetica s pristave je graščaku rodila sina, ki ga je grajska gospa okrutno umorila. Graščak je ženo popeljal na *gank* (ostrešen hodnik ob fasadi) *gledat te polja radoljške*, nato pa jo za kazen vrgel v globino (št. 127.). – Z razvalin Pustega gradu se še danes odpira razgled na Radovljiško ravnino.

Izročilo iz Polhovega Gradca omenja *Morni* grad: *Kaj v Mornem grad' tak' mil' zvoni? / ... Kaj v Mornem grad' tak' tolčejo?* (št. 100.). Gradu tega imena ni ne na Gorenjskem ne na Slovenskem. Ustrezne razlage pridevka »morni« Fran ne pozna. – Neopredeljiv je tudi grad *Barbarôn*, ki ga omenja različica pesmi iz Motníka o sveti Barbari (št. 642.). Tudi gradu s tem imenom na Slovenskem ni.

Pesem z Goriškega posredno omenja grad (Vipavski) Križ: Pticka je priletela s Štajerske in pela o svetem zakonu. *Zaslišal jo je kriški grof* in jo naročil uloviti, potem pa se neuspešno skušal izmuzniti plačilu nagrade, ki jo je obljubil tistemu, ki bi mu jo prinesel (št. 69. a. I., št. 69. b. II.).

Več gradov navaja pesem o cerkvenem roparju, ki so ga preganjale tri sodne oblasti z gradov Križ, Gorica in Smlednik: *Jaka lovile rihte tri: / križka, goriška, smledniška* (št. 703.). – Ti gradovi so glede na omembo razpolagali z deželskosodnimi pravicami (»rihta« pomeni deželsko sodno oblast, pravico do krvnega sodstva).

Ljubljanski grad se omenja enkrat, a le mimogrede: *V Ljubljani za gradom / tri rožce cveto: / ... Sem fantič korajžen, / sem vtergal eno!* (št. 3150.).

Različica pesmi o rejenki varaždinske/varošlinske grofice (št. 118. a. I., 118. b. II.), ki so jo

27 Lambergi so (bili) kranjska plemiška rodbina, po poreklu verjetno iz Koroške, od koder so prišli na Gorenjsko kot ministeriali Ortenburžanov. Rodbina je postala pomembna v 15. stoletju, v 17. in 18. pa je dosegla vrhunec. Lambergi so bili vojaki, državniki, diplomati in cerkveni dostojanstveniki. Na Kranjskem so imeli številna posestva in gradove.

28 Sapač, Grad Waldenberg – Pusti grad.

26 Stopar, Grad Kamen.

kot otroka ukradli Turki in je želela poiskati očeta in mater, omenja *rožlinski grad*: *Stoji mi, stoji lepi grad, / stoji, stoji Rožlinski grad* (št. 119.). – Navrzimo domnevo, da je ime morda izpeljano iz krajevnega imena Varoš; od tod bi izhajal pridevek *varoš-linska grôfinja* in od tod: *rožlinski grad*.

Slovenska narodna pesem »Tam dol na ravnem polju« naj bi po mnenju Marjetke Golež Kaučič govorila o gradu Ravno polje na Dravskem polju.²⁹ Besedilo *Tam dol na ravnem polju, / stoji, stoji en bejli grad* se namreč v drugi varianti glasi: *Tam dol na Dravskem polju / stoji en beli, beli grad* (Slovenske ljudske pesmi V, 267./B 52., 434–435, 267./B 53., 435–436). Teza ni povsem zanesljiva. Na Dravskem polju stoji več gradov (ob Ravnem polju tudi gradovi Rače, Slivnica in Turnišče), je pa Dravsko polje po konfiguraciji terena – ravno. Iz obeh citiranih pesemskih različic moremo nedvoumno povzeti le, da na ravnem Dravskem polju stoji grad. Označuje ga v ljudskih pesmih pogosti *epiteton* »beli«. Trditev, da gre pri v pesmi omenjenem gradu prav za dvorec Ravno polje, pa je nekoliko tvegana. Omemb gradov (tudi »belih«) na in ob »ravnem polju« je namreč v slovenskem ljudskem pesemskem izročilu kar nekaj (glej zgoraj). Štrekljeva zbirka konkretno citirane prve različice pesmi, na katero se sklicuje Golež Kaučičeva, ne povzema po izročilu iz okolice Dravskega polja ali Štajerske, ampak iz Suhorja v Beli krajini (*Tam na ravnim poli / stoji mi beli grad*, št. 151.). Iz ljutomerske okolice pa izhaja napev *Stoji mi, stoji polje, / polje široko. / Na polji pa mi stoji / lepi, beli grad* (št. 155).

Pisar z dornavskega gradu,³⁰ *šribar dornaski*, je podlegel čarom grajske gospodične, ki ga je povabila k sebi na grad. Prespala sta kikirikanje petelinčkov in z gradu se je odtihotapil preoblečen v dekle (št. 155.). – Na dornavskem gradu naj bi imeli glede na to besedilo svojega pisarja (in pisarno).

Grad Branek blizu Ljutomera³¹ se omenja v pesmi o fantu in dekletu, ki so ju na vrhu *Slamnjskem* pri nečednostih zasačili *pajbje podgranski*. Fantje so bili torej iz Podgradja pri Ljutomeru, prestopnika pa so zalotili na bližnjem Slamnjsku. Fanta so najprej gnali h podgrajskemu županu. *Njega so v klado djali / v to klado globoko, / njo pa so na lanc dali, / k škednji njo prklenli. / Tam sta onedva bila / do dneva belega, / te pa so njedva gnali / v Prane ti beli grad. / Njega so v vózo djali, / u vozo globoko, / njo pa so v turen vrgli, / u turen visoki* (št. 705.). Župan, ki je imel nižje sodne pristojnosti,³²

je dal fanta čez noč vpeti v klado, dekle pa z verigo prikleniti k skednju. Nato so ju peljali v zapor v grad Branek. Fanta so vrgli v grajsko ječo, dekle pa zaprli v stolp.

Med pesmimi o zaljubljenih je tudi ena, ki opisuje fantov prihod na konju z radgonskega gradu v vas: *Ljubi konja jaše / z radgonskega grada* (št. 1809.).

Iz Suhorja v Beli krajini je pesemsko izročilo o grofu z gradu Ozalj, ki kaznuje nezvesto grofico: *Stoji, stoji ozeljski grad, / v tem gradu mlada grofinja / ... Že njen gospod vpricho stoji. – / Primil jo je za bele roke, / hitel jo je čez linco v jezerce* (št. 122.). – Nekdanji frankopanski in kasneje zrinski grad Ozalj stoji na pečini nad reko Kolpo, kamor naj bi maščevalni mož kruto vrgel nezvesto ženo, ki je v njegovi odsotnosti rodila dva sinova.

Grad Legrad v Međimurju³³ je omenjen v pesmi o dekletu, ki je kotalilo in izgubilo prstan za *gradom, / za Legradom, / za vinogradom* (št. 1168., 1169.). – Lokacija te nekdanj impozantne utrdbe Zrinskih na desnem bregu Mure blizu sotočja z Dravo danes zaradi skozi stoletja spreminjajočega se toka Drave ni natančno določljiva. Blizu te utrdbe je na levem bregu Mure stala še druga trdnjava Zrinskih, Novigrad ali Serinwar, ki pa ji je kmalu sledila gradnja nove, večje utrdbe Novi Zrin, Neue Festung Serinwar.³⁴

Čakovski grad se pojavlja v žalostinki dekleta, ki toži, da njen fant tam služi kralju: *Kaj moj dragi mili / podaleko služi / ... vu čakovskem gradu: / tam pri mladem kralju / uranjca konja jaše, / svetlo sabljo paše* (št. 1367.); podobno: *Kde moj ljubi služi, / tam mi srdce toži, / v Čakovskemi gradi, / pri 'nem mladem kralji* (št. 1429.). – Pri katerem mladem kralju se je dekletov fant udingal v vojski, ni jasno.

Štrekljeva zbirka zajema tudi pesem zaljubljenca, ki omenja moslavački stari grad Jelenograd:³⁵ *Dojdi mila, dojdi do mojega grada, / te bodo gledala jelenska gospoda, / jelenska gospoda z jelenskoga grada, / z jelenskoga grada Jelačiča bana* (št. 1971.). – Grof Josip Jelačić Bužimski je bil hrvaški ban v letih 1848–1859, kar je za datacijo nastanka te različice pesmi *terminus post quem*.

Poseben izziv v zvezi z gradom ponuja pesem o lepi Vidi.³⁶ Ob morju je prala plenice, ko jo je na svojo barko zvabil temni tujec, ki je priplul prek morja. Odpeljal jo je na dvor španske kraljice,

29 Golež Kaučič, *Stoji, stoji*, str. 603–604; o dvorcu: Sapač, *Dvorec Ravno polje*.

30 Sapač, *Dvorec Dornava*.

31 Vnuk, *Revitalizacija gradu Branek*; Sapač, *Grad Branek*.

32 Hernja Masten in Majerič Kekec, *Prvi med enakimi*.

33 Feletar, Zrinski i Legrad; Feletar, *Legradska kapetanija*. Nekaj časa je bil tudi v posesti grofov Celjskih, leta 1446 jim ga je začasno odsvojil ogrski plemič, vojskovodja János Hunyadi.

34 Feletar, Zrinski i Legrad.

35 <https://darkoantolkovic.wordpress.com/2015/03/30/jelengrad-i-kosutgrad-dva-moslavacka-stara-grada/>

36 Grafenauer, *Lepa Vida*.

Ostanki gradu Devin (wikipedia).

kjer naj bi došla malega princa. Hrepenela je po domu, od koder je prejela pretresljive novice o svojem sinku in možu. Kraljici je v solzah pojasnila izmišljeni razlog za svojo potrtost: *Ko pri okni zlato sim posodo / pomivala, mi je padla v' vodo: / Je iz okna padla mi visoc'ga / kup'ca zlata v' dno morja globoc'ga!* (št. A. 73.; podobno: št. A. 74. a. I., A. 74. b. II.). – To naj bi se zgodilo na dvoru španske kraljice, vendar je ljudski ustvarjalec v pesmi španski grad opisal v skladu s podobo, vsakdanjo »kuliso«, ki jo je poznal. Vida je prala ob slovenski obali Tržaškega zaliva, opis španskega gradu pa je povzet po videzu starega devinskega gradu, ki se je vzpenjal visoko nad morjem, skozi njegovo okno pa bi kupica mogla pasti v morje globoko spodaj.

Pesmi večkrat omenjajo gradove na tujem, običajno kar na splošno: brez, včasih pa z značilnostjo, prilagojeno znanim razmeram, ki jih je bil sestavljal oziroma posredovalec pesmi vaje iz domačega okolja.

Pesem o sestrar Zariki in Sončici vsebuje nekaj namigov o gradu španskega kralja, poročenege z Zariko. Ženi Zariki je na sejmu kupil njeno sestro Sončico, ki so jo kot otroka ugrabili Turki. Zarika odrasle sestre ni spoznala, zaradi njene lepote pa je bila nanjo ljubosumna. Kralj je ženo tolažil: *Stopnje bo pometala oziroma: Štenže nam bo pométova.* Sončica je, potem ko ji je Zarika skuhalo kačji strup, šla *gori v gornji stan* oziroma: *Sončica j' šva v ta gornji stan* (št. 71., 72.). – V gradu se omenjajo stopnice in njihova néga z metlo. Služinčad je stanovala v »ta gornjem stanu« – verjetno na grajskem podstrešju.

Mimogrede se v ljudskem izročilu omenjajo gradovi na Dunaju: *Stoji stoji tam Dunaj lep, / sred' Dunaja gradov devet. / Tam svitli cesar v linah stoji* (št. 85.). Vojaški poveljnik Lavdon se je šel vojsko-

vat *pod Beli grad v ravno polje.* Iz grajske line je gledal mlad Turek: *Mladi Turčič/Turčin v lini stoji* (št. 29., 30.). Dekle je spuščalo venec po Donavi do Beograda in grada Zemuna: *Plivaj, plavaj do beloga grada, / plivaj, plavaj do moga junaka, / do junaka kraj Zemuna grada* (št. III4.).

»Turške« gradove (po zgledu slovenskih!) opisujejo pesmi o kralju Matjažu. Šel je po ugrabljeno ženo na Turško. Tam se je »povzpел« v grad: *Matjaž pa zderkne gorta v grad, / da šibe z okna skačlaja. / Kumej duri je odpèrl, / je že v jisbe peč poderl;* turški paša je sedel pri visoki mizi: *Koj turški paša gavari, / ki pèr visokej mizi sedi* (št. 2.). Ko so ga ob drugi priložnosti Turki ujeli in zaprli, je Matjažu pri pobegu pomagala turška princeska, ki mu je ponudila: *Jez ti bom turn odpírala, / te 'z temne ječe réšila.* Odšla je v *belo klet* po vino, opijanila Turke in ukradla tri ključke: *od konjske štalice oziroma od konjskih hlevov, od svetle/svitile kamrice oziroma od hrambe terdne, od veže zdlej,* tudi: *voše zle, vóze zle.* Iz *kamre/hrambe* je vzela zlata in srebra, iz *štale/hlevov* pa tri konje. Pobegnila sta na Matjažev grad (št. 9., 10. a. I., 10. b. II., 10. c. III., 10. č. III.). – Po prvem opisu naj bi imel turški grad zastekljena okna, ogrevanju sobe v nadstropju, kjer je za mizo sedel paša, naj bi služila peč. Drugi primer opisuje (turški) grad s stolpom, v katerem je bila ječa. V gradu je bila soba – zakladnica z zlatom in srebrom –, imel je vinski klet in konjske hleve.

Tudi pesem o mladi Bredi opisuje turški dvor, kamor so dekle omožili starši. Opis zlate strehe in srebrnih vrat njenega novega doma je domišljij-ski, notranjščina pa je opisana realistično. Ob prihodu na grad je Breda povpraševala taščo po svoji spalnici in postelji: *Kjé je môja hramba v tvôjim gradi? / Kjé je meni spavnica odbrana? / Kjé je meni postelja postlana?* Tašča pa jo je okarala, češ da bi morala nevesta najprej povprašati po ognjišču: *taka je*

navada naša, / de nevésta za ognjiše praša! V spalnici ji je ženin pokazal postelji: ji pokaže postelje dve bele (št. 103.). – V nevestini spalnici je bila zakonska dvojna postelja, kuhinja je imela ognjišče.

Pesem o sv. Štefanu omenja grad v Judeji: Herodova žena *Jerôdeška/Herodeška pa v lin' stoji in ukaže hlapcem, naj Štefana odpeljejo v gozd, da bi ga tam zgrizel divji konj. Konj pa je pred Štefanom postal krotak. Štefan ga je obrzdal in pərjêzdu je poh bêlê grath / perjezdil je pod beli grad.* Herodovka ga je ukazala peljati v *turən təmən / turen tamen*, kjer naj bi ga ogrizle kače in kuščarji (št. 632., 633.). – Herodov grad je bil po pripovedi dostopen s konjem, bil naj bi bel, imel grajske line in temen stolp za jetnike.

Belokranjska različica pesmi o sv. Juriju in zmaju, ki izhaja iz Bosne,³⁷ navaja, da je zmaj prebival v jezeru blizu *gradu širinskega kralja* in je za desetino (za *deseto*) zahteval kraljevo hčerko: *Zma-je leži v tomutni jezери, / ... proti gradu milo rozijuje, / proti gradu kralja širinskega.* Jurij je dekle rešil, kralj pa mu je za nagrado ponudil svoje gradove: *Eto tebi beli gradi moji / ...* Jurij je nagrado odklonil: *Al' ja neču tega nijednega, / neg' sakupi dosta duhovnikov, / da mašuju maše za vse duše (št. 629.).*

Feliks Šašelj tolmači, da gre pri tej omembi za sirijskega kralja.³⁸ Pri tem se sklicuje na Jožefa Rogača in njegovo *Življenje svetnikov in svetnic Božjih*.³⁹ Legenda o sv. Juriju naj bi se porodila za časa križarskih pohodov. »Na skali, v morje štrleči, pri starem Beritu, zdaj Bajrutu v Siriji, je imel svoj brlog strašen zmaj, groza in poguba za vso okolico.« Prebivalci so mu morali dati vsak dan po dve ovci, in ko jih je zmanjkalo, po eno ovco in enega otroka. Ko so bili vsi otroci pogoltnjeni, je prišla vrsta na kraljevo hčerko. »Tedad pridirja sv. Jurij, takrat še polkovnik, v svetli bojni opravi« in premaga zmaja. – Zmaj naj bi torej bival na skali nad morjem (ne v jezeru) v Bejrutu (v Libanonu). Po rokopisu Legenda Aurea iz leta 1298 (avtor: Jacopo De Fazio, tudi Jacopo di Varazze, dominikanec, genovski nadškof) naj bi se zgodba dogajala v mestu Silena v Libiji, kjer je bil velik ribnik, v katerem se je skrival zmaj. S svojo sapo je pobil vsakogar, ki ga je srečal. Prebivalci so mu ponudili po dve ovci na dan, ko jih je zmanjkalo, pa ovco in otroka, ki so ga izbrali z žrebom. Ko je bila izžrebana kraljeva hčerka, je mladi vitez Jurij ukrotil in nato ubil zmaja. – Belokranjska zgodba precej odstopa od obeh legend in tako dopušča drugačno tolmačenje. Etimološka izpeljava pri-

devka sirijski iz besede širinski je nekoliko samovoljna. Oblikovno se zdi bližja izzivalno vabljliva povezava pridevkov »širinski« in »zrinski«. Zrinski utrdbi Novigrad in Novi Zrin ob reki Muri sta se imenovali Serinwar (Serinski grad). Pesem bi mogla predstavljati izmišljeno legendo o gradu kraljevskega prednika Zrinskih. Stal naj bi ob vodi – jezeru, v katerem naj bi živel zmaj.

GRAD V LJUDSKIH PRIPOVEDNIH – PROZNIH BESEDILIH

REKI IN UGANKE

Med ljudskimi pregovori, reki in ugankami redko zasledimo omembe grajskih objektov. Primer pri objavi pregovorov Ivana Šašlja⁴⁰ je: Z lepo besedo ti še graščine odpro, Fran Kocbek pa je skupaj z Ivanom Šašljem objavil reke: Kamen do kamna palača, zrno do zrna pogača, Zrno do zrna pogača, kamen do kamna palača, Lahko iz grada streljati, Glad lomi železen grad, To je grad in pristava, Ako je sila na vanjšini, je pravica na gradu, Bolje vzeti fanta pod kap, kakor vdovca v grad, Bolje prazen dvor kakor vrag v njem, Kdor ni grada videl, se svinjaku čudi, Krpa grad drži.⁴¹

Na omembo gradu, gradca, graščine in stolpa – a le v prisposodobah – naletimo v nekaterih ugan- kah.⁴² Kaj je gradec, poln drobnega lesa in črnih ljudi? (odgovor: mravljishče).⁴³ Številne primere je zasledila in objavila Saša Babič.⁴⁴ Vem za grad, ki ves na železu stoji? (odgovor: konj). Na gladke okrogle predmete z lupino ali ovojem, ki obdaja jedro, se nanašajo uganke: Vem za en grad, ki nima ne oken ne vrat (odgovor: jajce). Pisan grad, če ga obtečeš devetkrat, pa nima ne oken ne vrat. Kaj je to? (odgovor: pisanka). Imam grad, ki nima nobenega okna, pa vse polno gospodičen? (odgovor: buča). Vem za grad, ki nima ne oken ne vrat, pa vendar gospod v njem prebiva (odgovor: buba ali kokon sviloprejke). Tu so še primeri: Jaz vem za en grad, kjer je polno r'dečih bab. Ena črna prileti in vse venka zapodi (odgovor: oglje v peči, omelo vse vun pomeđe). Je manjše ko polževa hiša, pa ima več oken kot graščina (odgovor: naprstnik). Zakaj stolp zidajo? (odgovor: Ker nimajo semena, da bi ga sejali / Ker ni hotel zrasti).

40 Šašelj, Slovenski pregovori, str. 107.

41 Kocbek in Šašelj, Slovenski pregovori, reki, str. 73, 208, 109, 52, 183, 14, 25, 26, 87, 108.

42 V Pohlinovi objavi ugank (Pohlin, Kratkozhasne uganke) ni zaznamkov o gradovih.

43 Kuret, VI. Uganke in zanke, št. 65.

44 Babič, Uganke na Slovenskem, navedbe na str. 14, 17, 66, 70, 80, 122, 127.

37 To je razvidno iz njenega začetka: *Veseli se, zemlja Bosna ravna, / koja jesi na glasu od davna / vsu krščansku vjeru razpoznala!*

38 Šašelj, Povodni zmaj.

39 Rogač, Življenje svetnikov.

PRIPOVEDKE

Pač pa se gradovi pogosto pojavljajo v ljudskih pripovedkah in legendah. Te so se spletle okrog številnih konkretnih grajskih stavb in njihovih ostalin ali je bilo vanje postavljeno dogajanje pripovedi. Njihovi zapisi in besedišče niso vezani na izrazje in obliko kot besedila pesmi, ki jih omejujeta ritem in rima, ampak so prepuščeni pripovedniku oziroma zapisovalcu. Njihovo izročilo je nastalo na osnovi kombinacije ljudskega spomina, zgodovinskega védenja in domišljije ter sočasnega stanja na terenu. Bajeslovna vsebina in zgodovinski opisi, ki se nanašajo na gradove in so plod pripovednikovega (in zapisovalčevega) poznavanja preteklosti, nas v zgodbah zanimajo manj kot nehôteni zaznamki o grajski topografski in arhitekturni podobi ter omembe grajskih prebivalcev in življenja v gradovih. Se pa pripovedke in legende – za razliko od ljudskih pesmi – večinoma nanašajo na določene gradove, katerih nekdanjo podobo je mogel pripovednik vsaj deloma reinterpreterirati na podlagi njihovih sočasnih ostalin. Prvotna pripoved s tako »posodobitvijo« izgublja svojo prvinskost.

Obsežno gradivo o gradovih in graščinah v ljudskem proznem izročilu na slovenskem Štajerskem je v tridesetih letih 20. stoletja zbral in objavil Janko Orožen.⁴⁵ Kot zgodovinar in geograf ter dober poznavalec terena je v zapisih precej prostora namenil zgodovinskim razlagam in opisu grajskega okolja. V povezavi z gradovi v besedilih omenja ledinska imena in mikrotoponime ter tam živeče ljudi, cestne povezave in konfiguracijo terena: hribe, grič(k)e, doline, prepade, soteske, reke, jezera ipd. Pri nekaterih gradovih je zabeležil tudi »krajevni spomin« na preteklost gradu in krajane.

Značilne stalnice, ki v Orožnovem besedilu zaznamujejo gradove, so zidovja, obzidja, razvaline, stolpi, grajska dvorišča, včasih z vodnjakom, redkeje videz grajskega objekta, v katerem so bile sobe, dvorane in kleti. V teh so bile včasih ječe in mučilne naprave, čuvala pa naj bi tudi prenekatero skrivnost. Ječe se omenjajo tudi v grajskih stolpih. Gradovi so bili po pripovedih povezani navzven s podzemnimi hodniki ali rovi, ki so služili za beg ali kot zavetje ob nevarnostih, nad zemljo pa z usnjenimi mostovi na verigah, ki so viseli prek rek in sotesk. Niso jih uporabljali le za sprehode, ampak so z njih tudi metali nepokorne podložnike ali nasprotnike. V sklopu gradov so bili hlevi, ki so bili včasih – tako kot žitne kašče – dislocirani. Blizu gradu je včasih stala pristava

ali celó lovski dvorec z zverinjakom.⁴⁶ Graščaki so imeli lastne ribnike za preskrbo z ribami, od kmetijske posesti pa gozdove, polja, vinograde in živino, posebnost je omemba žganja opeke.⁴⁷ V bližini gradov so stali tudi cerkveni objekti: kapele, cerkve in samostani. Grad je imel sodno oblast. Hude prestopnike so obesili na vislicah na vzpetini zunaj gradu.

Na gradu so živeli gospodje in gospe, princeze, v njihovi službi so bili oprode, služabniki, sluga in hlapci. Grajski gospodje so imeli razmerja in nezakonske otroke z vaškimi dekleti. Prav ta naj bi pripomogla k »poplemenitenju«⁴⁸ Teharčanov.⁴⁹ Na gradovih so živeli tudi rokovnjači in roparski plemiči, ki so prežali na mimoidoče trgovce na cestah in rekah (na Savinji).⁵⁰ V deželi sta bila znana tihotapstvo in razbojništvo.⁵¹ Vez med – praviloma opisano kot zlobno – gosposko in podložnimi kmeti so bili biriči.

Izročilo, ki ga objavlja Orožen, v zvezi z gradovi omenja številne konkretne historične osebe in družine, med drugim celjska grofa Hermana II. in njegovega sina Friderika II., večkrat tudi nesrečno Veroniko Deseniško. Od zgodovinskih dogodkov so vanj globok pečat vtisnili Turki, ki so povzročili propad prenekaterega gradu. Gradovi se omenjajo v zvezi s protestantizmom, neposlušnostjo trpinčenih kmetov in francosko zasedbo. Ruševine gradov so spodbudile ljudsko domišljijo, ki je okrog njih spletla zgodbe, da so zakleti, da v njih straši, zlasti pa o zakladih, ki jih skrivajo njihove kleti in okolica.

Belokranjske ljudske pripovedke je zbiral in objavljajal Lojze Zupanc.⁵² Njihov seznam je navedel v prispevku Kako sem prišel do zapisovanja slovenskega ljudskega blaga.⁵³ Tudi v njegovih pripovedkah zasledimo omembe gradov, zidovja in razvalin, včasih na hribih ali ob prepadu. Nekaj je zaznamkov, ki omenjajo segmente gradu: grajski/obrambni stolp, obzidje in dvižni most. Za prebivalce metliškega gradu zapiše, da so bili »sami grofje, baroni in podoben nebidigatreba«. Imeli so sodno oblast nad podložniki.⁵⁴ Kmetje

⁴⁶ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 35–44 (Gornje Celje).

⁴⁷ Orožen, *Gradovi in graščine*, Grad na Vipoti, str. 50–51 (Grad na Vipoti).

⁴⁸ Gre za privilegiran položaj koseške skupnosti (Oset, Teharska koseška skupnost skozi prizmo; Oset, Teharska koseška skupnost med tradicijo).

⁴⁹ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 35–44 (Gornje Celje).

⁵⁰ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 50–51 (Grad na Vipoti).

⁵¹ Znan razbojnik iz okolice Podčetrтка, ki je jemal bogatim in dajal revnim, je bil Guzej (Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 186–188 (Gornji Rogatec – Stermol)).

⁵² Zupanc, *Belokranjske pripovedke*.

⁵³ Zupanc, Kako sem prišel.

⁵⁴ Zupanc, *Velikan Nenasit*, str. 110–113 (Kako so v Metliki obesili cigana).

Grad Socerb (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 524–526).

so morali oddajati pridelke, tistega, ki se je upiral, so vrgli v ječo. Od zgodovinskih dogodkov belokranjske pripovedke omenjajo zlasti napade Turkov.

Novejša knjiga o gradovih je *Stoji, stoji* tam beli grad Monike Kroje in Roberta Dapita,⁵⁵ ki zajema izbrane gradove iz vse Slovenije. Drobne topografske, gradbene in družbene namige v tem delu vsebujejo pripovedi o socerbskem, devinskem, celjskem, predjamskem, goriškem in blejskem gradu, o gradu na Zapricah, o gradu Kamen, o dveh vitanjskih gradovih, o namišljenem gradu na Korinjskem hribu pri Zagradcu, o višnjegorskem gradu s Pristavo ter o karlovškem in šteberškem gradu pri Cerkniškem jezeru.

Brez osrednje vsebine pripovedk v nadaljevanju povzemamo odlomke pripovedi o omenjenih objektih iz objav Krojejeve in Dapita, po Orožnu pa dodajamo okleščene in prilagojene segmente izročila o vitanjskih gradovih, o mozirskem gradu, o gradovih Soteska, Šalek, Žovnek, Lindek, Jelše, Gornja Sevnica, Podčetrtek, Podsreda in Vojnik, o celjskem gornjem gradu in o graščini Prebold. Po Zupancu so povzeti izseki legende o gradu Pungert pri Metliki, o Kučarju in gradškem gradu, po spletu pa še izvleček izročila o Malem gradu nad Kamnikom. – O teh in drugih gradovih ter njihovih ostalinah obstajajo številne temeljite študije, tu pa nas predvsem zanima, kaj konkretnega faktografskega so v podobi in doje-manju gradu v svojih zgodbah izpostavljali ljudski pripovedniki. Izbrani vzorec je številčno dovolj merodajen za nekatere zaključke o realističnih segmentih podobe gradu v očeh preprostih ljudi, ki smo jih nakazali že zgoraj. Predstavljeni segmenti ljudskega izročila niso povsem enotni, ker se uporabljene objave v svojih pristopih razlikujejo. Odstopa zlasti Orožnova, ki pripovedke nadgrajuje z dodatnimi avtorjevimi – zbiratelj-

vimi – komentarji. Pri zaporedju predstavitve gradov smo se držali prostorske logike.

OPISI GRADOV V IZBRANIH ZGODBAH

- Zgodba Socerbski grad in jama⁵⁶ omenja, da je bil socerbski grad visok, v njem so bile sobane in jahalnica, kjer so se socerbski vitezi – sicer hrabri v boju in strogi do podložnih kmetov – zabavali ob veselicah. Grajske ječe niso bile v gradu, ampak zunaj njega, vsekane v živo skalo.
- Pripovedka *Bela dama iz Devina*⁵⁷ opisuje devinski grad nad morjem, pod njegovimi zidovi pa skalno polico. Duh grajske gospe naj bi ponoči taval po grajskih sobanah. V eni od njih naj bi bila zibelka z njenim otrokom. Po eni inačici zgodbe naj bi si gospa svetila z gorečimi svečami na rimskem svečniku.
- Duh z goriškega gradu,⁵⁸ ki naj bi se vsako noč prikazoval na grajskih stolpih, naj bi po ljudskem izročilu pripadal grofici Katarini, vdovi po grofu Henrik⁵⁹.
- Zgodba *Grad Bled*⁶⁰ in *potopljeni zvon*⁶¹ navaja, da je na Blejskem jezeru potonila ladjica z zvonom, ki ga je dala uliti gospa z blejskega gradu⁶² za kapelico na otoku.
- V gradu na Zapricah nad Kamnikom⁶³ naj bi po pripovedki Pegam in Lamberger⁶⁴ živel

⁵⁶ Kroje in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 15, 19.

⁵⁷ Kroje in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 9, 13.

⁵⁸ Kroje in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 6, 10.

⁵⁹ Henrik IV. (*1376; † 1454), goriški grof, grof Kiršberški (Švabska), palatinski grof Koroške, državni knez, v drugo poročen (1437) s Katarino Gorjansko.

⁶⁰ Sapač, *Grad Bled*.

⁶¹ Kroje in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 32, 36.

⁶² Grad je imel »grajsko gospo« šele po letu 1858, ko ga je briksenski škof odprodal podjetniku Viktorju Ruardu, lastniku jeseniške železarne; z njegovim lastništvom je morda povezan motiv ulivanja zvona.

⁶³ Sapač in Torkar, *Grad Zaprice*.

⁶⁴ Kroje in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 17, str. 21. Lambergerji so na

⁵⁵ Kroje in Dapit, *Stoji, stoji*.

Vitanjska gradova (Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, št. 400).

Lambergar, ki se je vojskoval s Pegamom iz Begunj⁶⁵ in ga obglavil. Po izročilu ljudskih pesmi⁶⁶ naj bi Lambergar prebival na gradu Kamen. Po ljudski pripovedki Jama pri gradu Kamen⁶⁷ naj bi bila na hribčku pri gradu v skali votlina z zdravilno močjo. Podzemni rov naj bi povezoval grad s cerkvijo sv. Petra nad Begunjami.

- Ženska kača, grofica Veronika, upodobljena v kamniškem grbu,⁶⁸ naj bi v podzemni kleti kamniškega Malega gradu varovala cele kadi denarja. Poležavat naj bi hodila na stopnice pred grajsko kapelo.
- Pripovedka Vitanjska gradova in usnjeni most⁶⁹ opisuje, da naj bi si dva brata dala ob Hudinji zgraditi dva gradova; pri gradnji naj bi za malto namesto vode uporabili vino. Gradova naj bi povezoval usnjen most, katerega kože naj bi bile privezane na verige, vpete v rinke na grajskih stenah.
- Mozirski grad⁷⁰ je imel po izročilu vodovod z glinastimi cevmi, ki je segal do vznožja Mozirske planine pod Golte. Pred gradom sta bila dva jarka. Nad prvim (zunanjim?) je bil dvizni most, s katerim so odpirali ali zapirali dohod v grad.
- Grad Soteska⁷¹ je stal nad sotesko Socka, iz njega pa naj bi na dno Socke vodil podzemni hodnik. Pred sto leti naj bi bilo zidovje še mogočno in imelo naj bi okna. Ker je bilo na gradu malo prostora, so imeli tam samo krove, hlevi za ostalo živino in druga gospodarska poslopja pa so bili drugod. Od tod naj bi izhajalo ime soteske: »Marof«. Na hribčku pod gradom so stala vešala. Graščaki so obvladovali tri poti iz Savinjske doline. Mimoidoče so ropali in zapirali v grajsko ječo. Vojskovali so se proti sovražnikom, zlasti proti Turkom. Kmetje so se upirali njihovi surovosti.
- Grad Šalek⁷² je imel podzemne povezave z drugimi gradovi. Šaleški gospodje so imeli shrambo za žito v Šaleški vasi. Tam je stal stolp, s katerega so graščaki z rogom klicali lovce na lov. Turki naj bi oblegali šaleški grad, vendar stolpu niso mogli do živega.
- Grofje na žovneškem gradu,⁷³ pod katerim naj bi bilo nekoč veliko jezero do Gornjega Celja, so ropali mimoidoče trgovce in bili kruti do podložnikov. V gradu, ki je bil sedež deželskega sodišča, so imeli v kleti podzemne ječe in mučilne naprave. Ena je bila tudi v grajskem vodnjaku. Usnjen most naj bi povezoval grad z Goro Oljko. Na poti med Braslovčami in Žovnekom je bil grajski ribnik.
- Obsežno izročilo o lindeškem gradu⁷⁴ omenja lego gradu – poleg stolpa ga je sestavljalo dvorišče z majhno grajsko stavbo – na skali ob prepadu. Gospodarska poslopja so stala drugod in bila obzidana. Posebej imeniten je bil

Zapricah izkazani stoletje kasneje, kot je živel Jan Vitovec.

65 Šlo naj bi za begunjski grad Kacenštajn. V 16. stoletju so srednjeveški dvor prezidali plemiči iz rodbine Kacijanarjev (najbolj znan je avstrijski vojskovodja proti Turkom in kranjski deželni glavar Ivan Kacijanar, sicer rojen na gradu Kamen), dokončno podoba pa je graščina dobila stoletje pozneje, ko so se Lambergi v 17. stoletju preselili vanjo z gradu Kamen.

66 Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi*, št. 13. a., 13. b., 14., 15., 17.

67 Kropej in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 18, 22.

68 https://sl.wikisource.org/wiki/Veronika_s_kamni%C5%A1kega_Malega_gradu

69 Kropej in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 31, 35; Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 139–140 (Vitanje); Stopar, *Vitanje*.

70 Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 90–91 (Mozirski grad).

71 Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 57–69 (Soteska–Helfenberg); Sapač, *Dvorec Soteska*.

72 Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 119–122 (Šalek); Stopar, *Grad in naselje Šalek*.

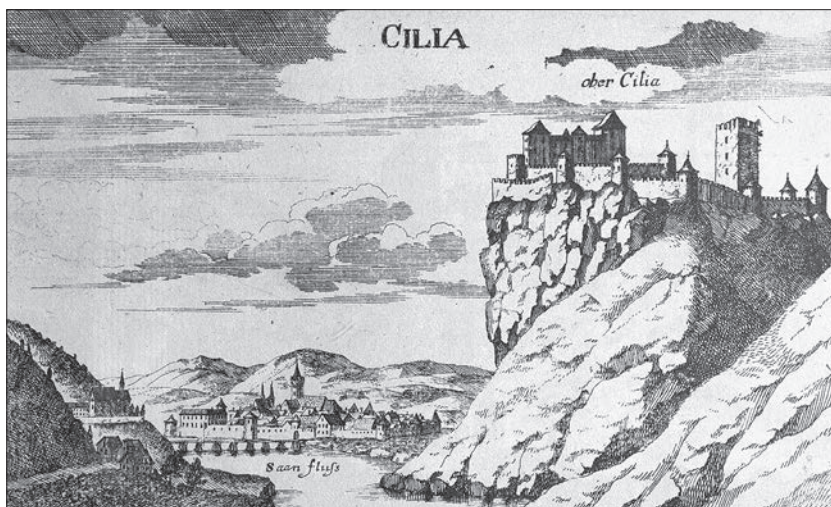
73 Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 78–84 (Žovnek).

74 Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 154–160 (Lindek).

Grad Žovnek (Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, št. 313).

- hlev z obokanimi stropi, v katerega pritličju so vzdrževali živino, v nadstropju pa je živela služinčad. Podzemna pot naj bi iz tega poslopja vodila v grad. Grajski hišnik je bival v bližnjem gradiču Landek. Na gradu naj bi hranili zaklade in skrinje z denarjem, ki naj bi ga vsako leto z vozovi pošiljali na konjiški dvor.
- Vojniška gradova⁷⁵ naj bi stala eden na Hribu sv. Tomaža, drugi na Gradišču. Most iz volovskih kož naj bi ju povezoval prek hudournika, ki je tekkel med njima. Z mostu naj bi nepokorne kmete metali v globino. Po drugem vedenju naj bi most, spleten iz verig in kož, vodil od gradu do gore Fudruž. Od Hude luknje na vznožju grajskega hriba do celjskega gradu naj bi bil speljan podzemni hodnik. – Lega drugega gradu je bila najbrž na Kožuhu (nad Gradiščem), medtem ko se Tudrež (!) vzpenja severovzhodno od tod.
 - Gornje Celje na desnem bregu Savinje in Miklavški hrib na levem naj bi po izročilu⁷⁶ povezoval usnjen most, na Miklavškem hribu vpet v obroč, pritrjen v skali. Most naj bi vodil tudi od Starega gradu k Sv. Jožefu. Gornje Celje naj bi bilo s podzemnimi hodniki povezano z Bežigradom, z dolnjim gradom v mestu in z notranjostjo obzidnega stolpa. Četrty rov naj bi segal ob Savinji pod goro, na kateri je baje tudi stal grad. Grof Herman je sina Friderika II., ki je zakrivil smrt svoje prve žene Elizabete Frankopanske in se proti očetovi volji poročil z Veroniko Deseniško, zaprl v glavni stolp celjskega gradu; ta se zato imenuje Friderikov stolp.⁷⁷ Oproda naj bi izkopal podzemni dohod do stolpa in Frideriku prinašal hrano. V gornjem gradu naj bi bila mučilna plošča, s katero naj bi v stolpu stiskali jetnike. Na notranjem grajskem dvorišču se omenja globok

Gornji celjski grad (Vischer, *Topographia Ducatus Stiriae*, št. 40).

⁷⁵ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 160–162 (Vojnik).

⁷⁶ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 35–44 (Gornje Celje).

⁷⁷ Kroje in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 39, 43.

Jelšingrad v franciscejskem katastru za Štajersko, 1823–1869.

vodnjak.⁷⁸ Lovski gradič celjskih grofov je bil blizu Levca, ob njem je bil morda ostanek zverinjaka.⁷⁹

- Preboldska graščina po ljudskem izročilu⁸⁰ izvira iz časov roparskih vitezov, ki so plenili po cestah. Pod njihovo okrožje so spadale tudi Trbovlje, od koder so ljudje prihajali s konji, ki so jih namestili v grajskih hlevih. V notranjosti graščine so bile velikanske podzemne kleti, skozi katere je tekla studenčnica in v katerih so bile mučilne priprave, tudi natezalnica. Graščaki so imeli sodno oblast. V bližini graščine so stale vislice.
- Jelšingrad (grad Jelše)⁸¹ naj bi bil po ljudskem spominu⁸² za časa turških vpadov obdan z obzidjem in jarkom. Pod njim je vodila cesta iz rimskih časov. Pod gradom je stal mlin. V šmarski okolici je bilo več graščinskih postojank, »pristav«, kjer so shranjevali pridelke. V Grobelcah in Pristavi naj bi nekoč stala gradova, prvi naj bi izvirali še iz rimskih časov. – V Grobelcah so dejansko izkopali večje rimsko poslopje, na Mali Pristavi pa rimsko vilo.
- Grad Gornja Sevnica in graščina v trgu⁸³ naj bi bila povezana s podzemnim hodnikom, ki je služil za skrivališče proti Turkom. Povezoval naj bi tudi Lutrovske klet (poleg gradu) z graščinsko kletjo, kjer so hranili vino. Poleg Lutrovske kleti se omenja mali stolp z ječami. Za obsojene na smrt so bile ječe v velikem grajskem stolpu, medtem ko so bile v prvem nadstropju gradu majhne zaporne celice. Bli-

zu gradu so stale vislice. Kmečka tlaka je bila težka, biriči strogi.

- Prvotni grad Podsreda je baje⁸⁴ že v poganski dobi stal na hribčku Gradišče. Od današnjega podsredskega gradu je najprej nastal stolp, ki so mu pozneje prizidali grad. Turki so grad večkrat neuspešno napadali. Ob gradu je veliki »stolp lakote« z globoko jamo, kamor je bila – kot v ostali grad – napeljana voda s sosednjega pobočja. V stolp so metali nepokorne ljudi. Po ljudskem spominu je cesta Železno–Pišce potekala prek grajskega dvorišča, kjer so izvajali nadzor nad tovari. Nad gradom je bilo naselje Marof, pod gradom pa grajski ribnik. Ob cesti z gradu v trg je stala hiša grajskega lovca, kjer so bili nekdanji zapori. Na Železnem so pre-

Metliški grb (Valvasor, *Opus insignium*, list 19).

⁷⁸ Stopar, *Stari grad nad Celjem*; Stopar, *Grad Celje*; Stopar, *Celje: celjski grad*.

⁷⁹ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 45 (Lovski dvorec).

⁸⁰ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 71–72 (Prebold).

⁸¹ Stopar, *Dvorec Jelše pri Šmarju*. Čeprav gre po stavbnih značilnostih za dvorec, je med domačini zanj uveljavljeno poimenovanje »grad«.

⁸² Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 176–182 (Šmarski gradovi).

⁸³ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 229–232 (Gornja Sevnica in okolica); Sapač, *Stavbni razvoj gradu Sevnica*; Stopar, *Sevniški grad*.

⁸⁴ Orožen, *Gradovi in graščine*, str. 210–214 (Podsredski grad); Stopar, *Grad Podsreda*; isti, *Die romanische Burg Hörberg* (Podsreda).

Predjamski grad (Valvasor, *Topographia Ducatus Carnioliae*, št. 137).

bivali grajski oskrbniki, blizu pa tudi grajski duhovnik.

- Zgodba Korinjski grad⁸⁵ pripoveduje, da naj bi na Korinjskem hribu pri Zagradcu nekoč stal mogočen grad. Ker so graščaki prejeli visoke prihodke od tovarnikov, ki so bili namenjeni proti morju, so bili manj zahtevni do kmetov; graščaka, ki je v zahtevah pretiraval, pa naj bi spametoval sam hudič. – Na hribu je bila poznoantična višinska naselbina,⁸⁶ ki je spodbudila nastanek bajke o gradu.
- Pripovedka Višnjegorski grad⁸⁷ opisuje, da so Turki od Medvedjeka s streli odbili del gradu, a kasneje obleganje opustili. Višnjegorski ali Stari grad je stal na vrhu hriba, bil je dobro utrjen, obdajal ga je gost gozd. Bil je težko dostopen, ker je bila cesta do njega strma. Na gradu naj bi bil zakopan zaklad. Četrte ure od gradu je bila vas Pristava, od koder naj bi leta 1813 Hrvati pognali v beg Francoze.
- Predhodnica Metlike je bila majhna vas, na njenem robu pa je stal grad Pungert. Varovali so ga grajski stražarji. Grofica je od kmetov pobirala žito, vino in živino. Tistega, ki se ji je upiral, so grajski hlapci zvezali in vrgli v ječo. Neke noči so Metliko in grad napadli Turki; preplezali so grajsko obzidje in vdrli v grad. Stražarja na grajskem stolpu sta zaspala, zato ju je grofica preklela, tako da sta se spremenila v vrana. Turki so grad zažgali, ostal je le stolp, na katerem sta posedala vrana. Zato naj bi bil v metliškem mestnem grbu upodobljen stolp z dvema krokarjema.
- Na Kučarju je v gradu živel bogat graščak, ki je imel na pretek gozdov, zemlje, živine in vinogradov. Grajski hlapci so sode v grajski zidanci vsako jesen napolnili z vinom. V enega

od sodov so zaprli vraga in ga zvalili v Kolpo. V mrežo ga je ujel ribič. Ribičeva žena je vraga spustila, on pa je razvalil kučarski grad.⁸⁸

- Gradaški grad na griču ob Lahinji so po legendi⁸⁹ napadli Turki. Dvižni most je bil dvignjen in grajska vrata zaprta. Ponoči so Turki po lestvah preplezali obzidje. V obrambnem stolpu, kjer so spali grajski hlapci, so podgane s cviljenjem zbudile grajske gosi, ki so s hrupom prebudile hlapce, ti pa so Turke nagnali. V spomin na rešitev gradu je dal graščak v svoj grb vdlati sliko podgane in gosi. Grb naj bi bil vklesan v kamen nad vhodnimi vrati gradaškega gradu.
- Zgodba Cerknjsko jezero⁹⁰ opisuje, da sta ob bregovih jezera stala karlovški (zraven Male Karlovice nad Savinjsko jamo) in šteberški (ob vznožju Križne gore) grad. Graščaka se nista marala, a šteberški mladi in karlovška hči sta se zaljubila. Izbrankin oče je od mladeniča zahteval, da poplavi dolino med gradovoma in pride s čolnom po njegovo hčerko. Po nasvetu povodnega moža naj bi dal mladenič skovati železno mrežo, z njo prekril požiralno jamo ter jo zasul s kamenjem in prstjo. Studenci in potoki so poplavalili dolino in nastalo je jezero. Mladenič je v nevihti na jezeru utonil, ko je veslal k dekletu, ki so mu preprečili, da bi ga usmerilo z lučjo. Užaloščeno dekle je z grajskega obzidja skočilo v jezero in se utopilo.
- Pripovedka Erazem Predjamski⁹¹ opisuje, da je ta roparski vitez živel v gradu Predjama⁹² v kraški jami pri Postojni. Tržaški glavar Nikolaj Ravbar je s hlapci obkolil vznožje skalovja z nedostopnim gradom, ki je bil s podzemnimi

⁸⁵ Kropelj in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 34, 38.

⁸⁶ Ciglencečki et al., *Korinjski hrib*.

⁸⁷ Kropelj in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 28, 32.

⁸⁸ Zupanc, *Vrag v sodu*.

⁸⁹ Zupanc, *Velikan Nenasit*, str. 113 (Pripovedka o gradaških goseh in podganah).

⁹⁰ Kropelj in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 36, 40.

⁹¹ Kropelj in Dapit, *Stoji, stoji*, št. 40, 44.

⁹² Stopar, *Predjamski grad*; isti, *Grad Jama v Predjami*.

rovi povezan z nanoškimi gozdovi. Obleganci so dobivali hrano po podzemnih hodnikih iz Vipave. Ravbar je s topiči ubil Erazma in zmagal potem, ko je Erazmov hlapec izdal gospodarja.

PRIMERJAVA POVEDNOSTI PESEMSKEGA IN PROZNEGA LJUDSKEGA IZROČILA O GRADOVIH

Pesmi glede okolice gradov navajajo, da so grajski objekti stali na ali ob ravninah in poljih ali pa se je z njih odpiral razgled nanje. V grajski okolici se včasih omenja lovski revir. Lega gradov je bila pridvignjena, včasih so po pesemskem izročilu stali na hribu (skali), tu in tam ob vodi, konkretno ob jezeru, morju, tudi ob prepadu. Do in v bližini gradov so vodile prometne povezave – jezdne poti. Bližnje ceste so bile primerne za potovanje s konji in kočijami.

V proznih besedilih je grajska okolica opisana realistično, v skladu s sočasnim videzom, saj pripovednika nista ovirala tradicionalno pesemsko besedišče in rimana oblika. Omenja se konfiguracija terena s hribi, griči, dolinami, prepadi, soteskami, rekami, jezери, gozdovi ipd. Lega gradov je opisana precej slikovito: stali so na griču, hribu, skali (ob prepadu – lindeški grad), nad sotesko (Soteska), hudournikom (vojniška gradova), ob reki ali bregu jezera (blejski in karlovški grad ter šteberški grad ob Cerkniskem jezeru) in v kraški jami (Predjamski grad). Nad Sevnico je stal grad, v trgu pa graščina. Pri obleganju strateško zavarovanega Predjamskega gradu je napadalec uporabil topiče. Tudi ljudske legende in pripovedke v zvezi z gradovi omenjajo prometne povezave: (strme) ceste na grad, celo prek grajskega dvorišča, kjer naj bi bila cestninska postojanka (grad Podsreda). Omembe jahalnice (Socerb) in grajskih hlevov kažejo, da je bil konj uveljavljeno potovalno sredstvo. Po cestah je potekal trgovski promet. Tovorniki so graščakom plačevali pristojbine. Od Lindeka do Konjic so tovor prevažali z vozovi. Graščaki so z gradov oprezali za trgovci na cestah in jih ropali. Nadzor z enakim ciljem so imeli (z Vipote) tudi nad plovno Savinjo. Gradovi so bili po pripovedih povezani navzven tudi s podzemnimi hodniki ali rovi, nad zemljo pa z usnjenimi mostovi na verigah, ki so viseli prek rek in sotesk ter bili vpeti v železne rinke v skalovju ali grajskih stenah. Gradovi ob vodi (Bled, Cerknisko jezero) so za povezave uporabljali ladjico ali čoln na vesla, ki so ga ponoči usmerjali s svetilkami.

Pesmi označujejo grad s pridevkom družbenega položaja imetnika (gospod, grof, kralj), zuna-

njest gradu pa s pristavki (pre)bel, svetel, pisan, zidan, skalen, velik, visok, (pre)lep, nov. Včasih grad obdaja pisana živa meja, ob njem pa je vrt ali vinograd.

Prozna besedila glede opisa zunanega sijaja gradov niso poetična. Omenjajo mogočnost, višino gradu in zidovja, redko okna (Soteska), ruševine gradov, grajsko obzidje, obrambni jarek, dvizni most ipd. Vitanjska gradova naj bi bila zidana z malto, ki je bila mešana z vinom namesto z vodo, mozirski grad naj bi imel glinen vodovod.

Pesmi opisujejo segmente grajskega kompleksa. Stolp naj bi bil visok, globok in temen, imel naj bi line in zvonove. V zvezi z grajsko stavbo se omenjajo okna, grajske line in ostrešeni hodnik ob fasadi – *gank*. Grad naj bi imel več etaž, povezanih s stopnicami: podstreho ter nadstropje z veliko sobano, bivalnimi sobami, spalnicami in zakladnico. V pritličju naj bi bila kuhinja, morda orožarna. V gradu so bile tudi pisarna, kapela in grobnica. Grad je imel klet, kjer sta bili shramba za vino in kašča. V okviru gradu so stali hlevi in obrtne delavnice. Ječe so bile v stolpu ali grajskem poslopju. H gradu je spadala pristava, blizu je bilo morišče, kjer so obglavljali hude prestopnike. Pri nekaterih gradovih se omenja (deželsko) sodna oblast.

Tudi prozno izročilo omenja grajske (obrambene) stolpe, pri goriškem gradu več stolpov, v celjskem gornjem gradu pa na primer poimensko Friderikov stolp. V grajskih stolpih so bile ječe. Grad je imel bivalno stavbo s sobanami in dvoriščem, na katerem se redko omenja vodnjak, v katerem je mogla biti mučilna naprava (žovneški grad). V socerbskem gradu sta bili dvorana in jahalnica. V grajskih kletih se omenjajo zaporji in mučilni pripomočki: plošča za stiskanje jetnikov in natezalnica (Gornje Celje, Prebold). V sevniskem gradu so bile zaporne celice v nadstropju. Grad Socerb je imel od gradu oddaljene ječe vsekane v skalovje. V grajski kleti se v preboldski graščini omenja izvir žive vode. Po ljudski domišljiji so bili v grajskih kletih skriti zakladi. Premoženje graščakov je bila kmetijska posest: gozdovi, polja, vinogradi in živina: konji, govedo in ovce. Hrambi in oskrbi teh dobrin so bili namenjeni gospodarski objekti: žitna shramba, vinska klet (sevniska graščina v trgu) in zidanica z vinom (na Kučarju). V sklop grajskega poslopja so sodili hlevi, v katerih (na primer v preboldski graščini) so lahko nastanili tudi tuje konje (iz Trbovelj) in mlin (grad Jelše). Gospodarska poslopja so bila včasih oddaljena od gradu, včasih tudi obzidana (lindeški grad). Obokan dislocirani lindeški hlev je služil nastanitvi živine in bivališču služinčadi. Pod sevniskim gradom so postavili Lutrovske klet in stolp. Pod

kamniškimi Malim gradom zgodba omenja kapele, do katere so vodile stopnice. Celjski so imeli pri Levcu lovski dvorec z zverinjakom. Grad Šalek je imel v Šaleški vasi stolp, s katerega so s trobljenjem na rog klicali na lov. Od gradu so bile ločene grajske pristave, kjer so tudi hranili pridelke (na primer pri gradu Jelše), lindeški hišnik je imel svoj gradič (Landek), grajski lovec iz Podsrede pa hišo, v kateri so bili nekdanji zapori. Več gradov je imelo ribnike. V bližini gradov se večkrat omenja hribček z vešali, kjer so obešali⁹³ prestopnike. Nepokorneže so včasih za kazni metali z mostu (med vojniškima gradovima) v globino. Nekateri gradovi so bili sedež deželskega sodišča.

Glede bivalne opreme so pesmi zgovornejše od proznega izročila. Omenjajo peč, osvetljava s svečami, vodnjak za oskrbo z vodo, od pohištva mizo, stole, postelje, zibelke, skrinje, omare, ognjišče in posodje, medtem ko prozno izročilo omenja vodnjake, izvir vode v kleti preboldske graščine, glineni vodovod mozirskega gradu in napeljava vode s sosednjega pobočja (podsredski grad), od opreme pa navaja le zibelko, svečnik (socerbski grad) in skrinjo (Landek) oziroma kad (z denarjem) (kamniški Mali grad).

Pesemsko izročilo je zgovornejše od proznega tudi glede grajskega osebja in njegovih dejavnosti. Grajska gosposka se je po njem zabavala z glasbo, plesom (rajanje, *tancanje*, bal) in maskarami, na gradu mlade Zore je bil celó dvorni norec. Priljubljeno razvedrilo je bil lov. Gradovi so imeli sodno oblast, gospodje so bili pogosto vojaki. Vojška soočenja s sovražniki so omenjena splošno in deloma posredno. Po opisih v pesmih so bili gospodje in gospe v zakonu pogosto nezvesti in maščevalni, do pòslov goljufivi, do podložnikov trdi. Grajski uslužbenci so bili oskrbnik (*frboltar*) in oskrbnica (*ferboltarca*), majerica, pisar, duhovnik in *soldati*, od ostalega osebja pa paž, služabniki, sluge, dvorjanka, spletična, dovilja, natakarica, (kuhinjska) dekla, hlapci, hlevarji, kočijaž, vratar, vrtnar in obrtniki (mizar, čevljar, krojač, zidar).

V proznem izročilu so grajski gospodje prirejali veselice, socerbski v dvorani in jahalnici. Hodili so na lov in se ukvarjali z vojskovanjem, zlasti ob turški nevarnosti; konkreten spopad je omenjen pri Predjamskem gradu. Prežali so na mimoidoče trgovce in jih ropali. Grajska gosposka je imela oprode, sluge, hlapce, grajskega lovca (Podsreda), grajske oskrbnike, stražarje, hišnika in duhovnika, njeno voljo nad kmeti pa so izvajali biriči. Ni omenjeno, ali so železno mrežo, s katero naj bi mladi Šteberčan v skladu s tastovo zahtevo

zamašil požiralno jamo na Cerkniškem jezeru, skovali kovači šteberskega gradu. Redko se omenjajo ženski pòsli na gradu: kuharica na graščini Krupa pri Semiču.⁹⁴ Graščaki in graščakinje so opisani kot zlobni in pohlepni. Graščaki so imeli sodno oblast. Spuščali so se v nezakonska razmerja z vaškimi dekleti (Celjski s Teharčankami). Do kmetov so bili trdi in so v več primerih izzvali njihovo nepokorščino.

Podatki, ki jih o gradovih posreduje ljudsko izročilo, so skromni, predstavljajo le droben segment sodobnih spoznanj in védenja o zgodovini, videzu in vsebini gradov. Ker se je izročilo v pretežni meri oblikovalo v novem veku, večinoma v 19. stoletju, je njegova sporočilnost za starejši čas hudo nezanesljiva. Iz celote podatkov, ki jih ponuja, pa je kljub temu razvidno konkretno videenje (pojava) gradu s strani (novoveškega) ustvarjalca ljudskega izročila, ki je pogosto daleč od historične stvarnosti. Sporočili, ki ju o tem vidiku posredujeta pesemska in prozna pripoved, se med seboj razlikujeta zaradi njunega različnega literarnega značaja in načina ubesedenja, pa tudi zaradi različnih poudarkov, ki jim namenjata pozornost.

IZJAVA O DOSTOPNOSTI PODATKOV

Podatki, na katerih temelji ta članek, so na voljo v članku oziroma dosegljivi prek citirane bibliografije.

VIRI IN LITERATURA

OBJAVLJENI VIRI

- Jaksch, August v.: *Monumenta historica ducatus Carinthiae. Geschichtliche Denkmäler des Herzogthumes Kärnten*. Bd. 1, Die Gurker Geschichtsquellen 864–1232, 1896; Bd. 2, Die Gurker Geschichtsquellen 1233–1269, 1898; Bd. 3, Die Kärntner Geschichtsquellen 811–1202, 1904; Bd. 4, Die Kärntner Geschichtsquellen 1202–1269, T. 1, 1202–1262, 1906; Bd. 4, Die Kärntner Geschichtsquellen, 1202–1269, T. 2, 1263–1269, 1906; Die Kärntner Geschichtsquellen. Ergänzungsheft zu Band 1–4, 811–1269, 1915, Klagenfurt: Ferd. v. Kleinmayr [etc.].
- Kos, Franc: *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, Prva knjiga, l. 501–800, 1902; Druga knjiga, l. 801–1000, 1906; Tretja knjiga, l. 1001–1100, 1911; Četrta knjiga, l. 1101–1200, 1915; Peta knjiga (ur. Kos, Milko), 1201–1246, 1928, Ljubljana: Leonova družba.
- Schumi, Franz: *Archiv für Heimatkunde. Geschichtsforschungen, Quellen, Urkunden und Regesten*. Laibach, 1882/3–1887.

⁹³ Po pesemskem izročilu so jih obglavljali.

⁹⁴ Zupanc, *Bili so trije velikani*, str. 21–25 (Pripovedka o krpeljskih graščakih).

Schumi, Franz: *Urkunden- und Regestenbuch des Herzogtums Krain*. I. Band, 777–1200. Laibach, 1882/1883; II. Band, 1200–1269. Laibach, 1884, 1887.

Zahn, Joseph v.: *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark*. Bd. 1, 798–1192, 1875; Bd. 2, 1192–1246, 1879; Bd. 3, 1246–1260, 1903. Graz: Verlag des Historischen Vereines für Steiermark.

ČASOPISI

Kmetijske in rokodelske novice, 1859.

LITERATURA

Babič, Saša: *Uganke na Slovenskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2021. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610505310>

Ciglencečki, Slavko in Milavec, Tina in Modrijan, Zvezdana: *Korinjski hrib in poznoantične vojaške utrdbe v Iliriku*. Ljubljana: Založba ZRC, 2020 (Opera Instituti Archaeologici Sloveniae, 39). DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610502555>

Feletar, Dragutin: Legradska kapetanija u obrani od Osmanlija s posebnim osvrtom na Novi Zrin. *Rad HAZU, Razred za društvene znanosti*, 510/48, 2011, str. 47–81.

Feletar, Dragutin: Zrinski i Legrad. (U povodu 320. Obljetnice urote zrinško-frankopanske). *Podravski zbornik*, 17. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice, 1991, str. 5–16.

Fister, Peter: *Arhitektura slovenskih protiturških taborov*. Ljubljana: Slovenska matica, 1975.

Golež Kaučič, Marjetka: »Stoji, stoji tam beli grad«: tematizacija gradu v slovenskih ljudskih pripovednih pesmih. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 599–612.

Grafenauer, Ivan: *Lepa Vida. Študija o izvoru, razvoju in razkroju narodne balade o Lepi Vidi*. Ljubljana: Akademija znanosti in umetnosti, 1943.

Hernja Masten, Marija in Majerič Kekec, Nataša: *Prvi med enakimi! Funkcija mestnega sodnika in župana skozi stoletja*. Ptuj: Zgodovinski arhiv, 2006 (Publikacije Zgodovinskega arhiva Ptuj. Katalogi).

Kocbek, Fran in Šašel, Ivan: *Slovenski pregovori, reki in prilike*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1934.

Kos, Dušan: *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, 1994 (Zbirka ZRC, 1).

Kos, Dušan: *Turnirska knjiga Gašperja Lambergerja*. Ljubljana: Viharnik, 1997.

Kos, Dušan: *Vitez in grad. Vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005. DOI: <https://doi.org/10.3986/9616500821>

Kos, Milko: *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1933.

Kropej, Monika in Dapit, Roberto: *Stoji, stoji tam beli grad. Slovenske ljudske pripovedi o naseljih, naravnih znamenitostih, cerkvah in gradovih*. Radovljica: Didakta, 2013 (Zakladnice slovenskih pripovedi, 13).

Kumer, Zmaga: Narečje v slovenski ljudski pesmi. *Vita artis perennis. Ob osemdesetletnici akademika Emilijana Cevca* (ur. Alenka Klemenc). Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 2000, str. 515–523.

Kumer, Zmaga: *Vloga, zgradba, slog slovenske ljudske pesmi*. Ljubljana: Založba ZRC, 1996.

Kuret, Miklavž: VI. Uganke in zanke. I. Zastavice. *Vesela dom. Igre in razvedrila v družini*, Druga knjiga. Ljubljana: Konzorcij »Slovenca«, 1942 (Slovenčeva knjižnica, II/7, št. 32).

Orožen, Janko: *Gradovi in graščine v narodnem izročilu*. I. Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi. Celje: samozaložba, 1936.

Oset, Željko: Teharska koseška skupnost med tradicijo in modernostjo. *Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in 20. stoletjem* (ur. Boris Golec). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2019, str. 249–266. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610502043>

Oset, Željko: Teharska koseška skupnost skozi prizmo sodnega protokola koseškega sodišča v obdobju 1715–1718. *Kronika* 56, 2008, št. 3, str. 463–472.

Pettauer, Leopold: Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekdanj in sedaj. *Kronika slovenskih mest* 5, 1938, št. 1, str. 7–17; št. 2, str. 107–109, št. 3, str. 189–192.

Pohlin, Marko: *Kratkozhasne uganke inu zhudne kunshte is Wele shôle. Od Petra Kumrasa*. Dunaj: Christian u Grosser, 1788.

Rogač, Jožef: *Življenje svetnikov in svetnic Božjih*. Del 2. Celovec: Družba sv. Mohora, 1869, str. 115–116.

Sapač, Igor in Torkar, Zora: *Grad Zaprice v Kamniku*. Kamnik: Medobčinski muzej, 2021.

Sapač, Igor: *Dvorec Dornava*. Maribor: samozaložba, 2003.

Sapač, Igor: *Dvorec Ravno polje: slovenski kulturni spomenik*. Maribor: samozaložba, 2003.

Sapač, Igor: *Dvorec Soteska: stavbni razvoj*. Ljubljana: samozaložba, 2003.

Sapač, Igor: Grad Branek: arhitekturnozgodovinski oris. *Kronika* 70, 2022, št. 3 (Iz zgodovine Ljutomer), str. 659–738. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.70.3.06>

Sapač, Igor: Grad Waldenberk – Pusti grad pri Radovljici: stavbnozgodovinski oris. *Kronika* 64, 2016, št. 3 (Iz zgodovine Zgornje Gorenjske), str. 327–352.

Sapač, Igor: Kaj je grad?: problematika terminološke oznake in temeljne definicije. *Kronika* 60, 2012, št. 3 (Iz zgodovine slovenskih gradov), str. 391–412.

- Sapač, Igor: Stavbni razvoj gradu Sevnica. *Grad Sevnica* (ur. Oskar Zoran Zelič). Sevnica: Društvo Trg, 2011, str. 15–54.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Stopar, Ivan: Celje: celjski grad. *Sto let v dobro dediščine* (ur. Nataša Gorenc, Tatjana Adamič). Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2014, str. 241–243.
- Stopar, Ivan: Die romanische Burg Hörberg (Podsreda). *Arx: Burgen und Schlösser in Bayern, Österreich und Südtirol* 18, 1996, št. 2, str. 21–26.
- Stopar, Ivan: *Dvorec Jelše pri Šmarju*. Ljubljana: Ministrstvo Republike Slovenije za kulturo, Uprava za kulturno dediščino, 1998.
- Stopar, Ivan: Grad Celje. *Celjski zbornik* 16, 1974, št. 1, str. 235–268.
- Stopar, Ivan: *Grad in naselje Šalek*. Velenje: Turistično društvo, 1975.
- Stopar, Ivan: *Grad Jama v Predjami*. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije; Šmarje-Sap: distribucija Buča, 2003.
- Stopar, Ivan: Grad Kamen pri Begunjah: pri hrabrem kranjskem vitezu Lambergu. *Turist: revija za turizem in fotografijo* 2, št. 14 (oktober 1995), str. 18.
- Stopar, Ivan: *Grad Podsreda*. Ljubljana: Viharnik; Trebče: Spominski park, 1993.
- Stopar, Ivan: *Gradovi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1986.
- Stopar, Ivan: *Predjamski grad*. Postojna: Postojnska jama, turizem, 2001.
- Stopar, Ivan: *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1977.
- Stopar, Ivan: Sevnški grad: spomini na renesanso. *Turist: revija za turizem in fotografijo* 2, št. 15 (november 1995), str. 18–19.
- Stopar, Ivan: *Stari grad nad Celjem*. Maribor: Obzorja, 1972.
- Stopar, Ivan: *Vitanje*. Maribor: Obzorja, 1979.
- Šašel, Feliks: Povodni zmaj in belokranjska narodna pesem o sv. Juriju. *Etnolog* 7, 1934, str. 146–148.
- Šašel, Ivan: Slovenski pregovori in reki. *Etnolog* 17, 1944, str. 102–107.
- Štrekelj, Karel (ur): *Slovenske narodne pesmi I.*, 1895–1898; *II.*, 1900–1903; *III.*, 1904–1907; *IV.*, 1908–1923. Ljubljana: Slovenska matica.
- Torkar, Silvo: Najstarejša slovenska varianta Pegama in Lambergarja? Najdba v graškem Deželnem arhivu. *Delo*, 35, 1993, št. 45, str. 13.
- Valvasor, Johann Weichard: *Die Ehre des Hertzogthums Crain*, Dritter Theil, XI. Buch. Von den Städten, Märckten, Schlössern und Klöstern in Crain. Laybach, Nürnberg, 1689.
- Valvasor, Johann Weichard: *Opus insignium armorum-que 1687–1688 = Das Grosse Wappenbuch = Velika grbovna knjiga = Great armorial*. Ljubljana: Založba dežela Kranjska, 2020.
- Valvasor, Johann Weichard: *Topographia Ducatus Carnioliae modernae*. Wagensperg, 1679.
- Vischer, Georgius Mathaeus: *Topographia Ducatus Stiriae*. Grätz, 1681.
- Vnuk, Klavdija: *Revitalizacija gradu Branek v Branoslavcih* [Elektronski vir]: projektna naloga univerzitetnega študijskega programa Arhitektura I. stopnje. Maribor, 2015.
- Zupanc, Lojze: *Bili so trije velikani ... Belokrajinske pripovedke*. Ljubljana: Knjigarna Tiskovne zadruge, 1932.
- Zupanc, Lojze: Kako sem prišel do zapisovanja slovenskega ljudskega blaga. *Slovenski etnograf*, 13, 1960, str. 187–198.
- Zupanc, Lojze: *Velikan Nenasit. Belokrajinske pripovedke*. Ljubljana: Murenček, 1944.
- Zupanc, Lojze: Vrag v sodu. *Zvonček* 40, 1939, št. 7, str. 146–149.

SPLETNE STRANI

Slovenska biografija:

Grafenauer: Bogo: Vitovec grof Zagorski, Jan
<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi793428/>.

Stari gradovi, utvrde i povijesni putovi – Darko Antolković:

<https://darkoantolkovic.wordpress.com/2015/03/30/jelengrad-i-kosutgrad-dva-moslavacka-stara-grada/>

Wikivir:

https://sl.wikisource.org/wiki/Veronika_s_kamni%C5%Aikega_Malega_gradu

Wikipedija:

https://sl.wikipedia.org/wiki/Slika:Peninsula_near_castle_Duino.JPG

SUMMARY

Slovenian Folk Literature. A Historian's Source for Studying Castles

The article summarizes detailed notes on castles in Slovenian folk song and partly folk prose traditions that historians can use as supplementary information for studying castles in the past. It presents concrete visions of castles and their inhabitants described through the narratives developed by the creators of Slovenian folk literature. Rather than consider it their calling to convey reliable historical facts and events, the authors embellished their texts with fictional and imaginative additions. Nonetheless, as the critical analysis shows, Slovenian folk

literature holds some historical communication value, which—once exaggerations, exaltations, as well as unrealistic, supernatural, and imaginary descriptions have been excluded—allows the reader to surmise factual occurrences and events, especially at the time when the lore was created. While verbalization in folk songs is largely constrained by the traditional expression and rhyme scheme, folk prose is more relaxed, with the wording of the story resting on the manner of expression used by the creator or mediator of the narrative.

In its first part, the article examines the castle in folk song tradition based on the publication of Karel Štrekelj, discussing several aspects ranging from its designation, the description of its location and surroundings, castle buildings, and the characteristic features of their exteriors and interiors, to the presentation of the castle's inhabitants and their activities. These are followed by the indications of concrete castles referred to in songs. In its second part, the article presents partial descriptions of selected castles in folk prose based on the writings of

Janko Orožen, Lojze Zupanc, Monika Kropelj, and Roberto Dapit. Many castle buildings and their remains inspired the creation of folktales and legends, or they featured as sites where the events described unfolded. Their recording and word-stock were left to the discretion of the narrator or transcriber, in contrast to folk verse, which is characterized by the constraints of rhythm and rhyme. This lore developed under the influence of folk memory, historical knowledge and imagination, as well as the local environment at the time of its creation.

The information that folk tradition provides about castles is quite general, representing only a small fraction of modern understanding and knowledge about the history, appearance, and content of individual castles. Nevertheless, it still offers a concrete vision of (the notion of) castle as was held by the creators of the lore. The communication value of folk songs and folk prose differ slightly due to their distinct literary nature and methods of verbalization, as well as due to the distinct emphases they pay attention to.

ROBERT DEVETAK*

Javno delovanje goriške ženske podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda na področju kulture

IZVLEČEK

Družba sv. Cirila in Metoda (CMD) je bila v obdobju Avstro-Ogrske osrednja slovenska narodnoobrambna organizacija. Njeno delovanje je bilo pomembno predvsem za razvoj šolstva in krepitev slovenske narodne zavesti. Aktivnosti je razvijala na razširjeni mreži podružnic, s katerimi je pod svojim okriljem združevala večino slovenskega narodnostnega ozemlja. Uspešno se je uveljavila tudi na Goriškem in Gradiškem, kjer je ustanovila in vzdrževala več vzgojno-izobraževalnih institucij. CMD je bila pomembna tudi za žensko emancipacijo, saj je podpirala ustanavljanje samostojnih ženskih podružnic in je tako članicam omogočila aktivno vključevanje v javni prostor. Članek na primeru delovanja ženske podružnice CMD v Gorici predstavlja javne aktivnosti članic na področju kulture, predvsem v smeri izobraževanja in utrjevanja slovenske narodne zavesti.

KLJUČNE BESEDE

Družba sv. Cirila in Metoda, Goriška in Gradiška, Gorica, kultura, nacionalizem, ženska emancipacija

ABSTRACT

GORIZIA-BASED WOMEN'S BRANCH OF THE ST CYRIL AND METHODIUS SOCIETY AND ITS PUBLIC CULTURAL ENGAGEMENT

During the period of Austria–Hungary, St Cyril and Methodius Society was the central Slovenian national defence organization. Its operations were of pivotal importance especially for the development of education and the strengthening of Slovenian national consciousness. The organization built its activities on an extensive network of branch offices, through which it brought together most of Slovenian national territory. It also established itself in Gorizia and Gradisca, where it founded and oversaw the administration of several educational institutions. The St Cyril and Methodius Society was central to women's emancipation by supporting the foundation of independent women's branch offices and thus enabling their members to pursue active civic engagement. By drawing on the example of the women's branch office of the St Cyril and Methodius Society in Gorizia, the article presents its members' public cultural activities, especially in the context of fostering education and strengthening Slovenian national consciousness.

KEYWORDS

St Cyril and Methodius Society, Gorizia and Gradisca, Gorizia, culture, nationalism, women's emancipation

* doc. dr., Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Slovenija; Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za humanistiko, Nova Gorica, Slovenija, robert.devetak@inv.si, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5098-5392>

UVOD

Družba sv. Cirila in Metoda (CMD) je bila v obdobju pred prvo svetovno vojno osrednja slovenska narodna organizacija ter ena redkih institucij, ki je pod svoje okrilje zajela večino ozemlja, ki ga je v habsburški monarhiji poseljevalo slovensko prebivalstvo. S sistematičnim delom in množično podporo je pomembno pripomogla k širitvi slovenske izobraževalne mreže, usposabljanju pedagoškega kadra ter krepitvi narodne zavesti. Do sedaj je bilo njeno delovanje že predstavljeno v številnih znanstvenih in strokovnih objavah – pomembna so predvsem temeljna dela, ki jih je napisal Andrej Vovko, pri čemer pa se večina prispevkov v največji meri osredotoča na vlogo CMD v šolstvu in narodnoobrambnih aktivnostih.¹ Na drugi strani lahko izpostavimo pomankljivo obravnavo vključevanja žensk in širšega delokroga znotraj institucije, čeprav nekatere študije vsaj okvirno izpostavljajo tudi ta vidik.²

Organizacija je nastala in se razvijala v sozvočju z družbenimi ter političnimi dejavniki, ki so zaznamovali tako habsburški imperij kot širši evropski prostor na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Predvsem od leta 1848 se je kot eden pomembnejših katalizatorjev družbenih sprememb vzpostavil nacionalizem, ki se je razvil v množično gibanje in se utrdil tako v javni kot zasebni sferi.³ Nadzor in vodenje teh množic sta velikokrat potekala v okviru različnih institucij ali društev, ki so svoje delovanje usmerila tudi na področje kulture. Ta je imela v času narodnostnih napetosti in sporov velik pomen za krepitev narodne zavesti med prebivalstvom.⁴ Narodne elite so v društvenih okvirih prepoznale pomen množičnega vključevanja ženske populacije, ki do sredine 19. stoletja ni imela veliko možnosti javnega delovanja.⁵ Položaj žensk v okolju, ki ga je zaznamoval nacionalizem, so predstavniki narodnih elit videli v več smereh. Med glavnimi nalogami žensk je bila odgovornost za biološko, kulturno in simbolno reprodukcijo.⁶ Pri tem sta jim bili dodeljeni izrazita simbolna vloga⁷ in odgovornost za ohranjanje ter prenašanje narodnih tradicij (jezika in kulture), hkrati pa so izvajale zaščito naroda tako v zasebnem kot javnem okolju.⁸ V zasebnem okolju so bile zadol-

žene za narodnozavedno vzgojo otrok,⁹ še posebej na narodnostnih obmejnih območjih.¹⁰ Poleg aktivnosti v zasebni sferi so se proti koncu 19. stoletja pričele vse bolj angažirati v javnem prostoru, društveno okolje pa je bilo v tem pogledu osrednja platforma za njihove aktivnosti.¹¹

Namen prispevka je podrobneje predstaviti povezavo med nacionalizmom v društvenih okvirih, kulturo in žensko emancipacijo v slovenskem okolju na primeru delovanja ženske podružnice CMD v Gorici. Organizacija je na območju Goriške in Gradiške vtisnila globok pečat. V svojo mrežo je vključila več kot 50 podružnic, ustanovila in upravljala pa je tudi nekatere izobraževalne institucije za vrtčevske otroke ter osnovnošolsko mladino. Goriška ženska podružnica je bila najaktivnejša izpostava Organizacije na tem območju, delovala pa je tudi kot središče goriških Slovenk, ki so se angažirale za razvoj in utrjevanje slovenskega šolstva, hkrati pa velik del energije usmerjale v javno delovanje. Na podlagi literature ter arhivskih in časopisnih virov so v prispevku predstavljeni glavni vidiki razvoja slovenske kulture v Gorici, s poudarkom na tamkajšnji ženski podružnici CMD, pri čemer je poudarek namenjen predvsem vprašanju o vlogi žensk pri (so)ustvarjanju kulturnih vsebin v javnem prostoru, navezavam tovrstnega dela na uveljavljanje slovenskega narodnega programa v mestu in razumevanju njihove dejavnosti kot oblike družbene emancipacije. Termin kultura se navezuje predvsem na prostor družbenega delovanja, ki vključuje izobraževalne, umetniške in društvene dejavnosti. Tovrstno, pogosto sistematično delo je imelo v obravnavanem obdobju pomembno vlogo pri oblikovanju kolektivnih narodnih identitet, saj je omogočalo učinkovito širjenje idej, simbolov in praks, ki so v širši javnosti utrjevale občutek pripadnosti ter povezanosti. Hkrati je ustvarjalo priložnosti za vključevanje posameznikov in posameznic v javni prostor. V tem okviru so ženske s sodelovanjem pri kulturnih dejavnostih postopoma pridobivale izkušnje, vidnost in določeno stopnjo družbenega vpliva, kar je pomembno vplivalo na njihovo vlogo v skupnosti.

GORICA NA PREHODU IZ 19. V 20. STOLETJE

Gorica je bila v obdobju Avstro-Ogrske središče dežele Goriške in Gradiške. Dežela je predstavljala severni del administrativne enote Avstrijsko primorje, v katerega sta sodila še svobodno cesar-

¹ Gl. Vovko, *Odborniki*; Vovko, *Mal položi*.

² Gl. Devetak, *Boj*, str. 360–387; Šatej, *Prispevek*, str. 575–590; Selišnik, *Prihod*, str. 49–51.

³ *Creating*.

⁴ Mosse, *The Nationalization*, str. 4–6; Schulze, *Država*, str. 195–197.

⁵ Judson, *Do Multiple*, str. 66–67.

⁶ Yuval-Davis, *Spol*.

⁷ Hroch, *European Nations*, str. 244–245.

⁸ Wenk, *Gendered Representation*, str. 65.

⁹ Malečková, *Nationalizing Women*, str. 296.

¹⁰ Verginella, *Ženska obrobja*, str. 117.

¹¹ Selišnik, *Prihod*, str. 38–67; Vodopivec, *Kako*, str. 30–44.

Središče Gorice pred prvo svetovno vojno (Zbirka razglednic Goriške knjižnice Franceta Bevka).

sko mesto Trst in dežela Istra.¹² Posebnost Goriške in Gradiške je bila njena geografska raznolikost, saj je bilo območje prepleteno z različnimi makroregijami (alpski, predalpski, dinarski in submediteranski svet).¹³ Drugi vidik, ki je vplival na vsakodnevne družbene razmere, je bila večnarodnost, saj so v deželi sobivale slovenska, furlanska, italijanska in nemška narodnostna skupnost. V obeh okvirih je bilo stičišče mesto Gorica, saj leži na stiku ravninskega in hribovitega območja, v njem pa so sobivale vse omenjene narodnostne skupine. Šlo je za edino pravo urbano naselje v deželi, njegovo število prebivalstva pa se je med sredino 19. stoletja in letom 1910 povečalo z 10.000 na okoli 30.000.¹⁴ Gorica je bila znana tudi pod imenom *avstrijska Nica* – to ime je dobila zaradi ugodne sredozemske klime, ki je predvsem v zimskih mesecih v mesto in deželo privabljala številne plemiške družine iz imperija ter drugih delov Evrope, kar je še dodatno prispevalo k družbeni raznolikosti.¹⁵

Glede na uradno statistiko, ki je zbiral podatke o občevalnem in ne maternem jeziku, je ob zadnjem habsburškem štetju prebivalstva, leta 1910, slovenščino izbralo slabih 62 odstotkov, italijanščino 36 odstotkov,¹⁶ nemščino pa slaba 2 odstotka oseb. Razmerja med narodnimi skupnostmi so v drugi polovici 19. stoletja in začetku 20. stoletja ostajala bolj ali manj nespremenjena.¹⁷ Tudi jezikovna meja je bila med največjima narodnostnima skupinama v veliki meri jasno določena. Drugačna razmerja so bila v Gorici, za katero je

neznani dopisnik leta 1889 zapisal: »Mesto goriško šteje dandanes po vsem tem prebivalce različnih narodnostij in v njih se preliva pomešana kri.«¹⁸ Tam se je delež italijansko govorečega prebivalstva po letu 1890, ko je dosegel skoraj 75 odstotkov, do leta 1910 zmanjšal na le okoli 50 odstotkov. Na drugi strani se je delež slovensko govorečega prebivalstva povečal z okoli 18 na 37 odstotkov. Delež nemško govorečega prebivalstva se je gibal med 7 in 11 odstotkov.¹⁹ Popisno vprašanje o občevalnem jeziku se je navezovalo na jezikovno uporabo, ki so jo določali socialno-ekonomski dejavniki, in ni bilo nujno izenačeno z narodno pripadnostjo. Ta oblika popisa je bila po svojem namenu bolj v prid nemški narodni skupini na Koroškem in Štajerskem ter italijanski narodni skupini v Avstrijskem primorju, saj sta na ta način lažje uveljavljali svoje družbene pozicije, predvsem na političnem in gospodarskem področju.²⁰ Zato je treba podatke upoštevati z določenim zadržkom, saj je v določenih primerih prihajalo do malverzacij, ki so bile večinoma v škodo slovenski skupnosti – tudi v Gorici. Tamkajšnja italijanska narodna elita na vse močnejši družbeni in gospodarski položaj slovensko govoreče skupnosti v mestu, predvsem po letu 1900, ni gledala z naklonjenostjo ter je poskušala v čim večji meri omejiti in zmanjšati njen vpliv.²¹ Posebej je izstopal popis leta 1910, pri katerem je državna oblast zaradi številnih nepravilnosti občinskih oblasti odredila revizijo za Gorico, ki je pokazala velike nepravilnosti in število slovensko govorečega prebivalstva v mestu povečala s 6653 na 10.790 oseb.²²

¹² Marušič, *Pregled*, str. 29–37.

¹³ Rutar, *Poknežena grofija*, str. 8–48.

¹⁴ Fabi, *Storia*, str. 9–86.

¹⁵ Kavrečič in Šuligoj, *Začetki*, str. 129–131; Makuc, *Podoba*, str. 71–73.

¹⁶ Med italijansko govoreče prebivalstvo je popis prišteval tudi furlansko prebivalstvo.

¹⁷ Marušič, *Pregled*, str. 41–45.

¹⁸ Soča, II. 10. 1889, št. 41.

¹⁹ Marušič, *Pregled*, str. 45–47.

²⁰ Gl. *Zgodovinski pogledi*.

²¹ Verginella, *Slovene Mapping*, str. 33–34; Devetak, *Razvoj*, str. 383–394.

²² Marušič, *Ljudsko štetje*, str. 77–86.

OSREDNJE SLOVENSKE KULTURNE USTANOVE V GORICI

Raznolikost je v času narodnostnih trenj, ki so v primež zajela številna območja Avstro-Ogrske, pomembno vplivala na vsakdan in na družbeno dinamiko.²³ Vsaka narodna skupnost si je v lokalnem okolju poskušala z razvejanim političnim, gospodarskim, narodnoobrambnim in kulturnim delovanjem zagotoviti prevlado.²⁴ Gorica je bila kot edino pravo urbano središče v deželi, kjer so delovale strukture vseh narodnih skupnosti, glavno prizorišče konfliktov. Mesto se je v drugi polovici 19. stoletja postopoma razvijalo v eno osrednjih slovenskih središč, kjer so delovale pomembne politične, gospodarske, izobraževalne in kulturne ustanove.²⁵ Slovenska narodna elita se je za doseganje svojih ciljev in utrjevanje slovenske prisotnosti v mestu pogosto naslonila na bogate kulturne vsebine in kulturne institucije.

V času nacionalizma in narodnostnih bojev se je kultura pogosto vključevala v politični okvir in diskurz.²⁶ Kulturne vsebine so se v povezavi z jezikom izrazito navezoval na nacionalne ali narodnostne elemente in iskale vsebinske zasnove na podlagi pomembnih zgodovinskih dogodkov, osebnosti, običajev in legend.²⁷ Državne ali narodne elite so spodbujale zbiranje ljudskih pesmi in pravljič ter simbolnih predmetov (na primer narodna noša). Na teh osnovah so se gradili osrednji narodni simboli, s katerimi se je lahko družba identificirala (poleg omenjenih še na primer grbi, zastave, spomeniki).²⁸ Predvsem narodne skupnosti, ki svoje identitete niso mogle graditi na preteklih političnih oziroma teritorialnih tvorbah, so to pogosto nadomestile z lastnimi kulturnimi in jezikovnimi posebnostmi. Med njimi je bila tudi slovenska narodna elita, ki je v boju proti raznarodovanju in krepitvi narodne pripadnosti dala kulturi velik pomen ter jo vključila v svoj politični okvir. Izpostavljala je predvsem osebe, ki so vtisnile globok pečat na področje kulture, kot na primer pesnika Valentina Vodnika in Franceta Prešerna ter avtorja prve slovenske knjige Primoža Trubarja.²⁹ Tovrstne ideje so se med slovenskim prebivalstvom širile s tiskom, izobraževalnim sistemom, raznoliko mrežo društvenih struktur in z

literaturo³⁰ – v tem pogledu je pomembno delo opravila predvsem Družba sv. Mohorja,³¹

Poseben pomen za krepitev narodne identitete v širšem okolju so imela različna društva, predvsem športna, strelska, pevška in kulturna, ki so tovrstne vsebine predstavljala v javnem prostoru. V njih so lahko narodne elite izobraževale, mobilizirale in nadzorovale množice ter jih navduševale nad narodnimi idejami.³² Teh metod se je aktivno in uspešno posluževala tudi slovenska narodna elita.

Slovenska goriška skupnost se je na področju razvijanja kulturnih vsebin soočala z nasprotovanjem italijanske narodne elite. Ta slovenski skupnosti ni priznavala enakopravne vloge na področju kulture. Izpostavljala je temelje lastne kulture v antičnem Rimu, slovenski skupnosti pa je očitala nehistoričnost, nizko stopnjo slovenske terminologije in pomanjkanje vidnih kulturnih dosežkov. V tem okviru se je kultura vključevala v politični kontekst, saj je želela mestna oblast tako zmanjšati slovensko družbeno in politično moč.³³ Slovenska narodna elita je zaradi tega kulture kot narodnostnemu gradniku in povezovalcu namenjala velik pomen. V Gorici so se slovenske kulturne institucije začele postopoma razvijati že od sredine 19. stoletja, razmahnile pa so se na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Prve nastavke lahko iščemo že v leta 1848 ustanovljenem Slavljanskem bravnem društvu, ki si je med drugim zadalo »se po branju slavjanskih časopisov in razpošiljanih listov v vedni znanosti vsiga tega, kar v prid slavjanstva v vsaki dobi seže, obdržati, se v slavjanskim jeziku brez izključljiviga obzira na to ali uno narečje vaditi, po ti poti k organiški razsnovi in povzdigi slavjanske narodnosti pripomagat«.³⁴ Delovanje društva je bilo kratkotrajno – prenehalo je v začetku leta 1850, a je dalo temelje, na katerih je lahko slovenska skupnost gradila svoje vsebine v nadaljnjih desetletjih.³⁵ Konec leta 1862 je bila v mestu ustanovljena slovenska čitalnica, ki se je razvila v osrednjo kulturno ustanovo goriške slovenske skupnosti. Čitalniško gibanje, ki je zajelo celoten slovenski prostor, je bilo predvsem v šestdesetih letih 19. stoletja eden osrednjih elementov razvoja kulturno-političnega in narodnostnega delovanja slovenske skupnosti.³⁶ Glavni namen čitalnic je bil utrjevanje in širjenje narodne zavesti, po-

23 *Creating the Other*.

24 Gl. Ottocento; Marušič, *Pregled*, str. 309–322; Batič, *Paradies*, str. 93–96.

25 Devetak, *Razvoj*, str. 386–394.

26 Hutchinson, *Myth*, str. 109–116.

27 Hroch, *European Nations*, str. 198–203.

28 Mosse, *The Nationalization*, str. 2; Jezernik, *Kralj*, str. 64–65.

29 Jezernik, *Veliki možje*, str. 6–13; Dović, *Nation*, str. 59–75.

30 Devetak, *Vzpostavljanje*, str. 498–510.

31 Inzko et al., *Družba*.

32 Mosse, *The Nationalization*, str. 127.

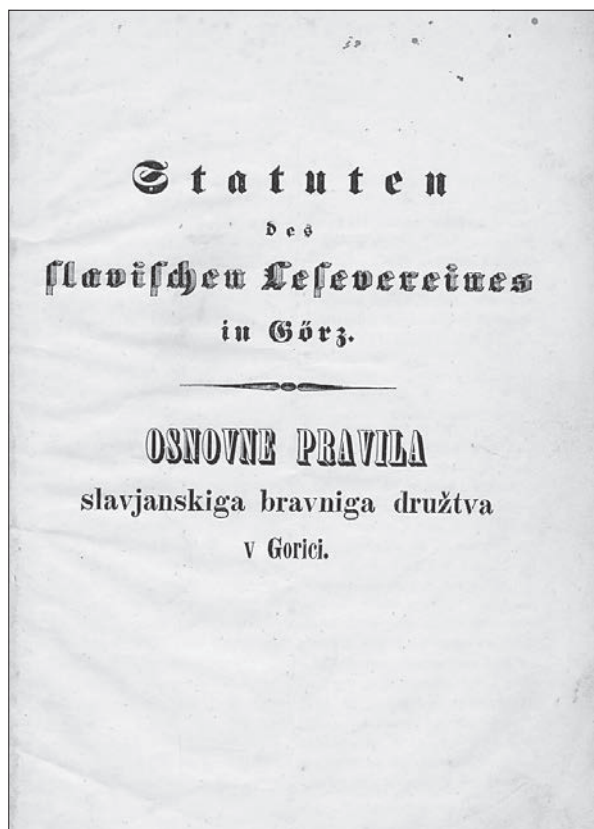
33 Marušič, *Sosed*, str. 30.

34 *Osnovne pravila slavjanskiga bravnega društva v Gorici*, str. 5.

35 Marušič, *Al Gorica*, str. 334–335.

36 Matič, *Čitalnice*, str. 25.

Naslovnica pravil goriškega Slavljanskega bravnega društva (Osnovne pravila slavjanskiga bravniga društva v Gorici, str. 3).

membrno pa so prispevale tudi k razvoju slovenskega jezika in izobraževanja.³⁷ Ta pomen je med drugimi izpostavil poljski jezikoslovec Jan Ignacy Nieciślaw Baudouin de Courtenay, ki je v začetku sedemdesetih let 19. stoletja raziskovalno deloval na Goriškem in Gradiškem: »Omiko slovenskega ljudstva pospešujejo največ, kakor je obče znano, šole in čitalnice.«³⁸ Ob tem je poudaril še pomen tovrstnih društev za razvoj kulture ter dajanje prostora ustvarjalcem in ustvarjalkam: »Razvitje čitalnic daja zmerom priložnost odkrivati nove talente in sposobnosti za gledališčno igro, za javno govorjenje, za petje i.t.p. Razen talentov te baze se najde tu i tam fant ali pa deklica, ki se vadi v poetičnem tvorjenji in piše dosta lepe pesnice. Vse to spada pod kategorijo umetniških talentov.«³⁹ Goriška čitalnica je oblikovala bogate kulturne programe, vzpostavila različne sekcije (dramsko, pevsko, glasbeno), organizirala strokovna predavanja in knjižnico ter krepila sodelovanje s sorodnimi organizacijami iz drugih slovenskih dežel. Javni dogodki so gradili na vsebini z izrazito slovensko/slovansko konotacijo.⁴⁰

Do začetka 20. stoletja se je društvena mreža v mestu še dodatno razširila in vključila širok razpon raznolikih kulturnih vsebin, ki so zajele področja glasbenega ustvarjanja (pevsko društvo Slavec, Pevsko in glasbeno društvo) ter kulturno-prosvetnega in dobrodelnega delovanja (Slovensko bralno in podporno društvo, Učiteljsko društvo za goriški okraj, Akademsko ferialno društvo Adrija, Narodno izobraževalno društvo Sočeban), neposredno pred prvo svetovno vojno pa je bilo ustanovljeno Muzejsko društvo za Goriško, ki je zbiralo gradivo za ustanovitev slovenskega muzeja v Gorici.⁴¹ Projekt so preprečili vojaški spopadi med letoma 1915 in 1917 ter prehod mesta iz razpadle avstro-ogrske monarhije v Kraljevino Italijo.⁴² Skupno je v daljšem obdobju pred prvo svetovno vojno slovenska mestna skupnost razpolagala s kar 18 gospodarskimi, 16 kulturno-izobraževalnimi, osmimi športnimi, sedmimi političnimi in podpornimi, petimi šolskimi, tremi dijaškimi ter še nekaterimi drugimi društvi in organizacijami.⁴³

Začetek 20. stoletja je bil za slovensko skupnost v Gorici čas hitrega napredka in vzpona, ki se je izražal tudi na področju kulture. Te spremembe je ponazarjal predvsem Trgovski dom, zgrajen leta 1904. V novi, moderni stavbi, ki je predstavljala simbolno moč in prestiž, v praktičnem smislu pa je bila središče javnega delovanja goriške slovenske skupnosti, so delovala številna prosvetna in športna društva, glasbena šola, knjižnica in čitalnica.⁴⁴ Ob ustanovitvi je tam prostor dobilo tudi novo društvo – Narodna prosveta, katere glavni namen je bil »pospeševati po Goriškem narodno izobrazbo, zlasti z ustanavljanjem in vzdrževanjem javnih knjižnic in čitalnic, s prirejanjem javnih predavanj, narodnih veselic, izdajanjem brošur in ustanovitvijo slovenskega gledališča v Gorici«.⁴⁵ Te dejavnosti so izvajali v dveh odsekih. Prvi je bil namenjen ureditvi prve slovenske javne knjižnice v mestu in čitalniške sobe. Knjižnica je ponujala dostop do bogate zbirke knjig ter domačega in tujega časopisja. Drugi odsek je bil namenjen gledališki dejavnosti in dramski šoli. Ustanovili so večji igralski ansambel, ki je pogosto izvajal dramske predstave, društvo pa je hkrati ustanovilo še igralsko šolo, v kateri so vzgajali novo generacijo goriških dramskih igralcev in igralk. Pogosta so bila tudi gostovanja skupin iz drugih slovenskih mest.⁴⁶ Narodna prosveta je prirejala

37 Marušič, *Pregled*, str. 158–178.

38 Baudouin de Courtenay, *Nektere opazke*, str. 45.

39 Baudouin de Courtenay, *Nektere opazke*, str. 55.

40 Devetak, *Vzpostavlanje*, str. 504–510.

41 Marušič, *Pregled*, str. 180–181.

42 Tavčar, *Poskus*, str. 37–63.

43 Rupel, *Organiziranost*, str. 168.

44 Devetak, *Razvoj*, str. 396–399.

45 Gabršček, *Goriški Slovenci II*, str. 174.

46 Gabršček, *Goriški Slovenci II*, str. 270–271.

Osrednja goriška ulica Corso Verdi. Na desni je vidna stavba Trgovskega doma (Zbirka razglednic Goriške knjižnice Franceta Bevka).

tudi znanstvena in poljudna predavanja vodilnih intelektualcev iz širšega slovenskega prostora, in sicer tako v prostorih doma kot na gostovanjih po deželi.⁴⁷ Društvo se je hitro umestilo med najpomembnejše in najdejavnije kulturne institucije v mestu. V prostorih Trgovskega doma je delovala tudi tiskarna in knjigarna, katere lastnik je bil goriški politik Andrej Gabršček. Tiskarna je izdajala strokovna in leposlovna dela domačih ter tujih avtorjev – med letoma 1895 in 1914 okoli 300.⁴⁸ Od sredine šestdesetih let 19. stoletja se je v mestu razvila bogata slovenska časopisna dejavnost, ki je posegala na politično (*Domovina*, *Soča*, *Gorica*, *Primorski list*), gospodarsko (*Umni gospodar*, *Primorski gospodar*), izobraževalno (*Šola*, *Veda*) in versko področje (*Rimski katolik*, *Cvetje z vertov svetega Frančiška*). Slovenski časopisi so na svojih straneh pogosto objavljali literarna dela lokalnih ustvarjalcev in ustvarjalk. Skupno jih je pred prvo svetovno vojno v deželi izhajalo več kot 20.⁴⁹

Poleg izpostavljenih društev, katerih primarno delovanje je bilo usmerjeno na razvijanje in izvajanje kulturnih vsebin, so se na teh področjih angažirale nekatere druge institucije, ki so bile v prvi vrsti usmerjene na druga področja. Med njimi je bila tudi CMD, ki je kulturne vsebine navezala na boj za krepitev narodne identitete ter vzpostavljane slovenskega šolstva.

DRUŽBA SV. CIRILA IN METODA TER NJENO DELOVANJE NA GORIŠKEM IN GRADIŠKEM

CMD je bila največji slovenski projekt na področju narodnoobrambnega delovanja in ena redkih organizacij, ki je pod svojim okriljem zdru-

žila ozemlje dežel, kjer je živelo slovensko prebivalstvo. Šlo je za institucijo, ki je zglede iskala pri čeških (*Ustředni matice škotska*), nemških (*Schulverein*) in italijanskih (*Pro Patria*, *Lega Nazionale*) narodnoobrambnih organizacijah, pri čemer je s prvo aktivno sodelovala, z ostalimi pa je bila v konfliktu.⁵⁰ Namen CMD je bil aktiven boj proti intenzivni germanizaciji in italijanizaciji obmejnega prostora, predvsem na Koroškem, Štajerskem in v Avstrijskem primorju. Z ustanavljanjem zasebnih vrtcev in šol, ki so delovali predvsem na narodnostno najbolj ogroženih območjih slovenskega ozemlja, je skušala popraviti krivice uradne državne ali lokalne izobraževalne politike, ki ponekod kljub zadostnemu številu slovenskega prebivalstva ni predvidela šol v slovenskem jeziku.⁵¹

Družba, ki je bila ustanovljena leta 1885 v Ljubljani, si je za glavno nalogo zadala »vsestransko podpirati in pospeševati slovensko šolstvo na katoliško-narodni podlagi«. ⁵² To je dosegla v prvi vrsti z gradnjo in vzdrževanjem šolskih stavb ter vrtcev, zaposlovanjem pedagoškega kadra, podporami in nagradami šolski mladini ter izdajanjem in širjenjem slovenske literature. Tako kot pri drugih tovrstnih organizacijah je njeno delovanje temeljilo na podružnicah, ki jih je lahko ustanovila v krajih, kjer se je včlanilo vsaj 20 oseb.⁵³ Na večjem delu slovenskega ozemlja, ponekod po habsburškem imperiju in v ZDA⁵⁴ so se oblikovale moške, ženske ter skupne podružnice – do prve svetovne vojne jih je bilo samo na območju imperija ustanovljenih 336.⁵⁵ Članstvo je leta 1914 štel 18.653 oseb.⁵⁶

50 Vovko, *Mal položi*, str. 21–28.

51 Gl. Vovko, *Odborniki*.

52 SI AS 622, t. e. I, d. I.

53 SI AS 622, t. e. I, d. I.

54 Vovko, *Severnoameriške podružnice*, str. 48–55.

55 Vovko, *Odborniki*, str. 12.

56 Vovko, *Odborniki*, str. 10.

47 Gabršček, *Goriški Slovenci II*, str. 317.

48 Bratuž, *Razcvet*, str. 165.

49 Bratuž, *Razcvet*, str. 164.

Stavba Šolskega doma (Zbirka razglednic Goriške knjižnice Franceta Bevka).

Poleg zbiranja sredstev za CMD, ki so bila namenjena financiranju bogate šolske infrastrukture, so podružnice aktivno delovale v slovenskem javnem prostoru in pogosto prirejele shode z govori, deklamiranjem, petjem, veselicami, plesi in dobrodelno noto. V času delovanja je CMD razvila tudi založniško dejavnost knjig in razglednic. Knjige so imele izrazito narodno, versko ali domoljubno vsebino, širili pa so jih tako med članstvom kot med šolsko mladino.⁵⁷ Podružnice so bile pomembna žarišča slovenskega narodno-prebudnega delovanja, predvsem na narodno ogroženih delih slovenskega ozemlja, kjer ni bilo drugih slovenskih društev in organizacij.⁵⁸ Do prve svetovne vojne je šla CMD skozi več faz, kar se je odražalo predvsem v številu članstva in podružnic. Na prehodu iz 19. v 20. stoletje je bila zaradi ideoloških sporov in političnega razkola, ki je zajel velik del slovenskega ozemlja, več let v krizi.⁵⁹ Kulturni boj med katoliškim (Slovenska ljudska stranka) in liberalnim taborom (Narodno napredna stranka), ki je zaznamoval družbeni vsakdan,⁶⁰ je vplival tudi na CMD, ne glede na njeno nadstrankarsko zasnovo. Neodvisno od političnih sporov je bolj ali manj uspešno delovala do leta 1907, ko je na skupščini v Bohinjski Bistrici prišlo do razkola in izstopa večine katoliško oziroma konservativno usmerjenega vodstva.⁶¹ Slednje je ob podpori Slovenske ljudske stranke leta 1910 ustanovilo lastno narodnoobrambno družbo Slovenska straža.⁶²

CMD je uspešno delovala tudi na Goriškem in Gradiškem, kjer je bila prva podružnica ustanovljena marca 1886 v Gorici.⁶³ Do prve svetovne vojne jih je sledilo še 56, članstvo pa je leta 1914 štel skupno 2898 oseb.⁶⁴ Dodatno moč je CMD v deželi dajalo uspešno sodelovanje s političnim društvom Sloga in kasneje društvom Šolski dom, ki sta razvijala podobno strategijo ustanavljanja zasebnih izobraževalnih institucij v Gorici in bližnji okolici. Društvo Sloga je leta 1883 ustanovilo prvi slovenski zasebni otroški vrtec, do konca stoletja pa je z aktivnim delom odprlo še dva vrta in dve osnovni šoli. Leta 1897 je obstoječe zavode prevzelo društvo Šolski dom. Do prve svetovne vojne so v Gorici zgradili štiri izobraževalne institucije, ki jih je društvo uspešno podpiralo. V njih so delovali vrtci, osnovne šole, pripravnice, obrtne šole in celo javno moško učiteljsiše, ki so ga leta 1909 preselili iz Kopra v Gorico. V šolskem letu 1914/15 je osnovne šole Šolskega doma obiskovalo 866, vrtce 134, pripravnici 153 in obrtne šole 149 otrok.⁶⁵ Delovanje društva je finančno in materialno podpirala CMD, ki je na Goriškem in Gradiškem vzporedno tudi sama aktivno krepila slovenski šolski sistem. Med letoma 1888 in 1914 je ustanovila vrtce v Pevmi (1888), Ločniku (1892), Krminu (1909) in na Blanči v Gorici (1911). CMD je ob tem vzdrževala še občinska vrtca v Podgori, ki sta bila ustanovljena v letih 1887 in 1896. Poleg naštetih vrtcev sta pod okrilje družbe spadali še mešani dvorazredni šoli v Krminu (1909) in na Blanči v Gorici (1911).⁶⁶ Vse omenjene izobraževalne institucije so bile ustanovljene na narodno-

57 Vovko, *Mal položi*, str. 103–110.

58 Vovko, *Odborniki*, str. 10.

59 Vovko, *Mal položi*, str. 55–69.

60 Vodopivec, *Od Pohlinove*, str. 111–126.

61 Vovko, *Mal položi*, str. 70–76.

62 Vovko, *Mal položi*, str. 34.

63 Vovko, *Stare podružnice*, str. 77.

64 Vovko, *Mal položi*, str. 159.

65 Vovko, *Mal položi*, str. 29.

66 Vovko, *Stare podružnice*, str. 68–69.

stnem obrobju, v krajih, kjer sta sobivali slovenska in italijanska oziroma furlanska skupnost. Na ta način je bilo tamkajšnjim slovenskim otrokom omogočeno šolanje v maternem jeziku. Slovenski skupnosti je tudi s pomočjo CMD uspelo omejiti pritisk drugih narodnostnih skupin in v veliki meri zaježiti napredujočo asimilacijo, ki je bila značilna predvsem za Gorico, kraški rob in Brda.⁶⁷

VLOGA ŽENSK V DRUŽBI SV. CIRILA IN METODA

CMD je bila ena redkih platform, kjer so lahko ženske vsaj načeloma delovale enakopravno z moškimi. Vovko je izpostavil: »V še zelo patriarhalnem ozračju zadnjega obdobja Avstro-Ogrske je bila CMD s svojim narodno-obrambnim delovanjem, ki ga je zavestno gradila na delovanju žensk, eno prvih okolij, kjer so lahko le-te enakopravno delovale.«⁶⁸ To se je izkazovalo predvsem s spodbujanjem ter omogočanjem ustanavljanja samostojnih ženskih podružnic ter vidnim mestom članic v medijskem in družbenem prostoru. Slovensko ozemlje v tem pogledu ni bilo osamljeno, saj so se ženskam podobne možnosti odpirale tudi drugod po Evropi, osrednji skupni imenovalac pa je bil nacionalizem. Predvsem od sredine 19. stoletja dalje se je vloga žensk pri oblikovanju in utrjevanju narodne zavesti ves čas povečevala. Te spremembe so se izražale predvsem z njihovim vstopom v javno življenje in aktivnosti na narodnoobrambnem, izobraževalnem ter kulturnem področju.⁶⁹ Narodne elite so prepoznale možnosti, ki jih je omogočalo vključevanje žensk v njihova prizadevanja, zaradi česar so jih spodbujale k množični podpori in mobilizaciji pri narodnih projektih (na primer financiranje gradnje zasebnih šol in spomenikov, podpora ekonomskim subjektom) ter vključevanju v kulturna in narodnoobrambna društva,⁷⁰ s čimer je bil ženskam omogočen vstop v javni prostor. To je bilo še toliko bolj pomembno, ker ženskam v obdobju Avstro-Ogrske ni bilo dovoljeno delovati v političnih društvih in organizacijah.⁷¹ V tem pogledu so njihovo mesto v določeni meri nadomestile nacionalistične/narodne organizacije, ki so bile uradno kategorizirane kot nepolitična združenja in so ženskim na široko odprle vrata. Tako so pridobile nov, angažiran kader, ki je pogosto deloval aktivistično na terenu, dodaten finančni priliv in večjo družbeno težo. Hkrati so tovrstne organizacije članice spodbuja-

le k ustanavljanju lastnih društev in podružnic, v katerih so lahko delovale samostojno. CMD je spomladi 1889 goriške Slovenke pozvala k ustanovitvi ženske podružnice, s čimer bi »učinile veliko uslugo družbi in izpolnile, rečem naravnost svojo narodno dolžnost«.⁷²

Vloga in pomen narodne pripadnosti, predvsem v večnarodnostnih okoljih, nista zajela le javnega delovanja žensk, ampak tudi zasebno okolje. S poglobljanjem čuta narodne pripadnosti so ženske v vlogi mater in vzgojiteljic postale nepogrešljiv del narodne skupnosti.⁷³ Od žensk se je zahtevalo, da varujejo narodno identiteto ter prenašajo kulturo in jezik na svoje otroke – naslednje generacije. Od njih se je velikokrat pričakovalo, da bodo varovale etnično čistost s porokami izključno znotraj narodne skupnosti. Tovrstna prizadevanja so se pojavljala pri večini narodnih skupnosti v Avstro-Ogrski.⁷⁴ Narodne elite so jih spodbujale k vzgoji narodno zavednih rodov, še posebej na narodnostno obmejnih področjih.⁷⁵

Prvo narodnoobrambno društvo, ki je v svoje vrste množično vključilo ženske, je bil *Schulverein*. Začetek takšnega delovanja sega v Gradec, kjer so leta 1883 Nemke ustanovile prvo samostojno podružnico. Do konca stoletja se je v *Schulverein* vključilo več tisoč žensk, ki so po celotnem nemškem prostoru, a tudi v narodnostno nehomogenih okoljih osnovala nove podružnice in si zagotovile vidne položaje v Organizaciji.⁷⁶ Ženska podružnica je delovala tudi v Gorici.⁷⁷ Sistem tovrstnega vključevanja so posnemale tudi druge narodne organizacije v državi. V habsburškem okolju so se do konca 19. stoletja v večini nacionalističnih oziroma narodnoobrambnih organizacij ženske uspešno uveljavile, predvsem kot aktivistke za organiziranje dogodkov, zbiranje denarnih sredstev in pridobivanje lokalne podpore za cilje organizacij.⁷⁸

Na Slovenskem je to vlogo prevzela CMD, ki je bila prva slovenska organizacija z množičnim ženskim članstvom. Prepoznala je pomemben dejavnik, s katerim bi lahko razširila svoj vpliv in družbeno vlogo, predvsem z ustanavljanjem novih podružnic, povečanjem finančnih sredstev ter uveljavljanjem svojega narodnega programa tako med ženskim članstvom kot v širši družbi. Ženske so se tako aktivno vključile v proces kre-

67 Marušič, *Prispevek*, str. 107–127.

68 Vovko, *Odborniki*, str. 9.

69 Wenk, *Gendered Representation*, str. 63–77.

70 Judson, *The Gendered*, str. 1–17.

71 Bader Zaar, *Women*, str. 61–63.

72 Soča, 5. 4. 1889, št. 14.

73 Verginella, *Ženska obrobja*, str. 14.

74 Judson, *The Gendered*, str. 5; Malečková, *The Emancipation*, str. 169–170.

75 Verginella, *Ženska obrobja*, str. 117.

76 Judson, *The Gendered*, str. 6–12.

77 Marušič, *Pregled*, str. 184.

78 Judson, *Habsburški imperij*, str. 391.

Razglednica, ki jo je izdala goriška ženska podružnica CMD (Zbirka razglednic Slovenskega šolskega muzeja, inv. št. ZR-823).

pitve in ohranjanja slovenskega šolstva, jezika in kulture. Pomen organizacije za aktiviranje žensk je razviden iz zapisa v časopisu *Slovanski svet*: »Da se je ženstvo začelo brigati za narodnost, gre v prvi vrsti zasluga sl. družbi sv. Cirila in Metoda, ker je tudi nas vsprejela in nam dovolila, da smemo tudi ženske vnemati se za narodne svetinje.«⁷⁹ Ženske so s tem pridobile pomembno vlogo v organizacijskih strukturah CMD in javnem prostoru. Delovale so v mešanih odsekih in podružnicah, posebej aktivno pa v samostojnih podružnicah. Teh je bilo do prve svetovne vojne ustanovljenih 58, tj. dobrih 17 odstotkov vseh, veliko večji pa je bil delež žensk, ki je bil vključen v organizacijo. Ta je leta 1900 dosegel 38,8 odstotka celotnega članstva.⁸⁰ Prva ženska podružnica CMD je bila ustanovljena leta 1887 v Trstu, ki je veljal za eno pomembnejših slovenskih kulturnih in intelektualnih središč. Od tu so prihajali številni vzori in pobude, ki so pomembno vplivali na emancipacijo žensk po celotnem slovenskem prostoru.⁸¹ V tržaškem časopisu *Edinost* je bil leta 1893 objavljen poziv: »Snujte ženske podružnice, kjerkoli jih še ni! Na vse napade odgovorite najboljše, ako še pridnejše nabirate milodare – za naše sirote, za našo kri, za našo bodočnost. Pokažimo svetu, da nismo samo za lepoticje in nečimurnosti, ampak da tudi me lahko pomagamo dobri stvari, da tudi me gojimo vzvišena čustva.«⁸² V mestu se je izoblikovala slovenska ženska izobraženska elita,⁸³ ki se je na prehodu iz 19. v 20. stoletje združevala okoli prvega slovenskega ženskega časopisa *Slovenka*. Časopis je bralke pogosto vabil in pozival k včlanitvi v CMD: »Spomin naših svetih blagovestnikov, katera sta dala našim pradedom

rodno knjigo, rodno azbuko in jih učila slaviti Boga na materinem jeziku, ta spomin vzbudil je k življenju velehalno družbo sv. Cirila in Metoda, ki si je zapisala na svoj prapor: spasiti slovenske materi to, kar je po božje in človeški pravici njeno. Ljubezen k domovini, napreženje vseh narodnih sil k spasenju domovine – te zlate besede ožarile so blestečim svitom naše rodne kraje. Ta luč je vzbudila tudi slovensko žensko. Najsvetejša ideja ljubezni k domovini privela je slovensko ženstvo k zavednosti, in to ženstvo razumelo je migom najsvetejšo in najvzvišenejšo svojo dolžnost.«⁸⁴ Za slovensko okolje je bilo delovanje ženskih podružnic CMD ena začetnih točk, ki je vodila k ženski družbeni in politični enakopravnosti.⁸⁵

DELOVANJE GORIŠKE ŽENSKE PODRUŽNICE CMD NA PODROČJU KULTURE

Na Goriškem in Gradiškem je bila prva samostojna ženska podružnica ustanovljena maja 1889 v Gorici.⁸⁶ Pobudo za ustanovitev je dal profesor na ženskem učiteljsku Vjekoslav Spinčić na srečanju z vidnimi predstavnicami slovenske narodne skupnosti.⁸⁷ Šlo je za eno od starejših ženskih podružnic CMD.⁸⁸ Hkrati je to bila največja ženska podružnica v deželi – do leta 1915 jih je bilo ustanovljenih še 12 – in eno najpomembnejših slovenskih ženskih društev, ki so v mestu delovala pred prvo svetovno vojno. To dokazuje tudi članstvo, ki je leta 1906 preseglo 400 društvenic.⁸⁹ Njen pomen je izpostavil članek v časopisu *Primorski list*: »Goriška ženska podružnica družbe sv.

⁷⁹ *Slovanski svet*, 6. 9. 1895, št. 34.

⁸⁰ Selišnik, *Prihod*, str. 51.

⁸¹ Verginella, *Nacionalna pripadnost*, str. 253–260.

⁸² *Edinost*, 4. 11. 1893, št. 88.

⁸³ Verginella, *Ženske*, str. 133–145.

⁸⁴ *Slovenka*, 16. 1. 1897, št. 2.

⁸⁵ Mihurko, *Evine hčere*, str. 11.

⁸⁶ AST, I. R. Luogotenenza societa, b. I, d. 7300.

⁸⁷ SI AS 622, t. e. 2, d. 911.

⁸⁸ Vovko, *Odborniki*.

⁸⁹ Vovko, *Odborniki*, str. 377.

*Cirila in Metoda je zbor goriškega narodnega ženstva in brez ugovora uzor slovenskemu ženstvu po deželi v narodnem delu. Neumorno deluje za razširjenje in utrjenje šolskega društva ter za pridobitev potrebnih sredstev, bodisi za društveno blagajnico, bodisi za otroške vrte v okolici goriški in v Gorici, ali za narodno šolstvo v glavnem mestu naše deželice.*⁹⁰ Na vodstvenih položajih so se zvrstile ženske, ki so imele veljavo v goriški javnosti – slikarka Avgusta Šantel, grofica Matilda Attems, Amalija Drufovka, Marija Tuma in druge.⁹¹ Podružnica je do prve svetovne vojne delovala zelo uspešno. Med vsemi goriškimi izpostavami CMD ji je uspelo zbrati največ sredstev za organizacijo – v obdobju med ustanovitvijo in prvo svetovno vojno več kot 15.000 kron, kar je bilo okoli 3000 več kot moška goriška podružnica, ki je delovala tri leta dlje, a je imela precej manjše članstvo.⁹²

Čeprav je bil osrednji namen CMD ustanavljanje in vzdrževanje izobraževalne infrastrukture, je njen pomen za slovensko družbo presegal ta vidik. Eden vidnejših elementov javne prisotnosti podružnic so bile raznolike kulturne vsebine, pri čemer so glavnino dela opravile ženske podružnice oziroma njihove članice. Iz poročil in virov je razvidno, da so ženske v družbeni prostor vstopale veliko aktivneje od kolegov, pri čemer je bila najpogostejša oblika organiziranje javnih kulturnih prireditev. Poleg goriške so bile v tem pogledu aktivne tudi podružnice v Ajdovščini, Sežani, Prvačini in Dornberku.⁹³ Namen je bil večplasten. Poleg finančnega, v smislu pridobivanja sredstev za vzdrževanje ambiciozne izobraževalne mreže, sta bila posebej izrazita še širjenje slovenskih in slovanskih kulturnih vsebin ter krepitev slovenske narodne zavesti v lokalnem okolju. Dogodki so imeli pogosto tudi dobrodelni pridih, saj je bil del sredstev namenjen šolski mladini iz socialno ogroženih okolij, večinoma z nakupi oblačil, obutve, hrane ali šolske opreme. Predmete za otroke so izdelovale tudi članice podružnice same.⁹⁴ Ne nazadnje so tovrstne aktivnosti ženskam odprle pot v javni prostor, raznolike organizacijske zadolžitve pa so pozitivno vplivale na njihovo emancipacijo.

Pri povezavi kulturnih vsebin z narodno identiteto je bilo posebej izpostavljeno delovanje med šolsko populacijo. Ta vidik je predstavljen v časopisju ob ustanovitvi goriške ženske podružnice: »Pri odgoji mladine in pri vsem, kar k njej spada, zau-

zimajo prvo mesto. Ako one svojo odgojevalno dolžnost vestno vršijo, potem se nima narod bati za svojo bodočnost.»⁹⁵ Poseben poudarek je bil tako namenjen nastopom za vrtčevske ali osnovnošolske otroke, ki so se šolali v zavodih CMD. Ti so lahko v šolskih okvirih bolje spoznali različne kulturne vsebine – pesmi oziroma leposlovje – ter ob pomoči članic in učiteljic izvajali javne nastope.⁹⁶ Članice so otrokom delile otroško literaturo, večinoma z versko ali narodno vsebino.⁹⁷ Podružnica je v času večdesetletnega delovanja dala velik pomen javni prisotnosti in razvijanju kulturnih vsebin, pri katerih je sodelovala s širšo družbo. Vsako leto je organizirala večjo prireditev z namenom javne predstavitve svojih aktivnosti in zbiranja sredstev za potrebe CMD. Prva prireditev, ki so jo članice pripravile, je potekala novembra 1889.⁹⁸ Zbran znesek z dogodka, ki je imel širši odmev, je obsegal več kot tretjino vseh letnih dohodkov podružnice, namenjen pa je bil za obdaranje otrok.⁹⁹ Decembra 1893 je bil organiziran koncert, ki so ga ob članicah podružnice izvedle pripravnice na goriškem učiteljsišču, sodelovali pa so tudi člani in članice goriške čitalnice. Znesek vstopnine je bil namenjen za božičnico otrokom v vrtcih CMD, ki so konec leta prejeli nova obučala.¹⁰⁰ Konec leta 1897 je podružnica ob ponovnem sodelovanju z goriško čitalnico izvedla dramsko uprizoritev Sketove *Miklove Zale*. Drugi del programa je vseboval več slovenskih narodnih pesmi (na primer *Venec Vodnikovih*, *Nazaj v planinski raj*). Dogodek je doživel velik uspeh, tako da ga je podružnica januarja naslednje leto ponovila.¹⁰¹ Pomen tovrstnih dogodkov je prepoznala tudi širša javnost: »Goriška ženska podružnica je zbor goriškega narodnega ženstva in uzor slovenskemu ženstvu po deželi v narodnem delu, imenom ženskim podružnicam družbe sv. Cirila in Metoda. Neumorno deluje za razširjenjje in utrjenje šolskega društva ter za pridobitev potrebnih sredstev, bodisi za društveno blagajnico, bodisi za otroške vrte v okolici goriški in v Gorici, ali za narodno šolstvo v glavnem mestu naše deželice. Njene veselice in koncerti privabljajo vedno največ občinstva, ker se izredno okusno prirejajo in dajejo lepe dohodke v šolske in vzgojne namene. Efektno srečanje ženske podružnice je prineslo lansko leto 600 gl. čistega dohodka za 'Slogine' zavode. Letošnjo zimo je priredila podružnica koncert, ki se je moral ponoviti. Denarnega uspeha so se veselili otroški vrti, društvo

90 *Primorski list*, 19. 2. 1898, št. 6.

91 Vovko, *Odborniki*, str. 377–378.

92 Vovko, *Podružnice*, str. 92–93.

93 Podrobneje o sežanski ženski podružnici gl. Šatej, *Pri spevek*, str. 575–590.

94 SI AS 622, t. e. 2, d. 911.

95 *Soča*, 24. 5. 1889, št. 21.

96 *Primorec*, 21. 7. 1896, št. 15.

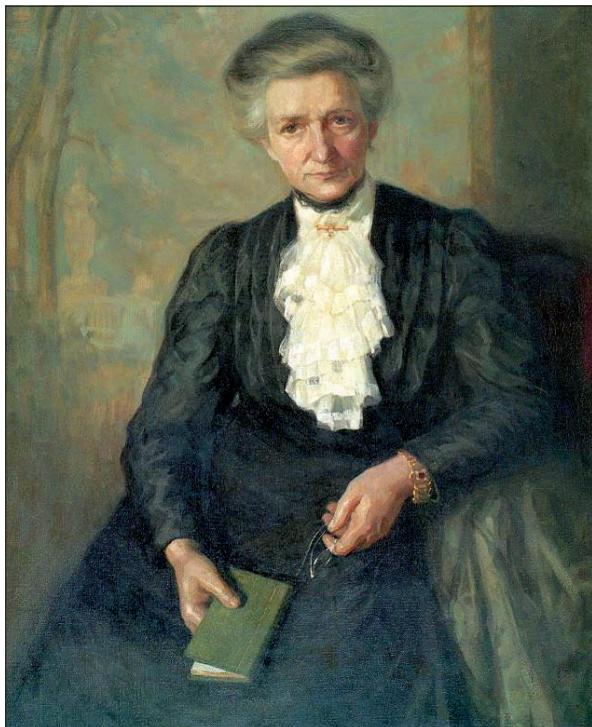
97 SI AS 622, t. e. 1, d. 844.

98 *Soča*, 25. 10. 1889, št. 43.

99 SI AS 622, t. e. 2, d. 911.

100 SI AS 622, t. e. 3, d. 2664.

101 *Soča*, 18. 1. 1898, št. 5.

Portret dolgoletne predsednice goriške ženske podružnice CMD Avguste Šantel st. (wikimedia).

'Sloga' in 'Šolski dom'.¹⁰² Podobni dogodki so se z velikim uspehom nadaljevali tudi v začetku 20. stoletja. Spomladi 1902 je podružnica priredila večji dogodek, ki je vseboval več pevskih točk in dramsko prireditev. Izvedli so glasbena dela slovenskih, čeških in nemških avtorjev ter gledališko uprizoritev Prešernove pesnitve *Krst pri Savici*.¹⁰³

Pomen tovrstnih dogodkov je zadeval več vidikov. Članice so lahko na ta način nadgrajevale svoja zanimanja in znanja ter jih predstavljala v javnem prostoru. Na prehodu iz 19. v 20. stoletje so bile tovrstne možnosti za ženske še razmeroma redke, članice pa so lahko v samostojnih podružnicah same izbirale smer in vsebine, ki so jih želele razvijati. To je v svojih spomnih izpostavila ena vidnejših slovenskih zgodnjih feministk Pavla Hočevar: »Klic Družbe sv. Cirila in Metoda je bil prvi glas, ki je zdramil našo ženo iz narodne brezbrčnosti; nujna posledica tega osveščanja pa je bilo splošno kulturno in v veliki meri tudi socialno probuje naše žene. Prireditve Ciril-Metodovih podružnic so pozvale ženstvo k prvemu javnemu delu. Sodelovanje pri narodnih veseljah, deklamacije, govori in petje, uporabljanje narodnega kolka, kupovanje vžigalic in kavnihi primesi v korist družbe, to vse je klicalo ženo pri ognjišču in knjigi, naj dvigne svojo misel višje in prepoji svoje vsakdanje delo z idealnejšim pogledom. /.../ Žena je prinesla v društvo marsikatero novo misel,

predvsem je razširila društveno področje v dobrodelnem pravcu. Tako se je v okrilju prvih podružnic vzgajal naraščaj za bodoče javne delavke: žene in dekleta so dobile tu prvo pobudo za globlje narodno in socialno osveščanje.«¹⁰⁴ Čeprav se je javno delovanje žensk v veliki meri umeščalo v širši narodni program CMD, je iz zapisov in praktičnega dela razvidno, da članice niso bile zgolj njegove izvajalke. Če se osredotočimo na kulturne in izobraževalne vsebine, so članice pridobivale določeno stopnjo avtonomije ter oblikovale lastne strategije in cilje pri vstopanju v javni prostor. Pri tem so imele pomembno podporo pri vodstvu organizacije, ki je vzpodbujala njihovo angažiranje. Podružnice so poleg tega omogočale dostop do slovenskega časopisja in knjig, predvsem med mlajšimi generacijami. Vzpostavljen je bil neposreden stik z javnostjo, ki je lahko po eni strani spoznala slovenske kulturne vsebine, a se je hkrati podrobneje seznanila tudi s pomenom CMD za Slovenstvo. S tem so se gradile povezave med organizacijo in širšo skupnostjo, posledično pa se je povečevala tudi vloga prve v družbi. Goriška ženska podružnica je imela pri širjenju svojih vsebin močno podporo osrednjih medijev 19. in začetka 20. stoletja – časopisja, ki je pogosto in pozitivno opisovalo delovanje in dogajanje, povezano z javnim delovanjem članic. Te so s tem in podporo širše javnosti dobile potrdilo o uspešnem delu, pridobljene organizacijske izkušnje pa so jim dale temelje, na katerih so lahko gradile pot do družbene enakopravnosti.

SKLEP

Kultura je imela pri utrjevanju narodne zavesti za slovensko skupnost v obdobju Avstro-Ogrske velik pomen. Slovenska narodna elita je kulturne vsebine širila na različne načine, pri čemer so pomembno platformo predstavljala različna društva, predvsem čitalnice. Z javnimi prireditvami, predavanji, izobraževanji, ustanavljanjem knjižnic in drugimi pobudami so društva pri slovenski skupnosti širila narodne ideje ter dvigala raven izobrazbe. Poleg kulturnih institucij so se v ta okvir vključevala tudi društva, katerih delokrog je bil primarno usmerjen drugam. Med njimi je bila CMD, ki je odigrala pomembno vlogo na področju vzpostavljanja in krepitve slovenske izobraževalne infrastrukture. CMD se je posluževala izvajanja javnih kulturnih dogodkov predvsem za pridobivanje finančnih sredstev, ki jih je lahko investirala v svoje projekte na področju šolstva, za dvig prepoznavnosti svojega delovanja v družbi in angažiranje družbe v narodnem

¹⁰² Soča, II. 2. 1898, št. 12.

¹⁰³ Gorica, 19. 4. 1902, št. 31.

¹⁰⁴ Hočevar, Spomnimo se, str. 69.

smislu. Na področju javnih kulturnih dejavnosti CMD so pomembno prispevale predvsem njene ženske podružnice. Med njimi je bila tudi goriška ženska podružnica, ki je uspešno delovala na prehodu iz 19. v 20. stoletje. V sodelovanju z nekaterimi drugimi lokalnimi institucijami je vsako leto organizirala javne dogodke. Tako so pomembno pripomogli k uspehom v okolju, v katerem se je slovenska skupnost soočala z narodnostnimi pritiski in ovirami. Javno žensko angažiranje je imelo še dodaten pomen, saj je pomembno vplivalo na žensko emancipacijo. Članice so se lahko lažje aktivno udeleževale v javnem prostoru, pridobile številne uporabne vodstvene in organizacijske izkušnje ter bile pogosto prisotne v osrednjih medijih. Pridobljene izkušnje so lahko učinkovito uporabile za uspešnejše delo pri boju za druge družbene in politične pravice.

FINANCIRANJE

Prispevek je nastal v okviru projektov *Razvoj slovenske kulture v Gorici v obdobju pred prvo svetovno vojno*, ki ga je financiral Urad Republike Slovenije za Slovence v zamejstvu in po svetu, ter J6-60110 *Ženski narodni aktivizem: delovanje ženskih podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda na slovenskih narodnih mejah ter raziskovalnega programa P5-0409 Razsežnosti slovenstva med lokalnim in globalnim v začetku tretjega tisočletja*, ki jih financira ARIS iz državnega proračuna.

IZJAVA O DOSTOPNOSTI PODATKOV

Podatki, na katerih temelji ta članek, so na voljo v članku oziroma dosegljivi prek citirane bibliografije.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

AST– Archivio di Stato di Trieste
Fond I. R. Luogotenenza societa

SI AS – Arhiv Republike Slovenije
AS 622, Družba sv. Cirila in Metoda v Ljubljani

ČASOPISI

Edinost, 1893.
Gorica, 1902.
Primorec, 1896.
Primorski list, 1898.
Slovanski svet, 1895.
Slovenka, 1897.
Soča, 1889, 1898.

TISKANI VIRI

Osnovne pravila slavjanskiga bravniga društva v Gorici.
In Laibach: gedruckt bei Joseph Blasnik, 1848.

LITERATURA

- Bader-Zaar, Birgitta: *Women in Austrian Politics, 1890–1934: Goals and Visions. Austrian Women in the Nineteenth and Twentieth Centuries: Cross-disciplinary Perspectives* (ur. David F. Good, Margarete Grandner, Mary Jo Maynes). Providence, Oxford: Berghahn Books, 1996, str. 59–90.
- Batič, Matic: »Paradies am Isonzo«: delovanje Heinricha Moritza Penna (1838–1918) v Gorici. *Kronika* 69, 2021, št. 1, str. 89–104.
- Baudouin de Courtenay, Jan Nieciśław Ignacy: *Nektere opazke ruskega profesorja*. Gorica: Paternolli, 1873.
- Bratuž, Lojzka: Razcvet slovenske kulture v Gorici. *Od Maribora do Trsta: 1850–1914: zbornik referatov* (ur. Darko Friš, Franc Rozman). Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998, str. 161–168.
- Creating the Other: Ethnic Conflict and Nationalism in Habsburg Central Europe* (ur. Nancy M. Wingfield). New York; Oxford: Berghahn Books, 2004.
- Devetak, Robert: Boj za slovenske šole in delovanje ženskih podružnic Družbe svetega Cirila in Metoda na Goriškem in Gradiškem v obdobju pred prvo svetovno vojno. *Zgodovinski časopis* 74, 2020, št. 3–4, str. 360–387.
- Devetak, Robert: Razvoj slovenske prisotnosti v goriškem javnem prostoru pred prvo svetovno vojno. *Zgodovinski časopis* 77, 2023, št. 3–4, str. 380–404. DOI: <https://doi.org/10.56420/Zgodovinskicasopis.2023.3-4.05>
- Devetak, Robert: Vzpostavljjanje slovenske narodne identitete na primeru trga Kanal v 60. in 70. letih 19. stoletja. *Kolektivne identitete skozi prizmo zgodovine dolgega trajanja: slovenski pogledi* (ur. Vanja Kočevar). Ljubljana: Založba ZRC, 2022, str. 491–515. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610506423>
- Dović, Marijan: Nation and Commemoration: Cultural Saints and National Pantheons. *Religiographies* 2, 2023, št. 2, str. 58–75.
- Fabi, Lucio: *Storia di Gorizia*. Padova: Poligrafo, 1991.
- Gabršček, Andrej: *Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črte*, knj. II. Ljubljana: Ti-skarna »Slovenija«, 1934.
- Hočevar, Pavla: Spomnimo se... *Koledar Družbe sv. Cirila in Metoda v Ljubljani za navadno leto 1935*. V Ljubljani: Družba sv. Cirila in Metoda, 1934, str. 68–70.
- Hroch, Miroslav: *European Nations: Explaining Their Formation*. London; New York: Verso, 2015.
- Hutchinson, John: Myth Against Myth: The Nation as Ethnic Overlay. *History and National Destiny: Ethnoscience and its Critics* (ur. Monserrat Guibernau, John Hutchinson). Oxford: Blackwell, cop. 2004, str. 109–123.
- Inzko, Valentin in Smolik, Marijan in Marušič, Branko: *Družba sv. Mohorja: Celovška, Celjska in Goriška Mohorjeva v slovenskem kulturnem prostoru: (1851–1995)*. Celje, Celovec, Gorica: Mohorjeve družbe, 1996.

- Jezernik, Božidar: Kralj Matjaž in transformativna moč domišljije. *Močni, modri in dobri: junaki v slovenski folklori* (ur. Božidar Jezernik, Ingrid Slavec Gradišnik). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2019, str. 61–88. DOI: <https://doi.org/10.4312/9789610602637>
- Jezernik, Božidar: Veliki može in razvoj slovenskega narodnega vprašanja. *Heroji in slavne osebnosti na Slovenskem* (ur. Božidar Jezernik). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013, str. 7–25.
- Judson, Pieter M.: Do Multiple Languages Mean a Multicultural Society?: Nationalist »Frontiers« in Rural Austria, 1880–1918. *Understanding Multiculturalism: The Habsburg Central European Experience* (ur. Johannes Feichtinger, Gary B. Cohen). New York, Oxford: Berghahn Books, 2014, str. 61–82.
- Judson, Pieter M.: *Habsburški imperij: nova zgodovina*. Ljubljana: Sophia, 2018.
- Judson, Pieter M.: The Gendered Politics of German Nationalism in Austria, 1880–1900. *Austrian women in the nineteenth and twentieth centuries: cross-disciplinary perspectives* (ur. David F. Good, Margarete Grandner, Mary Jo Maynes). Providence, Oxford: Berghahn Books, 1996, str. 1–17.
- Kavrečič, Petra in Šuligoj, Metod: Začetki organiziranja razvoja zdravstvenega turizma v Pokneženi grofiji Goriško-Gradiški. *Zgodovinski časopis* 72, 2018, št. 1–2, str. 126–144.
- Makuc, Neva: Podoba zdravega goriškega okolja ter »avstrijska Nica« med razsvetljenstvom in nacionalizmi. *Kronika* 72, 2024, št. 1, str. 65–76. DOI: <https://doi.org/10.56420/Kronika.72.1.05>
- Malečková, Jitka: Nationalizing Women and Engendering the Nation: The Czech National Movement. *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century* (ur. Ida Blom, Karen Hagemann, Catherine Hall). Oxford, New York: Berg, 2000, str. 293–310.
- Malečková, Jitka: The Emancipation of Women for the Benefit of the Nation: The Czech Women's Movement. *Women's emancipation movements in the nineteenth century: a European perspective* (ur. Sylvia Paetschek, Bianka Pietrow-Ennker). Stanford: Stanford University Press, 2006, str. 167–188.
- Marušič, Branko: »Al Gorica živi večidel od slovenskih pridelkov...«. *Slovenska kronika XIX. stoletja, knj. I: 1800–1860* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 334–335.
- Marušič, Branko: Ljudsko štetje 31. decembra leta 1910 na Goriškem. *Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910: jezik, narodnost, meja* (ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc, Matija Godeša). Ljubljana: Založba ZRC, 2012, str. 77–86. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612545987>
- Marušič, Branko: Pregled društvene dejavnosti v Avstrijskem primorju (1848–1918). *Annales. Series historia et sociologia* 9, 1999, št. 2, str. 163–192. <https://zdpj.si/wp-content/uploads/1999/07/Annales-16-99-PDF-A.pdf>
- Marušič, Branko: *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- Marušič, Branko: Prispevek k poznavanju narodnostnih razmer v Brdih: ob 140-letnici briškega tabora. *Brda in Brici: o ljudeh, zgodovini, jeziku, bédni umetnosti, stavbarstvu in rastlinstvu Brd* (ur. Danila Zuljan Kumar, Tanja Gomiršek). Dobrovo: Občina Brda, 2013, str. 107–128.
- Marušič, Branko: *Sosed o sosedu: prispevki k zgodovini slovensko-italijanskega sožitja*. Trst: ZTT, 2012.
- Matić, Dragan: Čitalnice, »valilnice« slovenskih kulturnih ustanov. *Slovenska kronika XIX. stoletja, knj. II 1861–1883* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 25–27.
- Mihurko, Katja: *Evine hčere: konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848–1902*. Nova Gorica: Univerza, 2009.
- Mosse, George Lachman: *The nationalization of the masses: political symbolism and mass movements in Germany from the Napoleonic wars through the Third Reich*. New York: New American Library, cop. 1977.
- Ottocento Goriziano (1815–1915): *Una città che si trasforma* (ur. Lucia Pillon). Gorizia: Editrice Goriziana, 1991.
- Rupel, Aldo: Organiziranost slovenske narodne skupnosti v Gorici. *Gorizia 1001–2001: Slovenci v Gorici* (ur. Aldo Rupel). Gorica: SLORI, 2002, str. 160–191.
- Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*. Nova Gorica: Jutro, 1997.
- Schulze, Hagen: *Država in nacija v evropski zgodovini*. Ljubljana: Založba /cf, 2003.
- Selišnik, Irena: *Prihod žensk na oder slovenske politike*. Ljubljana: Sophia, 2008.
- Šatej, Barbara: Prispevek k delovanju sežanske ženske podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda. *Kronika* 63, 2015, št. 3 (Iz zgodovine Krasa), str. 575–590.
- Tavčar, Lidija: *Poskus rekonstrukcije neuresničenega slovenskega Narodnega muzeja v Gorici: 1910–1914*. Ljubljana: Založba ZRC, 2023. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789610507574>
- Verginella, Marta: Nacionalna pripadnost žensk in njihovo delovanje na nacionalnem obrobju. *Jeziki, identitete, pripadnosti med središči in obrobji: v počastitev 500. obletnice rojstva Primoža Trubarja* (ur. Kozma Ahačič, Petra Testen Koren). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 253–262.
- Verginella, Marta: Slovene Mapping of Urban Centres in the Austrian Littoral in the Nineteenth and Twentieth Centuries. *Borderlands of Memory: Adriatic and Central European Perspectives* (ur. Borut Klab-

- jan). Oxford [etc.]: P. Lang, cop., 2019, str. 33–57.
- Verginella, Marta: *Ženska obrobja: vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta, 2006.
- Verginella, Marta: *Ženske med nacionalnim angažmajem in bojem za žensko emancipacijo. Slovenke v Trstu na prehodu iz 19. v 20. stoletje. Frauen. Männer: Universitäten, univerze, università Klagenfurt Koper Ljubljana Maribor Trieste Udine* (ur. Tina Bahovec). Celovec: Drava, cop. 2007, str. 133–145.
- Vodopivec, Peter: Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje: prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostoru (1848–1900). *Zgodovina za vse* 1, 1994, št. 2, str. 30–44.
- Vodopivec, Peter: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Vovko, Andrej: *Mal položi dar ---: portret slovenske narodnoobrambne šolske organizacije Družbe sv. Cirila in Metoda: 1885–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1994.
- Vovko, Andrej: *Odborniki in članstvo podružnic Družbe sv. Cirila in Metoda 1885–1918*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2004.
- Vovko, Andrej: Podružnice »Družbe Sv. Cirila in Metoda« na Goriškem, ustanovljene po letu 1907. *Goriški letnik*, 1981, št. 8, str. 71–97.
- Vovko, Andrej: Severnoameriške podružnice družbe sv. Cirila in Metoda do prve svetovne vojne. *Kronika* 35, 1987, št. 1–2, str. 48–55.
- Vovko, Andrej: Stare podružnice »Družbe sv. Cirila in Metoda« na Goriškem v letih 1885–1918. *Goriški letnik*, 1979, št. 6, str. 67–83.
- Wenk, Silke: Gendered Representation of the Nation's Past and Future. *Gendered Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century* (ur. Ida Blom, Karen Hagemann, Catherine Hall). Oxford, New York: Berg, 2000, str. 63–77.
- Yuval-Davis, Nira: *Spol in nacija*. Ljubljana: Sophia, 2009.
- Zgodovinski pogledi na zadnje državno ljudsko štetje v avstrijskem Primorju 1910: jezik, narodnost, meja* (ur. Barbara Šterbenc Svetina, Petra Kolenc, Matija Godeša). Ljubljana: Založba ZRC, 2012. DOI: <https://doi.org/10.3986/9789612545987>

SUMMARY

Gorizia-based Women's Branch of the St Cyril and Methodius Society and Its Public Cultural Engagement

The article focuses on the public cultural engagement of the Gorizia-based women's branch of the St Cyril and Methodius Society in the years leading up to the First World War. During the period of national conflicts that

shook Austria–Hungary at the turn of the twentieth century, culture was an important building block of Slovenian national consciousness. The Slovenian national elite paid particular attention to this aspect and systematically developed a network of various cultural societies. By organizing public events, lectures, and training, founding libraries, as well as through a multitude of other initiatives, societies strengthened national consciousness in the Slovenian community and raised the level of education. In addition to cultural institutions, this framework encompassed societies whose scope of activities was primarily directed elsewhere. Among them was also the St Cyril and Methodius Society, which played a pivotal role in establishing and strengthening Slovenian educational infrastructure. This central Slovenian national defence organization in Austria–Hungary founded numerous branch offices throughout most of the Slovenian national territory. What made it particularly valuable was the high percentage of female membership, which also established independent branches and actively participated in public life. The Gorizia branch was one of its most notable organizations. In the period of Austria–Hungary, the town of Gorizia was a multinational centre in the crown land of Gorizia and Gradisca. During the period of nationalisms, the coexistence of the Slovenian, Italian, Friuli, and German communities gave rise to frequent conflicts. The Italian national elite, which held political power, used several levers to prevent the Slovenian community from being granted linguistic equality. The policy proved most effective in education, where the Slovenian community was denied the right to obtain a public Slovenian school in town; Slovenian cultural initiatives faced similar challenges. With its focus primarily on establishing private kindergartens and schools in Gorizia and its surroundings, the St Cyril and Methodius Society managed, at least in part, to compensate for the lack of Slovenian public education. Much of its success within the local environment was owed to its female branch, which was founded in 1889 and established itself as the nexus of Gorizia women's national and cultural engagement. Women promoted the organization by holding a variety of charity and cultural events, such as concerts and plays. These served several different purposes, for example, providing opportunities to collect funds for Slovenian schools, promoting Slovenian culture, and strengthening Slovenian national consciousness among the wider public. Through their civic involvement, women obtained valuable organizational experience as well as greater public recognizability, which further contributed to their gradual emancipation.

ANDREJKA ŠČUKOV^{*}

Naselbinska dediščina v Goriških brdih na primeru vrednotenja naselij Biljana in Fojana

IZVLEČEK

Prispevek ponuja vpogled v spomeniškovarstveno metodo vrednotenja naselij na primeru dveh izbranih naselij, Biljane in Fojane, v Goriških brdih. Vrednotenje je bilo opravljeno za namen priprave predloga za vpis enote dediščine v Register nepremične dediščine in za zavarovanje naselij v okviru prostorskega načrta občine Brda. V Goriških brdih ima status registrirane naselbinske dediščine devet naselij, od katerih sta Šmartno in Slapnik z Odlokom o razglasitvi za kulturni spomenik razglašena za spomenik lokalnega pomena.

KLJUČNE BESEDE

Goriška brda, naselbinska dediščina, vrednotenje, Silverio de Baguer, Fojana, Biljana

ABSTRACT

SETTLEMENT HERITAGE IN THE GORIŠKA BRDA REGION IN THE CASE OF BILJANA AND FOJANA SETTLEMENT HERITAGE ASSESSMENT

The article provides an insight into the conservation method of heritage settlement assessment in the case of Biljana and Fojana in the Goriška Brda region. The assessments were conducted with the aim of drawing up the proposal to include the heritage units in the Register of Immovable Heritage and to protect the settlements within the framework of the Goriška Brda municipality's zoning plan. Nine settlements in the Goriška Brda hold the status of registered heritage settlement, with Šmartno and Slapnik officially declared as cultural monuments of local importance.

KEYWORDS

Goriška Brda, settlement heritage, assessment, Silverio de Baguer, Fojana, Biljana

^{*} univ. dipl. etnol. in soc., konservatorska svetnica, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Nova Gorica, Nova Gorica, andrejka.scukovt@zvkd.si, ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7994-9468>

UVOD

Članek je nastal na podlagi ugotavljanja pomena naselij v Goriških brdih za pripravo predloga za vpis v Register nepremične dediščine,¹ ki je osrednja zbirka podatkov o dediščini v Sloveniji in ga pri ministrstvu za kulturo vodijo zaradi informacijske podpore v okviru izvajanja varstva dediščine. Nepremičnina z vpisom v register dediščine še ne pridobi pravnega varstva, ampak to storimo z aktom o razglasitvi za kulturni spomenik lokalnega ali državnega pomena ter določitvijo varstvenega območja dediščine (VOD) ali varstvenega režima v občinskem prostorskem aktu (OPN).

Izhodišče za ocenjevanje in vrednotenje naselij v Brdih je bila metodologija *Numerično vrednotenje naselbinske dediščine za pripravo predloga za vpis v Register nepremične kulturne dediščine*,² ki je delovni pripomoček za interdisciplinarno določanje registrirane naselbinske dediščine in uveljavljena spomeniška delovna metoda za ocenjevanje naselij. Metodologija je rezultat dela več strokovnih komisij in delovnih skupin v okviru Zavoda za varstvo kulturne dediščine (ZVKDS).

Vpogled v spomeniškovarstveno metodo vrednotenja naselij je v članku predstavljen na primeru dveh izbranih naselij, Biljana in Fojana, v Goriških brdih. Njuno vrednotenje za pripravo predloga za vpis v register dediščine in potrebe prostorskega načrta občine Brda je potekalo tako, da smo najprej pregledali obstoječe vire in literaturo. Zatem smo izvedli več terenskih obiskov, pregledali razpoložljive katastre ter izvedli primerjalno analizo razpoložljivih kartografskih podlag. Poseben poudarek je bil namenjen branju dnevnika grofa Silveria de Baguerja (1838–1927),³ ki je imel posest v Biljani in Fojani.

METODOLOGIJA

Pri vrednotenju Biljane in Fojane smo ugotavljali pomen avtentičnosti in ohranjenosti naselja, kontinuiteto in razvojne faze poselitve, ohranjenost tipologije stavb, zgodovinsko pričevalnost ter prepoznavnost v vizualnem in fizičnem prostoru. Pred vrednotenjem obravnavanih naselij sta bili v register dediščine v Biljani vpisani dve

enoti nepremične dediščine (župnijska cerkev sv. Mihaela in kmečki dvorec »U Dorišču«), v Fojani pa tri enote (pokopališka cerkev sv. Duha, župnijska cerkev sv. Florijana in znamenje v vasi).

Pri preučevanju in analizi obeh naselij sta bila v pomoč t. i. vojaški zemljevid s konca 18. stoletja in kataster iz prve četrtine 19. stoletja. Vojaški zemljevid, ki je nastal v letih 1763–1787, je eden najzgodnejših zemljevidov za Goriška brda, ki posreduje informacije o legi in velikosti naselij, trdnosti zgradb in mreži obstoječih poti.⁴ Sledi mu natančnejši franciscejski kataster iz prve četrtine 19. stoletja (1812) s popravki v naslednjih desetletjih,⁵ ki poleg vpogleda v naselbino posreduje informacije o obsegu obdelovalnih površin: vinogradov, njiv, pašnikov in sadovnjakov.

V okviru raziskave je bilo opravljeno delo na terenu in pregledano fotografsko gradivo Slovenskega etnografskega muzeja iz leta 1953, ko so sodelavci muzeja med 1. in 31. avgustom popisovali in raziskovali način življenja v Brdih.

GEOGRAFSKA IN ZGODOVINSKA UMESTITEV GORIŠKIH BRD⁶

Ohranjene naselbinske sledi v Brdih pričajo o poselitvi človeka v drugem tisočletju pr. n. št. Na območju Golega Brda so prazgodovinski ljudje svoja bivališča postavili na poravnanih terasah prisojnega pobočja hriba. V obdobju Rimljanov so bili briški griči že intenzivno poseljeni, kar potrjuje najdba rimskega novca iz Šmartnega in lončarsko-opekarski kompleks v Neblem, kjer so izdelovali posodje in gradbene izdelke za potrebe lokalnega prebivalstva.⁷

Briška naselja so se večinoma izoblikovala med 12. in 14. stoletjem. Ohranjeni dvorec na Dobrovem, vila v Vipolžah ter edino ohranjeno utrjeno naselje Šmartno so imeli tudi obrambno nalogo. Pri Sv. Križu nad Kojškim so ohranjeni ostanki tabora iz turških vpadov.⁸

1 V nadaljevanju register dediščine.

2 Vrednotenje, 2007.

3 GM, Cronaca l'amministrazione vi sotto la mia direzione ipiando coll'anno 1880, scritta da me nel 1896 - Silverio de Baguer. Fotokopije gospodarskega dnevnika grofa Silveria de Baguerja hranijo v Goriškem muzeju. Kronika je urejena po posameznih geslih in pisana v italijanskem jeziku. Obsega 769 strani, ki pa niso vse urejene/oštevilčene po vrstnem redu. Obsežno rokopisno gradivo grofa Silveria de Baguerja do danes še ni bilo uradno objavljeno. Navedeni citati in prevodi so avtoričino delo.

4 *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, zvezek 3: sekcija 181.

5 ASG, Mappe originali della Comune di Bigliana.

6 Območje občine Brda sodi v goriško statistično regijo. Za ime pokrajine sta v rabi izraza Brda in Goriška brda. V stroki se je uveljavil geografski pojem Goriška brda, ki naj bi natančneje zamejil lego pokrajine in se tako ločil od drugih vinogradniških območij. V članku bom uporabila ime pokrajine Brda, kot je v rabi pri lokalnem prebivalstvu.

7 Bratina et al., *Briška hiša*, str. 20–25.

8 Najstarejše omembe krajev območja so: Dolnje Cero (1147), Kojško (1135), Biljana (1205), Fojana (1188) ter Šmartno (1323) (Bizjak et al., *Historična topografija Primorske*). Naslednje omembe Šmartnega sledijo v letih 1317, 1324 in 1337. Leta 1512 je Šmartno prvič omenjeno kot tabor, kar sodi v čas beneško-habsburških vojn (1508–1521 in 1615–1617) (Höfler, *Historična topografija*, str. 58–60; Bratina et al., *Briška hiša*, str. 80).

Briška krajina z vasjo Kozana
(foto: Andrejka Ščukovt, 2023).

Slovenski zgodovinar in geograf Simon Rutar (1851–1903) je v drugi polovici 19. stoletja pokrajinske značilnosti Brd opisal takole: »Pod Plavimi postane Soška dolina zopet neprijazna ali pri Solkanu odpre se nov svet. Na desni strani se opazijo parčni nasadi pri Štmavru in dalje proti zahodu se širijo prijetna Brda, vsa polna trt in sadnega drevja. / ... /. Čisti zrak okrepuje človeka in njegovo oko razveseljujejo prijazne hiše z ličnimi cerkvami, katere se raz vsak grič bele. In mnogo številne razvaline nekdanjih gradov (zlasti v Vipolžah, Višnjeviku in na Korminski gori) spominjajo nekdanjih viteških časov, ko je bilo podložno ljudstvo hudo tlačeno.«⁹

V Brdih je danes 45 vasi in zaselkov. Po površini je (naj)večje naselje Dobrovo, ki je tudi občinsko središče. Vasi in zaselki imajo podeželski značaj ter ležijo po gričih, razglednih slemenih in na prisojnih legah, ločeni pa so z vmesnimi grapami, dolinami ali gozdovi. Obcestnih naselij, ki ležijo v bolj ravninskem delu Brd, je najmanj. Devet naselij ima status naselbinske dediščine.¹⁰

Geograf Svetozar Ilešič (1907–1985), avtor pomembnih znanstvenih del in šolskih geografskih učbenikov, navaja, da v Brdih prevladujejo strnjena naselja. To trditev podkrepi s statističnimi podatki: »63 % vseh hiš je v sklenjenih vaseh. Seveda so to povečini manjše vasice, tako da odpade na vsa naselja z manj kot 25 hišami celo 57 % vseh hiš. Kakor nam pokaže naša karta, prevladuje strnjenost posebno

v osrednjem briškem predelu, v nekdanji občini Biljana in Šmartno-Kojsko.«¹¹

Glede na statistične podatke je leta 2024 v občini Brda živelo 5560 prebivalcev. Po številu prebivalcev se med slovenskimi občinami Brda uvršča na 96. mesto. Na kvadratnem kilometru površine občine živi povprečno 77 prebivalcev. Gostota prebivalstva je v Brdih manjša od povprečja na ravni države, ki znaša 105 prebivalcev na kvadratni kilometer.¹² »Le na Dobrovem, v Kozani in Vipolžah je živelo več kot 300 ljudi; leta 1991 sta se tej skupini pridružili naselji Kojsko in Gornje Cerovo.«¹³

Gričevnata pokrajina Goriška brda, ki je razdeljena na 15 katastrskih občin, je del geografskega območja Posočja ter leži ob meji med Slovenijo in Italijo. Domačini Brda delijo na Zgornja brda, ki se raztezajo severno od osrednjega gričevja in se stikajo s podnožjem predalpskega sveta, ter Spodnja brda na jugu, ki so znana po položnejših gričih, posejanih predvsem z vinogradi, oljčniki ter sadnimi drevesi. Briška naselja uvrščamo v tri tipe: gručasta, razložena in obcestna. Večina vasi in zaselkov leži na griču ali po hrbtu slemena. To so tudi najstarejše naselbine, ki so se izoblikovale v strnjeno gručo. Skoraj vsa naselja poudarja sakralni objekt z lego v vaškem jedru ali na robu slemena. Najgostejša poselitev je značilna za osrednji del Brd. Najredkeje so poseljena Zgornja brda.

Podobno kot za Vipavsko dolino je za Spodnja brda značilna gradnja v stavbnih nizih, z dodaja-

⁹ Rutar, *Poknežena grofija*, str. 4.

¹⁰ Šmartno v Brdih – vas, EID I-00753; Slapnik – vas, EID I-04760; Brezovk – zaselek Dolenji Brezovk, EID I-23313; Biljana – vas, EID I-16070; Imenje – del vasi Dolenji Konec, EID I-16071; Kozana – vas, EID I-16073; Krasno – vas, EID I-16074; Medana – vas, EID I-16075; Vedrijan – vas, EID I-16076.

¹¹ Ilešič, *Kmečka naselja*, str. 231.

¹² <https://www.stat.si/obcine/sl/Municip/Index/12>, dostopno 29. 3. 2026.

¹³ Ažman Momirski et al., *Terasirana pokrajina Goriških brd*, str. 32.

njem stavb – adicijo – ali z organizacijo stavb okrog zaprtega dvorišča. Posebna oblika stavbarstva so kmečki dvorci.¹⁴ Gre za »posamezne kmečke pristave, ki so se pojavile sočasno z razvojem zaprtega tipa domačij in z nazadovanjem pomena vloge taborsko strnjenih naselij. Pristave so v posameznih primerih sčasoma prerasle v jedra poznejših zaselkov.«¹⁵

Vsako naselbinsko strukturo označujeta prostor in čas. Naselja so se izoblikovala spontano in nenačrtovano. Za stalno naselitev sta morala biti zagotovljena vsaj dva osnovna pogoja – plodna zemlja z ugodnim bivalnim okoljem in dostop do vode. Ob naselitvi so upoštevali ustrezno lego terena, možnost obrambe in prometne povezave. Na način gradnje stavb so vplivale naravne danosti, kot sta relief in razpoložljiv gradbeni material. Zaradi burje so bivališča postavili tako, da so se z zadnjimi hišnimi pročelji obrnili proč od vetra in upoštevali osončenost v bivalnem delu stavbe. Tradicionalna briška hiša je bila do sredine 20. stoletja povezana z načinom življenja, ki je temeljil na delu na kmetiji oziroma obdelovanju zemlje.

KOLONAT V BRDIH – DE BAGUERJEV ODNOS DO KOLONOV

Pri analizi in vrednotenju naselij v Brdih ne moremo mimo lastniškega in pridelovalnega kmetijskega sistema – kolonata (imenovanega tudi zakup). Patent o kmečki odvezi leta 1848 kolonskega razmerja ni priznal za tlačanskega, saj je bil tlačan osebno odvisen od gospoda in je moral za obdelovanje svoje zemlje (kmetije) plačevati dajatve ter opravljati fizično delo – tlako. Kolonat je veljal za civilnopravno razmerje, v katerem sta se združevala zakup in zakupna pogodba: kolon je obdeloval zemljo v lasti veleposestnika in si z njim delil pridelek. V Brdih se je kolonat obdržal do sredine 20. stoletja in pomembno vplival na obstoj tamkajšnjega vinogradništva. Poleg veleposestnikov so bili v Brdih lastniki premoženja župnije, veliki kmetje, nekdanji fevdalci in v prvi polovici 20. stoletja denarni zavodi oziroma banke. Koloni so v najem dobili obdelovalno zemljo, hišo, gospodarske stavbe in pripomočke za obdelovanje zemlje. Kolonske kmetije so se največ ukvarjale z vinogradništvom in sadjarstvom.¹⁶

V drugi polovici 18. stoletja je bilo v ravninskem delu Goriške grofije, razen območja okrog Svetega (Vipavskega) Križa, zakupno razmerje zelo razširjeno. Koloni so lahko imeli svojo živino, niso pa bili lastniki koč, v katerih so živeli. Imeli so pravico kadar koli zapustiti kolonsko razmerje, ker razen v poljedelstvu niso bili nikomur podrejeni. Ker pa so bili koloni iz Goriškega in Gradiškega, še posebno tisti z območja Brd, pogosto v negotovem položaju glede trajanja kolonskega razmerja oziroma kolonskih pogodb, so mnogi bežali na ozemlje Beneške republike.¹⁷

O kolonskem razmerju med lastniki zemljišč in kmeti ter delitvi pridelka v Goriško-Gradiški grofiji je poročal tudi Rutar: »Ob enem sklepa ž njim vsako leto pogodbo, koliko najemnina mu bo plačeval v denarjih in koliko v pridelkih. Sadje in vino si navadno delita posestnik in kolon vsak na polovico. Za travnike in močvirja se plačuje najemnina v denarjih, ravno tako za stanovanje. Svoj dolg poravnjuje kolon z delom ali pa s svojo polovico vina. Najubožnejši so koloni v nizki ravnini blizu morja takoimenovani sotani, ker dobivajo v najem le prav malo zemlje (10–15 arov) in nimajo skoro nič živine. Zato ne morejo zemlje zadostno obdelovati, živijo zelo siromašno, radi prosjačijo in kradejo.«¹⁸

Današnje poznavanje kolonata in življenja kolonov s konca 19. in začetka 20. stoletja osvetljuje tudi rokopisni dnevnik *Cronaca l'amministrazione* plemiškega posestnika, grofa Silveria de Baguerja. De Baguer se je »začel posvečati upravljanju posestev družine Catterini po poroki 25. junija 1872 s Cecilio Catterini-Erzberg, edino naslednico goriške družine, ki je imela poleg dvorca na Catterinijevem trgu v lasti obširna posestva z graščino na Blankižu pri Mošu (it. Mossa) ter posestva z gradom na Dobrovem v Goriških brdih.«¹⁹ Leta 1896 je De Baguer »vso zemljo s kolonskimi kmetijami, povezanimi s kolonskimi pogodbami, in svoje dvorce vodil s posebno vnemo.«²⁰ De Baguerjeva Kronika je neke vrste gospodarski dnevnik in upravni zapisnik, v katerem je grof natančno dokumentiral svoje posesti ter kleti,²¹ podatke pa je uporabil od leta 1880 naprej.²²

V poglavju Koloni (*Coloni*) de Baguer navaja, da imajo koloni v zakupu njegova zemljišča in stavbe v Biljani, Fojani, Blankižu, Moši, na Dobrovem in Kojskem, ter jih poimensko navede. Obvezna dajatev²³ kolonov so bili vino, dva denarja,

14 Kmečki dvorec je socialna oznaka za poseben tip stavbe, ki je v Sloveniji od 16. do 19. stoletja pripadal premožnejšim slojem v vaškem prostoru. Kmečki dvorec je sorazmerno velika zidana stavba, ki je po dimenzijah in stavbnih členih primerljiva s skromnejšimi grajskimi stavbami (Sedej, *Kmečki dvorci na Slovenskem*, str. 71).

15 Ažman Momirski et al., *Terasirana pokrajina Goriških brd*, str. 51.

16 Keršič, Kolon in gospodar, str. 97.

17 Štih, Kmečko prebivalstvo, str. 311.

18 Rutar, *Poknežena grofija*, str. 69.

19 Gomiršek, Vpliv, str. 234.

20 Zorzut in Zorzut, *Svobodni kmetje*, str. 15.

21 V nadaljevanju GM *Cronaca*.

22 Gomiršek, Vpliv, str. 231–244.

23 Verjetno gre za letno dajatev v naravi za potrebe oskrbe de Baguerjevega grajskega osebja in grofove družine. Ka-

dva kapuna in 30 jajc.²⁴ Za veliko noč je kolonom velikodušno poklonil *pagnoche* (koruzne hlebce), ki jih je spekel pek v Krminu. Leta 1896 je na primer naročil 86 hlebcev oziroma 170 kg po ceni 12 *soldov* za kilogram. Leta 1888 je iz kolonske hiše izgnal nekega M. Benedetiča (*Benedettig*) iz Biljane,²⁵ ker ni vzdrževal stavbe, in dal hišo v najem nekemu Kozlinu (*Cozlin*). V zabeležki za naselje Snežatno je navedel, da je imel neki Jaklin (*Jaclin*) tako zanemarjen vinograd, da ga je bil primoran dati v petletni najem kolonu Dorniku, ki pa bo moral vinograd obdelati na novo in mu bo lahko šele po petih letih povišal najemnino.²⁶

Zaradi težkega življenja in slabih bivalnih razmer so briški koloni odhajali v ekonomsko bolj razvite dežele. Decembra 1882 je na primer eden od de Baguerjevih fojanskih kolonov odšel v Ameriko.²⁷ Tudi pozneje, v obdobju med svetovnim vojnama, zlasti v kritičnih gospodarskih in političnih razmerah po letu 1925, so posamezni koloni in celotne kolonske družine odhajali v Ameriko, veliko jih je odšlo tudi v Francijo. »Na Francoskem so jim obljubili rodovitno donosno zemljo v kraju Lot et Garonne v bližini španske meje. Izračunali smo, da se je v Francijo izselilo nad 40, v Ameriko nad 10 Fojancev, kar je za majhno vas gotovo visoka številka.«²⁸

De Baguer v poglavju Izseljevanje (*Emigrazione*) navaja primer kolona, ki se je hotel izseliti v Ameriko, a si je premislil in zato grofa prosil, naj ga obdrži. Nekega drugega kolona je de Baguer označil za neodgovornega, ker je zbežal v Ameriko ter doma pustil ženo, otroka in štirinajstletnega brata.²⁹

De Baguer v poglavju Zidar (*Muratore*) navaja,³⁰ da se popravilo kolonskih hiš šteje v njegove stroške. Za obnovitvena dela kolonskih hiš je od leta 1850 skrbel zidar družine Catterini Lovrenc Turel oziroma Turel iz »Ronziana«,³¹ ki je umrl star okrog 82 ali 84 let.³² Nasledil ga je »zelo inteligenten sin Štefan«, ki je služil do jeseni 1895, ko je preminil zaradi gripe in ga je nasledil brat

Franc. Za plačo je de Baguer Štefanu določil dni-no »1.10 fl.«, štiri obroke in dva litra vina. Leta 1880, ko so na gradu potekala popravila vrat in lesenega poda v eni od sob v drugem nadstropju, so ta material uporabili za popravilo neke kolonske hiše. Avgusta 1882 je de Baguer naročil popravilo osmih kolonskih hiš na Dobrovem, po letu 1890 pa še šestnajstih kolonskih hiš. Dela so obsegala popravilo zidov ter lesenih delov, kot so vrata, okna in pod. Leta 1883 je v Fojani, kjer so živeli koloni Jurič (*Juric*), Sosolič (*Sossolic*) in Kristančič, naročil zamenjavo polomljene postelje in strehe hiše. Leta 1885 je organiziral popravilo hiše kolona Jermana (*Jermann*) in hleva kolona Polenciča (*Polenzig*). V Barbani je dal popraviti faladur³³ in hišo za novega kolona Mariniča (*Marinig*), v Kozarnem pa hišo kolona Šfiligoja (*Sfiligoj*), saj je bila ena stena stavbe že popolnoma porušena, ter hišo kolona Markočiča (*Marcocic*). V Slavčah je financiral dvig hiše za eno etažo, da so lahko uredili sobo, ki so jo postavili nad kuhinjo. Poleg kolonskih hiš je de Baguer v Fojani naročil popravilo dveh hlevov; enega je dal povečati, drugega pa skupaj s svinjakom zgraditi na novo. V Fojani je naročil popravilo kuhinje kolona Klinca (*Klinz*), v hiši kolona Anzelina pa stene, stopnice in ognjišče. Pri kolonu Mišigoju (*Misigoj*), kjer se je podrl lesen dimnik, je naročil zidanega. Enako je lesen dimnik z zidanim nadomestil pri kolonu Mariniču (*Marinig*) v Barbani. V Barbani se je pri kolonu M. Simčiču (*Simsig M.*) podrl hlev. Ko se je kolonu S. Simčiču (*Simsig S.*) možila hči, so mu iz opeke pozidali predelno steno, popravili ognjišče, ometali steno in pobelili eno od sob. Pri kolonu Pulcu (*Pulz*) so v hiši opravili nekaj drobnih popravil.³⁴ Pri vsakem opisu je de Baguer navedel tudi stroške in ovrednotil opravljena dela ter tako v kontekstu lastniških razmerij in kmetijstva predstavil takratne specifične družbene odnose med kolonom in lastnikom posesti.

»Kolonske prilike v Fojani so bile najtežje tudi še pod zadnjim grofom Baguerjem. Kolon je imel 6–8 ha zemlje, redil je navadno eno kravo, oddati je moral vino, od sadja pa eno tretjino. Za orno zemljo je plačeval najemnino v denarju, poleg tega je moral kakih 10 dni v letu robotati na grofovi zemlji in biti vedno pripravljen, če bi ga klicali na dnino v graščino. Tudi perutnino so morali oddajati za grofovo kuhinjo. Fleggerji – oskrbniki so strogo postopali, neki Favoriet, Italijan, je kolone tudi pretepal.«³⁵

puni so veljali za prestižno mastno meso, ki so ga morali koloni oddati ob večjih praznikih, najpogosteje za božič. Tipična dajatev so bila tudi jajca, ki so jih običajno oddajali spomladi, ko je bila nesnost kokoši največja. Glede gozda pa je de Baguer od kolonov zahteval polovico pridelka.

24 GM, Cronaca, v poglavju *Coloni che pagano meno male* leta 1904 (*Koloni, ki slabo plačujejo dajatve*).

25 GM, Cronaca, str. 182.

26 Prav tam.

27 Prav tam, str. 184.

28 Zorzut in Zorzut, *Svobodni kmetje*, str. 37.

29 GM, Cronaca, str. 184.

30 GM, Cronaca, str. 182.

31 Verjetno Renče.

32 De Baguer ne navede letnice smrti.

33 Prostor za shranjevanje orodja in pridelavo grozdja v vino.

34 GM, Cronaca, str. 182.

35 Zorzut in Zorzut, *Svobodni kmetje*, str. 30.

Kolonske hiše v Fojani (Zorzut in Zorzut, Svobodni kmetje, 1974, foto: Ludvik Zorzut).

Po smrti grofa de Baguerja je njegova hči Elvira »privolila v odkup 230 ha zemlje – to je 630 čampov³⁶ – goriških njiv, ležečih v Fojani in v Barbani z vsemi puštoti ali suhotami ter z vsemi uslužnostmi vred. Odkup je bil vezan na določene pogoje, ki jih je postavila lastnica. / ... / Vseh 38 podjetnih kolonov - kmetov pa ni zmoglo v tistih časih zbrati kakor le nekaj borih ti-sočakov, ki so komaj zadostovali za prve organizacijske izdatke, za uslužnine, potnine, posredovanja, mešetarije in slično, kaj šele za capital? /.../, tako so presotopili k ustanovitvi društva oziroma zadruge, poprej pa so z grofico sklenili preliminarno pogodbo, dne 9. aprila 1922.«³⁷ Na podlagi kupoprodajne pogodbe je bilo nato ustanovljeno Poljedeljsko društvo kolonov in malih posestnikov, ki je postalo lastnik odkupljene zemlje (vinogradov, brajde oziroma sadovnjakov, njiv, travnikov, pašnikov in gozda), lastnino so vpisali v zemljiško knjigo. Fojanci so lahko ostali v istih domovih oziroma hišah, ki so prej pripadali grofu de Baguerju.³⁸

TRADICIONALNI OBLIKOVNI ELEMENTI BRIŠKE HIŠE

Glede na opis Ludvika in Cirila Zorzuta je kolonska hiša obsegala pritličje in nadstropje. V pritličju sta bili kuhinja in hiša, kjer je sredi prostora stala okrogla miza s slamnatimi stoli. Prostore so osvetljevali s petrolejko. V hiši so na velikih policah dobile mesto lončene sklede, lonci in pokrovke, omara pa je stala v kotu. V hiši so imeli svoje mesto še škafovi s pitno vodo, pinja za tolčenje mleka ter možnar za tolčenje žita, koruze in ječmena. V nadstropje stanovanjske stavbe so vodile zunanje stopnice, najprej na gank, od tam pa je

bil ponavadi vhod v dve sobi in shrambo. Nekatere hiše so imele prizidan žbatafur.³⁹ »V tesnih prostorih za malimi okenci se je rada ugnezdila jetika. Družine so bile mnogoštevilne, pomanjkanje veliko, mizerija splošna, zlasti v letih 1930–1935. Repa, zelje, krompir, polenta, kislo mleko jim je bila glavna hrana, na vodi Reki jim je mlel sirk malen pri Frlinu. Spekli so si večkrat pogače pod pepelom in žerjavico, za praznik gubance. Ženske so hodile po vodo k studencem v Tejo, Tezo, v Strojnico, v Podrnjolo in jo nosile s škafovi na glavi po strmih klancih. /.../ pri vsaki hiši so imeli po eno škrovo – svinjo, ki je večkrat povrgla.«⁴⁰

Za 19. stoletje in prvo polovico 20. stoletja je za stavbarstvo v Brdih značilno,⁴¹ da so se pod isto streho združevale stavbe s stanovanjsko in gospodarsko namembnostjo. V pritličju so bili kuhinja, shramba za živila, lahko vinska klet, neredko tudi hlev, v nadstropju pa sobe (kambre), ponekod tudi skedenj. Pod streho je stala kašča, ki je služila spravi koruze, pšenice, sadja in krompirja. Nadgradnja osnovnega tipa hiše je domačija, ki je poleg hiše obsegala gospodarske objekte, ki so se lahko povezali v stegnjeni niz ali pa so stavbe stale v gruči znotraj pripadajočega zemljišča. Večje kmetije so imele hlev s skednjem v ločeni stavbi. Gospodarske stavbe in stanovanjsko hišo je lahko zamejilo dvorišče, ki ga je ograjeval zid.

Nadstropnost, dvokapna korčna streha ter kamniti okenski in vratni okvirji preproste pravokotne ali pokončne oblike, včasih tudi kvadratne, so prepoznavni oblikovni elementi tradicionalne briške hiše. Kamniti okenski in vratni okvirji iz apnenca segajo izven ravnine fasade oziroma fa-

³⁶ Zemljo so merili v »čampih«. En furlanski čamp (campo, njiva) meri 3650 m² (Zorzut in Zorzut, *Svobodni kmetje*, str. 24).

³⁷ Zorzut in Zorzut, *Svobodni kmetje*, str. 41.

³⁸ Zorzut in Zorzut, *Svobodni kmetje*, str. 41.

³⁹ V 19. stoletju so na zadnjo steno hiše prizidali polkrožni ali pravokotni prizidek, briško žbatafur – spahnjenico, kjer so postavili ognjišče in nad njim leseno napo z dimnikom za odvajanje dima.

⁴⁰ Zorzut in Zorzut, *Svobodni kmetje*, str. 174.

⁴¹ O stavbarstvu v Brdih gl. Ščukovt in Kosič, Vas Slapnik, str. 293–306.

Spahnjenica, lastnik Katarina Grubenjak, Krasno 4 (SEM, Teren 10, 1953, avtor: Franc Maček).

sadnega ometa ter so široki med 12 cm in 17 cm ter globoki okrog 20 cm. Vratna odprtina je lahko na vrhu zaključena z ravno ali polkrožno preklado. Kamniti okvirji iz flišnega peščenjaka so običajno poravnani s fasado. Okenske odprtine v pritličju in nadstropju so zaradi varnosti zavarovali s kovinskimi rešetkami. Stavbno pohištvo je bilo izdelano iz lesa. Okna so dvokrilna in manjših dimenzij. Okenska krila so deljena na križ, večja na tretjine. Okenske odprtine so pretežno senčene s polkni, ki so lahko polna ali na lopute. Vrata so eno- ali dvokrilna. Zunanje stopnice so običajno enoramne ter iz lesa ali kamna, stopnice v notranjosti hiše pa pretežno iz lesa. Najpomembnejši prostor je bila kuhinja, kjer je stalo iz kamna pozidano in ometano ognjišče. Površino kurišča je obrobil lesen tram ali kamniti rob. Ognjišče je bilo od tal dvignjeno okrog 50–60 cm. Dim z ognjišča so odvajali v napo in naprej v zidan dimnik. Napa je stala okrog meter in pol nad ognjiščem. Na njej je bila nameščena lesena polica za posodo. Za lažji dostop gospodinje do kurišča je bila sprednja stran pod površino ognjišča pogosto polkrožno zaključena. Izsek je služil tudi spravilu drv. Pod italijanskim vplivom je kuhinja v 19. stoletju doživela pomembno spremembo s pozidavo prizidka – spahnjenice (*žbatafur*). Kuhinjo so posodobili tako, da so hišo povečali z izbočenim zidom, ki funkcionalno pomeni uvedbo

specializiranega prostora, namenjenega samo kuhanju. Iz spahnjenice, v kateri je še vedno stalo ognjišče in so jo na vrhu zaprli z napo okroglega ali večkotnega tlorisa, so speljali visok dimnik. Ognjišče v spahnjenici je obvladovalo skoraj ves prostor, visoko je bilo do $\frac{3}{4}$ metra.

Na daljši glavni fasadi hiše stoji lesen odprt hodnik – gank, briško *paju* –, ki ga nosijo notranji podaljšani stropni tramovi. Pohodna površina ganka so deske. Gank ograjujejo pokončno razmaknjene *late*. Preprost gank stoji tudi na gospodarskem poslopju, ki ga oblikujejo pohodne deske in *late*, vpete v strešni napušč, kamor so obešali v kite spleteno koruzo. Ob uvajanju konstrukcijskih novosti v 20. stoletju so leseno pohodno površino ganka nadomestili z armiranobetonsko ploščo ter kovinsko ograjo.

Strešni napušč nad glavnim pročeljem stavbe je praviloma daljši. Njegova funkcija je zaščita glavne fasade, odprt in ganka ter senčenje prostorov. Napušč tvorijo špirovci z obdelanimi glavami. Nad špirovci so letve, ki nosijo planete dimenzij 12,5 x 25 cm. Planete so lahko okrašene s ponavljajočimi se vzorci v rdeče-beli dekoraciji, ki nastane s pomakanjem planet v apno. Najpogostejša oblika je romb. Napušči na stranskih fasadah so tradicionalno kratki ali jih sploh ni. Na nekaterih stanovanjskih hišah, še več pa na gospodarskih poslopih deske nadomeščajo pla-

Tradicionalni oblikovni elementi briške hiše (foto: Andrejka Ščukovt, 2023).

Kmetijske hiše v Brdih.

Hiše v Brdih (Rutar, Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska).

nete. Pri starejših stavbah v Zgornjih brdih so na letve dimenzij okoli 5 do 7 m polagali skrle in nanje korce.

Tradicionalni briški gradbeni material je kamen – fliš ali opoka –, zrnata eocenska sedimentna kamnina, sestavljena iz menjajočih se plasti peska, peščenjaka in laporja. Strešna konstrukcija stavb je lesena, velikokrat iz kostanjevega lesa. Prvotno kritino, kamnite skrle, so nadomestili korci.

Kamniti gradniki so bili na razpolago v bližnji okolici v t. i. malih kamnolomih. Le v redkih skladih se je pojavil apnenec, t. i. kremenjak. Eden od kamnolomov je bil ob cesti na območju *Gaugnaz* in je vrisan na franciscejskem katastru. Stal je v zaselku *V koncu* južno pod Gonjačami. Leta 1894 so se dogovorili, da bodo za povečanje cerkve sv. Martina v Šmartnem izkoristili material iz omejenega kamnoloma.⁴²

OSKRBA Z VODO

Ledinska imena na franciscejskem katastru pričajo o nekdanjih lokacijah vodnih virov, kot so zdenec, mlaka, perilo in močilo. Vodni vir je bil eden ključnih dejavnikov za nastanek in razvoj naselja, saj brez vode naselbina ni mogla preživeti in se razvijati. Voda ni bila pomembna le za gospodinjne potrebe, kuhanje in pranje, ampak je bila od vode odvisna predvsem živina. Voda je oblikovala tudi socialno življenje naselja, kjer so se ob vodnem viru, največkrat vodnjaku, vaščani srečevali in utrjevali vezi. Ohranjeni vodnjaki, zbiralniki vode in kali so danes redka materialna priča o času in rabi vode v tem prostoru.

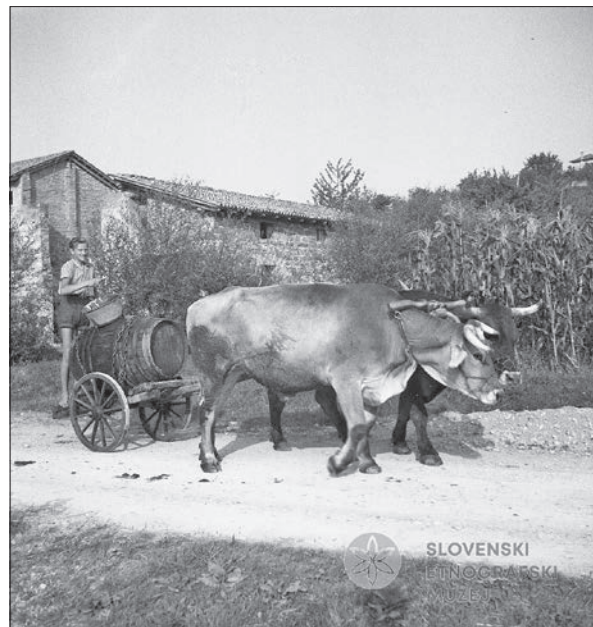
»Oskrba z vodo je v preteklosti predstavljala za Brda velik problem vse do leta 1953, ko so zgradili vodovod iz Plav. Vodo so zajemali iz bližnjih potokov in

ko so ti presahnili, so morali premagovati tudi daljše razdalje, da so prišli do stalnih vodnih virov. Mlake in kali so bili praviloma v bližini slehernega naselja in ljudje so jih skrbno vzdrževali. Četudi so jih ponekod zabetonirali, so se v sušnih obdobjih kmalu osušili. Danes so težave le še meglen, oddaljen spomin in predmet ustnega izročila, saj so vsa gospodinjstva priključena na javni vodovod.«⁴³

Po vaseh in zaselkih so uporabljali vodo iz skupnega vodnjaka, ki so ga postavili na mestu vodnega vira. Lasten vodnjak so si lahko privoščili le zemljiški gospodje in večji kmetje. Vodnjaki so v sušnih poletjih presahnili, zato so morali ljudje po vodo v potoke, studence in mlake. Eden od studencev, ki je večji del leta imel vodo, je tekkel na zahodni strani Zalega brega. V bližini pokopališča v Biljani je bil večji bajer, kjer so napajali živino.⁴⁴ »Za vasjo pod klanci so studenci s pitno vodo, dovolj zdravo studenčnico, toda ti odpovejo, ko je žeja največja. Sicer se tu pretaka rebula, ki žejne napaja poleti in pozimi.«⁴⁵

Mojs tri so podzemni del vodnjaka – cisterno – zgradili iz manjših in večjih kamnitih kvadrov, ki so jih nabili v neprepustno ilovico, zgornji del vodnjaka pa sestavili iz več kosov kamna.

De Baguer v Kroniki piše, da je na dvorišču dvorca Dobrovo 14 metrov globok vodnjak, v katerem se zbira meteorna voda. Temperatura vode v grajskem vodnjaku je 10,5 stopinje. Po vodo, ki jo

»Koš« za vodo za živino, Hruševlje 7 (SEM, Teren 10, 1953, foto: Jernej Šušteršič).

43 Ažman Momirski et al., *Terasirana pokrajina Goriških brd*, str. 23.

44 Stres, *Biljana*, str. 68–67.

45 Zorzut in Zorzut, *Svobodni kmetje*, str. 8–9.

42 ZVKDS: mapa Šmartno.

Biljana – godci godejo (SEM, Teren 10, 1953, foto: Boris Orel).

je v poletnih mesecih primanjkovalo, so v grajski vodnjak vsak dan hodili tudi okoliški prebivalci.⁴⁶

Občina Biljana si je na začetku 20. stoletja prizadevala za boljšo oskrbo z vodo, ker je pomanjkanje vode hromilo tudi prizadevanja za razvoj kmetijstva. Zato se je na furlanskega deželnega poslanca Luigija Faiduttija⁴⁷ obrnila s prošnjo, naj pri goriškem deželnem zboru podpre prizadevanja za uresničitev gradnje vodnjakov v Fojani, Šlovrencu in Barbani. Prošnji je deželni zbor ugodil in načrt za postavitev vodnjakov zaupal Carlu Oberstu. Stroški gradnje vodnjakov so znašali 6800 kron.⁴⁸

BILJANA

Biljana leži na okrog 170 metrih nadmorske višine. Glede na tip naselja je strnjena vas, kjer je poselitev na začetku naselja skoncentrirana ob glavni cesti skozi vas, na območju župnijske cerkve pa v gruči. Prvič je bila omenjena leta 1205 kot *Beliana*, leta 1233 kot *Villana*,⁴⁹ pozneje pa je v zgodovinskih virih zapisana tudi kot *Biliana*, *Billigiana*, *Biglani*, *Biglola*, *Belianum* in *Billana*.⁵⁰ V 13.

stoletju so biljanski gospodje stanovali v srednjeveškem dvoru. Konec 15. stoletja je dvor prešel v posest družine Orzon, kasneje v fevd plemičev Edlingov in gospodov Dornberških. Sredi 17. stoletja se je v preurejen dvorec vselila družina Sino-vig. V drugi polovici 19. stoletja je dvorec posedovalo več lastnikov.⁵¹

Na vojaškem zemljevidu iz 18. stoletja⁵² je naselje zabeleženo kot *Biana*, ki je od Kozane oddaljeno 3/8 ure.⁵³ Stavbe stojijo v strnjeni gruči in so rdeče pobarvane, to pomeni, da so bile grajene. Iz zemljevida sicer ne razberemo dejanskega števila objektov in namembnosti, ugotovimo pa, da so z ožjo fasado orientirane pravokotno na glavno prometnico ter da stojijo v stavbnih nizih. V jožefinskem katastru iz let 1785–1790 je bilo celotno območje takratne velike župnije oziroma okoliša Biljane razdeljeno na pet glavnih davčnih oziroma teritorialnih območij: Bilijana, Medana, Vipolže, Kozana in Fojana. Prvo območje, kamor je uvrščena Biljana, vsebuje tudi popis vasi in vrtov, kjer je stalo 32 hiš in cerkev.⁵⁴ Franciscejski kataster (1812) izkazuje stanje stavb v podobnem obsegu kot danes. Objekti stojijo v stavbnih nizih in so umeščeni ob glavni cesti skozi naselje, v okoli-

⁴⁶ GM, Cronaca, str. 693.

⁴⁷ Luigi Faidutti (1861–1931), furlanski duhovnik, teolog, politik in diplomat, je bil ena najvplivnejših političnih osebnosti na Goriškem v začetku 20. stoletja. Prizadeval si je za povezovanje slovenskih in italijanskih katoliških taborov za socialne pravice kmetov – kolonov (Klinec, »Faidutti, Luigi« (geslo v Slovenski biografiji)).

⁴⁸ Stres, *Biljana*, str. 61–62.

⁴⁹ Höfler, *Historična topografija*, str. 9, 84.

⁵⁰ Bizjak et al., *Historična topografija Primorske*, str. 31–33.

⁵¹ Stres, *Biljana*. Gorica, 2015. ZVKDS: mapa Biljana. Biljana -Dvorec Biljana 37, 38, EID I-10241. <https://www.brda.si/sl/spoznaj/briske-vasice/2023030516411558/biljana/>, dostopno 29. 3. 2026.

⁵² *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, zvezek 3, sekcija 181.

⁵³ Okrog 20 minut (*Slovenija na vojaškem zemljevidu*, zvezek 3, sekcija 181).

⁵⁴ Stres, *Biljana*, str. 36–38.

ci župnijske cerkve pa so v strnjeni gruči. Nekaj je tudi obzidanih zaprtih domačij. Objekti so na zemljevidu rdeče pobarvani. Obdelovalne površine v območju naselja so obsegale vinograde, njive, pašnike in sadovnjake.⁵⁵

Leta 1899 je župnija Biljana obsegala 125 hišnih števil, v samem naselju Biljana pa je stalo 53 hiš.⁵⁶ »Razdelilnik za plačilo stroškov za zvonik je obsegal 102 številki, koloni pa so bili oproščeni dajanja občinskih davkov. /.../ Cerkvena občina Biljana res obsega 125 (sedaj 128) hiš. Veliko pa je kolonov, ki imajo zemljišča od raznih posestnikov (De Baguer, Verdoni, Perin, itd.) in oni niso davkoplačevalci. Ostanejo samo še 104 davčni zavezanci.«⁵⁷ De Baguer v Kroniki navaja, da ima v celotni občini Biljana posesti »v skupni površini 1095 čampov ali 506 klafter ter 70 kolonskih kmetij in 74 hiš«,⁵⁸ v vasi Biljana pa šest gospodarskih enot oziroma kolonskih kmetij, ki so obsegale objekte in obdelovalne površine, šest kolonskih hiš za bivanje in 80 čampov oziroma 251 klafter obdelovalnih površin. V hišah so živeli koloni: Hren ali Kren (Kren), Markočič (Marcocic), Marinič (Marinig), Srednik in najemnik Bučinel (Bucineu). V istem času je imel biljanski župnik »pet kolonskih kmetij, od katerih je leta 1905 dobil 8,5 hl vina«.⁵⁹

FOJANA

Fojana je bila v drugi polovici 12. stoletja v posesti goriških grofov. Naselbino so upravljali fojanski gospodje kot njihovi ministeriali. V zgodovinskih virih je Fojana pogosto zapisana kot *Flojanum*, *Floian*, *Floianum*, *Floiana*, *Flojana*, *Floyana*.⁶⁰ Podružnični cerkvi sv. Florijana in sv. Duha (na pokopališču) sta sodili v pražupnijo Biljana.⁶¹ Med 13. in 15. stoletjem se je rod vitezov Fojanskih razvejal ter od goriških grofov pridobil fevde v Furlaniji, Zgornji Dravski dolini in na Notranjskem. V 13. stoletju sta v Fojani omenjena stolpasta dvora. Po izumrtju goriških grofov so novi lastniki Habsburžani posest in dvorec podelili v fevd rodbini Colloredo. Po eni različici naj bi dvorec stal na mestu današnje župnijske cerkve, po ustnem izročilu pa na griču v severnem delu vasi.⁶²

Na vojaškem zemljevidu iz 18. stoletja je Fojana zapisana kot Fleana ter je od Dobrovega oddaljena 1/2 ure in od Drnovka 1/3 ure.⁶³ Na zemljevidu sta vrisani obe cerkvi, stavbe pa stojijo zgoščene v gruči in so rdeče pobarvane. Z zemljevida razberemo okvirno število stavb, ki z ožjo fasado stojijo pravokotno na glavno prometnico. Poselitev prostora je bila skoncentrirana nad župnijsko cerkvijo sv. Florijana in pod njo ter pod pokopališko cerkvijo sv. Duha.

De Baguer v Kroniki navaja, da ima v Fojani 492 čampov ali 676 klafter obdelovalnih površin, od stavb pa en faladur, 31 kolonskih kmetij in 32 kolonskih hiš, v katerih so na primer živeli: Jerman (Jerman), Gašparin (Gasparin), Simčič (Simzig), Šander (Schandermann), Prinčič (Prinzig), Srednik, Markočič, Anzelin, Samar, Polenčič (Polenzig), Mavrič (Maurig), Klinec (Klinz), Toroš (Toros), Simčič, Kos (Cos), Jerman (Jermann), Makorič (Makorig), Šturm (Sturm), Mišigoj (Misigoj), Markočič in Šfiligoj (Sfiligoj).

De Baguer je največ kolonskih kmetij, hiš in obdelovalnih površin imel v Fojani in sosednji Barbani.⁶⁴ Leta 1882 je bila Fojana skoraj v celoti vas kolonov. »Razen dveh, treh, so vsi Fojanci bili koloni, odvisni kmetje, že dolga stoletja, in so zato njihovi vasi dali vzdevek: kolonska vas. Kolonske hiše, pravzaprav bajte z vegastimi strehami so se po dve, tri stisnile na en kup, ali posamič ždele pod grivami in so jim senco delali orehi, latniki, murve, vse tako naravno, samoraslo, med štirimi pravokotnimi zidovi, med katere se je stisnila počrneta 'hiša'.«⁶⁵

REZULTATI VREDNOTENJA OHRANJENOSTI NASELIJ BILJANA IN FOJANA

Naselji Biljana in Fojana smo vrednotili ob upoštevanju dveh bistvenih prvin: stanja naselja kot celote in objektov v naselju ter ugotavljanja delno modificiranih in degradiranih stavb, ki pa bi jih bilo mogoče ob primerni sanaciji obnoviti.⁶⁶ Nadalje so bili ocenjeni odprt prostor in pripadajoče nepozidane površine znotraj naselja ali v njegovi neposredni bližini.

Tabela vrednotenja obsega naslednja merila:

I. Lego naselja v prostoru opredeljujeta dve osnovni prvini obdelave: odnos med krajino in naseljem ter med naseljem in delom naselja, ki kaže na prilagoditev poselitve reliefnim danostim in na rast ter razvoj naselja, ki je potekal skladno s

⁵⁵ ASG, 1812, Comune di Bigliana.

⁵⁶ Stres, *Biljana*, str. 53–54.

⁵⁷ Stres, *Biljana*, str. 53–54.

⁵⁸ GM, Cronaca, str. 54–156, 442.

⁵⁹ Prav tam, str. 182.

⁶⁰ Bizjak et al., *Historična topografija Primorske*, str. 98–102.

⁶¹ Höfler, *Historična topografija predjožefinskih župnij*, str. 84, 86.

⁶² <https://gradovislovenije.si/project/fojana/>, dostopno 29. 3. 2026, in ZVKDS: mapa Fojana.

⁶³ *Slovenija na vojaškem zemljevidu*, zvezek 3, sekcija 181.

⁶⁴ Zorzut in Zorzut, *Svobodni kmetje*, str. 18.

⁶⁵ Zorzut in Zorzut, *Svobodni kmetje*, str. 174.

⁶⁶ To so največkrat neustrezna barva fasade, kritina, arhitekturni detajli in netipičen gradbeni material.

Pogled na Fojano (foto: Andrejka Ščukovt, 2023).

prostorskimi danostmi. To se največkrat odraža v ohranjenem robu in volumnu naselja.

II. Zasnovo in morfologijo naselja oziroma rast, ki ji sledimo v dokumentih/zemljevidih in na terenu.

III. Stavbno tkivo in detajli se kažejo v ohranjenosti stavbnega tipa z oblikovnimi elementi in detajli.

IV. Kulturna krajina obdaja naselje in gradi kmetijske površine, večinoma vinograde z vmesnimi ekološkimi nišami, različne vrste zasaditve ter pridelkov (sadna drevesa, oljke in gozdne površine, ki tvorijo krajinski vzorec, ki sledi topografiji in osončenosti).

V. Stavbno tkivo in detajli stanovanjskih hiš in gospodarskih poslopij z vplivi gradnje in oblikovnimi elementi lokalnega stavbnega tipa, izhajajoč iz načina življenja.

Vrednotenje kulturne dediščine za vpis v Register nepremične dediščine je dalo naslednjo oceno stanja.

V Biljani so ohranjeni stavbni nizi ob glavni prometni poti, historična poselitev in zazidalni sistem v obliki gruč stavb na območju župnijske cerkve. Stavbne mase imajo pretežno poenoten gabarit. Ohranjene so tudi domačije odprtega in zaprtega tipa ter drevored z začetka 20. stoletja. Solidno je obnovljen star stavbni fond. Stavbni oblikovni elementi in historični materiali so prisotni, a so v nekoliko slabšem stanju. Ohranjena je veduta naselja.

V Fojani historična poselitev ni ohranjena. Nastala je nova zgoščena poselitev med dvema dominantama. Starejši objekti niso obnovljeni skladno s tradicionalno lokalno tipologijo in gradbenimi materiali. Na območju vasi ni jasne in čitljivega roba naselja.

SKLEP

Zaradi posledic obeh svetovnih vojn, potresa leta 1976, popotresne obnove, ki je sledila v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, višjega življenjskega standarda in nepremišljenih gradbenih posegov je danes naselbinska in stavbna identiteta Brd osiromašena. Vrednotenje briških naselij je na splošno pokazalo, da berljivost naselbinskega razvoja ni jasna, okrnjeni so pogledi na naselbinska jedra, osiromašeno je predvsem stavbno tkivo.

Po presoji pokojnega briškega arhitekta Izidorja Simčiča sta za Brda značilna »dva glavna greha«⁶⁷ glede opustošenja življenjskega prostora in tradicije, ki se je izoblikovala po priključitvi Brd k Jugoslaviji leta 1947. Simčič je to dojemal kot kataklizmo v prostoru. »Zaradi porušenih, zanemarjenih in izpraznjenih hiš so se nekoč harmonično zasnovana naselja s sicer skromnimi in pomanjkljivo opremljenimi in vzdrževanimi hišami spremenila v skrpucala stanovanjskih hiš, hlevov, improviziranih lop in gnojišč.«⁶⁸

K neurejenosti briškega prostora in izgubi identitete prostora v drugi polovici 20. stoletja so pripomogle tudi nove stanovanjske hiše, ki so jih gradili po tipskih načrtih ter neskladno z lokalno tradicijo in poselitvenim modelom, kar velja tudi za naselje Fojana.

Raziskava je pokazala, da so na razvoj in ohranjenost obeh naselij vplivale politične in gospodarske spremembe, ki so v Brdih potekale predvsem v sredini in drugi polovici 20. stoletja. Pobuda za vpis naselja Fojana v Register nepremične dediščine ni bila podana, ker je rezultat

⁶⁷ Človek in prostor, str. 23–24.

⁶⁸ Prav tam.

vrednotenja pokazal več degradacij na območju poselitvenega prostora, k čemur so prispevali zlasti gradnja novih stanovanjskih hiš, neupoštevanje historičnega poselitvenega modela ter obnova obstoječih stavb v neskladju z lokalno tradicionalno tipologijo in historičnimi materiali. Naselje Biljana je z vpisom v Register nepremične dediščine pridobilo status nasebinske dediščine zaradi ohranjene historične gručaste in obcestne poselitve, poenoteni gabaritov stavb in solidno obnovljenega starejšega stavbnega fonda v skladu z lokalno tradicionalno tipologijo. Ohranjena je tudi veduta Biljane.

IZJAVA O DOSTOPNOSTI PODATKOV

Podatki, na katerih temelji ta članek, so na voljo v članku oziroma dosegljivi prek citirane bibliografije.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ASG – Archivio di Stato di Gorizia

Mappe originali della Comune di Bigliana e aggregato Salimbergo, Solesendria, Dorudrico, Cosarna, S. Lorenzo di Nebola, Brizza, Dobra, Fleana e Barbana, Dipartimento di Passariano, Distretto di Gradisca, Cartone di Cormons. Catasto secc. XIX–XX

GM – Goriški muzej

GM, Cronaca l'amministrazione vi sotto la mia direzione ipiando coll'anno 1880, scritta da me nel 1896 conte Silverio Baguer (fotokopije)

ZVKDS OE Nova Gorica – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, območna enota Nova Gorica
Mapa Biljana: terenski zapiski, fotografije, evidenčni listi

Mapa Fojana: terenski zapiski, fotografije, evidenčni listi

LITERATURA

Ažman Momirski, Lučka in Kladnik, Drago in Komac, Blaž in Petek, Franci in Repolusk, Peter in Zorn, Matija: *Terasirana pokrajina Goriških brd*. Ljubljana: Geografski inštitut Antona Melika, 2008.

Bizjak, Matjaž in Makuc, Neva in Seručnik, Miha in Šilc, Jurij: *Historična topografija Primorske (do leta 1500) na podlagi gradiva Milka Kosa*. Druga dopolnjena izdaja. Založba Znanstvenoraziskovalni center, 2025. DOI: <https://doi.org/10.3986/978961050126>

Bratina, Patricija in Fikfak, Alenka in Gomiršek, Tanja in Ščukovt, Andrejka: *Briška hiša. Katalog k stalni razstavi v Šmartnem*. Dobrovo: TD+M biro, 2015.

Človek in prostor: Zbornik povzetkov 1. slovenski strokovni posvet medicine, arhitekture in urbanizma, Dobrovo, Goriška brda: 11. in 12. oktober 2013 (ur. Alenka Fikfak). Ljubljana: Fakulteta za arhitekturo, 2013.

Gomiršek, Tanja: Bivanjska kultura jugovzhodnih Brd v predmarčni dobi. *Kronika* 61, 2013, št. 2, str. 273–286.

Gomiršek, Tanja: Vpliv grofa Silveria de Baguerja na modernizacijo vinogradništva in vinarstva v Goriških brdih konec 19. stoletja. *Kronika* 66, 2018, št. 2, str. 231–244.

Höfler, Janez: *Historična topografija predjožefinskih župnij na Slovenskem: Primorska (Oglejski patriarhat, Tržaška škofija)*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2022.

Ilešič, Svetozar: Kmečka naselja na Primorskem. *Geografski vestnik* 20–21, 1949, str. 217–250.

Keršič, Irena: Kolon in gospodar – dva načina življenja in dve stanovanjski kulturi. Primera na mikro ravni. *Etnolog* 2 (LIII), 1992, št. 1, str. 95–136.

Kocijančič, Štefan: *Zgodovinske drobtinice po Goriškem nabrane v letu 1853*. Zagreb, 1854 (Arhiv za povjesnico jugoslavensku 3).

Melik, Anton: *Slovensko Primorje*. Ljubljana: Slovenska matica, 1960.

Pravilnik o seznamih zvrsti kulturne dediščine in varstvenih usmeritvah. Uradni list RS, št. 102, 2010.

Reja, Magda in Sirk, Tatjana: *Briška kuhinja. Kuhinja in kulinarična kultura v Goriških Brdih*. Viharnik: Ljubljana, 1997.

Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska: izdaja v dveh delih, Prirodosnanski, statistični in kulturni opis, 1892 in Zgodovinski opis, 1893*. Nova Gorica: Branko; Ljubljana: Jutro, 1997.

Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787 (1804). Zvezek 3 (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1997.

Stres, Peter: *Biljana*. Goriška Mohorjeva družba: Gorica, 2015.

Ščukovt, Andrejka in Lah, Marvy: Vrednotenje nasebinskega spomenika za derazglasitev na primeru Goč. *Varstvo spomenikov* 47–48, 2014, str. 222–242.

Ščukovt, Andrejka in Kosič, Katja: Vas Slapnik v Goriških brdih. *Kronika* 68, 2020, št. 2, str. 293–306.

Štih, Peter: »Kmečko prebivalstvo v grofijah Goriška in Gradiščanska je sicer delavno, vendar zelo revno ...«. Poročilo dvornega vojnega sveta o socialnem in gospodarskem stanju na Goriškem in Gradiščanskem iz leta 1770. *Goriški letnik* 33–34, 2009/2010, str. 319–334.

Vilfan, Sergej: Izročilo o kolonatu v Goriških Brdih. *Etnolog* 2 (LIII), 1992, št. 1, str. 137–151.

Vrednotenje po metodi komisije za nasebinsko dediščino pri ZVKDS. Interno gradivo, 2007.

Zorzut, Ciril in Zorzut, Ludvik: *Svobodni kmetje: zgodovinska pot združnikov iz Fojane na Dobrovo*. Dobrovo v Brdih: Goriška Brda – Zadržna klet Dobrovo, 1974.

SPLETNE STRANI

Brda:

<https://www.brda.si/sl/spoznaj/briske-vasice/2023030516411558/biljana/>

Gradovi Slovenije:

<https://gradovislovenije.si/project/fojana/>

Republika Slovenija, Statistični urad:

<https://www.stat.si/obcine/sl/Municip/Index/12>

Slovenska biografija:

Klinec, Rudolf; Faidutti, Luigi (<https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1008510/>)

SUMMARY

Settlement Heritage in the Goriška Brda Region in the Case of Biljana and Fojana Settlement Heritage Assessment

The article provides an insight into the conservation method of heritage settlement assessment in the case of Biljana and Fojana in the Goriška Brda region. The assessments were conducted with the aim of drawing up the proposal to include the heritage units in the Register of Immovable Heritage, the central database of cultural heritage in Slovenia, managed by the Ministry of Culture for the implementation of heritage protection.

Biljana and Fojana were assessed descriptively and numerically, based on the criteria of preservation, authenticity, recognizability, and originality, the structural and technical aspects of their material design, the type of settlement, tradition, as well as the interplay of various

historical, cultural, and social developments. A further step was to establish the level of preservation of the housing stock and the presence of traditional architectural details and local building typologies. The examination and analysis of both settlements were carried out by drawing on available written sources and literature, field work, and with the use of cartographic material from the end of the eighteenth century and the first quarter of the nineteenth century, photographs from 1953, kept by the Slovenian Ethnographic Museum, and *Kronika – gospodarski dnevnik*, a chronicle compiled at the end of the nineteenth and in the early twentieth century by Count Silverio de Baguer, who also held estates in Biljana and Fojana.

The research has shown that the development and preservation of both settlements were affected by political and economic changes that occurred in the Goriška Brda especially during the mid- and second half of the twentieth century. The Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia did not recommend the inclusion of Fojana in the Register of Immovable Heritage after the assessment findings had pointed to the degradation of the settlement site, including the density of settlement between two major landmarks, as well as the failure to restore historical buildings in accordance with the traditional local typology and with the use of historical building materials. In addition, the village limits are not clearly defined, which is particularly due to the construction of new residential houses, disregarding the historical settlement model. Conversely, on entering the Register of Immovable Heritage, Biljana was granted heritage status due to its preserved historical clustered settlement in an area occupied by a parish church and its linear settlement, which had developed along the main transportation route, as well as due to the uniform building massing in the settlement, designed in accordance with the local traditional typology. The historical housing stock has been well restored. The veduta of Biljana has been preserved, as has the avenue of trees at the entrance to the village from the beginning of the twentieth century.

MONIKA MOČNIK^{*}

Fototeka Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije v luči razvoja muzeja: od njenih začetkov do današnjih dni

IZVLEČEK

V prispevku je predstavljen razvoj fototeke Muzeja novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, ki obsega približno štiri milijone posnetkov na različnih nosilcih in hrani največjo nacionalno zbirko fotografij. V uvodnem delu sta najprej predstavljena vloga fotografije kot zgodovinskega vira in njen pomen v vsakdanjem življenju. V nadaljevanju je za širše razumevanje konteksta prikazan razvoj muzeja, saj so se njegovo poslanstvo, zbiralna politika in organizacijska shema skozi čas močno spreminjali ter pomembno vplivali na zbiranje fotografskega gradiva. Osrednji del prispevka prinaša kratek zgodovinski pregled razvoja fototeke, s poudarkom na prostorih, v katerih se gradivo hrani, ter na strokovnem urejanju fotografskih fondov in zbirk. Predstavljeni so tudi različni načini promocije in diseminacije fotografskega gradiva, med katerimi izstopajo fotografske razstave ter različne publikacije, poseben poudarek pa je namenjen sodelovanju z avtorji fotografij, ki jih hrani muzej.

KLJUČNE BESEDE

Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, fototeka, fotografsko gradivo, zgodovinski pregled

ABSTRACT

FOTOTEKA OF THE NATIONAL MUSEUM OF CONTEMPORARY HISTORY OF SLOVENIA IN THE LIGHT OF THE MUSEUM'S DEVELOPMENT: FROM ITS BEGINNINGS TO THE PRESENT DAY

The article presents the development of the museum's photo library, also known as Fototeka. Today, the Fototeka holds approximately four million images on various media, which makes it the largest national collection of photographs. The introductory section first presents the role of photography as a historical source and its significance in everyday life. To provide a broader understanding of the context, the introduction then also outlines the development of the museum itself, as its mission, collecting policies, and organizational structure have changed significantly over time and have had a considerable impact on the acquisition of photographic material. The central part of the article offers a concise overview of the development of the Fototeka, focusing on the storage spaces and the professional management of photographic collections and fonds. Various methods of disseminating photographic material are also presented, including photography exhibitions as well as different types of publications. Special attention is paid to collaboration with the photographers whose works are preserved in the museum.

KEYWORDS

Fototeka, National Museum of Contemporary History of Slovenia, photographic material, historical overview

^{*} dr., Muzej novejšje in sodobne zgodovine Slovenije, Ljubljana, monika.mocnik@muzej-nz.si,
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1642-7090>

UVOD¹

Muzeji niso zgolj institucije, temveč odraz družbenih procesov v posameznih zgodovinskih obdobjih, ki temeljijo na zbiranju, vrednotenju in ohranjanju gradiva ter posredovanju njegovega pomena. Oblikujejo in razvijajo se prek muzejskih zbirk in različnih dejavnosti, ki so namenjene širši javnosti. Pomen in vloga muzejev sta se skozi čas spreminjala, pri čemer se je njihovo razumevanje oblikovalo glede na družbeni in kulturni kontekst posameznega obdobja.² Muzeji imajo osrednjo družbeno vlogo pri ohranjanju nacionalne kulturne dediščine, hkrati pa jo ob sodelovanju z državljanji in skupnostmi kontinuirano soustvarjajo. Po ICOM-ovi³ definiciji je »muzej stalna neprofitna ustanova, ki deluje v korist družbe, raziskuje, zbira, konservira, interpretira ter razstavlja snovno in nesnovno dediščino. Muzeji so odprti za javnost, dostopni in vključujoči ter spodbujajo raznovrstnost in trajnostni razvoj. Delujejo in komunicirajo etično, profesionalno in v sodelovanju s skupnostmi, pri čemer omogočajo raznovrstne izkušnje za izobraževanje, uživanje, premišljevanje in širjenje znanja.«⁴ Muzeji ne obstajajo samo zaradi muzejskih zbirk in predmetov, ki jih hranijo, temveč tudi zaradi konceptov, ki jih pomagajo posredovati širši javnosti.⁵ Muzejske zbirke tako niso samo vir informacij, ampak tudi »aktivni« dejavniki, ki prispevajo k bogatjenju človekovega okolja in soustvarjanju raznolikih identitet.⁶ Danes muzeji poleg muzejskih zbirk hranijo tudi fotografsko gradivo, ki je pomemben del kulturne dediščine.

Fotografija ima že od svojih začetkov pomembno dokumentarno in sporočilno vrednost, kar je bilo posebej izrazito v obdobjih, ko je bila eno ključnih sredstev za prikazovanje vojaških

spopadov.⁷ Z njenim vstopom v vsakdanje življenje posameznika in družbe pa se je njen vpliv močno razširil in dobil nove razsežnosti. Dovolj zgovoren primer tega vpliva so sodobna družbena omrežja, kjer imajo fotografije osrednjo vlogo pri komunikaciji in oblikovanju podob sveta. Fotografije nas spremljajo vsakodnevno in oblikujejo medosebne odnose, načine komunikacije ter predstave o lepem, pravilnem in zaželenem. Njihov vpliv sega tudi na povsem vsakdanje odločitve, kot je izbiranje izdelkov, krajev nakupovanja, hrane, počitniških destinacij in knjig, ki jih bomo prebrali.⁸

Fotografija je izjemno pomemben zgodovinski vir, saj je vizualni dokument časa in ohranjanja podobe neponovljivih dogodkov iz preteklosti. Fotografije lahko potrjujejo že znana zgodovinska dejstva, razkrita v drugih virih, lahko pa jih tudi osvetlijo iz drugačne perspektive. Tudi povsem vsakdanji prizori lahko sporočajo številne podrobnosti in informacije, ki jih avtor morda ni želel zajeti namerno. Po drugi strani pa je prav fotograf z izbiro motiva, kadra in trenutka določil, kakšno sporočilo bo fotografija posredovala. Susan Sontag, ameriška pisateljica in kritičarka, je v svojem odmevnem delu *O fotografiji* zapisala: »... najveličastnejši rezultat fotografskega podviga je, da nam daje občutek, da lahko ves svet držimo v svojih glavah — kot zbirko podob.«⁹ Ko podobe sestavimo v celoto, dobimo dragocen vir zgodovinskih pričevanj, ki jih je treba znati ustrezno razumeti in interpretirati. Pa vendar je treba na tem mestu izpostaviti tudi institucije, ki skrbijo za tovrstno fotografsko gradivo. Na žalost je bilo fotografsko gradivo v številnih primerih podvrženo propadanju zaradi neprimerne hrambe in v nekaterih primerih namernemu uničenju. Tega so se pred desetletjem zavedali že naši muzejski predhodniki in opozarjali na sistemsko rešitev: »Žal vse prevečkrat slišimo, tudi od fotografov samih, da so gradivo, ker niso vedeli, kam z njim, vrgli na smetišče.«¹⁰ Prav zato je ključnega pomena delovanje institucij, ki se s fotografskim gradivom ukvarjajo na strokovni ravni in omogočajo varno hrambo. Veliko muzejev v svojih zbirkah hrani fotografsko gradivo, med njimi pa danes zagotovo izstopa fotografska zbirka, ki jo hranimo v fototeki Muzeja

1 Prispevek je nastal na podlagi referata, predstavljenega na Zborovanju Slovenskega muzejskega društva z naslovom *Urejeni depoji, dostopne zbirke: organiziranost in dostopnost depojskih prostorov v praksi*, ki je potekalo 29. in 30. septembra 2025 v Škofji Loki. Izvirni naslov prispevka je *Fototeka Muzeja novejše in sodobne zgodovine Slovenije: od urejene negoteke fotografskega gradiva do izzivov, ki jih prinaša digitalna fotografija. Krajši sestavek bo objavljen tudi v Zborniku prispevkov*.

2 Maroevič, *Uvod v muzeologijo*, str. 18.

3 ICOM – Mednarodni muzejski svet – je mednarodna organizacija muzejev in muzejskih strokovnjakov, ki se zavzema za raziskovanje, ohranjanje, razvoj ter predstavljanje svetovne naravne in kulturne dediščine, pričujoče in bodoče, premične in nepremične, snovne in nesnovne.

4 ICOM Slovenija, dostopno na: <https://icom-slovenia.si/2022/08/28/nova-muzejska-definicija-2/>, pridobljeno 14. 4. 2026.

5 Šola, *Eseji*, str. 24.

6 Maroevič, *Uvod v muzeologijo*, str. 10.

7 Beginnings of Photojournalism, dostopno na: <https://www.theartstory.org/movement/photojournalism/>, pridobljeno 3. 5. 2026.

8 *Photography changes everything*.

9 »... the most grandiose result of the photographic enterprise is to give us the sense that we can hold the whole world in our heads—as an anthology of images« (Sontag, *On Photography*, str. 1).

10 Vraničar, *Fotografija in čas*, str. 11.

Cekinov grad v šestdesetih letih 20. stoletja in leta 2025 (foto: desno: neznan, levo: Sarah Poženeš, Sašo Kovačič; hrani: MNSZS).

novejše in sodobne zgodovine Slovenije. Razvoj fototeke je neločljivo povezan z razvojem muzeja, ki je pomembno vplival na njeno oblikovanje in razvojne usmeritve.

PREGLED RAZVOJA DANAŠNJEGA MUZEJA NOVEJŠE IN SODOBNE ZGODOVINE SLOVENIJE

Današnji Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije (MNSZS) sloni na predhodniku, Znanstvenem inštitutu, ki je bil ustanovljen leta 1944 pri Izvršnem odboru Osvobodilne fronte (IO OF). Po ukinitvi Znanstvenega inštituta je Vlada Ljudske republike Slovenije (LRS) leta 1948 izdala odlok o ustanovitvi Muzeja narodne osvoboditve Ljudske republike Slovenije (Muzej NOB LRS).¹¹ Leta 1959 je muzej začasnó izgubil samostojnost in postal organizacijska enota novoustanovljenega Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, kamor je spadal tudi Zgodovinski arhiv Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS).¹² Nove spremembe so sledile leta 1962, ko se je muzej s posebno uredbo ločil od Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in z delom nadaljeval samostojno. Takrat se je tudi preimenoval v Muzej ljudske revolucije.¹³ Po osamosvojitvi Slovenije, natančneje leta 1994, je Vlada Republike Slovenije (RS) sprejela sklep o ustanovitvi javnega zavoda Muzej novejše zgodovine,¹⁴ leta 2001 pa še dodatno sklep o ustanovitvi javnega zavoda Muzej novejše zgodovine Slovenije (MNZS).¹⁵ Najnovejše spremembe so sledile leta 2023, ko je bil Muzej novejše zgodovine Slovenije ukinjen in spojen z Muzejem slovenske osamosvojitve (MSO), oba pa sta pravna naslednika današnjega javnega zavoda Muzeja novejše in sodobne zgodovine Slovenije (MNSZS).¹⁶

Ko govorimo o zgodovini današnjega MNSZS in njegovih predhodnikov, je treba razumeti številne procese, ki so vplivali na njihovo oblikova-

nje. Leta 2001 je Tomislav Šola v delu *Marketing u muzejima* zapisal, da je »poznavanje sveta, v katerem delujejo muzeji in živijo obstoječi (ter potencialni) uporabniki, izhodiščna točka razmišljanja in delovanja muzejev«.¹⁷ Tovrstne smernice opazimo tudi pri razvoju MNSZS, ki je delovanje projiciral z različnih vidikov. Ustanovitev Muzeja NOB LRS leta 1948 je sledila duhu takratnega časa, ki ga je močno zaznamovala druga svetovna vojna. Muzej je deloval kot institucija, ki je zbirala, hranila in preučevala gradivo iz časa druge svetovne vojne, vendar takrat prostorskih kapacitet, ki bi omogočale razstavno dejavnost, še ni imel, zato so v tistem času pripravljali predvsem gostujoče razstave.¹⁸ Šele selitev muzeja novembra 1951 na obrobje parka Tivoli v Cekinov grad,¹⁹ kjer domuje še danes, je postopoma omogočila muzejsko dejavnost v vseh segmentih, vendar pa ni omogočila takojšnje optimizacije dela. Stavba je bila dotrajana in nujno potrebna prenove. Do leta 1952 so opravili najnujnejša vzdrževalna dela, nato pa sta sledili postopna adaptacija in preureditev prostorov za muzejsko dejavnost, pri čemer je treba upoštevati, da je bil Cekinov grad samo prehodna rešitev.²⁰ Prelomno je bilo leto 1955, ko so v muzeju odprli prvo stalno razstavo, leto dni kasneje pa so jo dopolnili z rekonstrukcijo partizanskih tehnik in tiskarn v gozdu za muzejem.²¹ Stalno postavitve so prvič dopolnili leta 1961 in štiri leta kasneje še drugič. Manjši poseg v razstavo je sledil leta 1971, ko so jo zmanjšali, da so dobili prostor za občasne razstave, sicer pa do leta 1990, ko so jo morali zaradi celovite prenove umakniti, ni bilo nobenih posegov več.²²

¹¹ Uradni list LRS, 1948.

¹² Uradni list LRS, 1959.

¹³ Uradni list LRS, 1962.

¹⁴ Uradni list RS, 1994.

¹⁵ Uradni list RS, 2001, 2002.

¹⁶ Uradni list RS, 2023.

¹⁷ »Poznavanje svijeta u kojem djeluju muzeji i žive postojeći (i mogući) korisnici, jest polazišna točka promišljanja i delovanja muzeja« (Šola, *Marketing u muzejima*).

¹⁸ Za začetek razstavne dejavnosti muzeja sicer štejemo razstavo umetniških del Božidarja Jakca, ki so jo postavili januarja 1944 v Semiču. Do konca vojne so ji sledile številne druge po osvobojenih ozemljih po Sloveniji, po koncu vojne pa tudi v Ljubljani.

¹⁹ Muzej NOB je imel do takrat del prostorov v stavbi nasproti Križank na današnjem Trgu francoske revolucije.

²⁰ Urbanc, 50 let Muzeja, str. 16.

²¹ Urbanc, 50 let Muzeja, str. 17.

²² Urbanc, 50 let Muzeja, str. 21.

V času prve obnove so uredili tudi prostore za različne oddelke, ki so takrat delovali v okviru muzeja. Leta 1957 so imeli muzejski oddenek, fototeko z laboratorijem, knjižnico, konservatorsko-restavratorski oddenek za papir in železo, arhivski oddenek ter upravo.²³ Oddelki so se razvijali v skladu s strokovnim delom na že obstoječem muzejskem gradivu in pridobivanju novega. Kadrovska in organizacijska dinamika sta se delno spremenili leta 1959 z ustanovitvijo Inštituta za delavsko gibanje, s čimer je muzej začasno izgubil samostojnost.²⁴ Ponovne organizacijske spremembe so sledile leta 1962, ko se je muzej znova osamosvojil in se preimenoval v Muzej ljudske revolucije LRS. Takrat je bilo v muzeju zaposlenih 35 ljudi, ki so bili razdeljeni na zgodovinsko-muzejski oddenek, dokumentacijsko in konservatorsko službo ter na upravo.²⁵ Do večjih organizacijskih sprememb je prišlo tudi leta 1979, ko je muzej prevzel poslovanje takratnega Muzeja slovenskih izgnancev v Brestanici,²⁶ leto dni kasneje je konservatorski laboratorij za papir postal delovna enota današnjega Arhiva Republike Slovenije, konec osemdesetih let pa se je že kazala organizacijska struktura, na kateri sloni današnja ureditev. V glavnem je šlo za razdelitev na dva večja oddelka, in sicer na muzejskega in upravnega. V muzejskem so delovali kustosi, katerih raziskovalno delo je bilo razdeljeno po obdobjih, fototeka, v kateri je bil poleg kustosa tudi dokumentalist, delovali so tudi kustos za likovno zbirko, knjižnica, pedagoška služba, dokumentacijski oddenek v Brestanici ter muzejski tehniki. V oddelku pod upravo pa so delovali zaposleni v delavnicah – fotolaboratoriju, konservaciji in knjigovoznici – ter zaposleni, ki so skrbeli za vzdrževanje, čistočo in varovanje objekta.²⁷

Osemdeseta leta so potekala predvsem v pričakovanju selitve v novo muzejsko stavbo. Veliko na novo pridobljenih muzejskih predmetov in spremembe v dojemanju muzejskih konceptov so močno spremenili dinamiko dela. V Cekinovem gradu prostorske kapacitete niso ustrezale muzejskim standardom, poleg tega pa večji gradbeni posegi zaradi spomeniškega varstva stavbe niso bili dovoljeni. »A še bolj kot gradnja novega muzeja bode v oči že obstoječa zgradba muzeja revo-

lucije v starem, tako imenovanem Cekinovem gradu ob Hali Tivoli, ki je že dalj časa v razpadajočem stanju. Pred nekaj meseci smo v dnevnem časopisu brali, da se je v enem od razstavnih prostorov podrl strop in sreča je bila, da takrat tam ni bilo obiskovalcev. /.../ Res je, da so strop, v katerega so vložili okoli 40 milijonov dinarjev že popravili. A kaj, ko celotna stavba stoji na zelo majavih nogah in se zaposleni bojijo, da se ne bo podrla še kje drugje. Ne gre pa prezreti, da je tudi spomeniško zavarovana in je res ne bi smeli prepustiti času.«²⁸ Nova stavba Muzeja ljudske revolucije LRS naj bi bila locirana v Trnovem, vendar do tega ni nikoli prišlo. Na natečaju je bil izbran projektant, izdelana je bila maketa nove stavbe, za gradnjo je bilo kupljeno zemljišče, s Predlogom odloka o pozidalnem načrtu za območje urejanja VI 2/8 – območje Muzeja ljudske revolucije Slovenije so sprejeli odločitev o zazidalnem načrtu, ne pa tudi o gradnji idr.²⁹ Istočasno so se v podobnem položaju znašli med obnovo Ljubljanskega gradu, pri čemer je bil zanimiv predvsem predlog, po katerem naj bi Muzej revolucije LRS tam dobil svoje prostore. »Mislim, da glavni problem ni v tem, ali ga (o. p. Ljubljanski grad) oblikujemo tako ali drugače. Zame je glavno vprašanje, ali nam bo v mestu končno uspelo zbrati dovolj denarja, da bi obnovo lahko končali. Če je denar za gradnjo novega muzeja NOB, ne vem, zakaj ga ne bi našli tudi za obnovo gradu. Zakaj ta muzej ne bi mogel biti na gradu?«³⁰ Glede na vse ovire, s katerimi so se soočali in na katere so vplivali tudi dogodki na političnem prizorišču, so se na koncu odločili za celovito prenovo Cekinovega gradu. Prenovo, ki je potekala med letoma 1990 in 1991, so zaupali arhitektu Juriju Kobetu, zanj pa je že leta 1992 prejel Plečnikovo nagrado za arhitekturo.³¹

Tudi zaposleni v muzeju so se tedaj soočili s posebnimi izzivi. Obsežna gradbena dela, ki so izrazito posegla tako v zunanost kot notranost stavbe, so bistveno preoblikovala njihov način dela. Pomagali so pri selitvi muzejskega gradiva in pohištva ter pri nekaterih drugih gradbenih posegih. Ko jim je bilo delo v muzeju onemogočeno, so ga – kolikor so razmere dopuščale – opravljali doma. V muzej so prišli občasno in po potrebi, sicer pa so svojo raziskovalno dejavnost preselili v knjižnice in arhive.³² Prenova je potekala tudi v času osamosvojitve Slovenije, ki je pri-

23 Urbanc, 50 let Muzeja, str. 17, 18.

24 Urbanc, 50 let Muzeja, str. 19.

25 Urbanc, 50 let Muzeja, str. 21.

26 Grad Rajhenburg je bil dolgo dislocirana enota MNSZS. Danes z njim upravlja Kulturni dom Krško, v gradu pa so na ogled tri stalne razstave MNSZS, in sicer: Slovenski izgnanci 1941–1945, Trapisti v Rajhenburgu in Kazenske ustanove na gradu Rajhenburg 1948–1966.

27 Urbanc, 50 let Muzeja, str. 22.

28 Pirker, Ali smo res, str. 3.

29 Naša komuna 23, 8. 7. 1986, št. 10, str. 4: »O gospodarskih gibanjih in muzeju revolucije«.

30 Ekar, Obnova, str. 26.

31 Urbanc, 50 let Muzeja, str. 23.

32 Pogovor z Markom Štepcem, Moniko Kokalj Kočvar in Sašo Elenovski z dne 14. 4. 2026.

nesel svojevrstne izzive, saj so bili nekateri zaposleni poklicani v TO.³³

V duhu dogovarjanja in iskanju rešitve za postavitev nove muzejske stavbe so potekali tudi predlogi o spremembi delovanja muzeja in njegovega poimenovanja. Verifikacija načrta za obnovo in prenovitev muzejske stavbe ter že predčasna uporaba naziva Muzej novejša zgodovine v vseh uradnih dopisih in dokumentih od leta 1992 sta najprej pomenili formalno potrditev nove podobe muzeja, leta 1994 pa še uradno ustanovitev Muzeja novejša zgodovine. Poleg uradnega preimenovanja je sklep o ustanovitvi javnega zavoda področje delovanja muzeja razširil na celotno 20. stoletje.³⁴

Za muzejsko dejavnost je pomembno leto 1996, ko so v muzeju po celoviti prenovi stavbe odprli prvo stalno razstavo. *»Več let je trajalo, da je Muzej novejša zgodovine, ki domuje v obnovljenem Cekinovem gradu pri hali Tivoli, pripravil in postavil na ogled novo stalno razstavo Slovenci v 20. stoletju. /.../ Priprave so bile tako dolge, ker so se temeljito posvetili vsebinski zasnovi in ker je denar z ministrstva za kulturo pritekal bolj počasi. Toda bilo je vredno počakati, saj je v več muzejskih sobah gradivo, ki ga hrani omenjeni muzej (ne samo iz časa NOB!), predstavljeno na sodoben muzeološki način.«*³⁵ Razstavo so kronološko razdelili na pet razstavnih prostorov, ki prikazujejo različna obdobja, in sicer na prvo svetovno vojno, medvojno obdobje, drugo svetovno vojno, čas po njej in na osamosvojitve Slovenije. Do danes smo na razstavi večkrat dopolnili oziroma obnovili posamezne razstavne sklope, prenove kot celote pa še ni bilo. V MNSZS trenutno potekajo intenzivne priprave in raziskave za celovito prenovo stalne postavitev, do katere naj bi prišlo do leta 2035.

Obdobje na prelomu stoletja, med letoma 2000 in 2005, je prineslo nove izzive, povezane tako s spremembo oziroma dopolnitvijo imena ustanove kot s t. i. funkcionalno prenovo prostorov. Leta 2001 se je Muzej novejša zgodovine preimenoval v Muzej novejša zgodovine Slovenije. Tako je še s poimenovanjem prevzel vodilno vlogo nacionalnega muzeja za zgodovino Slovencev v 20. stoletju. Pri prenovi pa je bila posebna pozornost namenjena Viteški dvorani. Restavrirali so freske, iz Gorenjskega muzeja so nazaj pripeljali grajske peči ter investirali v nakup nove opreme, kot so zavese, klopi, stoli in drugo pohištvo.³⁶ Pri tej prenovi je prišlo tudi do prerazpo-

reditve prostorov in selitve posameznih oddelkov. V zgornjem in srednjem delu stavbe je prišlo do zamenjave, in sicer v delu, kjer je bil nekoč kustodiat, je svoje prostore dobila uprava in obratno. Do zamenjave je prišlo tudi med knjižnico in fototeko. Knjižnica je danes pri upravi, torej v delu stavbe, kjer je bil prej kustodiat. Tam, kjer je bila pred zamenjavo knjižnica, je bil tudi INDOK center (informacijsko-dokumentacijski center), ki ga danes v taki obliki ni več. V fototeki je bila takrat posebej pomembna ureditev negoteke, ki je ustrezala dolgoročnemu hranjenju fotografskega gradiva.³⁷ Prostori v stavbi so takrat dobili podobo, ki se do danes ni bistveno spremenila. Med letoma 2005 in 2010 so bili prostori fototeke še dodatno prenovljeni, sicer pa večjih prostorskih posegov po tem niso več izvajali.³⁸ V tem kontekstu je treba še omeniti, da je bil Cekinov grad do prejšnjega leta v denacionalizacijskem postopku. Posledično je bila zunanjost stavbe nazadnje prenovljena med letoma 1990 in 1991. Od takrat posegov, razen nujno potrebnih za osnovno delovanje stavbe, ni bilo, kar se izraža na nekaterih predelih Cekinovega gradu.

Do zadnjih izrazitih pravno-formalnih in organizacijskih sprememb je prišlo leta 2023. Takrat je bil Muzej novejša zgodovine Slovenije kot pravni subjekt ukinjen in spojen s prav tako ukinjenim Muzejem slovenske osamosvojitve, oba pa sta pravna naslednika današnjega javnega zavoda Muzeja novejša in sodobne zgodovine Slovenije (MNSZS).³⁹ S spojitvijo je muzej postal nov pravni subjekt, v organizacijskem smislu se je v njem okrepil oddelek za osamosvojitve Slovenije, sicer pa bistvenih sprememb ni bilo. Muzej je bil ustanovljen z namenom evidentiranja, zbiranja, dokumentiranja, preučevanja, interpretiranja, ohranjanja, razstavljanja ter urejanja dostopnosti materialne in nesnovne kulturne dediščine s področja sodobne slovenske zgodovine. S tem je povezana tudi zbiralna politika muzeja tako na področju muzejskih predmetov kot fotografskega gradiva. Danes je v MNSZS zaposlenih 32 ljudi, ki so razporejeni po naslednjih notranjeorganizacijskih enotah: kustodiat in fototeka, oddelki za konserviranje in restavriranje, izobraževanje, oblikovanje, informatiko, tehniko in vzdrževanje ter na računovodstvo, administracijo in splošne zadeve, službo za promocijo in komuniciranje, knjižnico ter Depoje državnih muzejev v Pivki. Po obsegu posebej izstopa muzejska fototeka, ki danes hrani

33 Pogovor z Markom Štepcem z dne 14. 4. 2026.

34 Urbanc, 50 let Muzeja, str. 23.

35 Šutej Adamič, V Muzeju novejša zgodovine, naslovna stran.

36 Mikuž, Mojih pet let, str. 141.

37 Pogovor z Markom Štepcem, Moniko Kokalj Kočever in Sašo Elenovskim z dne 14. 4. 2026.

38 Dežman, Nekaj utrinkov, str. 143.

39 Uradni list RS, 2023.

največjo nacionalno fotografsko zbirko neprecenljive vrednosti.

ZAČETEK IN RAZVOJ MUZEJSKE FOTOTEKE

Fototeka (tudi Oddelek za dokumentarno fotografijo) je nastala leta 1952, leto dni zatem, ko se je takratni Muzej NOB LRS preselil v Cekinov grad.⁴⁰ Nastanek muzejske fototeke je bil največja prelomnica pri zbiranju in urejanju fotografskega gradiva, saj je z njeno ustanovitvijo dobilo poseben pomen – fotografije so se postavile ob bok drugim dokumentom in muzealijam. Takrat je sledil tudi popis fotografskega gradiva, ki je štel 58.301 pozitivov in 38.822 negativov. Uvedene so bile inventarna knjiga, knjiga avtorjev – fotografov – in knjiga razvidnosti fotografskega gradiva zunaj muzeja.⁴¹

Vse to je pomenilo napredek, vendar se je kaj kmalu pokazala nova težava. Fotografije in filmi so začeli propadati, ker jih niso hranili v primernih prostorih. Fotografsko gradivo je bilo občutljivo na svetlobo, temperaturo in vlago, njegova ohranjenost pa je bila odvisna tudi od kakovosti filmov in postopkov razvijanja. Ker je šlo večinoma za posnetke iz časa druge svetovne vojne, ko so bili vsi ti pogoji neugodni, so nekateri posnetki začeli propadati. Dodatno je propadanje povzročilo hranjenje gradiva v neprimernih prostorih in lesenih omarah. Ker je zadevo še poslabšalo posojanje fotografij raznim založbam in uredništvom, ki s fotografskim gradivom niso ravnali primerno, je leta 1953 fototeka dobila fotolaboratorij, kar je pomenilo veliko prelomnico pri dolgoročnem ohranjanju gradiva.⁴² Obnavljali so propadajoče negative in izdelovali posnetke za izposajo, originalov pa niso več posojali. Pomembna pridobitev za ohranjanje fotografskega gradiva v fototeki so bile tudi železne protipožarne omare, ki so ohranjale enakomerno temperaturo, vlago in svetlobo. S konserviranjem in primernim hranjenjem je muzeju uspelo ohraniti veliko večino posnetkov, ki so v uporabi še danes. V drugi polovici petdesetih let so dosegli še dodaten napredek, ko so leta 1955 začeli dokumente presnemavati na mikrofilme. V tistem času je z muzejsko fototeko sodeloval tudi fotograf, ki je fotografiral vse kraje in pomembnejše spomenike NOB, pomembne za slovensko ozemlje. Ti posnetki so pomembni predvsem zaradi tega, ker so se kraji do danes močno spremenili.

Skupaj z obnovo prostorov so začeli urejati tudi osnovno kartoteko. Dopolnili so jo s kartotekami z dodatnimi rubrikami, te pa so uporabljali za vsakdanje delo. Tako je bilo gradivo hkrati dostopno vsem zunanjim uporabnikom. Za nekatere zbirke to velja še danes. Ker so v muzej začeli prihajati tudi posnetki brez dokumentacije ali pa je bila ta napačna, so v reviji *Borec*, v posebni rubriki »Borec poizveduje«, začeli objavljati nedokumentirane fotografije, s čimer jim je uspelo dokumentirati večino objavljenih fotografij. S tem namenom so leta 1957 pripravili razstavo nedokumentiranih fotografij. Do leta 1964 so se zvrstile še štiri takšne razstave, ki so gostovale skoraj v vseh večjih mestih po Sloveniji. Sredi šestdesetih let so fotografije začeli objavljati tudi v časopisu *TV-15*. Ker te akcije niso prinesle pričakovanih rezultatov, fotografij niso več objavljali na tak način.⁴³

Šestdeseta leta so bila čas, ko je v muzej začelo prihajati vedno več fotografskega gradiva. Prinašali so ga tako posamezniki kot druge institucije, ki so ga predali muzeju v trajno hrambo. V tem času izstopata predvsem leto 1963, ko je muzej od uredništva časopisa *Delo* dobil zbirko 70.000 posnetkov o povojni graditvi, ter leto 1964, ko je tiskarna Ljudska pravica predala okrog 20.000 predvojnih fotografij iz arhiva časopisov *Slovenec* in *Slovenski dom*.⁴⁴ Takrat so pridobili tudi fotografsko gradivo prekomorskih brigad, hkrati pa začeli že prej prejete zbirke albumov dopolnjevati s fotografijami, ki so zajemale dogodke z vseh evropskih bojišč prve svetovne vojne. Janez Kos je v prispevku »Pogled v slovenske fototeke« v reviji *Kronika* leta 1969 prišel do naslednjih ugotovitev: »Muzeji ljudske revolucije in NOV zbirajo predvsem slikovno gradivo, ki dokumentira predvojno delavsko gibanje in narodnoosvobodilni boj ter ljudsko revolucijo. Glede na množino zbranega gradiva in na dokaj gosto mrežo agilnih zbiralcev smemo trditi, da je fotografsko arhivsko gradivo te vsebinske vrste v slovenskih fototekah najbolj sistematično zbrano in je tudi dobro urejeno. Največ gradiva te vrste je v Muzeju ljudske revolucije Slovenije v Ljubljani, v fototeki, ki so jo zastavili že med vojno pri Znanstvenem inštitutu. V njej je mogoče najti tudi reprodukcije važnejšega slikovnega gradiva drugih imetnikov. S številom 100.000 fotografij je največja slovenska zgodovinska fototeka.«⁴⁵

Za razvoj fototeke, kakršno poznamo danes, je bil v sedemdesetih letih pomemben odkup fotografskega gradiva Foto Slovenije, prvega z barvnimi posnetki. Najpomembnejše obdobje pri

40 Martinčič in Vončina, *Fototeka*, str. 47.

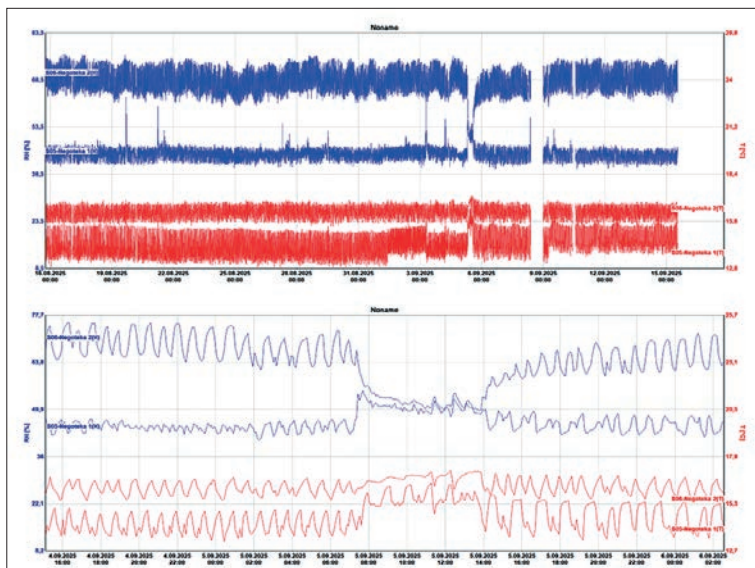
41 Martinčič in Vončina, *Fototeka*, str. 48.

42 Martinčič in Vončina, *Fototeka*, str. 48, 49.

43 Martinčič in Vončina, *Fototeka*, str. 49.

44 Martinčič in Vončina, *Fototeka*, str. 49.

45 Kos, *Pogled*, str. 44, 45.

Primer grafikonov, ki prek programa Telehum prikazujejo merilne enote iz negoteke, na katerih so vidne tudi anomalije, ki nastanejo ob vstopu v prostor (vir: MNSZS).

povečevanju števila enot fotografskega gradiva pa je bil čas od devetdesetih let naprej. Leta 1994 je muzej odkupil 200.000 črno-belih in barvnih posnetkov od podjetja za marketing in fotografijo Exportprojekt iz Ljubljane, od takrat pa so šle številke samo še navzgor.⁴⁶ Za primerjavo naj navedem, da so v Fototeki muzeja leta 1998 hranili okoli 800.000 posnetkov, danes pa se ta številka vrtili okoli 4 milijone posnetkov na različnih nosilcih.

NEGOTEKA – POSEBEN PROSTOR V FOTOTEKI ZA HRAMBO FOTOGRAFSKEGA GRADIVA

S povečevanjem obsega fotografske zbirke se je pokazala potreba po ustreznih prostorih za hrambo. Fotografsko gradivo so sprva hranili v pritličnih prostorih muzeja, kjer je danes fotolaboratorij. Ob prenovi in reorganizaciji prostorov na prelomu stoletja pa je v prvem nadstropju nastal poseben prostor, ki se imenuje negoteka. V njem sta dva ločena klimatizirana prostora s stalno temperaturo 15,5 do 16 stopinj Celzija ter 40-odstotno relativno vlago. Obrnjena je proti severu in leži v kubusu stare stavbe, kar že samo po sebi omogoča veliko klimatsko stabilnost. V večjem prostoru je gradivo na negativih, steklenih ploščah, diapozitivih idr., v manjšem pa albumi. Fotografsko gradivo je v železnih oziroma ognjevarnih omarah, ki so prilagojene za hranjenje tovrstnega gradiva in so v zatemnjenem prostoru.⁴⁷ Posamezne fotografske enote hranimo na različne načine in so odvisne od nosilca zapisa ter od tega, kako je gradivo prišlo v muzej. Manjše ste-

klene plošče so shranjene v posebnem zaščitnem papirju v lesenih škatlah, večje pa v namensko izdelanih papirnatih škatlah. Analogne povečave in natisnjene fotografije so v albumih, medtem ko so negativni spravljani v arhivske srajčke in vloženi v arhivske mape, nekateri pa tudi v podolgovate papirnate mape. V začetni fazi lahko gradivo hranimo tudi tako, da se ohrani ustvarjalčeva izvirnost, vendar je treba upoštevati strokovne smernice za dolgoročno hrambo. Kot primer lahko navedem gradivo fotoreporterja Marjana Cigliča, ki je negative zvil v kolute in jih hranil v majhnih škatlicah. Za njihovo dolgoročno ohranitev jih je bilo treba zravnavati, razrezati na ustrezne formate ter shraniti v arhivske srajčke in arhivske mape.

Negoteka je danes opremljena z merilniki Telehum datalogger. Gre za napravo s senzorjem in pomnilno enoto. Osnovni deli merilnikov Telehum so senzorji za merjenje relativne vlažnosti zraka, temperature in osvetljenosti, elektronski del, ki določa in obdeluje pridobljene podatke, oddajna in sprejemna radijska antena ter prikazovalnik sporočil. Podatki se iz pomnilnika prenašajo v program Telehum, ki omogoča smiselno urejanje, s tem pa hiter in preprost pregled meritev, grafični in tabelarni prikaz meritev, prikaz numeričnega poročila o meritvah, določanje točk rosišča in spremljanje meritev na zaslonu naprave.⁴⁸

Danes fototeko kot celoto sestavljajo negoteka, fotolaboratorij, restavratorsko-konservatorska delavnica in prostor za stranke. Zaradi velikega pritoka novega fotografskega gradiva se negoteka in prostor, ki je namenjen tudi strankam, stalno dopolnjujeta z novimi omarami, posledič-

⁴⁶ Martinčič in Vončina, Fototeka, str. 50.

⁴⁷ Vraničar, Fotografija in čas, str. 11.

⁴⁸ ZVKD: https://www.zvkds.si/wp-content/uploads/2024/03/res6_liberij_sl_low.pdf, pridobljeno 13. 4. 2026.

Prostori v negoteki (foto: Sarah Poženel, Sašo Kovačič, Monika Močnik; hrani: MNSZS).

Primeri fizične hrambe fotografskega gradiva (foto: Sarah Poženel, Sašo Kovačič, Monika Močnik).

no pa reševanje prostorske problematike ostaja v ospredju. V prihodnje bo treba razmišljati o celostni reorganizaciji in ureditvi muzejskih prostorov v želji, da bi bili za dolgoročno hrambo vsega fotografskega gradiva karseda ustrezni in v skladu z vsemi strokovnimi standardi.

HRAMBA IN IZZIVI, KI JIH PRINAŠA DIGITALNO FOTOGRAFSKO GRADIVO

Poseben izziv pomeni hramba digitalnega fotografskega gradiva. V muzej prihaja vse več digitalnih posnetkov, kar je glede na splošni tehnološki razvoj povsem pričakovano, hkrati pa je lahko takšno gradivo bolj izpostavljeno nekaterim tveganjem. Digitalne fotografije so shranje-

ne na različnih nosilcih, kot so zunanji diski, USB-ključki, CD-ji in drugi mediji. Zaradi možnosti poškodb ali izgube podatkov je nujno, da to gradivo čim hitreje prenesemo v informacijsko mrežo ter tako zagotovimo ustrezno e-hrambo, ki omogoča tudi izdelavo varnostnih kopij. Dodatne težave lahko povzročajo digitalne fotografije, shranjene na CD-jih, saj številni sodobni računalniki nimajo več cd-romov oziroma optičnih enot za branje takšnih nosilcev. Poleg tega so CD-ji pogosto občutljivi na poškodbe, zaradi katerih je lahko dostop do podatkov onemogočen. Do podobnih težav prihaja tudi pri drugih nosilcih zapisov, saj je lahko marsikateri medij, ki je bil še nedolgo nazaj aktualen, danes že popolnoma zastarel.

Digitalno gradivo trenutno hranimo na muzejskem strežniku v internem omrežju, ki je namenjen shranjevanju digitiziranega oziroma digitaliziranega⁴⁹ gradiva ter originalnih digitalnih fotografij. Vsak fond in vsaka zbirka imata na omrežju mapo, v katero se sistematično shranjujejo digitalne kopije in originalni posnetki, dokumentacija ter morebitni drugi dokumenti, povezani s posameznim fondom.

Za ponazoritev naj izpostavim fond Igorja Modica, dolgoletnega fotoreporterja časopisne hiše Delo. Gre za enega najobsežnejših fondov v muzeju, ki je ocenjen na približno 500.000 posnetkov. Gradivo je bilo predano na različnih nosilcih – negativih, diapozitivih, CD-jih, zunanjih diskih ter v obliki natisnjenih fotografij. Najprej so bili na muzejsko omrežje preneseni digitalni posnetki, v isto mapo pa se zdaj shranjujejo tudi digitizirani posnetki z negativov in drugih analognih nosilcev. Vse večji obseg tovrstnega gradiva muzej postavlja pred nove izzive ter odločitve o postopkih dela in hranjenja digitalnih vsebin. Vzpostaviti bo treba standardizirane postopke, ki bodo celovito urejali zbiranje, shranjevanje, valorizacijo ter druge ključne vidike ravnanja z gradivom, hkrati pa zagotoviti nakup visokozmogljive informacijske infrastrukture, ki bo omogočala e-hrambo in varnostno kopiranje na drugih lokacijah. Ključno bo torej vzpostaviti tudi certificirano programsko in strojno opremo, ki bo v skladu z najvišjimi standardi omogočala varno, zanesljivo in dolgoročno ohranjanje digitalnega gradiva. Osnovno izhodišče na tem področju je lahko Arhiv Republike Slovenije, ki je na podlagi Zakona o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva ter arhivih (ZVDAGA) ter Uredbe o varstvu dokumentarnega in arhivskega gradiva (UVDAG) sistemsko uredil področje digitalne hrambe.

UREJANJE FOTOGRAFSKEGA GRADIVA OD NJEGOVIH ZAČETKOV DO DANAŠNJIH DNI

Fotografskemu gradivu, ki ga je muzej prejel iz arhiva Znanstvenega inštituta, takoj po vojni niso posvečali večje strokovne pozornosti. Šele razstava, ki so jo pripravili leta 1946 ob peti obletnici OF in je bila na ogled v ljubljanski Moderni galeriji, je pokazala, kako pomemben zgodovinski vir je

fotografija. Izkazalo se je, da so fotografije pomembni pričevalci naše preteklosti, v obravnavanem primeru predvsem narodnoosvobodilnega boja in revolucije. Takrat je prišlo tudi do spoznanja, da bo treba fotografsko gradivo sistematično zbirati in urejati. Lahko bi rekli, da je bila ta razstava prva prelomnica pri sistematičnem in strokovnem delu s fotografskim gradivom.⁵⁰

Na Znanstvenem inštitutu so z namenom urejanja fotografskega gradiva honorarno zaposlili profesorja Franja Veselka, ki je do leta 1951 delo nadaljeval tudi v Muzeju narodne osvoboditve. Lotil se je sistematičnega urejanja in fotografsko gradivo razdelil na pet tematskih skupin: na partizanske, nacistične in fašistične fotografije, teror in žrtve okupatorjev ter na ruševine – posledice okupatorjevega terorja. Fotografije je nalepil na kartone, na katerih so bila vodoravno načrtana in oštevilčena okenska v dimenzijah *Leice* ter 6 x 9 in 9 x 14 cm. Na skrajnem desnem robu je bila oštevilčena rubrika, ki je služila kot legenda za posamezne fotografije.

Ta preprost način urejanja je bil učinkovit, dokler ni prišlo do zahtevnejših ter večjih potreb družbe in posameznikov, ki so to gradivo začeli uporabljati. Kmalu se je izkazalo, da je bila takšna opredelitev presplošna in premalo natančna, saj so nastale težave predvsem pri iskanju določenih motivov pri posameznih skupinah. Poleg tega se je pokazalo, da je tak način urejanja uničeval fotografsko gradivo – zaradi lepljenja so se uničevali originalni napisi, signature in žigi na hrbtni strani fotografij, ki so zelo pomembni za avtentičnost fotografskega gradiva. Kljub vsemu pa je bilo pionirsko delo profesorja Veselka pomembno za nadaljnji razvoj fototečnega oddelka.

Druga prelomnica je bila 10. obletnica NOB leta 1951. Tudi takrat so pripravili razstavo, njenim avtorjem pa je s pozivi udeležencem NOB prek javnih občil uspelo pridobiti več kot 3000 novih fotografij. Kasneje istega leta je Tiskovni urad pri predsedstvu LRS muzeju izročil okoli 30.000 posnetkov, ki so jih naredili različni partizanski fotoreporterji. S to donacijo se je število fotografij v muzeju podvojilo. Od takrat je vanj prihajalo vedno več fotografskega gradiva, kar je hkrati pomenilo, da bo treba korenito spremeniti način urejanja celotne zbirke. Leta 1951 je to nalogo prevzel Danilo Čuk, z njim pa je naslednje leto nastala Fototeka v muzeju. Čuk fotografskega gradiva ni več lepil na kartone ali, kot so temu rekli, »po načinu Veselko«, ampak je začel uvajati kartotečni sistem s krajevno, tematsko in časovno razdelitvijo. Razdelil jih je v enajst tematskih

49 Digitizacija je postopek pretvarjanja analognih informacij v digitalne (binarne), digitalizacija pa pretvorba analognih procesov v digitalne. Digitalizacija je oblika uporabe digitiziranih informacij v digitalnem okolju, kot so baze podatkov, spletne strani, socialna omrežja itd. V nekaterih besedilih, predvsem starejših, se za oba termina uporablja posplošen termin digitalizacija.

50 Martinčič in Vončina, Fototeka, str. 47.

Primer razvrščanja fotografij glede na nosilec zapisa iz obdobja pred in med drugo svetovno vojno ter po njej (foto: Sarah Poženel, Sašo Kovačič; hrani: MNSZS).

skupin, vsaka pa je imela še podskupino, ki jo je poimenoval *čebelica*. Takšna razdelitev je omogočala lažje nadaljnje urejanje in preglednost ter je hkrati pomenila prvo stopnjo muzeološkega pristopa k urejanju gradiva.⁵¹

Če se je sistemsko urejanje fotografij začelo z lepljenjem, njihovim številčenjem na karton in razdeljevanjem v različne tematske sklope, se je ta sistem spremenil s povečevanjem obsega fotografskega gradiva, ki je bilo na različnih nosilcih, ter z vedno večjim povpraševanjem zunanjih uporabnikov, kar je pripeljalo do poenotene sistematizacije fotografskega gradiva. To gradivo smo glede na provenienco razdelili na fonde in zbirke. Takšna razdelitev je v veljavi še danes. V zbirkah hranimo gradivo, ki so ga ustvarili različni fotografi, na primer zbirka Foto Slovenija, ki jo je ustvarilo več kot sto različnih fotografov, v fondih pa je tudi gradivo, ki ga je ustvaril posamezen fotograf. V nekaterih primerih gradivo enega fotografa hranimo v več zbirkah. Kot primer naj navedem Boža Štajerja, ki je deloval tako pri *Foto Slovenija* kot pri *Exportprojektu*, poleg tega pa muzej hrani tudi njegove fotografije iz druge svetovne vojne. V vseh treh omenjenih zbirkah in fondu hranimo okvirno 10.000 Štajerjevih izvirnih posnetkov.⁵²

Vsak fond in zbirka imata osnovne popise, ki so prav tako pomembni kot samo fotografsko gradivo. Podajo osnovne informacije o vsebini, nastanku posameznih posnetkov idr., kar omogoča hiter pregled in še hitrejše iskanje posnetkov. Posamezni filmi in posnetki imajo – vsaj tisti, ki so že v celoti obdelani – inventarno številko. Če se tak sistem ne bi vzpostavil, bi bila preglednost precej slabša in posledično bi bilo gradivo manj dostopno za javnost. Pri tem je treba izpostaviti, da se fondi in zbirke med seboj razlikujejo in gle-

de na specifičnost zahtevajo različne pristope. V osnovi lahko muzeološke pristope pri delu s fotografskim gradivom razdelimo v naslednje sklope: fizično urejanje, inventarizacija, digitizacija in digitalizacija, raziskovanje ter popisovanje vsebine na posnetkih.⁵³

Zbirke in fondi se delijo tudi glede na število posnetkov, in sicer na večje z obsežnim fotografskim gradivom in manjše. V muzeju trenutno hranimo 38 fondov: *Fond Joco Žnidaršič, Fond Igor Modic, Fond Aleš Černivec, Fond Janez Korošin, Fond Dušan Gerlica, Fond Dušan Jež, Fond Hanno Hardt, Fond Marjan Garbajs, Fond Oskar Karel Dolenc, Fond Nace Bizilj, Fond Edi Šelhaus, Fond Aleš Kunaver, Fond Marjan Keršič, Fond Vlastja Simončič, Fond Marjan Ciglič, Fond Tone Stojko, Fond Janez Bogataj, Fond Egon Piščanc, Fond France Cerar, Fond Božo Štajer, Fond Sandi Jesenovec, Fond Svetozar Guček, Fond Miloš Švabić, Fond Jože Vrch, Fond Jože Podlogar, Fond Jakob Prešeren, Fond Viktor Debelak, Fond Marjan Miro Dobovšek, Fond Rudolf Brunner DVOŘÁK, Fond Peter Lampič, Fond Ivo Lipar, Fond Ivan Maček, Fond Marjan Smerke, Fond Jendo Štoviček, Fond Pavla Jesih, Fond Ciril Pisanski, Fond Manca Košir (tudi fotografije Nece Falk) in Fond Tomi Lombar. V muzeju hranimo tudi 22 zbirk: *Zbirka Exportprojekt, Zbirka Sokoli, Zbirka Gorenjski glas, Zbirka Sportske novosti, Zbirka Nemški in italijanski – propaganda (vojni plen), Zbirka Plošč (partizani, okupatorji, kontrarevolucija, reprodukcije), Zbirka Tekoče gradivo (partizani, okupatorji, kontrarevolucija, reprodukcije), Zbirka spominski albumi, Zbirka fotodokumentacija MNSZS, Zbirka Dienststelle des beauftragten des Reichskommissars für die festigung deutschen Volkstums 1941/1942, Zbirka Delo, Zbirka Foto Slovenija, Zbirka Osebne zapuščine, Zbirka**

⁵³ Primer natančne strokovne obdelave fotografskega fonda Marjana Cigliča je na voljo v Močnik, *Življenje fotoreporterja Marjana Cigliča in njegova zapuščina v Muzeju novejšje zgodovine Slovenije*.

⁵¹ Martinčič in Vončina, *Fototeka*, str. 48.

⁵² Vraničar, *Fotografija in čas*, str. 12.

Kratek zgodovinski pregled 20. stoletja na fotografijah iz muzejske fototeke (avtorji fotografij: Nace Bizilj, Tone Stojko, Marjan Ciglič, Božo Štajer, Jan Trdina, Fran Grabjec, Peter Kocjančič, Simon Stojko, Igor Modic idr.; hrani: MNSZS).

SGP Primorje, Zbirka Fotografija (različni darovalci), Zbirka Ljudska pravica, Zbirka Slovenec, Zbirka prve svetovne vojne, Zbirka Diapozitivi (nemški, italijanski, partizanski, domobranski), Zbirka Pepca in Edvard Kardelj ter Zbirka Kompas. Nekaj gradiva ne spada pod nobeno od teh rubrik, in sicer *Nemški posnetki za vzgojo mladine – Hitlerjugend*, *Razglednice in Argentinski album*, v posebni rubriki pod »ostalo« pa hranimo manjše fonde, fragmente idr. z različno provenienco.⁵⁴

Fotografsko gradivo zajema celotno slovensko ozemlje in časovno obdobje od konca 19. stoletja do današnjih dni, vsebinsko pa prikazuje različne utrinke od preprostega vsakdanjega življenja do najpomembnejših zgodovinskih prelomnic.

PREDSTAVITEV FOTOGRAFSKEGA GRADIVA ŠIRŠI JAVNOSTI – FOTOGRAFSKE RAZSTAVE

Razstave so eden ključnih elementov diseminacije fotografskega gradiva in muzealij. Razstave v MNSZS so lahko tematske, vezane na zgodovinske dogodke, obletnice, osebe idr., lahko pa so vezane na specifičen fond in avtorja fotografij. Vedno aktualnejši so medinstitucionalni razstavniki projekti, pri katerih pride še posebej do izraza interdisciplinarni pristop. Fotografsko gradivo lahko snuje samostojno razstavo, lahko pa ga spremljajo druge muzealije ter arhivsko in drugo gradivo.

V MNSZS sta predstavitvi fotografskih razstav v osnovi namenjena dva prostora. Prvi je v predverju Viteške dvorane, izbrane fotografije pa so navadno predstavljene v okvirjih ali na panojih. Drugi razstavni prostor je ploščad pred muzejem, kjer stoji šest kovinskih konstrukcij, na katerih je lahko na vsaki predstavljenih šest

panojev, dimenzij 150 x 100 cm. Muzej vsako leto na obeh razstavnih prostorih pripravi od štiri do sedem različnih fotografskih razstav.

V zavedanju, kako pomembno fotografsko dediščino hranimo v fototeki, je muzej velike razstavne prostore, ki so sicer namenjeni občasnim tematskim razstavam, v zadnjih letih namenil tudi predstavitvi posameznih fotografskih opusov. Leta 2019 je ob 100. obletnici rojstva fotoreporterja Edija Šelhausa nastala razstava z naslovom *Edi Šelhaus. Retrospektiva*.⁵⁵ Konec istega leta je bila na ogled razstava fotoreporterja Naceta Bizilja z naslovom *Nace Bizilj – Fotoreporter*,⁵⁶ leta 2024 pa je bila prav tako ob 100. obletnici rojstva *Dnevnikovega* fotoreporterja Marjana Cigliča v muzeju na ogled razstava z naslovom *Marjan Ciglič – Mojster za vse čase*.⁵⁷ Ob Cigličevi razstavi je za učence potekal tudi fotografski natečaj,⁵⁸ njihove fotografije pa so bile prav tako razstavljene v avli muzeja. Občasno razstavo, na kateri je bil poudarek na fotografskem gradivu in je bila prav tako predstavljena v velikih razstavnih prostorih, smo naslovili *Fotoaparati in vojna*.⁵⁹ Na razstavi, ki je bila v muzeju na ogled leta 2020, je bilo predstavljeno fotografsko gradivo iz muzejske fototeke, ki prikazuje čas med drugo svetovno vojno. Manjše razstavne prostore ima MNSZS tudi v Depojih državnih muzejev v Pivki, ki si jih deli z Narodnim muzejem in Tehniškim muzejem Slovenije. Tudi tam fotografsko gradivo predstavljamo na

⁵⁴ Osnovne informacije posameznih fondov in zbirk so na muzejski spletni strani: <https://www.muzej-nz.si/zbirke/fototeka/>, pridobljeno 13. 4. 2026.

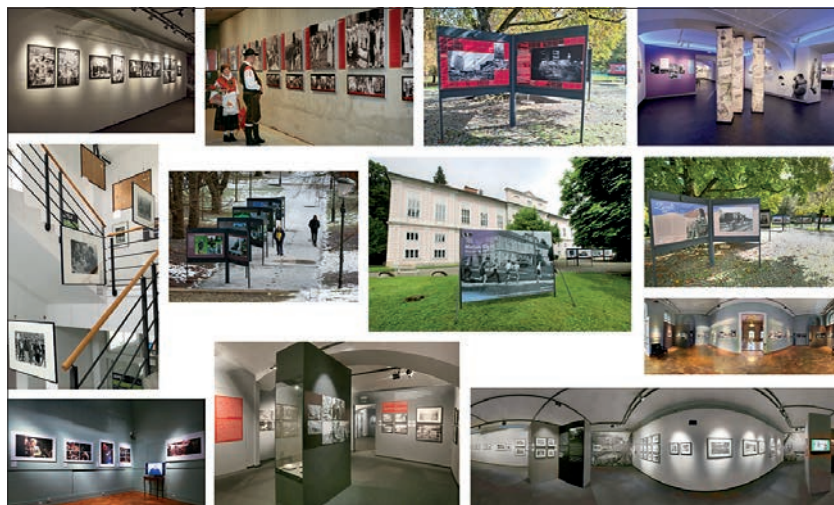
⁵⁵ Več o fotografski razstavi na: <https://www.muzej-nz.si/razstava/edi-selhaus-retrospektiva/>, pridobljeno 13. 4. 2026.

⁵⁶ Več o razstavi na: <https://www.muzej-nz.si/razstava/nace-bizilj-fotoreporter/>, pridobljeno 13. 4. 2026.

⁵⁷ Več o razstavi na: <https://www.muzej-nz.si/marjan-cigli-c-razstavniki-projekt-ob-100-obletnici-rojstva-1924-1998/>, pridobljeno 13. 4. 2026.

⁵⁸ Več o natečaju na: <https://www.muzej-nz.si/razstava/sreca-veselje-in-smeh/>, pridobljeno 13. 4. 2026.

⁵⁹ Več o razstavi na: <https://www.muzej-nz.si/razstava/fotoaparati-in-vojna/>, pridobljeno 13. 4. 2026.

Muzejska razstavišča in Galerija S na Ljubljanskem gradu, kjer so na ogled fotografske razstave MNSZS (foto: Sarah Poženel, Sašo Kovačič, Irena Uršič; hrani: MNSZS).

manjših razstavah. MNSZS že vrsto let tradicionalno sodeluje tudi z Ljubljanskim gradom, kjer so v Galeriji S predstavljene različne fotografske razstave iz bogate muzejske zakladnice.

Veliko muzejskih fotografskih razstav gostuje na različnih lokacijah po Sloveniji. Poleg Ljubljanskega gradu so gostovale v Galeriji Nove Ljubljanske banke (NLB), Zgodovinskem atriju v Mestni hiši v Ljubljani, Slovanski knjižnici v Ljubljani, Knjižnici Otona Župančiča v Ljubljani, Kulturnem domu Litija, Kulturnem centru Lojzeta Bratuža v Novi Gorici, Galeriji Družina v Ljubljani, Frančiškanskem samostanu v Kopru, Pokrajinskem muzeju Ptuj, Delavskem domu Trbovlje, Zgodovinskem arhivu na Ptuj, Avli Jožeta Hudalesa v Lenartu v Slovenskih goricah, Festivalni dvorani na Bledu, na Blejskem gradu in Solinah, gostovale pa so tudi v različnih sorodnih institucijah. Vedno več sodelovanj pri fotografskih projektih je medinstitucionalne narave, pri čemer kustosi iz fototeke sodelujejo kot strokovna pomoč pri urejanju fotografskih fondov, soavtorji razstav ipd. Zadnjič smo na ta način sodelovali z Muzejem Ribnica, kjer je nastala tudi fotografska razstava *Fotografija za tisoč oči, fond fotografa Draga Moharja, Ribnica*.⁶⁰

Pri tem je treba poudariti, da si za številne razstave, ki jih pripravljajo sorodne institucije, veliko fotografskega gradiva sposodijo v fototeki MNSZS. Prav tako muzejske fotografije najdemo v številnih publikacijah, ki jih izdajajo različne institucije in posamezniki, veliko pa jih uporabljajo tudi mediji, saj je fotografsko gradivo na voljo širši javnosti.

FOTOGRAFSKE RAZSTAVE IN SODELOVANJE Z AVTORJI FOTOGRAFIJ

Diseminacija fotografskega gradiva ni pomembna zgolj za promocijo nacionalne kulturne dediščine širši javnosti, temveč tudi za prikaz dela kustosov oziroma skrbnikov fondov in zbirk, ki so za to gradivo odgovorni na strokovno-muzeološki ravni. Z različnimi fotografskimi projekti je muzej pridobil zaupanje številnih fotoreporterjev, ki so se na podlagi dosedanjega strokovnega dela zaposlenih odločili, da je muzejska fototeka vredna zaupanja in da bo s predajo gradiva muzeju njihovo dolgoletno ali celo življenjsko delo varno, dostopno in strokovno ohranjeno. Naj izpostavim samo en projekt, ki ga je avtorica pripravila ob 25. obletnici samostojne Slovenije. K sodelovanju je povabila več kot 40 različnih fotoreporterjev in fotoreporterke, ki so v objektiv ujeli zgodovinske trenutke ob osamosvajanju Slovenije. Rezultat sta bili razstava z naslovom *Samostojni! Fotografije in fotoreporterji o samostojni Sloveniji in vojni*⁶¹ ter istoimenska knjiga, fototeka pa je postala bogatejša za štiri nove fotografske opuse, in sicer Joca Žnidaršiča, Igorja Modica, Tomija Lombarja in Aleša Černivca.

Sicer pa v fototeki MNSZS hranimo fotografske opuse številnih eminentnih slovenskih fotografov in fotoreporterjev. Posebna čast pri pripravljanju fotografskih razstav je sodelovanje z avtorji, ki so gradivo predali muzeju in so še danes povezani z muzejem. Tako je muzej pripravil razstave z Nacetom Biziljem, Igorjem Modicem, Tomijem Lombarjem, Tonetom Stojkom, Janezom Bogatajem, Janezom Korošinom ter danes že pokojnima Jocem Žnidaršičem in Edijem Šelhausom.

⁶⁰ Več o projektu na: <https://www.muzej-ribnica.si/razstave/fotografija-za-tisoc-oci-fond-fotografa-draga-moharja-ribnica/>, pridobljeno 13. 4. 2026.

⁶¹ Več o razstavi na: <https://www.muzej-nz.si/razstava/samostojni/>, pridobljeno 13. 4. 2026.

Fotografi oziroma fotoreporterji na muzejskih avtorskih razstavah – od leve proti desni zgoraj: I. Modic, T. Lombar, J. Korošin, od leve proti desni spodaj: J. Žnidaršič, J. Bogataj, N. Bizilj (foto: Sarah Poženel, Sašo Kovačič; hrani: MNSZS).

PREDSTAVITEV FOTOGRAFSKEGA GRADIVA ŠIRŠI JAVNOSTI – PUBLIKACIJE

Pri »dolgoročni« promociji in diseminaciji muzejskega gradiva imajo zagotovo pomembno vlogo tudi publikacije⁶² – zborniki, katalogi idr. –, ki navadno spremljajo večje razstave in projekte. Ti so pomembni predvsem s stališča dolgoročnega »arhiviranja« razstav, saj so te (z izjemo stalne razstave, ki se sicer tudi spreminja in dopolnjuje) na ogled le določen čas. Kljub temu da tovrstne razstave tudi gostujejo v različnih institucijah, ne morejo nadoknaditi napisane besede in natisnjenih fotografij, ki na tak način ohranjajo nacionalno kulturno dediščino. Danes, ko smo v digitalni dobi in je uporaba različne multimedije del vsakdana, nastajajo tudi videovsebine, na katerih so predstavljeni izbrani projekti in njihove posebnosti, vedno več razstav pa si lahko ogledamo tudi v virtualni obliki.⁶³

Vezano na delovanje fototeke so že leta 1959 pripravili *Zbornik fotografij iz narodnoosvobodilnega boja slovenskega naroda: 1941–1945*, ki je obsegal gradivo, nastalo med marcem 1941 in novembrom 1942. Temu so sledila nadaljevanja v letih 1961, 1963 in 1966, leta 1964 pa so izdali *Zbornik fotografij*

delavskega gibanja in dejavnosti Komunistične partije na Slovenskem 1867–1941.⁶⁴ Leta 2017 je muzej izdal zbornik z naslovom *Fototeka – Fotografška zapuščina 20. stoletja*. Razdeljen je na dva poglavitna dela: v prvem je s pomočjo fotografij iz muzejske fototeke predstavljen kronološki pregled 20. stoletja, v drugem delu pa so predstavljeni posamezni fondi in zbirke. Glede na to, da so takrat v fototeki hranili okoli 2,5 milijona fotografskih enot in da se je do danes ta številka povečala za skoraj 1,5 milijona, v prihodnjih letih načrtujemo nov zbornik; zajel bo vse fotografsko gradivo, ki ga bo takrat hranila fototeka MNSZS.

Posebna publikacija s poudarkom na fotografskih vsebinah, ki jo izdaja MNSZS, je revija *Fotografika – Slovenska revija za zgodovino in teorijo fotografije*, ki z vmesnimi prekinitvami izhaja od leta 1979, muzej pa je njeno izhajanje prevzel leta 2011. Revija vsako leto izide na začetku junija, in sicer tik pred srečanjem profesionalnih in ljubiteljskih fotografov, ki poteka v ljubljanskih Križankah. V želji po poglobljenih strokovnih člankih, ki so objavljeni v reviji, je muzejska fototeka med 15. in 16. aprilom 2026 organizirala strokovni posvet *Fotografija: dokument časa*. Posvet je združil strokovnjake z različnih področij, raziskovalce in ljubitelje fotografske dediščine ter ponudil prostor za izmenjavo znanj in mnenj, predstavitev dobrih praks ter razpravo o aktualnih izzivih in priložnostih na področju fotografije, njenega hranjenja, raziskovanja in predstavljanja javnosti. Kot prvi tovrstni dogodek je bil posvet med udeleženci izjemno dobro sprejet, kar potrjuje potrebo po nadaljnjem strokovnem povezovanju in rednem odpiranju tovrstnih razprav.⁶⁵

62 Del muzejskih publikacij na: <https://www.muzej-nz.si/trgovina-2/>, pridobljeno 13. 4. 2026.

63 Videovsebine se v tem primeru nanašajo izključno na aktualno sledenje trendom v muzejski stroki, ki s pomočjo digitalnih rešitev širše dopolnjujejo razstave in omogočajo ogled teh vsebin na spletu. Sicer ima MNSZS že od leta 2003 posebno zbirko ustnih virov, ki je edina muzejska zbirka nesnovne kulturne dediščine. Osrednji del zbirke so avdio- in videoposnetki pričevanj o drugi svetovni vojni, preostali del pa o obdobju med svetovnima vojnima, o povojnem jugoslovanskem obdobju in procesu demokratizacije ter osamosvajanja Slovenije z vojno za njeno obrambo. Videovsebine, kot so pričevanja in intervjuji, danes nastajajo skoraj pri vsaki razstavi, med drugim pri razstavah o določeni osebi, športu, zdravstvu, gradnji avtocest idr.

64 Pečan, Bibliografija, str. 85.

65 Več o strokovnem posvetu na: <https://www.muzej-nz.si/dogodek/strokovni-posvet-fotografija-dokument-casa/>, pridobljeno 13. 4. 2026.

Publikacije, v katerih je predstavljeno fotografsko gradivo MNSZS (foto: Sarah Požnenel, Sašo Kovačič; hrani: MNSZS).

FOTOTEKA KOT ODPRTI DEPO OB POSEBNIH PRILOŽNOSTIH

Čeprav fototeka ni odprta za javnost, kar je v prvi vrsti povezano z zaščito fotografskega gradiva, muzej ob posebnih priložnostih naredi izjemo in omogoča vodene ogleds. Z leti se je namreč izkazalo, da si javnost težko predstavlja, kje in kako hranimo tako številne nacionalne fotografske opuse, poleg tega pa se z zanimanjem seznani z muzeološkimi procesi, skozi katere gredo muzejske fotografske zbirke in fondi. To navadno omogočimo ob dogodkih, ki še posebej promovirajo muzejsko dejavnost, kot so *Poletna muzejska noč*, *Kulturni praznik – 8. februar*, *Ta veseli dan kulture*, *Mednarodni muzejski dan* idr. Muzej v zadnjih letih pogosto sodeluje tudi pri programih, ki jih pripravljajo druge institucije, na primer Mestna občina Ljubljana in Zavod Turizem Ljubljana, ki z različnimi dogodki promovirajo kulturne dejavnosti, kot so *LUV fest (Festival ljubezni, umetnosti in vandranja)*, *Cela šiškarija: Kulturna četrt Šiška se predstavi* in *Teden ljubljanskega turizma*. Za tovrstna javna vodstva po fototeki so potrebne predhodne najave, saj je število mest omejeno.

Voden ogled fototeke je možen tudi po predhodnem dogovoru za posamezne skupine, ki za to posebej izrazijo željo. Sem spadajo vse sorodne institucije, kot so muzeji in arhivi, pa tudi različne fakultete. Oddelek za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani že vrsto let pripelje študente na ogled, saj je fotografija pomemben zgodovinski vir, vedno več študentov pa prihaja tudi iz Fakultete za arhitekturo, Akademije za likovno umetnost in oblikovanje ter z Oddelka za fotografijo na Fakulteti za aplikativne vede – VIST. Nekatere od teh skupin je vodil nekdanji *Dnevnikov* fotoreporter Nace Bizilj, ki je leta 2010 muzeju podaril svoj celoten fotografski opus, od takrat pa je devet let redno prihajal v muzej in skupaj s skrbnico fonda pomagal pri dokumentiranju. Ti obiskovalci so dobili vpogled v fotografski fond z različnih zornih kotov in iz prve roke, zato je bila izkušnja zanje še toliko bolj dragocena. Voden ogled fototeke je velikokrat nagrada za posameznike in skupine, ki sodelujejo z muzejem na fotografskih in drugih natečajih, za najmlajše obiskovalce oziroma vrtčevske skupine pa je na voljo posebna delavnica z naslovom *Postani kustos v fototeki*, na kateri se seznanijo z delom in hram-

Utrinki z različnih vodstev po fototeki – na sredini Nace Bizilj med vodstvom (foto: Sarah Požnenel, Sašo Kovačič, Irena Uršič; hrani: MNSZS).

bo fotografskega gradiva, nato pa z muzejskimi fotografijami, ki jih okrasijo in nalepijo na velike šeleshamerje, pripravijo fotografsko razstavo, ki jo lahko nato izobesijo v vrtcu.

ZAKLJUČEK

Muzejska fototeka ima ključno vlogo na številnih ravneh. Hrani največjo nacionalno fotografsko dediščino, v kateri so zbrani posnetki, ki ilustrirajo dogajanje od začetka 20. stoletja do danes na slovenskem ozemlju in nekaj tudi iz tujine. Med gradivom najdemo ekskluzivne in edinstvene fotografije pomembnih dogodkov, posebno mesto v zbirki pa imajo obsežni fotografski opusi številnih vidnih slovenskih fotografov in fotoreporterjev. Od svojih začetkov se je fototeka razvijala v skladu s specifikom fotografskega gradiva, kar je vodilo v vzpostavitev sistematične strokovno utemeljene muzeološke prakse. Ta vključuje tako strokovno obdelavo fotografij kot njihovo skrbno hranjenje v analogni in digitalni obliki. Neizpodbitno je dejstvo, da je »urejeno gradivo enako dostopno gradivo«, kar velja tako za fizične nosilce posnetkov ter sistematično urejene fotografske fonde in zbirke kot za primerne prostore, v katerih se gradivo hrani. Čeprav je fototeka MNSZS tako po urejenosti fotografskega gradiva kot po njegovi hrambi ena najsodobnejših v Sloveniji, se kažejo izzivi, ki jim bo treba v prihodnosti posvetiti skrbno pozornost.

IZJAVA O DOSTOPNOSTI PODATKOV

Podatki, na katerih temelji ta članek, so na voljo v članku oziroma dosegljivi prek citirane bibliografije.

VIRI IN LITERATURA

TISKANI VIRI

Uradni list LRS, št. 7/1948.
Uradni list LRS, št. 23/1959.
Uradni list LRS, št. 20/62.
Uradni list RS, št. 28/94.
Uradni list RS, št. 66/01 in 20/02.
Uradni list RS, št. 7/23 in 58/23.

USTNI VIRI

Aleksandra Elenovski, MNSZS, pogovor z dne 14. 4. 2026.
Monika Kokalj Kočevár, MNSZS, pogovor z dne 14. 4. 2026.
Marko Štepec, MNSZS, pogovor z dne 14. 4. 2026.

ČASOPISI

Naša komuna, 1986.

LITERATURA

- Dežman, Jože: Nekaj utrinkov iz mandata (2005–2010). *Muzej novejše zgodovine Slovenije 1948–2018, 70 zgodb o XX. stoletju* (ur. Monika Kokalj Kočevár). Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2018, str. 143.
- Ekar, Miloš: Obnova ljubljanskega očaka. Grad v megli nespornost. *Delo, Sobotna priloga*, 19. 9. 1987, str. 26.
- Kos, Janez: Pogled v slovenske fototeke. *Kronika* 17, 1969, št. 1, str. 44–45.
- Maroevič, Ivo: *Uvod u muzeologiju*. Zagreb: Zavod za informacijske studije, 1993.
- Martinčič, Vanja in Vončina, Dejan: Fototeka Muzeja novejše zgodovine. *Muzej novejše zgodovine 1948–1998* (ur. Iztok Durjava, Nataša Urbanc, Ivo Vraničar). Ljubljana: Muzej novejše zgodovine, 1998, str. 47–50.
- Mikuž, Marjeta: Mojih pet let vodenja Muzeja novejše zgodovine Slovenije (2000–2005). *Muzej novejše zgodovine Slovenije 1948–2018, 70 zgodb o XX. stoletju* (ur. Monika Kokalj Kočevár). Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2018, MNZS, str. 141.
- Močnik, Monika: *Življenje fotoreporterja Marjana Cigliča in njegova zapuščina v Muzeju novejše zgodovine Slovenije* (doktorska disertacija). Ljubljana, 2023.
- Pečan, Marija: Bibliografija delavcev Muzeja novejše zgodovine. *Muzej novejše zgodovine 1948–1998* (ur. Iztok Durjava, Nataša Urbanc, Ivo Vraničar). Ljubljana: Muzej novejše zgodovine, 1998, str. 85.
- Photography changes everything* (ur. Marvin Heiferman). New York: Aperture; Washington: Smithsonian Institution, 2012.
- Pirker, Miran: Ali smo res tako bogata družba, da muzej revolucije prepuščamo času? *Javna tribuna* 26, oktober 1987, str. 3.
- Sontag, Susan: *On Photography*. New York: Picador, 1977.
- Šola, Tomislav: *Eseji o muzejima i njihovoj teoriji prema kibernetičkom muzeju*. Zagreb: Hrvatski nacionalni komitet ICOM, 1997.
- Šola, Tomislav: *Marketing u muzejima ili o vrlini i kako je obznaniiti*. Zagreb: Hrvatsko muzejsko društvo, 2001.
- Šutej Adamič, Jelka: V Muzeju novejše zgodovine predstavljeni Slovenci v 20. stoletju. *Delo*, 20. 6. 1996, leto XXXVIII, št. 141, naslovna stran.
- Urbanc, Nataša: 50 let Muzeja. *Muzej novejše zgodovine 1948–1998* (ur. Iztok Durjava, Nataša Urbanc, Ivo Vraničar). Ljubljana: Muzej novejše zgodovine, 1998, str. 16–23.
- Vraničar, Ivo: Fotografija in čas. *Fototeka. Fotografska zapuščina XX. stoletja* (ur. Kaja Širok, Ivo Vraničar, Andreja Zupanec Bajželj). Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2017, str. 11–12.

SPLETNI VIRI

ICOM Slovenija:

<https://icom-slovenia.si/2022/08/28/nova-muzejska-definicija-2/>

Muzej novejše in sodobne zgodovine Slovenije:

Fotografski fondi in zbirke: <https://www.muzej-nz.si/zbirke/fototeka/>

Fotografski natečaj za mlade: Sreča, veselje, smeh: <https://www.muzej-nz.si/razstava/sreca-veselje-in-smeh/>

Muzejske publikacije: <https://www.muzej-nz.si/trgovina-2/>

Razstava Edi Šelhaus, Retrospektiva: <https://www.muzej-nz.si/razstava/edi-selhaus-retrospektiva/>

Razstava Nace Bizilj – Fotoreporter: <https://www.muzej-nz.si/razstava/nace-bizilj-fotoreporter/>

Razstava: Fotoaparati in vojna: <https://www.muzej-nz.si/razstava/fotoaparati-in-vojna/>

Razstava: Fotografija za tisoč oči; fond fotografa

Draga Moharja: <https://www.muzej-ribnica.si/razstave/fotografija-za-tisoc-oci-fond-fotografa-draga-moharja-ribnica/>

Razstava: Marjan Ciglič – mojster za vse čase: <https://www.muzej-nz.si/marjan-ciglic-razstavni-projekt-ob-100-obletnici-rojstva-1924-1998/>

Razstava: Samostojni!: <https://www.muzej-nz.si/razstava/samostojni/>

Strokovni posvet – Fotografija – dokument časa: <https://www.muzej-nz.si/dogodek/strokovni-posvet-fotografija-dokument-casa/>

The Art Story:

Beginnings of Photojournalism: <https://www.theartstory.org/movement/photojournalism/>

ZVKD – Zavod za varstvo kulturne dediščine

Vrnitev Liberijeve slike: https://www.zvkds.si/wp-content/uploads/2024/03/res6_liberij_sl_low.pdf

SUMMARY

Fototeka of the National Museum of Contemporary History of Slovenia in the Light of the Museum's Development: From Its Beginnings to the Present Day

The Fototeka of the National Museum of Contemporary History of Slovenia has evolved over the decades alongside the museum itself, which gradually evolved into the central national institution dedicated to the preservation, research, and presentation of the history of the Slovenians in the twentieth century. In parallel to the museum's development, the Fototeka also expanded and today undoubtedly represents one of the richest national repositories of photographic heritage. It currently holds nearly four million images on various media, organized into numerous fonds and collections that are professionally managed on several levels by the museum's curators. As custodians of national cultural heritage, museums bear the responsibility for its permanent preservation, which includes the professional processing, appropriate protection, and proper storage of photographic material. Most of the holdings are physically stored in the museum's cold-storage repository, which provides suitable conditions for the long-term preservation of sensitive material. At the same time, the museum faces numerous challenges arising from the continuous influx of newly acquired photographs, including both spatial and professional aspects of preservation and management. A particular set of challenges is posed by digital photographic material, which requires specific guidelines and different approaches to cataloguing, archiving, and long-term preservation. Due to rapid technological development, the safeguarding of digital content has become one of the key challenges of contemporary museum practice.

The museum presents its photographic holdings to the public in various ways—through exhibitions, which are often organized in collaboration with photographers, through publications, and through occasional guided tours of the photo archive. Although the archive itself is not considered an “open storage” facility, the museum provides visitors with an insight into its operations on special occasions, thus offering the wider public a glimpse into the “behind-the-scenes” work of curators and emphasizing the importance of preserving and safeguarding cultural heritage.

OCENE IN POROČILA

Irena Benyovsky Latin: *Socijalna topografija srednjovekovnoga Dubrovnika. Transformacija predgrada u središte grada u mletačkom razdoblju (1205. – 1358.)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2024, 285 strani.

Irena Benyovsky Latin je znanstvena svetnica Hrvatskoga instituta za povijest in redna profesorica univerze v Zagrebu. Po zaključenem študiju v Zagrebu in vmes na Central European University (CEU) v Budimpešti se je izpopolnjevala na Stanfordu in v Benetkah. Kot vrhunska izvedenka za zgodovino mest je tudi hrvaška predstavica in članica izvršnega odbora v mednarodni komisiji za zgodovino mest (International Commission for the history of towns). Raziskuje srednjeveško urbano zgodovino vzhodne obale Jadrana, zlasti razmerje mestnega prostora in družbene stratifikacije mestnega prebivalstva ter vpliv beneške oblasti na razvoj mest, med katerimi sta njene znanstvenoraziskovalne pozornosti deležna zlasti Trogir in Dubrovnik.

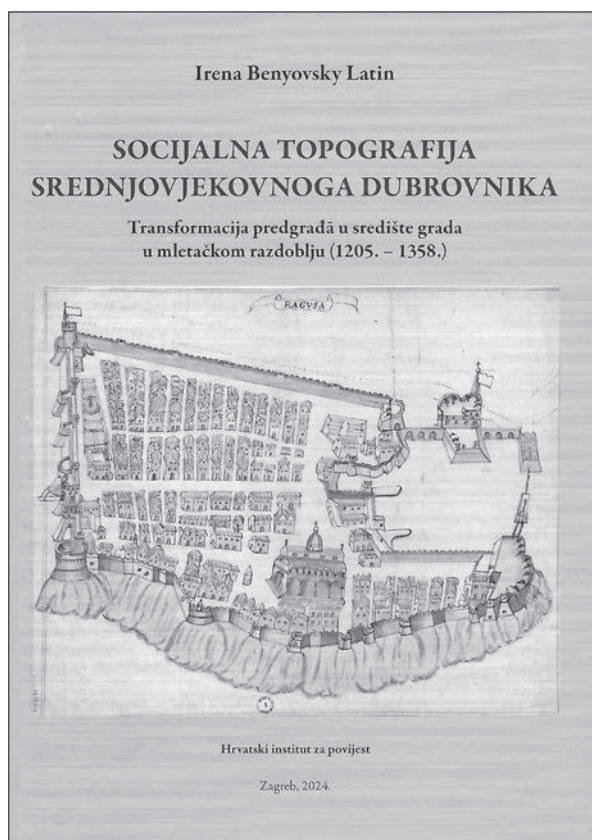
Monografija *Socijalna topografija srednjovekovnoga Dubrovnika* je zasnovana interdisciplinarno: tipično zgodovinsko analizo pisnega gradiva povezuje z raziskavami terenske in arhitekturne

materialne dediščine, ki ju vključuje v širši zgodovinski kronološki kontekst. Sklicuje se in povzema zelo obsežno bazo znanstvenih objav, ki jih je (bil) v strokovni publicistiki deležen Dubrovnik, ter predstavlja in uporablja sodobne metodološke pristope in prijeme aktualnih raziskav urbane zgodovine. Izsledke ponazarja z zemljevidi, izdelanimi s pomočjo pomagal sodobne tehnologije.

Uvodno poglavje vsebuje poglobljen prikaz objavljenih raziskav urbane morfologije, ki razkriva razvoj prostora in strukture njegovega prebivalstva. Predstavlja trende sodobnih uveljavljenih tez in pristopov k obravnavi te problematike in vključuje sumarni oris razvoja srednjeveškega Dubrovnika.

Razvoj dubrovniškega predmestja in njegovo prelevitev v osrčje mesta sukcesivno, po različnih časovnih fazah, obravnava drugo poglavje, kronološko razčlenjeno v štiri razdelke: od antike do komunskega obdobja oziroma do začetka 13. stoletja, od začetka beneške uprave po 4. križarski vojni (1205) do statuta leta 1272, od statuta do požara leta 1296 ter odtlej do konca beneške uprave (1358). Vsak razdelek ilustrira računalniško izdelana simulacija mestnega tlorisa z označenimi obravnavanimi predeli.

Arhitekturne in komunikacijske značilnosti mesta v prvem razdelku dopolnjuje opis geografskih in terenskih lastnosti mestnega prostora. Drugi razdelek se najprej posveti politični zgodovini; od srede 13. stoletja, ko se postopoma množijo pisni podatki, pa se osredotoči na segmente in strukturo dubrovniškega predmestja ter na njegove komunikacijske povezave. Tretji razdelek predstavlja oblikovanje predmestja skozi izjemno povédno odredbo *De viis* mestnega statuta (1272). Podrobno opisuje ulične povezave mestnega jedra Dubrovnika in predpisuje, da se mestu pripoji njegovo dotedanje predmestje. Kot izpričujejo notarski zapisi, je velik del predmestnega območja pripadal komuni in bil v začetku osemdesetih let razparceliran in oddan v najem. Stanje je v podrobnostih razvidno iz popisa komunskih nepremičnin iz leta 1282, vključenega v knjigo komunskih prihodkov od prodajaln in zemljišč (*Liber de introitibus stacionum et territoriorum comunis*) iz leta 1286. V času vladavine različnih dubrovniških knezov je mestno tkivo doživljalo spremembe. Avgusta 1296 je Dubrovnik prizadel požar, kar je posledično pogojevalo prenovo mesta z regulacijo statuta istega leta. Vsebinsko in glede njene realizacije ter opisov stanja eminentnih objektov jo s pritegnitvijo številnih kasnejših odlokov in

drugih zapisov podrobno osvetljuje četrti razdelek, ki predstavlja spremembe po razdobjih vladavin različnih knezov in pod vplivom političnih in drugih razmer do leta 1358.

Tretje poglavje se posveča socialni topografiji predmestja. Po objavah Nenada Vekarića povzema genealogijo uglednih dubrovniških družin Volcasso, Mençe, Gleda, Gondula, Ragnina, Sorgo, Georgio, Crosio, Poča (Cipagna), Pecorario / Gozze, Proculo / Negamire, Guerero, Bodača / Binçola, Čereva / Zereva in opiše lokacijo številnih nepremičnin, ki so jih imele v lasti v Dubrovniku. Del predmestja so posedovali prebivalci različnih kategorij, zlasti obrtniki in prišleki od drugod, tamkajšnja posest pa je pripadala tudi cerkvam in komuni. Po knjigi komunskih nepremičnin iz leta 1282 (v kodeksu iz leta 1286) so podrobno naštetih zakupniki parcel na 22 delih (blokih) komunskega zemljišča, med ostalim se omenjajo mesnice (*beccarie*) in prodajalne (*staciones*).

Četrto poglavje vsebinsko odstopa od predhodnih. Podrobno predstavlja pisne in likovne vire za zastavljeno raziskavo. Opis prvih začenja z obravnavo faktografsko manj zanesljivih pripovednih besedil, ki imajo značaj poročil in vsebujejo element interpretacije zapisovalcev, tudi imaginarne zgodovinske konstrukcije in mite. Od 10. do 15. stoletja se Dubrovnik omenja v delih *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta, *Chronicon salernitanum*, Letopis popa Dukljanina, Milecijeva zgodovina Dubrovnik, Conversinijeva *Historia Ragusii*, Filelfova zgodovina, opis Dubrovnik Filipa de Diversisa. Od poznega srednjega in zgodnjega novega veka so zgodovino Dubrovnik povzemali anali in kronike (Anonimus, Nicolaus de Ragnina, Ludovicus Tubero, Serafino Razzi, Iacobus Luccari, Mauro Orbini), pa tudi polihistorji 18. stoletja (Ignatius Giorgi, Seraphinus Cerva, Ioannes Marini de Gundula, Iunius Restii). Med dokumenti mestne uprave je podatkovno bogat dubrovniški statut iz leta 1272. Osnovno rokopisno gradivo, ki predstavlja objektivni preostanek nekdanjega poslovanja, pa so srednjeveški notarski in pisarniški rokopisi. Prav ti so najbolj dragoceni za rekonstrukcijo socialne topografije ter za vpogled v posedovanje in poslovanje z nepremičninami v mestu. Zaradi (poslovnega) namena nastanka in značaja vsebine zahtevajo poseben metodološki pristop, ki je delu pojasnjen vključno s predstavitev različnih tipov zapisov, ki so bili povezani z nepremičninami, ter s podatki, ki jih o slednjih vsebujejo zapisi. Dubrovnik je bil upodobljen tudi na nekaj kartah in dragocenih vedutah, ki omogočajo sklepanje na arhitekturno podobo mesta pred potresom leta 1667.

Zaključno poglavje v kratkem sintetizira predstavljen raziskavo. Monografija je opremljena s popisi prilog, virov in literature in seznamom imen.

Delo je strokovno in tematsko zastavljeno in realizirano na visokem znanstvenem nivoju, zanimivo in nepogrešljivo bo zlasti za poznavalce in raziskovalce Dubrovnik in njegove urbane podobe. S svojim zgledom vabi k posnemanju tudi raziskovalce drugih primorskih mest s podobno materialno in pisno dediščino, pri nas zlasti Kopra. Koprski stari mestni arhiv, ki ga hranijo v Archivio di Stato di Venezia v Benetkah, je že predmet projektne raziskave o njegovem srednjeveškem urbanem razvoju (Urbana morfologija Kopra v poznem srednjem veku). Monografija o Dubrovniku s svojo večplastnostjo morebiti nakazuje še dodatne vidike, ki jih je vredno upoštevati tudi v raziskavi srednjeveškega Kopra.

Darja Mihelič †

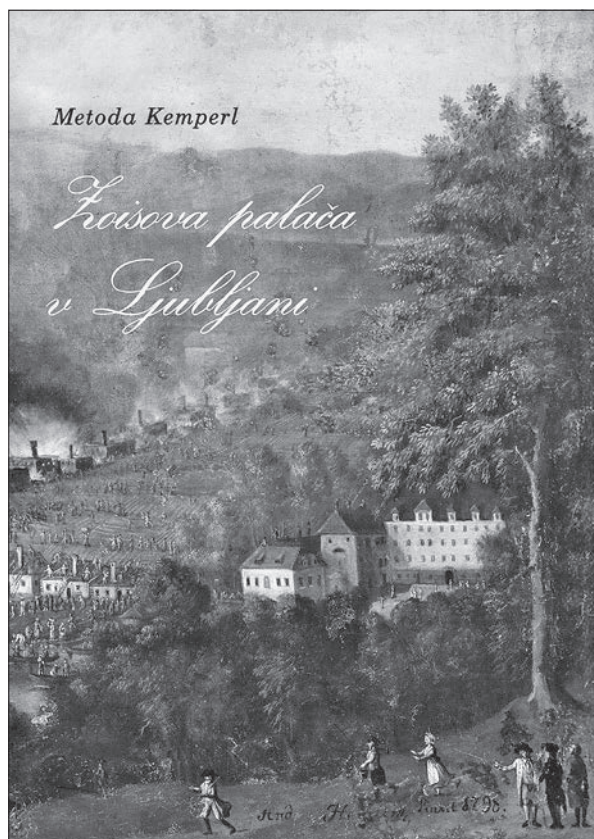
Metoda Kemperl: Zoisova palača v Ljubljani.

Ljubljana: Slovenska matica, Pedagoška fakulteta Univerze v Ljubljani, 2024, 239 strani.

Metoda Kemperl v monografiji *Zoisova palača v Ljubljani* na 280 straneh z bogatim slikovnim gradivom zariše celovit prikaz stavbe, katere kulturni pomen daleč presega njene skromne arhitekturne ambicije.¹

Zoisova palača je največja ohranjena historična stavba v starem mestnem jedru Ljubljane in ima izjemen kulturni ter zgodovinski pomen kot prostor slovenskega narodnega preroda. Kljub temu je bila kot stavba doslej razmeroma slabo raziskana, deloma ker je slogovno neizrazita in zato umetnostnim zgodovinarjem manj privlačna, deloma pa ker je razdeljena v zasebna stanovanja in zato težje dostopna. Monografija je zasnovana tematsko-kronološko in se razvija v treh vsebinskih sklopih, ki obsegajo zgodovino prostora in

¹ Avtorica je kratko zgodovino gradnje Zoisove palače predstavila že leta 2019 na simpoziju (Metoda Kemperl: Zoisova palača v Ljubljani – zgodovina gradnje. Baron Žiga Zois: nova spoznanja ob dvestoletnici smrti: program simpozija in povzetki referatov, Atrij ZRC, Ljubljana, Novi trg 2, 20.–22. november 2019 (ur. Luka Vidmar), Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, 2019, str. 14) in objavila v monografiji (Metoda Kemperl, Zoisova palača v Ljubljani: zgodovina gradnje, Zois: Študije (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Založba ZRC 2025 (Apes academicae, 5), str. 357–395). Vmes pa se je bolj natančno posvetila portalom palače (gl. Metoda Kemperl, Zoisova palača v Ljubljani: še enkrat o portalih glavne fasade, *Kronika*, 70, 2022, št. 1, str. 91–104).

lastništva, stavbno analizo palače ter njeno usodo v 19. in 20. stoletju.

Začetnik rodu Zoisov na Kranjskem, Michelangelo Zois (1694–1777), se je rodil v okolici Bergama in je prišel v Ljubljano okrog leta 1720, kjer se je zaposlil pri rojaku in uglednem veletrgovcu Petru Antonu Codelliju pl. Fahrenfeld. Po Codelljevi smrti je leta 1735 prevzel njegovo trgovino in jo izjemno razširil. Posloval je z železnino, volno, suknom ter menjalniškimi posli, in sicer po celotni srednji Evropi, italijanskem polotoku in celo z otomanskim cesarstvom. Ukvarjal se je tudi s fužinarstvom: postal je lastnik večine fužin na Gorenjskem. Cesar mu je leta 1739 podelil dedno plemstvo, leta 1760 pa baronstvo. Michelangelo Zois je bil verjetno najbogatejši gospodarstvenik v deželi, njegova podjetniška dejavnost pa je zagotovila izjemno solidne finančne temelje za ustalitev rodbine v Ljubljani.

Michelangelo je na ljubljanskem Bregu kupil najprej vogalno hišo leta 1728, potem pa vse do leta 1771 še prvo, drugo in tretjo hišo na Križevniški (1760, 1764, 1771), Erbergovo palačo (1765) ter gostilno Pri zlati ladji (1770). Za to lokacijo se je odločil premišljeno, saj je bil Breg že vsaj od 14. stoletja glavno mestno пристanišče za blago, ki so ga prevažali po Ljubljani. Skupaj s pristaniščem sta delovali mestna in državna tehtnica, pa tudi mitninski urad. Ker je bila bližina pristanišča in tehtnice za velike trgovce strateškega pomena, so

se na Bregu postopoma naselili najpomembnejši veletrgovci tedanjega časa. Njegov sin Žiga Zois je kasneje kupil mestni jarek (1774), južno obzidje z obzidnim stolpom (1785) ter bistrski dvor s cerkvijo sv. Lovrenca (1793). Tako sta oče in sin zaokrožila posest, ki je segala od palače do današnje Zoisove ceste.²

Najobsežnejše poglavje monografije je posvečeno Žigi baronu Zoisu (1747–1819), ki je palači za štiri desetletja vtisnil neizbrisen pečat. Izobrazil se je v škofovskem kolegiju v Reggio Emilia, kjer je pridobil odlično humanistično izobrazbo, nato pa se pri jezuitih Gabrijelu Gruberju in Jožefu Maffei v Ljubljani izpopolnil v naravoslovju in tehničnih vedah. Oče mu je leta 1774 predal podjetje, palača pa je dobil v last Michelangelovi smrti leta 1777.

Žiga Zois je bil vsestransko izjemna osebnost: priznan naravoslovec, poznavalec mineralogije, kemije, metalurgije in botanike, ljubitelj glasbe in gledališča ter mecen. Ko je leta 1779 zbolel za protinom, se je postopoma umaknil v palačo in zadnjih dvajset let življenja skoraj ni prestopil njenega praga. Kljub temu, ali morda prav zato, je postal osrednje žarišče intelektualnega in kulturnega življenja v deželi. Palača je za desetletja postala salon, v katerem so razpravljali, muzicirali, pesnikovali in snovali temelje slovenskega knjižnega jezika.

Jedro salona so v zgodnjih osemdesetih letih 18. stoletja tvorili Jurij Japelj, Blaž Kumerdej in Anton Tomaž Linhart, ki je nekaj let s svojo družino celo prebival v palači. Po letu 1793 so se pridružili Valentin Vodnik, Jožef Schober in Jernej Kopitar, ki mu je Zois omogočil intelektualno rast in posredoval za njegovo zaposlitev na dunajski dvorni knjižnici; v zadnjem desetletju še Matevž Ravnika, Franc Metelko in Jakob Zupan. Poleg stalnih obiskovalcev je palača privabljala tudi ugledne tuje goste, ki so popotovali skozi Ljubljano: geologa Déodata de Dolomieuja, naravoslovca Gaetana Cattanea in metalurga Benedikta Franca Hermanna, pa tudi veleposestnike, vojskovodje in člane vladajočih rodbin. Posebno mesto je imelo glasbeno življenje: v palači so organizirali večere, na katerih so nastopali domači in tuji glasbeniki.

² Avtorica je na podlagi arhivskih virov rekonstruirala zgodovino in videz vseh stavb, ki so stale na mestu poznejše palače. Med njimi so bile gostilna Pri zlati ladji, ki so jo podrla leta 1824, bistrski dvor s cerkvijo sv. Lovrenca – oba sta bila last kartuzijskega samostana iz Bistre in sta bila v Ljubljani prisotna od 13. stoletja, cerkva pa je bila podrt med letoma 1802 in 1805 –, Erbergova palača z bogatim pilastrijskim pročeljem ter vogalna, prvotna Zoisova hiša. Prav tako je ugotovila natančen potek južnega notranjega ter zunanega obzidja.

Po ustanovitvi Ilirskih provinc leta 1809 se je Žiga Zois spretno prilagodil novim oblastem in vzpostavil dobre odnose z guvernerjem Marmontom; Napoleon mu je leta 1813 podelil naslov viteza legije časti. Palača je odigrala tudi pomembno diplomatsko vlog, saj je leta 1821 v njej potekal Ljubljanski kongres. Knez Metternich je v palači prebival skoraj polnih šest mesecev, veliki salon v drugem nadstropju pa je služil kot kongresna dvorana.

Stavbna zgodovina palače, kot sta si jo zamislila oče in sin, se je oblikovala počasi kot plod postopnih združevanj, prezidav in dopolnjevanj. Avtorica jo je obnovila z veliko natančnostjo in sicer na osnovi dokumentiranih pogodb, računov, tlorisov in vedutnih upodobitev. Prva večja gradbena intervencija je potekala med letoma 1766 in 1768, ko je Michelangelo Zois prvotno vogalno hišo in Erbergovo palačo združil v stavbno celoto. Predelavo v klasicističnem slogu je avtorica, na osnovi arhivskih virov in slogovne primerjave, pripisala tedaj vodilnemu deželnemu stavbnemu mojstru Lovrencu Pragerju (ok. 1720–1791), pilastrska členitev tedanje fasade pa je razvidna iz risbe Ferdinanda Runka (1795).

Žiga Zois se je gradbenih posegov lotil bolj odločno in sistematično. Že leta 1784 je preuredil notranjščino ter razporeditev prostorov prilagodil potrebam svojih zbirk in obsežne knjižnice. Po letu 1793, ko je odkupil bistriški dvor s cerkvico sv. Lovrenca, je sledila obsežnejša prezidava: med letoma 1802 in 1805 je cerkev podrl, nato pa med letoma 1806 in 1808 z vključitvijo obstoječega zidovja in dozidavo dveh novih okenskih osi palačo razširil v njeno današnjo velikost in obliko. Stavba je ob tem dobila sedanjo, oblikovno poenostavljeno fasado brez pilastrov, členjeno odprtinami v dvanajstih oseh in dopolnjeno s tremi novimi portali. Kot najverjetnejši avtor prezidave se kaže mestni stavbni mojster Ignac Prager (1762–1830), sin Lovrenca Pragerja, edini registrirani mojster v mestu, ki je Zoisovo posest tudi dobro poznal.

Avtorica je poglobljeno analizirala tudi slog novih portalov in ugotovila, da njihova oblikovna zasnova sodi v širšo tradicijo sredine 18. stoletja; obenem je prišla do sklepa, da je razmah tovrstnih portalov v Ljubljani in njenih predmestjih v prvi polovici 19. stoletja vsaj deloma posledica vpliva Zoisove palače kot referenčnega zgleda. Glavni portal palače izstopa po plastičnosti in prefinjenosti obdelave, posebnost pa sta še volutna atika in voluminozno oblikovana cvetova v obločnih poljih. Glede avtorstva avtorica predstavi dve možnosti. Prva, da je portal nastal med letoma 1710 in 1727 in ga je izklesal kamnosek Luka

Mislej skupaj s kiparjem Angelom Puttijem, toda ni podatkov, da bi takratni lastniki hiše, Kunstovi dediči Warnussi, naročili tako kakovosten portal. Druga možnost, da je portal nastal kmalu po letu 1728, ko je hišo kupil Michelangelo Zois – v tem primeru bi kamnoseško delo opravil Franc Grumnik, ki je Misleja nasledil kot mestni mojster, plastični okras pa bi izdelal kak kipar iz njegove delavnice, čeprav o sestavi te delavnice ni ohranjenih podatkov. Avtorica zaključuje, da portal po kakovosti in izvirnosti izstopa iz sočasne mestne produkcije in ga postavlja ob bok portalu ljubljanskega semenišča iz leta 1714.

Žiga Zois je imel ob palači dva vrtova: na pol zasebni cvinger (*Zwingergarten*) in javno dostopni Zoisov graben. Cvinger (dvignjen nepozidan pasu med zunanjim mestnim obzidjem in notranjim mestnim obzidjem, kjer so danes zadnje stene hiš Križevniške ulice) je Zois postopoma urejal vsaj od leta 1784, ko je kupoval sadike, marmornate pilastre in vodnjak, mali obzidni stolp pa je preuredil v vrtni paviljon oziroma casino, kjer so se gostje zabavali. Vrt je imel formalno zasnovano z dvorednimi podolgovatimi zelenimi ploskvami in sprehajalno potjo, kar potrjuje ohranjen nedatiran načrt in poznejši situacijski načrti mesta iz let 1820–1837. Zoisov graben na trasi današnje Zoisove ceste je nastal z zasutjem nekdanjega mestnega jarka, ki ga je Zois kupil leta 1774 z obveznostjo javne dostopnosti, in je bil večredni drevored, namenjen sprehajanju za celotno mesto. Avtorica popravlja pogosto napačno zapisano trditev, da je Zois dal podreti mestno obzidje – v resnici ga je ohranil, vanj le prebil večja okna, in vrt uredil na cvingerju med obema obzidjema.

Po smrti Žige Zoisa je palačo podedoval nečak Karel, ki je nemudoma začel iskati kupce – zbirko mineralov in knjižnico je leta 1823 odkupil avstrijski dvor, palače pa mu kljub dolgotrajnim pogajanjem ni uspelo prodati. Ker je stavba ostala v družinski lasti, jo je med letoma 1833 in 1836 temeljito obnovil in razdelil na osem stanovanj. V drugi polovici 19. stoletja se je lastnina z dedovanji in prodajami drobila: ob prelomu stoletja je v palači živelo že 65 stanovalcev, delna obnova po potresu leta 1895 pa stanja ni bistveno izboljšala. Leta 1918 jo je odkupil industrialec Peter Kozina, ustanovitelj Peka, ki je do stavbe gojil spoštljiv odnos – obnovil jo je, na dvorišče postavil nagrobnik Žige Zoisa, pri Ivani Kobilci naročil kopijo njegovega portreta, v parku pa po načrtih Ivana Vurnika postavil betonski tolos. Po drugi svetovni vojni je bila palača nacionalizirana in naseljena s številnimi stanovalci, med katerimi sta izstopala dramatik Ivan Mrak in arhitekt Vlasto Kopač; načrti iz šestdesetih let, da bi v njej združili Sloven-

ski literarni muzej, Slovansko knjižnico in Gledališki muzej, pa so ostali neuresničeni.

Kljub obilici podatkov o Zoisovem pohištvu se je do danes ohranilo le malo predmetov iz palače. Med ohranjenimi predmeti izstopa invalidski voziček Žige Zoisa, ki ga hrani Mestni muzej Ljubljana; ta je leta 2006 prevzel tudi 57 kosov parketa z geometrijskim vzorcem versaškega tipa, značilnim od začetka 18. do konca 19. stoletja. Med opremo velja omeniti še porcelanast servis za kavo in čaj z zlatimi inicialkami, ki ga hrani Gorenjski muzej v Kranju.

Zoisova palača je edinstvena priča kulturne, ekonomske in politične zgodovine Ljubljane od 13. do 20. stoletja, kar monografija prepričljivo dokazuje. Z poglobljeno analizo stavbne zgodovine, natančno identifikacijo predhodnih objektov na mestu palače, rekonstrukcijo družinskega upravljanja in salonskega življenja v času Žige Zoisa ter zgodovino lastnikov v 19. in 20. stoletju avtorica zapolnjuje dolgo vrzel v slovenskem umetnostnozgodovinskem in kulturološkem vedenju o tem izjemnem objektu – hkrati pa postavlja trdno izhodišče za morebitne prihodnje kulturne in muzejske projekte.

Dosedanja literatura je Žiga Zoisa osvetljevala skozi posamezne tematske vidike – nazadnje v prispevkih simpozija *Baron Žiga Zois: nova spoznanja ob dvestoletnici smrti* (ZRC, 2019), objavljenih v zborniku *Zois: Študije* (2025).³ Čeprav ta zbornik pomeni pomemben preskok v dosegu raziskav o baronu Zoisu, je obravnavana monografija prva, ki Zoisovo bivališče postavi v samo središče analize in s tem pokaže, da stavbna in prostorska zgodovina nista zgolj ilustracija, temveč nepogrešljiv vir za razumevanje njegovega delovanja. Monografija je obenem tudi prva celostna predstavitev arhitekture in stavbne zgodovine palače – predhodna dela so palačo obravnavala le sumarično, ali pa so se, vključno z avtoričinimi lastnimi članki, posvečala le posameznim vidikom.⁴

Palača ni nastala kot enotno zasnovana reprezentančna rezidenca v slogu kranjskih plemiških dvorcev, temveč kot produkt večstopenjske, pragmatično pogojene rasti – vogalna meščanska hi-

ša, ki so jo postopoma širili z nakupi sosednjih parcel. Njena slogovna neizrazitost, brez pilastrov in značilnih baročnih členitev, po avtoričinem mnenju ni posledica skromnosti, temveč zavestne odločitve – Zois si je dom zamišljal kot delovni prostor s skladišči, uradi in zbirkami, ne kot plemiško rezidenco za reprezentanco. Kar se tiče vrtov, obravnavana monografija na več mestih popravlja in dopolnjuje delo Ines Babnik *Kultura vrtov* (2016),⁵ ki je sicer temeljna referenca o zgodovini oblikovanih zelenih površin v Ljubljani od 17. do 19. stoletja. Avtorica natančno razmejuje lego, genezo in tudi funkcijo obeh vrtov ob palači, saj pokaže, da je bil Zoisov graben od vsega začetka javno dostopen.

Monografija Metode Kemperl temelji na dveh ključnih metodoloških pristopih.⁶ Prvi je sistematično arhivsko raziskovanje: avtorica je pregledala fonde Arhiva Republike Slovenije, Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Avstrijskega državnega arhiva in Deželnega arhiva v Gradcu ter gradivo ZVKDS. Na podlagi raznolikih virov, od kupoprodajnih pogodb in zapuščinskih inventarjev do načrtov, vedut in katastrskih zemljevidov, je rekonstruirala stavbni razvoj palače ter osvetlila tudi njeno socialno in gospodarsko zgodovino. Drugi temelj predstavlja primerjalna tipološka analiza, ki pride posebej do izraza pri obravnavi več kot štiridesetih portalov v starem mestnem jedru in predmestjih Ljubljane. Na tej podlagi je portale palače umestila v širšo regionalno tradicijo, ki sega od Perskega in Pragerja do lokalnih delavnic prve polovice 19. stoletja.

Monografija postavlja visok zgled za sorodna dela in bo nedvomno spodbudila nadaljnje raziskovanje. Plodna iztočnica za prihodnje študije ostaja gradivo o ostankih opreme palače: razpršeni predmeti v Narodnem muzeju Slovenije, Gorenjskem muzeju in Mestnem muzeju Ljubljana vabijo k sistematični predmetni inventarizaciji, ki bi prvič omogočila celovit vpogled v materialno kulturo Zoisovega bivalnega okolja. Kot naravni naslednji korak se ponuja tudi primerjalna analiza Zoisove palače z drugimi reprezentativnimi meščanskimi palačami Ljubljane – takšna študija bi palačo trdneje umestila v slogovni in družbeni kontekst mesta ter hkrati osvetlila posebnosti Zoisovega pristopa k arhitekturi in bivanju v primerjavi z njegovimi sodobniki.

Monika Osvald

3 *Zois: Študije* (ur. Luka Vidmar). Ljubljana: Založba ZRC, 2025 (Apes academicae, 5).

4 Nace Šumi: *Ljubljanska baročna arhitektura*, Ljubljana: Slovenska matica, 1961, str. 168; Uroš Lubej: Mestni grb na pročelju nekdanje Zoisove palače, *Kronika* 36, 1988, št. 1–2, str. 74–76; Nace Šumi: *Arhitektura 18. stoletja na Slovenskem: Obdobje zrelega baroka* (ur. Asja Krečič), Ljubljana: Arhitekturni muzej, 2007, str. 213; Tine Germ: Zoisova palača v Ljubljani, *DEDI* (ur. Mateja Šmid Hribar idr.), 2010, <http://www.dedi.si/dediscina/335-zoisova-palaca-v-ljubljani> (dostop 9. 7. 2019). Za avtoričina članka glej opombo št. 1.

5 Ines Babnik: *Kultura vrtov*, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016.

6 Avtoričino raziskovanje temelji tudi na družbeno-zgodovinskem pristopu, pri posameznih primerih pa uporablja tudi metodo prekrivanja načrtov in risb.

Blaž Otrin: *Lorenz in Roza Krach – pionirja ateljejske fotografije na Slovenskem*. Ljubljana: Nadškofijski arhiv; Mengeš: Mestni muzej; Kulturno društvo Franca Jelovška, 2026, 144 strani.

Fotografija na Slovenskem sicer ni v ospredju zgodovinskih raziskav, a uporaba tovrstnih virov nepogrešljivo bogati tudi druge predstavitev preteklosti. Tej tematiki se z zavzetim raziskovanjem arhivskega gradiva in drugih virov v zadnjem času vedno bolj posveča zgodovinar in arhivist, mag. Blaž Otrin. Posebno hvalevredno je, kadar raziskovalci na osnovi pionirskih raziskav mag. Mirka Kambiča – pred leti jih je precej objavila prav *Kronika* – z uporabo arhivskih virov, lažje dostopnih objav sočasnega tiska in priročne digitalizacije fotografskih zbirk različnih ustanov pri nas in v tujini dopolnijo in presežejo ugotovitve, zbrane v *150 let fotografije na Slovenskem* (1989) in drugod.

Pred nami je v obliki imenitno oblikovanega fotografskega albuma predstavljeno besedilo o dveh pionirjih ateljejske fotografije na Slovenskem. Raziskava je spremljala podobno oblikovano (P. in A. Škerlep) razstavo v Galeriji Družina od 10. marca do 10. aprila 2026 ter predstavlja delovanje fotografa L. Lorenza iz okoli 1850 v Ljubljani, fotografskega ateljeja Lorenza Kracha (1854–1869) in ateljeja njegove vdove Roze (L. Krach's Wittwe, 1869–1883).

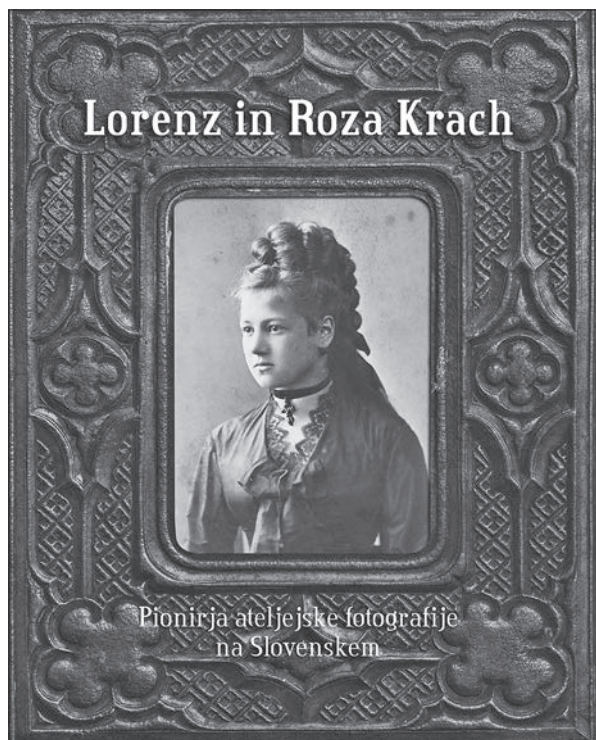
Na podoben način je avtor z razstavo in knjigo leta 2024 že predstavil v Mengšu rojenega ljub-

ljanskega fotografa Lovrenca Funtka (1833–1874) in ga odkril kot avtorja fotografije Frana Levstika. Njegov portret (na dLIB in drugod) je po besedilu na kartončku fotografije sicer pripisan fotografu Franzu Lainerju, a so v njegovem ateljeju med letoma 1884 in 1889 izdelali le več kopij fotografije tega literarnega ustvarjalca. Sin fotografa Funtka je bil Anton Funtek, literat in profesor na učiteljski šoli v Ljubljani.

Že prej je Otrin v reviji *Kronika* (2017, št. 1, str. 5–26) obravnaval nenavadno razgiban življenjepis popotnega fotografa Christiana Paierja (1839–1895) z Gorenjskega, njegovo kratkotrajno učiteljsko delo na Kranjskem, potovanja v Egipt in Palestino ter fotografsko delovanje tam in doma. Njegovo raziskavo je spodbudila zbirka Paierjevih fotografij v ljubljanskem Nadškofijskem arhivu in tako še dopolnila raziskovanje tega fotografa v novejšem času s strani Damirja Globočnika in Nine Zupan Šorli (ZUZ, 2010), ki je na Dunaju odkrila Paierjev album Svete dežele, leta 1864 podarjen cesarju. Na splošno lahko v zadnjih desetletjih pri več raziskovalcih v muzejih, arhivih in drugje opazimo zavzet interes za zgodovino fotografije.

Temu trendu sledi knjiga *Lorenz in Roza Krach – pionirja ateljejske fotografije na Slovenskem*, ki je po vsebini zelo pestra. Prinaša predstavitev vrste tem iz naše zgodovine fotografije, od tehnike dagerotipije iz okoli 1850, nastajanja prvih fotografskih ateljev, dilem o prvih poklicnih fotografih pri nas in njihovih vpisih v obrtni register do selitve fotografskih ateljev po Ljubljani ter vprašanja fotografije Roze Krach in širše vloge poklicnih nosilcev obrti, pomočnikov v ateljeju in s tem avtorstva fotografij. Otrin se posveča tudi življenjski zgodbi fotografske družine, pa tudi dataciji vizitnih kartončkov fotografij Lorenza in Roze Krach, kar je le del širše tematike, o kateri je kot arhivist že pisal (*Moderna arhivistika* 2025, št. 2).

Po uvodu Mestnega muzeja Mengeš in tamkajšnjega kulturnega društva (Ana Škerlep) ter Centra za konserviranje in restavriranje Arhiva Republike Slovenije (Lucija Planinc) se knjiga nadaljuje s kar dvaindvajsetimi, včasih živahno naslovljenimi poglavji, ki jim sledijo viri z literaturo, opombe in seznam likovnih prilog po posameznih poglavjih. Poleg študijskega branja si lahko bralec privošči lahkotno listanje, kar omogočajo bogate priloge privlačnih fotografij ter arhivskih in časopisnih virov. Besedilo je opremljeno z več kot 280 opombami (str. 131–138), ki utemeljujejo predstavljene teme, občasno zastavljene kot vprašanja. V knjigo je z zemljevidom vključenih tudi pet lokacij ateljev družine Krach v Ljubljani,

seznam imetnikov 86 fotografij L. Kracha in kar 224 fotografij R. Krach, pri čemer izstopajo ljubljanski arhivi in muzeji, NUK in zasebni zbiralec Dušan Orel. Avtor bo lahko seznam dopolnjeval s posameznimi na novo evidentiranimi fotografijami, tudi v ustanovah, s katerimi še ni sodeloval.

Knjiga sledi očitni ženski liniji, ki jo poudarja že ženski portret na platnicah (R. Krach: Ida Mally, roj. Pollak, 1862), še bolj pa odkriva vsebina. S podatkom, da ljubljanske uršulinke hranijo dagerotipijo Lorenza Kracha, datirano s 14. septembrom 1850, je jeseni 2018 zgodovinarica sr. Jasna Marija Kogoj spodbudila avtorja k raziskovanju ne le fotografa Kracha, temveč tudi njegove žene Roze, prav tako dejavne na področju fotografije. Krachova dagerotipija in atelje njegove vdove zgodovinarjem slovenske fotografije nista bila povsem neznana, in sicer zaradi prvih raziskav in objav Mirka Kambiča v *Kroniki* v letih 1975, 1978 in 1981 ter v katalogu *150 let fotografije na Slovenskem* (1989), a tokratna raziskava je prinesla vrsto dotlej neznanih dejstev. Ena od dveh uršulinskih dagerotipij iz leta 1850 je bila sicer poznana vsaj zgodovinarjem šolstva in redovništva zaradi objave v delu *Uršulinke in njihovo vzgojno poslanstvo* (Ljubljana 2006, str. 62) Jasne Marije Kogoj. A kot v svoji knjigi pravilno ugotavlja Otrin (str. 41), ta objava tedaj ni vzbudila pozornosti raziskovalcev zgodovine fotografije. Zato pa sta obe skupinski fotografiji v tehniki dagerotipije, ki predstavljata poimensko poznani skupini ljubljanskih uršulink, dejavnih na področju šolanja deklet, kar zasijali na razstavi ter s pojasnili, komentarji in objavo v tej knjigi dobili primerno mesto kot najstarejši datirani fotografiji v Ljubljani in eni prvih portretnih fotografij na Slovenskem (str. 35–41).

Pri fotografskem ateljeju, ki ga je imel Lorenz Krach po stalni preselitvi v Ljubljano, sprva od leta 1854 na Starem trgu (v hiši z današnjo št. 3), avtor ugotavlja, da gre za lokacijo najstarejšega fotografskega ateljeja v Ljubljani in na Slovenskem (str. 49–50). Podobno zavzeto je avtorjevo iskanje najstarejše fotografije na Slovenskem med dagerotipijami, kalotipijami in fotografijami v drugih tehnikah: to bi lahko bila kalotipija Glavnega trga v Mariboru iz leta 1848 oziroma 1849, ki jo hranijo v tamkajšnjem pokrajinskem muzeju.

Knjiga pa odpira še eno vprašanje: kdo je bil prvi poklicni fotograf na Slovenskem? Prvenstvo Ernesta Pogorelca temelji na njegovem vpisu v (še leta 1858 vzpostavljenem) obrtnem registru dne 12. 9. 1859, Krach pa je v knjigo vpisan v vrstico pred njim, a z datumom iz leta 1860 (str. 54–55). Ob zavzeti arhivski analizi obrtnih pravil in vpisov je avtor kot prva fotografa utemeljeno predstavil L. Kracha (od 1854) in E. Dzimskega

(1857 oziroma 1858), ki sta bila stalna fotografa nekaj let prej, kot je veljalo doslej. Pri tem ostaja zanimivo prepričanje o Pogorelčevem prvenstvu ob njegovi smrti v Ljubljani septembra 1892. Tedaj so objavili vest, ki so jo dobre tri tedne zatem brali tudi v *Amerikanskem Slovencu* (21. 9. 1892, str. 5): »V hiralnici sv. Jožefa je umrl g. E. Pogorelec, prvi ljubljanski fotograf.«

Pomembno žensko razsežnost knjige pomeni delovanje fotografskega ateljeja v letih, ko ga je po smrti Lorenza Kracha od leta 1869 vodila njegova vdova Roza. Takšno nadaljevanje obrti je bilo običajno tudi med fotografi (kot na primer leta 1863 vdova Emila Dzimskega), a gre v teh primerih za staro vprašanje, ali je bila vdova tudi fotografka ali le nosilka obrtnega dovoljenja in voditeljica fotografskega ateljeja. Avtor odločno in utemeljeno zagovarja prvo tezo. Roza Krach predstavi kot Roza Gajdič, ki se je leta 1819 rodila v Karlovcu, se od leta 1828 šolala v zunanji šoli pri uršulinkah v Ljubljani, kjer je opravila tudi ponavljalne razrede in tako dosegla razmeroma dobro izobrazbo. Z umetniškim slikarjem in fotografom Krachom, rojenim na Zgornjem Bavarskem, se je hči pisarniškega sluge poročila januarja 1857, konec leta pa se jima je rodila hči Wilhelmina.

Po moževi smrti je Roza leta 1869 kot vdova prevzela fotografski atelje (pod firmo L. Krach Wittwe), v katerem je imela zaposlenega fotografa. Brez dvoma se je ukvarjala s fotografijo in veljala za fotografa v dokumentih iz let 1871/72, povezanih s hčerkinim šolanjem. Prav tako je bila kot fotografinja navedena 1. januarja 1881, ko je začasno zaprla atelje. Tudi na več kot 60 fotografijah po letu 1874 je imela na vizitnih kartončkih s fotografijo spredaj kot ime ateljeja oziroma fotografa natisnjeno le »R. Krach, Laibach«, kar je za avtorja knjige ključni dokaz, da je bila Roza fotografinja. Pri takšni oznaki sicer ostajamo zadržani, saj je delovanje njenega ateljeja potekalo s sodelovanjem fotografov pomočnikov, a to pogosto velja tudi za ateljeje, ki so jih vodili moški. Vsak pa se je rad pohvalil, če je za svoj atelje kot sodelavca pridobil kakega dunajskega fotografa. Težko bomo izvedeli, kako dobro se je Roza Krach priučila neposrednega fotografskega dela, a pri tem velja upoštevati, da je bil Lorenz Krach iz Bavarske in da se je šolal na Münchenski akademiji za likovno umetnost, ki so jo lahko obiskovale tudi ženske (str. 109–113). Fotografski atelje R. Krach je leta 1884 prevzel fotograf Julius Schneider. Življenje Roze Krach, že prej pa njene hčerke, se je nadaljevalo v Beljaku na Koroškem, kjer je nekdanja ljubljanska fotografka umrla leta 1897.

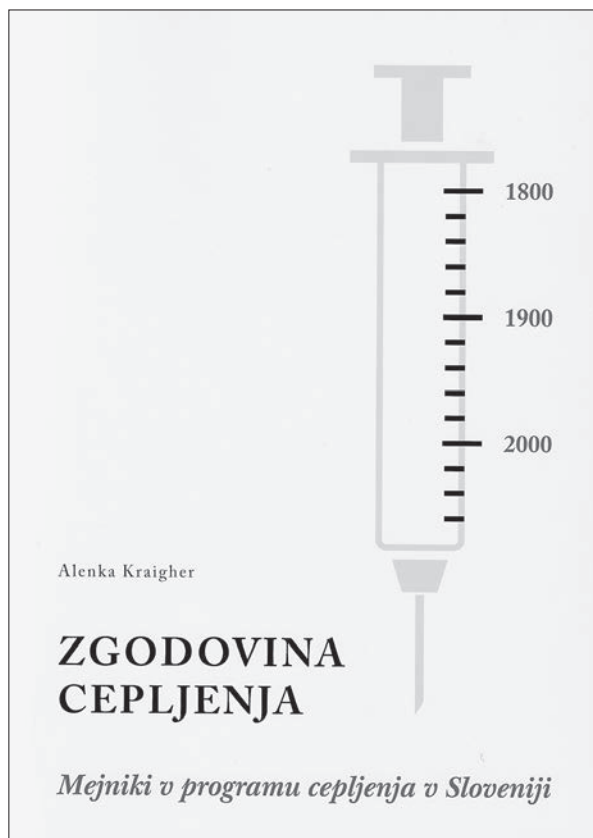
S fotografijami bogato opremljena knjiga prinaša vrsto znanih in neznanih obrazov. A v tem

priložnostnem zapisu ostajajo ob strani zanimive portretiranke in portretiranci ateljeja Krach, od katerih le nekatere poznamo po imenu. Med njimi je bilo kar nekaj imenitnežev svojega časa s področja gospodarstva in kulture ter cerkvenih osebnosti, med drugim frančiškanov iz bližnjega samostana, saj je atelje Krach vrsto let deloval na začetku sedanje Wolfove ulice. Ob zgodbi fotografskega ateljeja Krach, ki jo avtor zavzeto gradi na razpoložljivem arhivskem in časopisnem gradivu, ter ob analizi fotografij in razmišljanjih se odpira vrsta vprašanj s področja zgodovine fotografije pri nas. Na zbranih fotografijah tega ateljeja se odkriva podoba Ljubljane, njenih prebivalcev in okoličanov, ki na portretih še vedno zrejo v nas in na poseben način oživljajo minuli čas. Prizadevna študija tudi z zbranim gradivom spodbuja k podobni raziskavi še kakšnega fotografskega ateljeja.

Branko Šuštar

Alenka Kraigher: Zgodovina cepljenja. Mejniki v programu cepljenja v Sloveniji. Ljubljana: Založba ZRC, 2026, 186 strani.

Monografija Alenke Kraigher na sistematičen in pregleden način prikazuje cepljenje na Slovenskem, še zlasti od druge polovice 19. stoletja

dalje, ko sta razvoj cepiv in njihova implementacija postajala zelo intenzivna. Knjiga obravnava uvajanje cepljenja v obdobju, ko je to postalo pomemben del javnozdravstvenih prizadevanj v boju proti nalezljivim boleznim – kar je v globaliziranem sodobnem svetu še toliko bolj pomembno zaradi njihovega enostavnega in hitrega širjenja. Zajame pomembne mejnike, ki predstavljajo hkrati tudi gradnike uspešnega programa cepljenja, umeščenega v nekajkrat spremenjeno organiziranost zdravstvenega varstva in zavarovanja. V ospredje je med drugim postavljeno spremljanje nalezljivih bolezni kot pomemben pogoj za preučevanje uspešnosti tega programa. Izpostavljeni so tudi razvoj zakonodaje in orodij za strokovno delo ter vloga osrednjih institucij. Delo presega zgolj kronološki opis dogodkov – ponuja zgodovinski, medicinski, družbeni in javnozdravstveni vpogled v to, kako se je oblikoval eden ključnih stebrov sodobnega zdravstvenega varstva. Zasnovano je na obsežnem arhivskem gradivu Nacionalnega inštituta za javno zdravje ter na več kot štiridesetletnih izkušnjah avtorice pri spremljanju nalezljivih bolezni, in predstavlja najcelovitejši pregled razvoja cepljenja na Slovenskem doslej, s čimer dopolnjuje slovensko zgodovino medicine.

Alenka Kraigher, doktorica medicine in specialistka epidemiologije, je doktorirala na področju epidemiologije in javnega zdravja. Njena kariera je tesno prepletena z razvojem slovenskega programa cepljenja: več kot dve desetletji je vodila Center za nalezljive bolezni na Nacionalnem inštitutu za javno zdravje, kjer je bila ena ključnih osebnosti pri oblikovanju strokovnih smernic, spremljanju epidemioloških trendov in uvajanju novih cepiv. Njeno delo sicer presega nacionalne okvire: v zadnjih letih je v evropski svetovni skupini Svetovne zdravstvene organizacije (WHO ETAGE) sodelovala tudi pri oblikovanju evropskih priporočil za cepljenje. Monografijo je zato lahko ustvarila ne le kot opazovalka, temveč tudi kot soustvarjalka slovenskega programa cepljenja.

Naslovna tematika je v knjigi predstavljena skozi vrste cepiv in njihovo izdelavo, pregled uvajanja cepljenja proti boleznim, kot so davica, tetanus, škrlatinka, otroška paraliza, oslovski kašelj, ošpice, rdečke, ter tudi steklina, tuberkuloza, hepatitis B, KME, HPV, pnevmokokne in druge okužbe. Dokumentirana je pojavnost določenih nalezljivih bolezni od leta 1946 do današnjega časa (in njihovo zmanjševanje po uvedbi cepiv), predstavljeni pa so tudi zakonodaja na področju varstva pred nalezljivimi boleznimi kot tudi ustanove in službe, ki so imele vlogo pri zatiranju

nalezljivih boleznih in cepljenju, zlasti od prve svetovne vojne dalje. Obravnava tematik prostorsko prehaja od avstrijskih dednih dežel, ki so po prvi svetovni vojni pripadle Jugoslaviji, do druge Jugoslavije in samostojne Slovenije.

V zgodovinskem loku so namreč zajete prakse vse od variolizacije v 18. stoletju (ta je podrobneje predstavljena v poglavju Katarine Keber), ko se je v habsburškem prostoru uveljavila prva oblika (individualne) imunizacije, ki je bila tedaj razumljena kot nadzorovano prebolevanje milejše oblike črnih koz. Po uvedbi vakcinacije leta 1803 se je cepljenje razširilo med širše prebivalstvo, a seveda ne brez težav. Deloma so odsotnost obveze splošnega cepljenja kompenzirale zahteve po dokazovanju (re)vakcinacije pred vstopom v šolske ali karitativne zavode ipd. Knjiga jasno nakaže, da je bila nadaljnja pot do kolektivne imunosti dolga in polna izzivov — tako strokovnih kot družbenih.

Če je prva oblika imunizacije prehitela odkritje bolezenskega povzročitelja (virusi v času variolizacije in vakcinacije še niso bili odkriti), se je po razmahu medicinskih odkritij začel hiter razvoj cepiv in njihovih izboljšav. Tako so postale obvladljive številne bolezni, ki so še v zgodnjem 20. stoletju povzročale hude zaplete, smrti otrok (in odraslih), trajne poškodbe, ipd. Končni cilj cepljenj pa vsekakor ostaja dokončno obvladovanje bolezni in eradikacija le-teh, kar se je zgodilo denimo leta 1980 z izkoreninjenjem črnih koz, ali vsaj doseganje zadostne kolektivne imunosti.

Ena ključnih odlik knjige je sistematičen prikaz razvoja epidemiološkega spremljanja. Avtorica natančno razloži, kako so se podatki zbirali nekoč — ročno, z letnimi poročili — in kako je informatizacija omogočila hitrejša, natančnejša in bolj poglobljene analize, elektronski register cepljenih oseb pa je postal ključno orodje za oceno imunosti prebivalstva. Knjiga naniza tudi druge mejnike, denimo spremljanje neželenih učinkov cepljenja, delovanje komisije za cepljenje ter standardne postopke, kot sta pojasnilna dolžnost in zaznavanje zdravstvenih napak v povezavi s cepljenjem.

Knjiga se ne izogiba občutljivim temam, ki se — še posebej po nedavni epidemiji covida-19 — odpirajo v zvezi s cepljenjem. Odpor do cepljenja sicer ni pojav sodobnega časa niti zgolj posledica izkrivljenih interpretacij znanstvenih dejstev ali manipulacij s statistiko. Že ob začetkih variolizacije proti kozam, a tudi kasneje, ko je bila vakcinacija že uveljavljena, je ta odpor prihajal tako s strani prebivalstva, kot tudi zdravnikov, ki so morali sprva sami »ponotranjiti« novo preven-

tivno prakso. Zgodovina proticepilskega odpora se je tako začela že v 18. stoletju in je vključevala zavračanje nove metode tako iz zdravstvenih kot verskih in političnih razlogov. Pa tudi na Slovenskem so morali veliko truda vložiti v ustrezno »komunikacijo« za utrjevanje zaupanja v cepljenje, saj še sredi 19. stoletja v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* takole beremo o nezaupanju prebivalstva do tedaj že dolgo poznane vakcinacije: »Zdravniki, ki cepijo kozé, tožijo, da je njih opravilo od leta do leta težavneje po kmetih, ker si kratkovidne matere ne dajo dopovedati, da cepljenje ne škoduje celó nič otrokom, temoč da jim koristi v vse prihodnje življenje njihovo«.

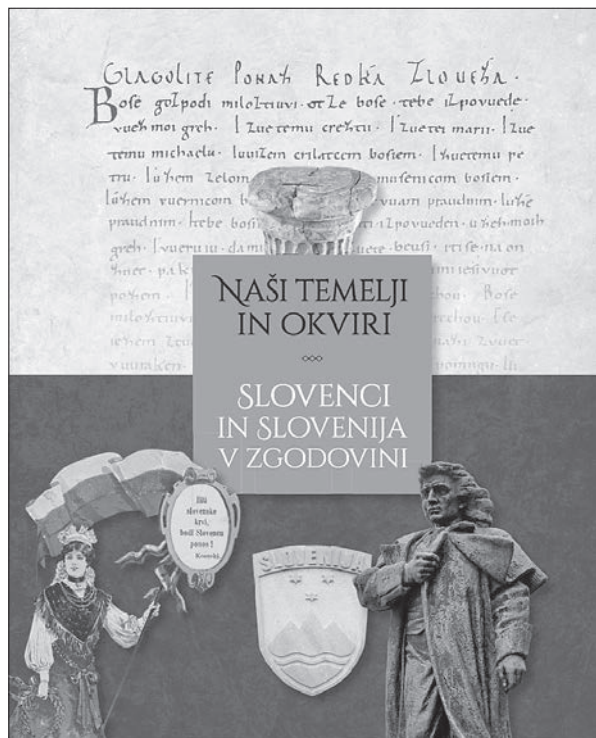
Knjiga tako sugerira tudi nekaj namigov za nadaljnje zgodovinopisne raziskave; zlasti sem sodijo teme, kot so komunikacija cepljenja, nezaupanje v znanost ter proticepilska stališča. Poleg tega bi lahko dodali, da ponuja tudi izhodišča za dodatne raziskave o percepciji cepljenja kot prakse, ki posega v telesno, kulturno, religiozno in etično sfero. Nenazadnje pa pušča tudi nekaj prostora za dopolnitev s podatki v zvezi s cepljenjem za tiste dele današnjega slovenskega ozemlja, ki so v 18. stoletju spadali pod beneško oblast, po 1. svetovni vojni pa pod Italijo.

Delo vsekakor zapolnjuje vrzel v zgodovinopisju javnega zdravja na Slovenskem, ponuja celovit pregled razvoja cepljenja, od prvih poskusov do sodobnih programov, združuje zgodovinske vire, strokovna gradiva (ki še niso bila analitično obdelana) in osebne izkušnje, omogoča razumevanje, kako je cepljenje postalo temelj javnozdravstvenih prizadevanj, ter nenazadnje opozarja na pomen zaupanja, ki se lahko ustvarja le skozi transparentno, prepričljivo in znanstveno podprto komunikacijo.

Urška Bratož

Naši temelji in okviri: Slovenci in Slovenija v zgodovini (ur. Boris Golec, Blaž Otrin, Ana Lavrič). Ljubljana: Družina, 2025, 287 strani.

Vprašanje identitete — rdeče niti knjige *Naši temelji in okviri: Slovenci in Slovenija v zgodovini* — je postalo zelo izpostavljeno v zadnjem obdobju tako v akademskih krogih kot v širši javnosti. To je unikatno stanje, saj postaja to vprašanje tako pomembno dobra tri desetletja pa nastanku samostojne države, še bolj zanimiva pa je paleta različnih pogledov in velika strastnost, tudi z oznakami in dejanji, ki so v nasprotju s tradicionalno akademsko častjo. Zadnji velik porast in-

teresa za slovensko narodno identiteto in slovenstvo kot pojem se je pred našo zadnjo dobo zgodilo v začetku osemdesetih let zaradi neugodnih demografskih trendov in kot odziv na neugodne ekonomske trende, zaradi katerih so bile omejene možnosti izseljevanja s trebihom za kruhom, ob hkratnem množičnem priseljevanju neslovenskega prebivalstva v Socialistično republiko Slovenijo. Nekateri sodobniki so v tem prepoznali značajsko slovensko negotovost, drugi reakcijo na preseljevanje neslovanskega (albanskega) prebivalstva s Kosova, tretji na izgubljanja dominantnega položaja slovenščine v Sloveniji, manjši del pa je prepoznal splošno negotovost zaradi spirale poslabšanja ekonomskega položaja in standarda ter s tem spoznanja, da ni mogoče verjeti parolam o svetli prihodnosti pod vodstvom avantgarde delovnega ljudstva. Zgodovinopisje se je na vprašanja slovenske identitete takrat odzvalo s faznim zamikom in je svoj zenit doseglo v času po osamosvojitvi in nastanku Republike Slovenije.

Sodobno zanimanje se zdi, da je spodbujeno z lokalizacijo mednarodnih metodoloških pristopov, odnosom do lastne države ter s tem povezanega vprašanja skupnega kolektivnega spomina. Širše razprave v »amorfn masi« je bistveno manj, ker življenjski standard ostajala na visoki ravni z rastočo tangento, socialno-ekonomsko ceno velike gospodarske krize (2008–2013) pa je večinoma plačala mlada generacija ter družbeno manj vplivna skupina izobraženih gradbenikov – z izselitvijo v tujino. Kot veli slovenski pregovor: Daleč

od oči, daleč od srca. Torej, družbeno-ekonomski položaj – predvsem negotovost in odsotnost perspektive zase in za zanamce – je eden od pomembnih pospeševalcev povečanega interesa za slovensko identiteto oziroma iskanje odgovora na vprašanje, kaj pomeni biti Slovenec. Drug pomemben vidik pa je seveda vprašanje kolektivnih predstav. V dobi razdeljenosti in spletnih mehurčkov ter neusmiljenega bombardiranja z recepti, ki ponujajo eliksir, ostaja odprto vprašanje, kaj je skupni imenovalac slovenske družbe. Avtorji knjige predstavijo svoj pogled na to.

Predstavljena knjiga je izšla v zbirki *Slovenci v zgodovini*, izdajatelj je Založba Družina. Avtorji so svoja razmišljana prvotno objavili v časopisu *Družina*, knjiga pa je nato nastala v uredništvu Borisa Golca kot glavnega urednika ter Blaža Otrina in Ane Lavrič kot sourednikov. Uredniški odbor je odbral 51 besedil med več kot 300 kolumnami. Knjiga je nastala kot počastitev 35-letnice plebiscitne odločitve, hkrati pa predstavlja obliko ocene presežnosti razmišljanj o nacionalni zgodovini v dialogu z javnostjo, ki se opredeljuje kot slovenska in si želi več informacij iz »lastne« zgodovine in popolniti svojo nacionalni imaginarij. Avtorji s tem želijo preseči šolsko oblikovanje kolektivnega spomina in medijskega poročanja o slovenski zgodovini, ki je večinsko redukcionistično – prebudi se kot feniks ob državnih praznikih ter športnih uspehih, med lunami pa dobijo prostor v javnem diskurzu posamezniki, ki se trudijo na vsak način prikazati slovenstvo kot nekaj majhnega, nepomembnega, perifernega, negativnega ali dolgoročno nevzdržnega. Fran Milčinski bi zapisal – kot rodbinska rakev. V negativnost zaživi domišljjski potencial, ki kot spirala koncentrično vznikne v Tatlinovem stolpu.

Uvodno refleksijo o problematiki prispeva Aleš Maver, ki predstavi kolektivno nelagodje ob razmišljanje o lastnih kolektivnih predstavah ter s tem povezanih izobrazbenih mehanizmov in na drugi strani velik socialni izbirčnosti, kjer so lahko slovenski ljudje samo pripadniki nižjih slojev ter seveda krvava medvojna revolucija, ki je precedila kolektivne predstave z vladajočim dialektično-materialističnim cedilom in jih nato reproducirala skozi šolo in transmissijske organizacije kot novi evangelij za mase. Kolektivne predstave so torej razumljene redukcionistično, zato Maver poslanstvo knjige opredeli kot pripomoček za obuditev zavesti izven zacementiranih ožin. Strukturno knjiga sledi geografsko-kronološkemu zgodovinskemu vzorcu knjig iz začetka 20. stoletja, torej v Gruden-Malovi *Zgodovini slovenskega naroda* ter knjigi Antona Melika *Slovenija*, ob tem pa večinsko upošteva teritorialni pristop današnjega

ozemlja Slovenije. Grafično se v pomembnem delu naslanja na *Slovenski zgodovinski atlas*, ki ga je izdala Nova revija. S tem se knjiga odmika od romantičnega zgodovinskega pogleda na narodovo preteklost kot danosti in zgodnjih kolektivnih prestav o slovenstvu in slovenskem etničnem prostoru. Izhaja iz sodobnih raziskovalnih spoznanj o najzgodnejših prebivalcih slovenskega ozemlja ter samega raziskovanja o tem, s tem pa oblikovanja zgodovinskih predstav. Dotakne se ključnih strokovnih dilem (recimo venetske teorije) in njihove politične instrumentalizacije v moderni dobi. Pri tem z bogatim gradivom in predvsem zemljevidi nagovarja geografske predstave o umeščenosti slovenskega prostora v evropski civilizacijski milje.

V središču je postavljeno strokovno razmišljanje, ki najbolj bega afirmativno vzgojene – od kdaj Slovenci in od kdaj Slovenija – ki zavračajo interpretativni pogled in zahtevajo jasnost. Navajeni so na pogled od Adama in Eve do raja v nebesih ali od pamtveka do Tita s končno postajo v brezrazredni komunistični družbi. V tem segmentu je poudarjeno, da gre za dolgotrajno pravdo med znanstveniki in politikanti, pri čemer naj bi slednji delovali v škodo lastnega naroda in uporabljali argumente tujcev. Tukaj se odpira še trideset let nazaj nepredstavljivo vprašanje, ali so Brižinski spomeniki besedilo, ki izpričuje najstarejše posebne značilnosti slovenščine, s tem pa tudi ali postavlja (spreminjevalno Wittgensteinovo) identitetno sidrišče. V knjigi je temu vprašanju – razvoj slovenskega jezika – namenjeno posebno poglavje o slovenščini od začetkov do danes.

V jedrni del knjige pa je postavljeno vprašanje o narodni prebui kot ločnici za štetje pred in potem. Doba predtem je izrisana kot zrcalna podoba, ki v tujem (evropskem) svetu izrisuje oznake za mobilne prebivalce izvirajoče iz sedanjega slovenskega sveta. Pozornost pa je namenjena voditeljem, ki so oblikovali abstraktne koncepte, ko so želi oblikovati novo organizacijo s poudarjanjem jezikovnega in s tem etnično-zaznamujočega položaja prebivalcev tega območja. Čas potem je označen kot doba dozorevanja slovenskega naroda, ki nastaja v dobi moderne države, ki utrjuje svojo avtoriteto od zgoraj navzdol, suverenost ter načrtno preoblikuje prebivalce, upošteva njihove lokalne šege in jezikovne posebnosti. Romantični vrh tega je postavljen v program Zedinjene Slovenije, ki je kontrastiran z realpolitično dilemo iz jeseni 1918 o Jugoslaviji. Pri tem je uporabljena dobro poznana Cankarjeva misel o kulturno-zgodovinski sorodnosti z dotedanjimi sodržavljani zaradi družbeno-političnega sobivanja v srednje-

evropskem imperiju v primerjavi z južnoslovanskimi bratanci po krvi in jeziku. Torej gre za eno ključnih dilem 19. stoletja pri vzgoji naslednikov – vzgoja (nurture) ali narava (nature).

Novum v knjigi – glede na strukturno sorodne starejše zgodovinske pregledne – je vključitev dinastične zgodovine v slovenski zgodovinski pregled, torej afirmativne omembe vladarjev kot slovenskih, ne zgolj kot tujih, odtujenih, izkoriščevalskih figur v oddaljenem mestu za sedmimi bregovi in rekami. Druga pomembna novost pa je diskusija o deželni zavesti, še posebej v osrednje-slovenski deželi, ki je nekoč imela svoj izhod na odprto morje. Ob tem pa je zapisana zgodovinsko boleča tema Istre, ki je bila vezana na slovenski prostor, nenazadnje tudi to cerkveno-upravni poti, ampak je ostala za Slovence priljubljen kraj za praznični pobeg. Ob tem pa je zapisano, da je bila deželna zavest izrivana iz kolektivnega spomina, še najbolj se je ohranila novooblikovana primorska regionalna zavest, ki pa je primer zgodovinske travme razkosanja slovenskega etničnega ozemlja po prvi svetovni vojni in denacionalizacijske politike. Za zgodovinski pregled je novost tudi obsežen jezikovni sklop z natančno predstavitev mehanizmov oblikovanja slovenskega – še posebej pa enotnega knjižnega – jezika.

Knjiga pa upošteva tudi koncept treh Slovenij: matične, zamejske in izseljenske. Slednji dve Sloveniji nista zgolj pasivni v odnosu do matice, ampak sta prikazani kot žarišča hrepenečih po lastni domovini – Sloveniji kot samostojni državi. Sklop, ki je nosi naslov Slovenska osamosvojitvena misel, se sklene s prispevkom o političnih spremembah v Sloveniji s poetično metaforo o brstenju v domovini, matici. Sklepni sklop je namenjen slovenskim nacionalnim in državnim simbolom (zastavam, himnam in grbom), ki prikazuje poleg očitnega tudi kraje, kjer so nastali simboli (recimo dunajski Prater za Jenkovo melodijo Naprej zastave Slave), različne poglede na simbole ter nenazadnje izpostavi dilemo o veliki podobnosti med slovensko in slovaško (»slovensko«) državno zastavo.

Avtorji zastopajo različne poglede, skupni imenovalec pa je nesporno pozitiven odnos do slovenstva in Slovenije kot države; jugonostalgijo ne bi bilo mogoče zaslediti niti z mikroskopom, zato je verjetnost državnega financiranja enaka sneženju v pustinji. Uspešno se upirajo tako pogosto uporabljenemu linearno-progresivističnemu pripovednemu loku ter za današnji čas groteskno pogosti uporabi presežnikov ali elativov. Izstopajoče je prizadevanje po vključitvi v preteklosti iz zgodovinskih pregledov izključenih posameznikov zaradi njihove nacionalnosti v

slovenske kolektivne predstave. Ob tem pa ostaja odprto vprašanje slovenske državne identitete po nastanku Slovenije, kar je lahko tema perspektivne publikacije, ko se bo povečala časovna di-

stanca od nastanka samostojne in neodvisne ter mednarodno priznane države Slovenije.

Željko Oset

Poročilo z 8. konference C2DH *AI through history, History through AI*, Luksemburg, 15. 6.–16. 6. 2026

Med 15. in 16. junijem 2026 je Centre for Contemporary and Digital History (C2DH) Univerze v Luksemburgu (Université du Luxembourg) na kampusu Belval gostil že osmo konferenco o digitalni humanistiki in digitalnem zgodovino-pisju. Letošnja tematika z naslovom *AI through History, History through AI* si je zastavila dva cilja: kako umetna inteligenca (UI) preoblikuje zgodovinsko raziskovanje in kako lahko zgodovinsko mišljenje usmerja razvoj ter rabo teh tehnologij. Konferenco so soorganizirali Nemški zgodovinski inštitut v Washingtonu (GHI), Katedra za digitalno zgodovino Humboldtove univerze v Berlinu, Herderjev inštitut za zgodovinsko raziskovanje srednjevzhodne Evrope in konzorcij NFDI4Memory, kar je dvodnevemu srečanju v dvorani *Black Box* zagotovilo izrazito mednarodno in interdisciplinarno sestavo: zbrali so se zgodovinarji, digitalni knjižničarji in računalniški strokovnjaki iz Evrope in Severne Amerike.

Razpravo sta zamejili dve plenarni predavanji (keynote), ki sta v ospredje postavili epistemološka vprašanja. Anna Neovesky (Univerza v Erfurtu) je v uvodnem predavanju razvila k praksi usmerjeno pojmovanje pismenosti v kontekstu UI in pokazala, da so jezikovni modeli že vpeti v delovne tokove zgodovinarjev, ki jih uporabljajo za prepoznavanje besedil, analizo virov in tudi za pisanje. Vpetost UI terja nove spretnosti, ki jih je treba misliti v okviru digitalne hermenevtike

in celostnega raziskovalnega procesa. Sklepno plenarno predavanje Todda Samuela Presnerja (Univerza v Kaliforniji) z naslovom *Uncritical Fabulation* pa je predstavilo zgodovinenje preteklosti na vzorcih sklepanja in opozorilo, da veliki jezikovni modeli (LLM) pripovedi ne gradijo iz epistemoloških, estetskih ali etičnih odločitev, temveč iz obsežnega verjetnostnega (probabilistic) prostora, v katerem statistična pogostost in jezikovna pravilnost nastopata kot nadomestek za resnico in razumevanje; Presner je zato pozval k prenovi naratologije in teorije historiografije v naši generativni dobi.

Prispevki so bili razvrščeni v šest tematskih sekcij in več delavnic. Sekcija o reprezentaciji znanja in semantični analizi je poročala o napredku na področju digitalne metodologije: raziskovalci z Univerze v Perugii so časopisni korpus o potresu v Norciji (Italija) leta 1859 pretvorili v analitični graf socialnih omrežij in z njim analizirali razprave o varovanju dediščine ob prehodu iz Papeške države v Kraljevino Italijo. Arlinde Vrooman (Huygensov inštitut) je predstavila gradnjo nizozemskega zgodovinskega podnebne besedišča iz arhivov Nizozemske vzhodnoindijske družbe (VOC). Skupina z Univerze Princeton pa je predstavila orodje *remarx*, ki s pomočjo večjezičnih vektorskih vložitev sledi navedkom in idejam prek jezikovnih meja. Posebej odmevna je bila sekcija o dekolonizaciji UI in marginaliziranih arhivih. Guillaume Candela (Univerza v Cardiffu) je predstavil modele za prepoznavanje rokopisnega besedila kolonialnih špansko-gvaramanijskih rokopisov iz Paragvaja, ki splošnim,

že izdelanim modelom ostajajo nedostopni, ter opozoril na epistemološki izbris staroselskih in afroparagvajskih skupin. Jairo Antonio Melo Florez (Univerza v Kaliforniji, Santa Barbara) je ovrednotil OCR na osnovi vizualno-jezikovnih modelov za starejše latinsko-ameriške digitalne zbirke, Frederick Madore (Univerza v Bayreuthu) pa je zarisal etični okvir za dostop do zahodno-afriške islamske zbirke, ki ob uporabi UI ohranja podatkovno suverenost ustanov.

Tretja sekcija je tematizirala etiko, epistemologijo in kritično rabo UI. Prispevek o strojno povzetih znanstvenih besedilih (platforma H-Soz-Kult kot podlaga za podkaste orodja NotebookLM) je sistematično preverjal halucinacije, pomenske premike in pristranskosti, Samuel Becker (Univerza v Mainu) pa je zagovarjal tezo, da mora izbira računalniške metode slediti zgodovinskim ciljem, torej razmerju med prilagodljivostjo in ponovljivostjo, in ne univerzalnim merilom natančnosti. Zadnja sekcija prvega dne, posvečena zgodovini in pravu, je povezala metodološko in normativno raven: skupina z Univerze v Zürichu je predlagala, naj se špekulativno zgodovinsko sklepanje preoblikuje v sistematično metodo z analizo porazdelitev variacij namesto razpravljanja o posameznih alternativah, Urban Makorič (ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa) pa je v prispevku o transparentnosti rabe UI preučil, v kolikšni meri so določbe o preglednosti iz Akta o umetni inteligenci (EU AI Act), zasnovane za komercialne okoliščine, sploh združljive z zahtevami zgodovinske epistemologije po sledljivosti, razložljivosti in ponovljivosti historiografskega dela.

Drugi dan je bil namenjen infrastrukturi in hermenevitični rabi UI ter zgodovini simulacij.

Projekt HisQu (Univerza v Jeni) in Torsten Hiltmann (Humboldtova univerza) sta predstavila delovne tokove, ki jezikovne modele vključujejo ob ohranjanju epistemske avtonomije raziskovalca, z gradnjo referenčnih podatkov, načelom laboratorijskega dnevnika in večkratnim popravljanjem v duhu hermenevitičnih študij. Ekipa revije *Journal of Digital History* je predlagala recenzijsko okolje, ki s preslikavo trditev na dokaze odpira črno skrinjico recenzentskega postopka. Vzporedne delavnice so segale od dokumentacije podatkovnih zbirk in algoritmske zgodovinske fikcije v izobraževanju do orodij infrastrukture *Impresso* za večjezično raziskovanje zgodovinske dokumentacije. Sklepna sekcija je z analizo simulacije političnega postopka v Evropski uniji in z razpravo o tem, kako generativna UI razrahlja epistemski status zgodovinske fotografije, premišljeno zaokrožila razmislek o razmerju med arhivom in algoritmom.

Konferenca se je zaključila s temeljnimi premisleki o človeku in njegovi poziciji znotraj nenehno spreminjajoče se tehnološke krajine, o temeljih epistemskih zahtev sodobne digitalne zgodovine, sledljivosti, razložljivosti, ponovljivosti in o ohranjanju človeške interpretativne presoje v zgodovinopisju. Panelisti so se spraševali o smiselnosti generiranja besedil, kdaj je to primerno in kdaj se je treba tem postopkom odreči. Luksemburška konferenca tako ni ponudila zgolj pregleda najnovejših orodij, temveč predvsem prostor za kritičen premislek o tem, kaj pomeni pisati zgodovino v dobi velikih jezikovnih modelov.

Urban Makorič

Vljudno vabljene in vabljeni na 42. zborovanje slovenskih zgodovinarov in zgodovinarjev:

Nova spoznanja o zgodovini v urbanih naselbinah

Mestni muzej Črnomelj, 20. in 21. oktober 2027

Zgodovini urbanih naselbin v slovenskem zgodovinopisju že dolgo pripada vidno mesto. Prav zdaj pa v več zgodovinopisnih ustanovah potekajo izvirne raziskave na temo zborovanja. Poznavanje zgodovine največjega mesta na ozemlju današnje Slovenije v poznem srednjem in na pragu novega veka, Kopra, ki je bil del sredozemske, po tedanjih standardih poudarjeno urbane kulture, dobiva povsem nove razsežnosti – na podlagi podatkov iz dolga desetletja nedostopnega arhiva. Nastaja zgodovinski atlas Ljubljane, ki temelji na obsežnem raziskovalnem delu. Obdelava primarnih virov prevetruje poznavanje kostanjeviške družine mestnega prava. Stik med arheologijo in zgodovino temeljito nadgrajuje poznavanje Otoka/Gutenwerda. Intenzivne raziskave prav zdaj poglobljajo poznavanje zgodovinskih dogodkov, procesov in struktur raznolikih vidikov zgodovine več urbanih naselbin na Slovenskem in življenja v njih.

Cilj zborovanja je, da prek (inter)disciplinarnih vpogledov v luči pluralizacije raziskovalnih tem in epistemoloških prijemov – z zastavljanjem novih vprašanj in nadgradnjo poznavanja uveljavljenih tem – **poglobimo poznavanje vsega urbanega v zgodovini, rezultate o slovenskem prostoru pa postavimo v širši mednarodni kontekst.** Referate bodo zaznamovali prostorski obrat v zgodovinopisju, (inter)disciplinarni vpogledi v predmoderne urbane naselbine, industrializacijo in modernizacijo ter njihove družbene, gospodarske in okoljske posledice.

Vabljeni k prijavi prispevkov o vseh zgodovinskih obdobjih, denimo na sledeče teme:

- ujemanja in razhajanja med pravnimi normami in prakso v zgodovini urbanih naselbin;
- socialna zgodovina urbanih naselbin, mdr. identitete, družbene skupine, etničnost, spol, religija v urbanih naseljih; socialne neenakosti; zdravstvo in javno zdravje; značilnosti posameznih življenjskih obdobj v urbanem okolju v zgodovini; demografija urbanih naselbin, družinske strukture in družinske strategije v urbanem okolju; družbena mobilnost; migracije. Evropska demografska zgodovina poudarja, da vse do 19. stoletja brez rednega dotoka imigrantov na daljši rok ni bilo mogoče preprečiti upadanja števila prebivalcev urbanih naselbin – je to veljalo tudi na Slovenskem?
- kulturna zgodovina urbanih naselbin, mdr. kulturne značilnosti skupin prebivalcev urbanih naselbin; kulturni transfer; arhitektura in urbanizem; umetnostna zgodovina urbanih naselbin;
- gospodarska zgodovina urbanih naselbin: mdr. zgodovina obrti in trgovine; zgodovina dela; prepleti agrarne in urbane zgodovine; pomen zaledja v ekonomiji urbanih naselbin; vloga urbanih mrež v regionalnih in globalnih gospodarskih povezavah; zgodovina infrastrukture in industrializacije v urbanih kontekstih; zgodovina potrošništva;
- okoljska zgodovina urbanega prostora (zgodovina vzajemnih interakcij med človekom in ostalo naravo v urbanih naseljih, mdr. nečloveški prebivalci in njihova vloga v človeški zgodovini urbanih naselij in v urbanih ekosistemih; součinkovanje med regulacijo vodotokov in zgodovino urbanizma; zgodovina zelenih površin v mestih; tokovi snovi in energije, ki jih povzroča urbano prebivalstvo – in njihov okoljski odtis, mdr. zgodovina onesnaževanja in odpadkov, zgodovina gospodarjenja s fekalijami iz urbanih naselbin; soočanje z okoljskimi izzivi urbanih naselbin v zgodovini; dojemanje urbanih okolij v zgodovini);
- intelektualna zgodovina: znanje, izobraževanje, šolstvo, znanost, delovanje izobražencev v urbanem prostoru;

- politična zgodovina – ne le tista, ki je zadevala urbane naselbine, ampak tudi tista, o kateri so odločali v mestih in kjer so mesta postala prostor izražanja političnih stališč;
- zgodovina institucij v urbanih naseljih;
- zgodovina vsakdanjega življenja v urbanih naseljih, vključno z zgodovino prostega časa urbanega prebivalstva;
- individualne in kolektivne emocije v urbanem prostoru; zgodovina mestnih imaginarijev; simbolni pomen javnih in domačih prostorov;
- urbani prostor in krize; obvladovanje nemirov; soočanje s prekrški, vključno z obvladovanjem kriminala;
- digitalni pristopi k urbani zgodovini;
- urbana arheologija, denimo materialna kultura, kulturni transfer, predstavitev sodobnih interdisciplinarnih metod v raziskavah arheologije urbanih naselbin;
- javna zgodovina, pomen dediščine urbanih naselbin;
- dobre prakse poučevanja zgodovine o urbanih naselbinah in okoljih v osnovnih in srednjih šolah.

Omogočimo drug drugemu, da na osrednjem zborovanju slovenskih zgodovinarok in zgodovinarjev poglobimo svoje poznavanje čim več novih **raziskav** ter svoje poznavanje **sodobnega pedagoškega in aplikativnega dela na področju zgodovine v urbanih naselbinah**. Zato vzpodbujamo, da članice in člani projektnih in programskih skupin s prispevki sodelujete tudi na zborovanju ZZDS in ne le na tematskih konferencah doma in v tujini.

Posebej k udeležbi vabimo tudi učiteljice in učitelje zgodovine. Želimo si namreč več povezovanja med raziskovalno in pedagoško sfero. Zelo dobrodošli so učiteljski referati, npr. primeri dobrih praks iz poučevanja o zgodovinskih strukturah, procesih, dogodkih v urbanih naseljih; učiteljice in učitelji kot aktivni soudeleženci in soudeleženke. Zborovanje bo izpolnjevalo kriterije učiteljskega mednarodnega izobraževanja: referentke in referenti bodo iz vsaj štirih držav (ker pa gre za osrednje zborovanje slovenskega zgodovinopisja, bomo slovenski avtorice in avtorji referate predstavili v slovenščini). Zborovanje bo vpisano v katalog Katis, ki zagotavlja točkovno ovrednotenje. Zagotovljeni bodo 20-minutno trajanje referatov, potrdila o udeležbi za učiteljice in učitelje ter objava prispevkov, namenjenih poučevanju zgodovine, v zborniku. **Raziskovalke in raziskovalce spodbujamo**, da poleg svoje znanstvene objave (prijazno vabljeni, a ne zavezani ste k objavi prispevkov v Kroniki ali Zgodovinskem časopisu) na podlagi svojega referata pripravite pouku zgodovine namenjeno kratko objavo reprezentativnega (odlomka) primarnega zgodovinskega vira s komentarjem, saj je to tip gradiv, ki bi v luči novih učnih načrtov posebej koristil. Tudi to bomo objavili v zborniku, namenjenem poučevanju.

Spodbujamo prijavo **(1) vsebinsko zaokroženih panelov iz dveh do treh 20-minutnih referatov in moderatorke ali moderatorja, (2) posameznih referatov**, če ne najdete kolegic ali kolegov, s katerimi bi se povezali v panel, **(3) predstavitev novih monografij, (4) plakatov in (5) okroglih miz**, po želji pa tudi **(6) drugačnih tipov prispevkov**, kot so manjše razstave, filmske projekcije ipd.

Za vsak prispevek nam pošljite izvleček v obsegu 800 do 1200 znakov, vključno s presledki, na naslov info.zzds@gmail.com. Z izvlečkom oddajte kratke življenjepise vseh sodelujočih (okvirno 50 do 60 besed za vsakogar – ključno je, kje avtorica/avtor deluje, stopnja dosežene izobrazbe in kak ključen dosežek). Pojasnilo glede prispevkov tipov (1) in (5) iz prejšnjega odstavka: v primeru panela naj vodja panela pošlje naslov panela, ime moderatorke ali moderatorja, za vsak referat iz panela pa vodja pošlje naslov, imena in kratke življenjepise avtoric in avtorjev ter izvleček referata (izvlečka celotnega panela ni potrebno pisati). Okrogla miza šteje kot en prispevek – oddajte skupni izvleček.

Rok za oddajo izvlečkov vseh tipov prispevkov je 7. november 2026. Opravili bomo recenzijo prejetih predlogov, tako da boste do **20. decembra 2026** obveščeni, ali je vaš prispevek uvrščen na program Zborovanja. Izvlečki prispevkov bodo objavljeni v konferenčni publikaciji.

Kotizacija zborovanja bo bistveno nižja od tiste, ki jo plačujemo za udeležbo na konferencah v tujini. Septembra vas bomo obvestili, koliko natanko znaša. Hkrati bomo poslali na učnih načrtih temelječ seznam tem, ki omogočajo enostavno navezavo med novimi raziskovalnimi rezultati in poukom zgodovine. Aplikativnost raziskovalnih rezultatov pri pouku ni obvezen predpogoj za uvrstitev prispevka na program, spodbujamo pa k razmisleku v tej smeri.

Namen tega vabila je, da si pravočasno rezervirate čas **20. in 21. oktobra 2027** in da vas spodbudimo k razmisleku o temi vašega referata, da nam boste do **7. novembra** letos lahko poslali izvlečke.

Veselim se vsebinsko in metodološko bogatega 42. zborovanja slovenskih zgodovinarok in zgodovinarjev, v gostoljubni Beli krajini, kjer bo zborovanje ZZDS potekalo prvič!

- * **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- * **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:
 - članek** – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;
 - podatke o avtorju** – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, naslov elektronske pošte, kjer je avtor dosegljiv;
 - povzetek** – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);
 - izvleček** – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);
 - ključne besede**;
 - spisek uporabljenih virov in literature**;
 - priloge** – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.
- * **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstem (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kraticami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratiko fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.
- * **Poglavje Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature. Če ima citirano delo določen DOI, se navede tudi to.
 - Arhivski viri** – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.
 Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
 Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).
 - Literatura – monografije** – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.
 Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.
 - Literatura – članki** – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.
 Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika* 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41. DOI: [https:// ...](https://...)
 Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.
- * Prispevke naj avtorji pošljejo po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si) ali tehnične urednice (barbara.svetina@zrc-sazu.si).
- * Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.
- * Za lektoriranje prevodov povzetkov in izvlečkov v tuje jezike poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.
- * Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

KRONIKA

NAROČILNICA

- ☐ želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej
- ☐ naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 €

za upokoјence 18,00 €

za študente 18,00 €

za ustanove 30,00 €

Ime _____

Priimek _____

Naslov _____

Pošta _____

Status ☐ zaposlen ☐ študent ☐ upokoјenec ☐ ustanova

Telefon _____

e-pošta _____

Datum _____

Podpis _____

Naročilnico lahko pošljete na naslov ali el. pošto:

Barbara Šterbenc Svetina

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, p.p. 306

1000 LJUBLJANA

barbara.svetina@zrc-sazu.si

ODJAVE

Odjave od naročnine sprejemamo za naslednje koledarsko leto na zgoraj navedene naslove.

TINA BERDEN | MOJCA JANČAR | VOJKO PAVLIN | JURIJ ŠILC | BORIS GOLEC |
TANJA GOMIRŠEK | DARJA MIHELICH | ROBERT DEVETAK | ANDREJKA ŠČUKOVT |
MONIKA MOČNIK |

ISSN 0023-4923 TISKANA IZDAJA | ISSN 2670-6865 SPLETNA IZDAJA | UDK 94(497.4) |

| CENA 12 EUR |